

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Podveležje i Podvelešci

Kanaet, Tvrtko

1955.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/671064e4-2a03-41b6-86a3-05c2f37ecd9b>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

Knjiga VI

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 5

TVRTKO KANAET

PODVELEŽJE I PODVELEŠCI

**SARAJEVO
1955**

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

Knjiga VI

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 5

TVRTKO KANAET

PODVELEŽJE I PODVELEŠCI

SARAJEVO

1955

UREDNIK
prof. d-r ANTON MELIK,
AKADEMIK
SLOVENAČKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN
UMETNOSTI U LJUBLJANI

S A D R Ž A J

Predgovor	7
Napomena pisca	9
A) OPŠTI DIO	15
I. OBLAST	15
Položaj, granice i veličina	15
Ime predjela i naziv stanovnika	17
II. GEOLOGIJA	19
III. MORFOLOŠKA GRAĐA I RELJEF	23
IV. KLIMA	31
Temperatura	32
Pritisak i vlažnost vazduha	39
Vjetar	39
Oblačnost	42
Padavine	43
Ostale pojave	46
V. HIDROGRAFIJA	47
VI. BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVIJET	57
Opšta karakteristika biljnog pokrivača u Podveležju	57
Životinjski svijet	63
VII. ZANIMANJE STANOVNIŠTVA	64
Oruđe za obradu zemlje	68
Zemljoposjednički odnosi	70
Žitarice	73
Voćnjaci	74
Livade i pašnjaci	75
Stočarstvo	75
Stočarska kretanja	87
Ljetna kretanja u planinu	92
Odlazak u planinu	97
Put u Bjelašnicu	98
Mahala Blaca	102
Mahala Pod Lovnicom	106
Mahala Raški Do	107
Mahala Jasen	107
Mahala Zelene Njive	109

Mahala Jagodnji Do	110
Mahala Šišan Do	111
Mahala Gola Brda	113
Mahala Krošnje	115
Putevi u planinu Visočicu	117
Mahala Poljice	121
Mahala Grušča	124
Mahala Korita	126
Mahala Sirovi Gvozd	129
Mahala Police	131
Mahala Papratni Do	133
Mahala Razošlje	135
Ljetne kolibe u Veleži	136
Prerada mlijeka	137
Šumarstvo	140
Neplodno zemljište	141
Vinogradi	141
Trstici i bare	141
Ostala zanimanja	142
Zanati	143
Kućna radinost	143
Radna snaga	143
Prosječni standard života u Podveležju	145
VIII. DEMOGRAFSKI PODACI	147
IX. PORIJEKLO STANOVNIŠTVA	153
Porijeklo stanovništva po selima	155
Dobrč	155
Opine (Hopine)	156
Gornje Gnojnice	157
Svinjarina	158
Banjdo	159
Kružanj	159
Kokorina	160
X. NASELJA	161
Tipovi naselja	171
XI. KUĆE	172
Suhozida slamarica (slamara)	172
Krovara	173
Tahtara	175
Plevara	176
Pločara	176
Čardak	182
Ciglara	182
XII. NAMJEŠTAJ	186
XIII. ODIJELO	192
Muško radno odijelo	196
Ženska odjeća	198
XIV. HRANA	200

XV. PROSVJETNE I HIGIJENSKE PRILIKE	204
Prosvjetne prilike	205
Higijenske prilike	208
Kulturni život Podveležaca	213
XVI. PODVELEŠCI, NJHOVE PSIHIČKE OSOBINE, SHVATANJA I NAZIRA NJA	214
B) POSEBNI DIO	225
XVII. STALNA NASELJA U PODVELEŽJU	225
Dobrč	225
Opine (Hopine)	227
Gornje Gnojnice	230
Svinjarina	232
Banjdo	236
Kružanj	237
Kokorina	239
XVIII. ZAKLJUČAK	242
XIX. RESUMÉE	250
SPISAK LITERATURE I KARATA	257
SPISAK GEOGRAFSKIH IMENA	259
SPISAK MANJE POZNATIH RIJEČI	267
SPISAK FOTOGRAFIJA	272
SPISAK TABELA	275
SPISAK SKICA I CRTEŽA	276
TUMAČ ZNAKOVA (BROJEVA) SKICA	278

PREDGOVOR

Od predgorja Julijskih Alpa, Trnovskog Gozda i Snežnika do Crnogorskih Brda prostire se na istočnoj obali Jadranskog mora jedan od najinteresantnijih predjela Evrope. Jer, on pobuđuje interesovanje kako priprostog čovjeka, tako i naučnog radnika mnoštvom svojevrstnih prirodnih i demogeografskih pojava te problema. Jedan od najmarkantnijih među njima je sigurno ekonomsko povezivanje između niskog Primorja — sa mediteranskom klimom, silnim kolebanjima prirodnih uslova za gospodarenje, naročito za stočarstvo, u toku godišnjih doba jedne te iste godine — i visokog planinskog zaleda, sa svježim, dovoljno vlažnim i zelenilom bogatim ljetima te ostrim, vrlo snježnim zimama. Ekonomska povezanost niskog Jadranskog Primorja sa visokom planinskom pozadinom je ovde nužnost, koju diktira sama priroda sa svojim osobinama: siromašno kamenito tlo, promjena klimatskih uslova tokom godišnjih doba i nevjerovatno dobro dopunjavanje obiju prirodnih susjednih predjelnih pojaseva. Evidentno je, da je tu morao već vrlo rano, na prvim stupnjevima stočarstva i kulture, doći do izražaja sistem seobe čobana i stočara. Oni su u vrućim, potpuno suvim ljetnim mjesecima tražili skloništa za stoku i sebe u brdovitim planinskim pašnjacima dinarskog pogorja i na visokim površima — kao i u Julijskim Alpama te njihovom predgorju — dok su ih zimi snijeg i studen tjerali u tople, dovoljno vlažne, svježe i zelene nizije Jadranskog Primorja, a u proljeće i jesen bili su na određenim prelaznim stepenicama (proljećišta i jeseništa).

Taj način ekonomskih selidbi, kretanja čobana i stočara iz toplog Primorja u brda i opet nazad, u našem dinarsko-alpskom predjelu, star već hiljade godina, jedan je od najstarodrevnijih oblika gospodarenja, diktiran samim prirodnim uslovima. Kad bismo mogli svuda pratiti njegov razvoj kroz stoljeća, vjerovatno bi nam se pokazala linija evolucije čitavog gospodarstva, cjelokupne kulture i naseljavanja, sve u genetskoj povezanosti kako s tim davnim i pradašnjim tako i savremenim — nomadskim stočarskim selidbama. Zato je svaki geografski istraživački rad, kojim se pristupa ispitivanju tih interesantnih pojava i problema, stvarno — osvetljavanje pojedinih razvojnih stupnjeva tog primarnog ekonomskog povezivanja predjela koji se dopunjuju u osnovnim prirodnim uslovima.

Podveležje je jedan takav mali kraj u prelaznom pojasu između Jadranskog Primorja i visokih dinarskih površi i Kanaetovi Podvelešci su jedna od grupa ove velike demogeografske jedinice, koja je stvarala kulturne predjele na istočnoj obali Jadranskog mora. Tu su »najdonje trave« u mediteranskom klimatskom području oko Mostara, Blagaja te u susjedstvu, gdje pasu stoku Podvelešci u zimskim mjesecima. Tu su »donje trave« koje su pod selima Podveležja do »najdonjih trava«, pa »srednje trave« oko sela Podveležaca i nešto iznad njih, »gornje trave« nekoliko stotina metara više i na kraju »najgornje trave«, koje se prostiru do vrha Veleži. Preko tih pet pojaseva ispaše kreću se Podvelešci sa svojom stokom u toku godišnjih doba, a ljeti ne pasu stoku samo do vrhova Veleži, nego i po ljetnim ispašama na površima Bjelašnice i Visočice, gdje se planinske kolibe pastira Podveležaca miješaju sa stalno naseljenim kućama tamošnjih domaćina. Koliko se interesantne problematike iz razvika kulture i porijekla naseljavanja postavlja već samo sa ovih par navoda.

Ali težište rasprave profesora Tvrtka Kanaeta je na sadašnjosti, na postojećim činjenicama ekonomike i gospodarenja. I tu se naročito očito pokazalo, kako je dobra moderna geografska metoda proučavanja ljetnih stočarskih naselja (planina), koja planinske pašnjake i kolibe te planinsko stočarsku privredu ne uzima kao stvar samu po sebi, posmatranu samo kao pojavu planina i njihovih prirodnih uslova, nego kao dio zajedničke ekonomike, potpuno neodvojivo povezane sa dolinom, sa podgorjem, svakako samo kao sektor cjeline svega onog područja, u kojem živi, radi i privređuje stalno naseljeno stanovništvo. Tek u tijesnoj ekonomskoj povezanosti podgorja i dolina sa ljetnim stočarskim naseljima (planinama) u planinskim visinama pokazuje se u pravom svjetlu uloga i značaj te privredna funkcija planinskog iskorištavanja. Ljetna naselja u planinama (planine) tu nam se razotkrivaju kao sektor u cjelokupnosti demogeografskog kolektiva i njegove privrede, u našem primjeru Podveležaca, koje nam je svojom naučnom analizom predstavio Tvrtko Kanaet. Tu se otkriva, kako je bilo nužno da su se Podvelešci nastanili na zemljištu između mediteranskih nizija osrednje Hercegovine i planinskih dinarskih visina i površi te iz svojega od prirode škrto obdarenog Podveležja posegnuli u oba pravca. A pred nama se otkriva geografska struktura Podveležja i Podveležaca, njihovih stalnih i sezonskih kuća i gospodarskih zgrada, opreme i alata te drugih sredstava egzistencije kao i onih crta njihovog djelovanja i naziranja u kojima se odražava životni standard podveleškog stanovništva u sadašnjosti. Ova široka i mnogostrana analiza omogućuje nam i mnogo će olakšati upoređivanje sa drugim krajevima u velikom prijadranskom podgorskom pojasu, od Julijskih Alpa do Prokletija.

Kanaetovo djelo »Podveležje i Podvelešci« treba kao korisno uvrstiti među dosadašnja izučavanja prelaznog područja između našeg Jadranskog Primorja i visokog dinarsko-alpskog planinskog zaleda i treba da daje potstrebku za dalje izučavanje.

Anton Melik

U Ljubljani, u zimu 1956.

NAPOMENE PISCA

U prethodnom saopštenju Podveležje i Podvelešci, objavljenom u Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva, u svesci Mostar i Hercegovina 1937 god. izjavio sam da prikupljam materijal za opširniji rad o Podveležju.

Počeo sam materijal na terenu sakupljati 1934. Sakupljanje materijala u naseljima završio sam već 1939 godine. Nedostajalo mi je da sa Podveleščima odem u njihove mahale u planinama Bjelašnici i Visočici te da se upoznam sa njihovim životom na putu i u planini. Iza 1939 godine prikupljanje materijala i rad sam morao prekinuti sve do 1949 g. prvo, zbog premeštaja, zatim zbog ratnih prilika, a po oslobođenju i zbog službenih poslova. Te godine sam ponovo uspostavio kontakt sa Podveleščima i nastavio prikupljanje materijala na terenu, jer sam želio da uporedim stanje po oslobođenju sa onim prije rata. Nisam htio da izadem samo sa predratnim podacima. U 1950 godini boravio sam četrnaest dana u Podveležju, a u 1951 godini obišao sam mahale na Bjelašnici i prošao stočarskim putevima kojima se vraćaju iz planine u sela do Glavatičeva. Put od Podveležja do Glavatičeva preko Zijemalja prešao sam još u 1936 godini.

U 1952 godini pratio sam Podvelešce na njihovom putu iz Podveležja na Visočicu preko Nevesinjskog Polja, obišao mahale na Visočici i prešao preko Rakitnice na Bjelašnicu do na mahalalu Razošlje ispod samog vrha Bjelašnice, »Zvezdarnice«, kako ga narod zove. U Podveležju sam bio i u aprilu 1952 godine radi prikupljanja grade.

Što se tiče literature, samo su dva rada u kojima je bilo govora specijalno o Podveležju i Podveleščima. To je djelo J. Dedijera »Hercegovina«, Naselja srpskih zemalja knjiga VI, pisano u godini 1909 i dva napisa J. Popovića izašla u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu o stanovima (mahalama) u planinama Bjelašnici i Visočici (vidi spisak literature). Sva ostala literatura koja je citirana, uglavnom, ima indirektno veze sa obrađivanim materijalom, ili su Podvelešci samo uzgred spomenuti.

Stanje koje sam našao na terenu nije se slagalo sa stanjem iznesenim u literaturi. Sve što je pisano o samim Podveleščima, uglavnom je pogrešno i krivo.

Ono što je iznio J. Dedijer unekoliko se razlikuje od stanja koje sam našao, a što je i razumljivo, jer se J. Dedijer nije bavio specijalno ispitivanjem Podveležja nego je dao o njemu prikaz u širem djelu »Her-

cegovina«. Pored toga su se mnoge stvari nakon izlaska njegova djela izmijenile.

J. Popović, istina, naglašava da je prikaz života u Podveležju pisao po kazivanju dvojice građana koji nisu ni geografi ni etnografi po struci. Otud je pogrešno prikazan njihov život, a naročito psihičke osobine Podveležaca.

Kako se GLZM u Sarajevu šalje u zamjenu i u inostranstvo, to bi se moglo doprinijeti pogrešnom poznavanju kraja i ljudi.

Da bih iznio pravo stanje, da bi se moglo shvatiti današnje stanje, bilo je potrebno ispitati cjelokupan život Podveležaca, istoriju njihovih naselja, kao i njihovu, te njihove običaje.

Iz toga razloga, a da bi se utvrdila prava istina, unio sam u rad, naročito u poglavlja Prosvjetne i higijenske prilike i Podvelešci, njihove psihičke osobine, njihova shvatanja i naziranja, dosta elemenata iz etnografije. Gdje je zbog dokumentacije bilo potrebno, unio sam u napomenu takode izvjestan materijal koji po svojoj prirodi spada više u etnografiju nego u antropogeografiju.

Možda se pojedinci neće složiti sa takvim načinom obrade jednog geografskog područja. Međutim, da bi se obradilo geografsko područje, potrebno je, pored fizičko-geografskih faktora, utvrditi koliko su oni, a koliko čovjek i njegovi društveni odnosi, u toku istoriskog razvitka geografske sredine kojoj pripada i čovjek, u uzajamnom odnosu doprinijeli da je došlo do sadašnjeg stanja u tom području. Prirodno, da se pri takvoj obradi moralo začeti i u oblast etnografije, jer se mnoge psihičke osobine ne bi mogle shvatiti, ako se ne bi iznijelo porijeklo stanovništva, istoriski pregled društvenih odnosa, a s tim u vezi i tragovi koje su na njihove psihičke osobine, njihovu nadgradnju i današnje shvatanje ostavili ti elementi.

Sadašnje stanje Podveležja i psihičke osobine Podveležaca su rezultat uzajamnog međusobnog djelovanja geografske sredine i ljudskog društva u toku istorije.

Polazeći s toga aspekta, smatram da nije važno paziti na to da li će se začeti u oblast neke druge nauke i unijeti u rad, ako je to potrebno, i elementi iz oblasti drugih nauka.

Obradio sam detaljnije klimatske prilike Podveležja, a paralelno i Mostara za isti period, šire nego što je to uobičajeno, jer je bilo potrebno da se objasne kretanja Podveležaca, koji se spuštaju do samog Mostara, a ona su dobrim dijelom uslovljena klimatskim prilikama. To isto vrijedi i za poglavlje o hidrografiji.

Da bih utvrdio tipove kuća, u 1936 godini sam sa učenicima, uz pomoć profesora Dušana Mučibabića, premjerio dimenzije kuća u Opinama, Kričanjima, mahali G. Gnojnice i tipičnih kuća u Dobrču.

Pri sakupljanju materijala na terenu naišao sam na puno razumjevanje i rijetko gostoprimstvo od strane Podveležaca. Teško mi je nabrojiti sve one koji su mi pomogli. Ipak, moram istaći da bez pomoći Ahmeda Smajkića, sada imama matičara u Mostaru, i Alije Zlomušice, sada službenika suda u Mostaru, te članova njihovih porodica: Ibrahima Smajkića, Osmana, Mehe i Mumina Zlomušice, ne bih mogao doći do mnogih podataka koji su u radu izneseni. To vrijedi za Selima Đulimana i Bešira Čorića iz Dobrče.

Smajo Smajkić, iz Svinjarine, vodio mi je dnevnik ishrane u 1937 godini, a Meho Marić iz Dobrča zabilježio mi je najveći dio kajdi, njihovih narodnih pjesama.

Drug Bušatlija Ibrahim i drugarica Olga Bilić prikupili su mi po mojim uputstvima izvjesne podatke do kojih ne bih mogao doći. Pri izradi imenika manje poznatih riječi pomogao mi je drug Nedim Filipović, docent Fil. fak. u Sarajevu.

Svima im se ovim putem zahvaljujem.

Na kraju napominjem da sam u Zemaljskom statističkom uredu, Sreskom narodnom odboru u Mostaru, bivšem Mjesnom narodnom odboru u Svinjarini uvijek naišao na puno razumijevanje. Pružili su mi sve podatke koje sam od njih tražio.

Sarajevo, 9 februara 1953 godine.

T. K.

PODVELEŠCI
NJIHOVA NASELJA, PRIVREDA I KRETANJA

A) O P Š T I D I O

I. O B L A S T

Položaj, granice i veličina. Podveležje je smješteno na podnožju planine Veleži, na njenom JZ dijelu. Nalazi se na granici srezova mostarskog i nevesinjskog. To je tipična kraška površ na prisojnoj strani Veleži. Proteže se, uglavnom, u pravcu SZ-JZ, od kotline Bijelog Polja, njenog odsjeka iznad Vrapčića na SZ, do ceste Mostar-Nevesinje na JI. Sa SZ ograničeno je, uglavnom, bilom Veleži, a sa JZ, uglavnom, odsjekom Veleži iznad Mostarske i Bjelopoljske Kotline, te Mostarskog Polja (Bišća) nad Donjim Gnojnicama i Dračevicama do Blagaja.

Granica mu je prirodna sa svih strana, osim na JZ gdje je Podveležje tijesno povezano sa Vranjevićima, Kamenom, Žuljima i Rabinom do Bakračušć. Ta draga dijeli dalje prirodno Podveležje od ostalih oblasti nevesinjskog sreza. Sedlo Grebak nad Nevesinjem (1091 m) takođe je prirodna granica ove oblasti, ali administrativna granica ta dva sreza odstupa nešto od ove prirodne granice.

Na ovoj površini smješteno je sedam sela Podveležja koja čine prirodnu geografsku i etnografsku cjelinu.

Od ceste Mostar-Nevesinje odvaja se granica na mjestu gdje na cestu izbija Zubički Potok i ide južno od ceste do Vranjevičkog Brda gdje je tromeda Blagaja, Vranjevića i Kokorine, a odatle uz Vulin Potok do Bubnja, kote 611, ispod kote 726- gdje skreće prema SI, izbija ponovo na cestu kod Dubovice, više Selišta. Iznad ceste i Jovanović-Karaule granica ide Trncvim Dolovima do Jačice, odakle se spušta do Gostin-Do'a ispod Dobrog Dola i Krtače, gdje izbija ponovo na cestu put Nevesinja u dragi Bakračušć. Neposredno iza toga granica se odvaja od ceste i penje na Velež. SI pravcem granica preko Jelove Glavice (292 m), Crne Glavice, Šabanova Dola i Oštrog Vrh (Kondžela) — 1431 m — izbija na Malu Velež (1469 m). Odatle granica ide SZ pravcem, uglavnom, bilom Veleži. Preko Vlačuga — u topografskim kartama Lačuge — (Velika Velež) — 1754 m, kote 1734, Kaočine (1766 m), preko Spilnog Dola, Štirnog Dola i Mandžuke izbija na najviši vrh Veleži-Botin (1968,5 m). Od Botina granica ide preko Bukova Dola na Jaram (1824 m), a zatim se preko kota 1827, 1834 i 1869 penje na drugi po visini vrh Teleću Lastvu (1905). Odmah iza Teleće Lastve, kod kote 1807, granica silazi u Zavelež na krčevinu Jarac-Kuk, a zatim izbija na konjski put Poljice-Zijemlje, ali se odmah odvaja od njega i ide zapadno od Radulove Glavice prema JZ do

Prisjeke, zatim Z pravcem do tromede G. Gnojnica Dobrča i Kuti Livača na Medenoj Glavici. Otud ide ispod Visoke Glavice SZ pravcem do Mudovca pod Lokvom do tromede Dobrča, Kuti Livača, i Vrapčića. Granica zatim skreće prema JZ do na Ljunice Brdo (799 m), skreće zatim prema J na Ljeskovac, a zatim JZ pravcem presijeca Suhi Do, kojim teče Dobrčki Potok, izbija na Mekote, na Vigled (761 m), gdje je granica Dobrča i Opina. Odatle ide SZ do Vejzovca, gdje je granica Vrapčića, Opina i Zalika (Donje Opine), zatim naglo skreće JZ, presijeca potok Dronjevac, izbija na serpentine puta Mostar-Opine i preko Poda JZ pravcem izbija iza Stoca na konjski put koji vodi uz Suhodolinu u dolini potoka Struge za Opine. Tu je tromeda Zalika, Opina i Mostara. Udaljena je oko 500 m od pravoslavnog groblja u Mostaru. Prije odvajanja D. Opina od Podveležja granica je od dola Vejzovca produžavala dalje SZ pravcem sve do na cestu Mostar- Sarajevo, presjecala je kod Sutine i izbijala na Neretvu kod ušća Suhog Dola, išla zatim maticom Neretve do mosta XII hercegovačke brigade. Taj uski prolaz bio je izlaz Podveleščima na Neretvu radi pojenja stoke. Odatle se granica pela na Mostarski Kuk do Oštrog Rata gdje je kretala JI i sastajala se sa pomenutom tromedom na Pudarici, na cesti za Opine Granica je išla zatim JZ pravcem pravo na Bubreg, skretala jugu iznad bjelušinskih vinograda kroz Debelu Ljut, Topli Do, Majdan, Peškinovac, Nad Haremom do na Kršnu Stranu kod južnog logora, presjecala cestu i izbijala na Neretvu. Tu su imali drugi izlaz na Neretvu za pojenje stoke. Maticom Neretve išla je do ceste za Blagaj, do stare malte (vojničkog groblja), presjecala je SI pravcem, a zatim istočnim pravcem preko Osoja izbijala do na Krhanski Potok. Potokom je išla do triangulacijske tačke Gnojnica (612 m), odakle je SI pravcem presijecala Švabinski Potok (Opinski Potok), skretala prema SI, izbijajla u Opine i preko Krunatice izbijala u krčevinu Lice na granici Dobrča, Opina i G. Gnojnica. Danas granica D. Opina, koje su administrativno pripojene Mostaru i Opina ide bilima od pomenute tromede JZ pravcem iznad Mostara preko krčevine Grabalja u pravcu triangulacijske tačke Kule i sastaje se sa navedenom granicom kod Švabinskog Potoka. Za vrijeme stare Jugoslavije su i D. Gnojnice odvojene. Etnički nisu nikad ni bile jedna cjelina. D Gnojnice su naseljene doseljenicima raznih nacionalnosti i u njima nema porodica Podveležaca, osim nekoliko doseljenika iz najnovijeg vremena. Granica prema G. Gnojnicama ide grebenom odsjeka preko vrha Sijenskog Brda do Plahovine. Prema Svinjarini od Plahovine prema I spušta se ispod Klečenjače, gdje izbija na Jelovčev Potok. Tu je tromeda Gnojnica, Svinjarine i Dračevica. Granica zatim od kote 257, presijeca Jelovčev Potok, penje se na Drvenik do Dračevičkog Brda (634 m), gdje izbija na Ravnice. Odatle preko Dobrog Dola ide SI pravcem prema Banjdolu u pravcu Husnića kuća do pod kotu 725, do tzv. Mečke, gdje je tromeda Svinjarine, Banjdola i Blagaja. Granica prema Blagaju zaobilazi Ravnice.¹⁾ Od Mečke granica ide JI šumom Grabovine

¹⁾ Ravnice su nekad pripadale Podveležju i danas one geomorfološki i etnički pripadaju Podveležju. Administrativno pripadaju opštini Blagaj. Po predanju, koje postoji kod Podveležja, granica od Dračevičkog Brda išla je ravno do vrha Zubičkog Klanca (u spec. karti Zubići), tako da su Ravnice pripadale Podveležju. Po tom predanju, kad su došli Turci, predali su Dizdar-Omer-agi nadzor nad konjima i oduzeli Podveleščima Ravnice. Sad ih oni zovu Mali Blagaj.

do visine Zlomušice Gonika²⁾ odakle skreće prema JZ do granice Kružnja, produžuje dalje do Zubičkog Potoka, skreće JI i izbija kod Zubičkog Klanca ponovo na cestu Mostar-Nevesinje, i tu se završava.

U sadanjim granicama Podveležje se prostire između 43° 22' 18" i 43° 14' 24" sj. g. š. te 17° 49' 45" i 18° 5' 5" istočno od Griniča. Zauzima, dakle, 7' 54" širine i 15' 20" dužine. Podveležje je najviše izduženo između Male Veleži i Stoca, nešto preko 21 km, a u širinu se prostire najviše između Vulina Potoka i Botina, oko 11 km (vidi kartu 1).

U ovim granicama Podveležje ima površinu od 160, 377 km², sa D. Opinama 163, 432 km².

Granice između pojedinih sela su sljedeće: Dobrč graniči sa Opinama i G. Gnojnicama. Od Opina ga dijeli Svetigora i Vigled, a od G. Gnojnica linija koja prolazi od Svetigore, tromede Dobrča, Opina i G. Gnojnica preko Golubine i doline Dobrčkog Potoka na otklek iznad Bijelog Polja do Medene Glavice, tromede Kuti Livača, Dobrča i G. Gnojnica. Na SZ graniči D. Vrapčićima, na S Kuti Livačom. Opine od G. Gnojnica dijeli Švabinski Potok, koji prolazi između Opina i Kričanja, mahale G. Gnojnica. Tačnije bi bilo između Krihana i Gosta jer su i Opine u Kričanjima. Granica ide SI pravcem preko Krunatice do Svetigore, gdje je tromeda Opina, Dobrča i G. Gnojnica. G. Gnojnice i Svinjarinu dijeli linija koja ide od Plahovine kosom na desnoj strani Jelovčevog Potoka do Dola, a zatim na Pijukaču, preko Udolja na krčevinu Mala Velež. Pored Hrsovca (ostaje u G. Gnojnicama), preko bila Z. Veleži, silazi u pravcu Jarac-Kuka. G. Gnojnice graniče sa Zijemljima. Granica između Svinjarine i Banjdola ide od Dračevičkog Brda preko Dobrog Dola i kote 725 preko Husnića kuća ispod kose Huma (1025 m) prema Mededoj Jami na vrhu Veleži. Granica Banjdola i Kružnja polazi od Ravnica uz Grabovine u pravcu Zlomušicina gonika, duvarom gonika iza Dijela (Do) kraj Dubine u G. Banjdolu na Rivenicu (čatrnja je u Kružnju), izbija pored Bunarine u pravcu Vilin-Dola na Velež. Od bila Veleži Jarma počinje granica nevesinjskog sreza. Između Kružnja i Kokorine granice polazi od Dračeva Prodola na gomilu Rioč, a zatim pored Nameta, Šćepan-gomile, zapadno od Čardačine, gomile, i Korita (Košuće Stope) izbija na Zasjedu i na najviši vrh Veleži Botin.

Granice su nekad bile označene »hudutima«, koje oni nazivaju svinarima. Građeni su bili od hrastovine, koje najviše ima u Svinjarini. Otud neki Podvelešci izvode postanak imena sela Svinjarine.³⁾

Ime predjela i naziv stanovnika. Podveležje je dobilo ime po planini Velež. Sama planina je ženskog roda. Vrlo često se čuje pogrešno: »u Veležu« i sl. Narod s obje strane Veleži upotrebljava tu imenicu uvijek u ženskom rodu. Podvelešci to redovno čine. U svojim »kajdama«,

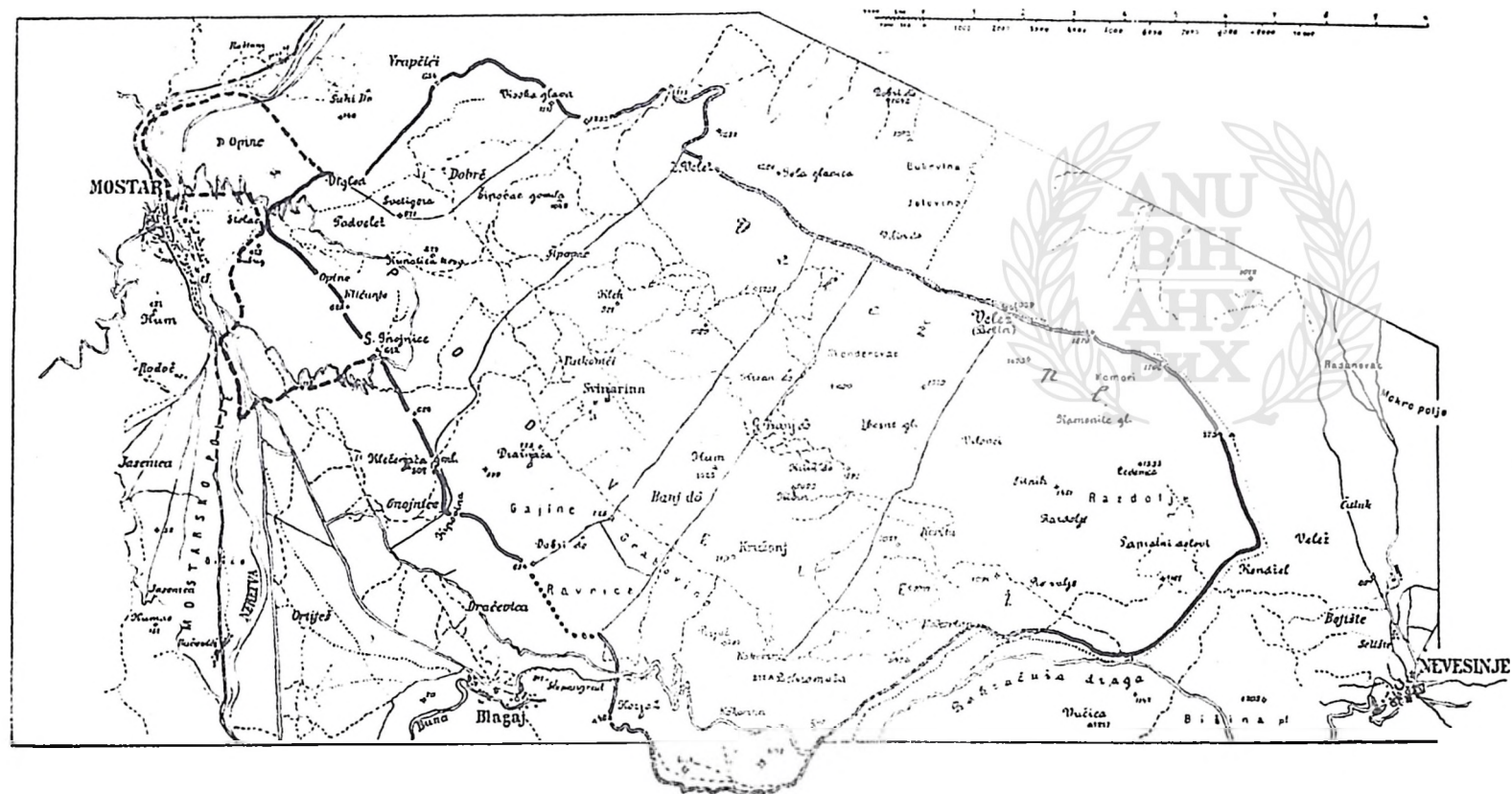
Najjača hercegovačka tvrđava bio je Novi. U Novom su bili Dizdari Omerage godine 1647, 1649 i 1668, dakle u XVII vijeku. Vidi V. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine 1566 do sredine XVII vijeka. GZM XLIII — 1931. g., Sarajevo, str. 64.

²⁾ Gonik je prolaz za stoku između dvije ograde omedene suhozidom. Vidi otklek o tipovima naselja.

³⁾ J. Dedijer dijeli sela u Podveležju na: Dobrč, Šipovac, Svinjarina, Banjo, Kružaj, Kličanje (i Opine), Do (Gnojnice) — vidi Dedijer J., Hercegovina str. 241.

Legend.

- granica Podvezčja
 - - - - granica Opine
 granica Ravnice koje su prip. Podvel
 — granica sela

pominju je uvek u ženskom rodu.⁴⁾ I za Nevesinje je Velež ženskog roda.⁵⁾ Oni zovu vrhove Veleži: Mala Velež, Velika Velež i Zapadna Velež.

Porijeklo imena Veleži nije poznato. Isto tako nije utvrđeno otkada se Podveležje naziva tim imenom. Najstariji pisani spomenik u kome se pominje Podveležje, a do koga sam došao, potiče iz XVII vijeka. To je izvještaj biskupa fra Dominika Andrijaševića o stanju katoličke crkve u Donjoj Hercegovini iz godine 1629. (*Relatio episcopi fr. Dominici Andriassii O. F. M. de statu eslasiae catholicae in Hercegovina inferiore*).⁶⁾

Danas je predio naseljen gotovo isključivo muslimanima, izuzev nekoliko porodica pravoslavnih i katolika u Kokorini uz glavnu cestu. Ovi su se doselili u Podveležje u XX vijeku, naročito iza aneksije Bosne i Hercegovine, kad su neki Podvelešci iselili u Tursku.

Podvelešce Mostarci, a i okolni seljaci nazivaju balijama. Taj naziv za Podvelešce je ušao i u stručnu literaturu.⁷⁾ Naziv je uvredljiv za Podvelešce, jer se u tom smislu i upotrebljava.⁸⁾

J. Popović iznosi mogućnost da potiče od turske riječi »bali«, što znači gore.⁹⁾

Teško bi bilo izvesti porijeklo njihova imena i od riječi »abali« i baala (a ne bali). Pitanje porijekla naziva nije, dakle, još riješeno.

Da li su Podvelešci posebno »pleme« muslimana moći će se izvesti zaključak na osnovu ispitivanja njihovog porijekla, njihove materijalne i duhovne kulture, o čemu će biti riječi docnije.

II. G E O L O G I J A

U čitavom Podveležju nisam našao naslaga starijih od krednih. Kredni rudistički krečnjaci su najrasprostranjeniji. Prema neobajveljenoj karti Geološkog instituta u Beogradu, sekcija Nevesinje, razmjera

⁴⁾ Prikupio sam neke njihove kajde iz kojih se to jasno vidi:

Oj Veleži ti se oborila	Burazeru, hajde makni brže.
Što si moje zlato zaklonila	Kobila ti u Veleži hrže

⁵⁾ Vidi B. Korica, Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina), Godišnjak Biološkog instituta godina III, sv. 1 i 2, strana 10.

⁶⁾ Izvještaj je objavljen u *Croatia sacra* 1934. g., str. 55—56.

⁷⁾ Vl. Čorović u svom djelu *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925. g., na str. 25 i 26 doslovno veli: »U Hercegovini postoji jedno pleme (podvukao T. K.) muslimanskih balija (u Podveležju i kod Gabele) sa svojim posebnim načinom života, koje živi isključivo od stočarstva.«

⁸⁾ Dedijer J. u Hercegovini iznosi da se imenom balije nazivaju sve starijeničke porodice muslimanske (oko Veleži na sjeveru Maglića, Zelen-Gore, oko Visočice, Bjelašnice i u Borču) »kao prezreni dio ostalog muslimanskog seoskog stanovništva«, str. 173—175. On govori o tri različite »etničke« duše u Hercegovini i kao primjer navodi »starince s balijama kao tipskim predstavnikom«. Ibid. str. 172.

J. Popović, kao i Dedijer, navodi da je taj naziv pogrdan i veli: »Podvelešču se ne može danas u oči reći da je Balija, jer bi on, ma koliko jednostavan u svom životu smatrao taj naziv uvredom — J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici GZM XLIV — 1932. g., str. 80 i 81, primjedba 4.

⁹⁾ Vidi: Popović cit. djelo str. 50.

1 : 100.000¹⁾) kredna navlaka, označena sa CK, počinje od Dobrča i ide JI pravcem otkom rasjeda duž koga se spustio teren i obrazovale se tzv. Bare. Ide, uglavnom, iznad horizontale 800 m. Iznad Svinjarine ta se linija spušta preko Grabovine, te podno Rioča ide u pravcu Bujnja. Prema toj karti iznad te linije su kredni krečnjaci, a u JZ dijelu eocenski numulitni krečnjaci (EK).²⁾ Majdan pločastog krečnjaka koji upotrebljavaju za pokrivanje kamene kuće pločare u Mostaru i u Podveležju nalazi se u G. Banjdolu. Tu sam u podu kod prvih ograda u blizini majdana pločastog krečnjaka, idući u Velež našao nedređen fosilni ostatak ribe u pločastom krečnjaku. Za pločaste krečnjake sa ostacima riba iz okolice Duži kod Trebinja misli M. Milojević da pripadaju možda donjoj kredi (aptski kat-neokom).³⁾

Pločasti krečnjak, slabo nagnut, ide do Rivenice (niža čatrnja iznad Poda zapadno od pećine u Durmiševcu). Odatle naviše je kredni rudistički krečnjak (CO). Da je to rudistički krečnjak, dokazuje najbolje to što sam u šumi Tucin Kuk ispod Paratka (1580) našao fosilnog rudista. *Hipurites* sp. Našao ih je Grund na drugoj strani Veleži.⁴⁾ Do Rivenice je kraška površ tipičan hercegovački krš, višemanje ravna oblast sa blagim nagibom prema SI, a od Rivenice počinje nagao uspon do vrha Veleži Krečnjak je tu jedar. Tu bi vjerovatno bila granica donjeg i gornjeg kata Gornje Krede. U Dobrču sam našao ostatke školjaka *Chondrodonta* sp. Joane?), vjerovatno iz Krede.

U G. Banjdolu, u Podu, ispod Rivenice ima mala suhodolina zvana Potok. Za vrijeme kiša ima vode. Svojim erozionim radom izdubio je on sebi korito duboko mjestimično dva do tri metra. Iznad i ispod Klanca u koritu Potoka na stranama korita naišao sam na manji kompleks vrlo tankih slojeva bituminoznog škriljca. Slojevi su debeli koji milimetar, a sam sklad nekoliko centimetara. Bitumen gori i pri izgaranju daje miris na naftu. Na površini je količina bituminoznog škriljca neznatna.

U Dobrču je Dobrčki Potok erodirao strane svoga korita nekoliko metara duboko i otkrio strošeni laporasti eocenski krečnjak. On je pogodan za obradu. Izbio je u selu Dobrču i ispod Đulimanove kuće (prva kuća idući od Šipovca). U ogradbi iznad kuće izbili su lapori koji su nagnuti 44°, a padaju SI. Nalaze se i s druge strane Dobrčkog Potoka. Izbili su ispod krečnjaka Svetigore. Tu su ispod Svetigore na sastavu lapora i krečnjaka seljaci iskopali 23 bunara koji su manji od starih »grčkih bunareva« u selu. Podloga im je modra glina nastala raspadanjem. Bunarevi nisu u istoj visini, niti im je nivo vode u istoj razini. Svi imaju žicu žive vode. Zahvaljujući toj okolnosti, Dobrč je jedino selo u Podveležju koje ne oskudijeva vodom. Preko ovih laporastih eocenskih stijena navučene su kredne naslage. One su navučene i na eocenske konglomerate koji

¹⁾ Neobjavljeni geološku kartu, sekcija Nevesinje 1 : 100.000, Geološkog Instituta u Beogradu, dobio sam na uvid u Geološkom zavodu u Sarajevu.

²⁾ Vidi o eocenu u Podveležju V. Havelka: *Geologische Reiseskizzen aus der Südostbosnien und den angrenzenden Teile der Crna Gora*, GZM, Sarajevo 1931.

³⁾ Vidi: M. Milojević: *Stratigrafiski pregled geoloških formacija u BiH*. Geološki zavod Sarajevo, 1929.

⁴⁾ Vidi: A. Grund: *Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges* R. S. Teubner, Leipzig—Berlin, 1910.

se nalaze u podlozi krednih naslage. Na taj način propusni slojevi krednog krečnjaka dospjeli su nad eocenske lapore koji su nepropusni.

Pored tih konglomerata koji su konkordantni sa eocenskim krečnjacima i krednim slojevima, nalaze se u Dobrču tragovi terase, konglomerati su diskordanti na pomenute naslage, nalijepljeni na njih. U njima

1) Konglomerati u Dobrču

sam našao fosile numulita iz eocena (*Assilina* sp.) i puževa (*Cf Pleurotomaria*) i jezgro neodređenog *Gastropoda* sa mikrofosilima, neodređene starosti. Mogla bi se, vjerovatno, odrediti po mikrofosilima. Otsjeci terase dostižu najvišu visinu od 790 m i to počevši od štale Marića Sule u vrhu sela. Terasa nije neprekinuta nego je isprekidana na više mjesta. Ti su ostaci terase Nad Poljem idući Šipovcu niži za oko 30 m, a oko ruševina Gostine kuće za oko 20 m. Idući dalje Šipovcu visina im ponovo raste. Očito je poslije stvaranja terase došlo do tektonskih poremećaja, usljed kojih je došlo do pomjeranja. Mehaničkim radom terasa je mjestimično sasvim razorena i snesena. Fosili iz eocena ukazuju na njezin kasniji postanak. Oni su nađeni u konglomeratima terase. Skupa sa rastresitim materijalom sneseni su u jezero i staloženi na obali jezera. Tragovi terase se mogu pratiti linijom navlake krednih vapnenaca sve do Kobiljaka, bunareva ispod Šipovca (n. v. 796 m). Na drugoj JI strani, na cesti Mostar-Nevesinje, na Busku oko 350 koraka od čatrnje u pravcu Nevesinja nalaze se također konglomerati. U njima se nalazi jama sa pećinskim nakitom. Visina je 658 m. Ti konglomerati u Dobrču, Šipovcu predstavljaju vjerovatno ostatak jezerske obale tercijernog jezera Mostarske Kotline. I postanak Podveleške Površi treba, dakle, dovesti u vezu sa

nivoom toga jezera.⁵⁾ Visina površi nije prvobitna, jer je poslije njezina stvaranja nesumnjivo došlo do podizanja slojeva. Jezero nije moglo biti tolike dubine. Viseće doline podveleških suvodolina to također potvrđuju. Naslage konglomerata su poremećene.⁶⁾ Sama Podveleška Površ rastrgana je u dva dijela, gornji viši, koji će ja zvati Gornjobanjdotska Površ, i donji niži, Podveleška Površ.

Diluvijalnih naslaga je malo. Diluvijalne starosti, u najmanju ruku, su stara fosilna točila iznad Mazoljica i u Suvodolini u Mostaru kao i u suhodolini Bišine koja od Buska vodi prema Blagaju. To je šut od sitne pržine između kompaktnih sedrastih, brečastih proslojaca. Proslojci su erodirani u Mazoljicama povremenim potokom Dronjecom, koji se duboko usjekao u šutu tako da mu je tu struktura jasno vidljiva. Na lijevoj strani potoka Dronjevca koji se razlijeva u Mazoljicama, ti su proslojci nagnuti ne linijom najvećeg pada kojom teče sam potok, dakle ne u pravcu zapada, nego u pravcu JZ, a nagib im iznosi 20°. Taj šut u dolini Dronjevca dopire do u visinu mosta preko Dronjevca (462 m). Šut je taložen najranije početkom diluvija. Nagib proslojaca ukazuje na tektonske diluvijalne pokrete u toj oblasti. Diluvijalne starosti je i crvenica u vrtućama.

Kraj je bezvodan, i stoga, osim u nekoliko suhopotočina u čijim se koritima uz obale i pri dnu nalaze aluvijalni nanosi, koji su naročito jaki u Mazoljicama, Suvodolini, Gnojnicama, Dračevicama, nema drugih aluvijalnih tvorevina. Iznad podveleških površi rijetka su i neznatna točila. Svi ti potoci nemaju svog prirodnog ušća, nego se razlijevaju niz padine i na dnu otsjeka Veleži iznad Vrapčića, Mostara, D. Gnojnica, Dračevica i Blagaja.

Obradivo zemljište Opina i Kričanja je aluvijalne starosti. Stvaraju ga i nanose i danas suhopotočine u Kričanjima i Opinama.

Tlo. Čitav taj predjel je kraški. Pun je vrtuća, škrapa velike dubine, nekad 4—5 m. Karstifikacijom su obuhvaćene površi i sve fluviodenudacione terase do vrha Veleži. Naročito su brojne vrtuče. Ima ih raznih dimenzija. Najčešće su između 30 i 50 m promjera, a ima ih i mnogo većih. Na dnu dolova, vrtuća i uvala nalazi se zemlja crvenica, terra rossa, koju zovu Podveleški crljenica. Osim terra rossa, koja je jako raširena na dnu vrtuća, uvala i dolova i između škripina, a koja je nastala hemijskom erozijom, bujice i kiše snose u te uvale i proizvode denudacije, koji daju jedino plodno zemljište u Podveležju. Pored terra rossa pod Krsinom u Svinjarini podlogu Svinjarskoj Lokvi, koja ljeti presuši, čini,

⁵⁾ Prof. dr B. Ž. Milojević na str. 54 i 370 spominje terase, fluviodenudacione površi nastale za jezerske faze koje su nadene iznad kotline u Bijelom Polju na nadm. vis. od 500 m, a izrazite površi na SI iznad Porima na visini od 1170 i 1146 m. B. Ž. Milojević, Glavne doline Jugoslavije itd. Visina Gornjobanjdotske površi je 1000 i 1100, što bi odgovaralo visini tih terasa. Tragove konglomerata na toj površi nisam našao.

⁶⁾ B. Ž. Milojević kao dokaz uzdizanja navodi visinu abrazionih terasa od 550 i 483 m u bjelopoljskoj kotlini. Ibid. str. 47.

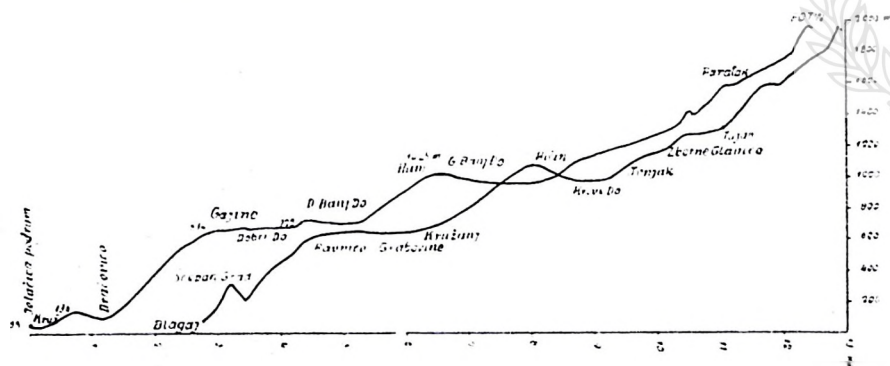
uma koju Podvelešci zovu »humarica« i »plava zemlja«. Ona se nalazi u većoj mjeri u Barama. Svugdje gdje ima »starih grčkih« bunareva u podlozi je uma. To je glina.⁷⁾

U Veleži ima šumske crnice, naročito u oblasti šuma i na njezinom podnožju, u G. Banjdolu, G. Kružnju i mahalama Kokorine u zoni ispod šuma. U toj zoni bilo je crnice i više. Sijane su i žitarice, a i danas se još siju, prije mnogo više. U Gornjem Banjdolu ispod šumske zone u blizini zavaljenog bunara zvanog Bunarina, jednog od najvećih grčkih bunareva na koje sam naišao, idući na Paratak, nalaze se Ograde. Nekađ su Ograde bile obradivane i sijan je ječam. Crnice je bilo dovoljno, mnogo više nego danas, ali je sada sve više nestaje. Zemlje crnice u pretšumskoj zoni, kao i uopšte u čitavoj oblasti Podveležja, nestaje zbog paše. O tome će biti govora kasnije. U Ogradama su danas kosanice, a uskoro neće biti ni njih. Vjetar odnosi zemlju i za vrijeme oranja. Podvelešci oru neposredno pred kišu. Ne padne li kiša neposredno iza oranja, vjetar odnese zemlju koja je i onako, sem u Dobruču, vrlo plitka.

Zemlje oranice nastale denudacijom i mehaničkim nanosom ima u Podveležju malo, što je svakako imalo uticaja na stepen razvitka poljoprivrede u Podveležju. Jako su raširena skeletna tla.

III. MORFOLOŠKA GRAĐA I DELEŽE

U morfološkom pogledu u Podveležju prevladuju kraške površi i terase (vidi presjeko) sa kojih se dižu osamljeni grebeni, humovi, kose,

Presjek kroz Podveležje između Jelačića podruma i Botina
te Blagaja i Botina

glavice. Površni su razdvojene otsjecima, koji ih odvajaju od kotlina i jednu od druge. Glavni i najveći otsjek je onaj koji dijeli Podveležje od Bjelopoljske Kotline, Mostarske Kotline i Mostarskog Polja (Bišća). Sa visine od 40—60 m, počevši od Bijelog Polja, preko Mostara do Blagaja, diže se strmi otsjek do prve i najniže površi na visini od 600—700 m. Niz

⁷⁾ Vidi L. Marić, Petrografija, izdanje Školska knjiga, Zagreb 1951. str. 68.

glavica nad Bijelim Poljem, Mostarskom Kotlinom i Bišćem obilježavaju gornju granicu ovog otsjeka. Najstrmiji dio otsjeka pada Vrapčićima, gdje se na otstojanju od 2 km vazdušne linije diže od 100 do 800 m. U oblasti Mostarske Kotline otsjek se diže do visine od oko 500—700 m. Idući od vrata između Bijelog Polja i Mostarske Kotline, dižu se glavice: Oštri Rat (535 m), Stolac (476 m), Bubreg (473 m), kota 679 iznad Hopina, Kula (612 m), Plahovina ili Klečenjača Gomila (507 m), Ravno Brdo (574 m), Crvene Stijene (547 m), Drvenik (521 m), i Komič (546 m). Iza n'za ovih glavica diže se postepeno površ do 700 m. gdje počinje novi otsjek, na čijem podnožju u stranama otsjeka su se smjestila podveleška sela. To je površ Podveležje o kojoj govori Cvijić.¹⁾ Sa ove površi dižu se osamljeni humovi i glavice. Počevši od SZ prema JI nižu se: Vigled (761 m), Svetigora (na spec. karti Sveta Gora) — 874 m, Vučja Glavica (Podvelež) — 730 m, Krunatica (824 m), Merdžan Glavica (796 m), kose: Krstina (692 m), Guberača (624 m), Dražnjača (723 m), te glavice: Rioč (794 m), Gradina do Rioča (876 m), Guberača (624 m), JI od Rioča je Behramuša (812 m).

Pri stvaranju otsjeka između Vrapčića, Mostara, G. Gnojnice, Dračevica i Blagaja sudjelovali su tektonski pokreti. Kao dokaz za to dizanje mogu polužiti viseće doline gotovo svih povremenih potoka Podveležja, koji protiču kroz ovu površ, a koji su je u nekoliko disecirali. Gotovo svi ti potoci se ruše niz otsjek kad stignu do ivice otsjeka na visini od 500—600 m. Takav je slučaj sa Dobrčkim Potokom, koji se ruši u Suhi Do na visini od 643 m. Gostin Potok u Opinama između Stoca i Čelinske ruši se oko 15 m u Obodinu, Kričanjski Potok se ruši u Ošljem Dolu iz visine od oko 7 m. Jelovčev Potok je razorio prečagu, ali se naglo spušta kroz dolinu zvanu Prasine. Strane su mu gotovo okomite, tipični otsjeci. Najveći pad ima Svinjarski Potok. On se ruši između Crvenih Stijena i Ravnog Brda, te tvori, kad ima vode, vodopad visok oko 100 m. Iza vodopada nastaje točilo sve do ušća u Jelovčev Potok. Crvene Stijene su kao otsječene, gotovo vertikalne, slične otsjeku nad vrelom Bune. Pune su pukotina u kojima se legu danje i noćne grabljivice, te divlji golubovi.

Drugi otsjek počinje na dnu ograda podveleških sela i diže se do drugog dijela kraške površi, čija je visina između 850 i 1100 m. Na toj se površi nalaze: Poljice, Svetigora, Udolje ispred zaseoka Šipovac, G. Banjdo, G. Kružanj sa mahalom Trnjak kao i veći dio sela Kokorine sa mahalama Jarčište i Korita. Površ je najizrazitija u G. Banjdolu.

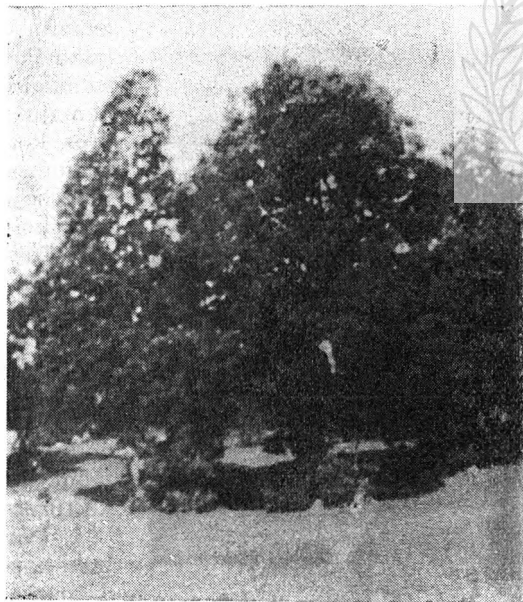
Podnožjem tog otsjeka, koji je visok 200—300 m, od Dobrča pa dalje do Kokorine proteže se rasjedna linija, koja je od velikog značaja za Podveležje. Kako Podveleška Površ tako i gornjobanjdolska su karstificirane, obiluju vrtačama (dolovima) i potpuno su bezvodne. Površ sijeku nagnute slojeve krečnjaka. Kroz dijaklaze i dr. pukotine kišnica se brzo gubi u dubinu pa su površinski slojevi bez vrela u obe površi. U čitavoj oblasti nisu izbili na površinu verfenski škriljci ili koje druge nepropusne stijene, sem lapora u Dobrču i kod Svetigore. Usljed pomjeranja slojeva duž te rasjedne linije došlo je do poremećaja podzemnog sistema odvodnih kanala u krečnjaku i na nekoliko mjesta duž te linije izbili su slabi iz-

¹⁾ Cvijić, Geomorfologija II, skica 180, str. 189 do 190.

voru. Ali gdje nisu izbili izvori, može se lako pratiti rasjedna linija po vanjskom izgledu terena. U Dobrču se nalazi nekoliko bunareva sa žicom vode. Tu se nalazi najplodnije zirato zemljište u Podveležju. Za vrijeme kiša izbija i Dobrčki Potok. Selo je u zelenilu i daje utisak oaze u pustinji krša. Tu je došlo do navlake krednih krečnjaka na lapor, otud pojava izvora i bunareva. Odmah iza Dobrča od ceste koja spaja Kričanje sa Brasinom počinju tzv. Bare. Seljaci zovu Barama kosanice i oranice od bunareva Kobiljaka kod Šipovca na rasjednoj liniji pa do svinjarskih bunareva, koji su također na toj liniji, i dalje do ispod Krstine u Svinjarini, zapravo do Lokve kod Krstine u Svinjarini. Međutim, lomna se linija produžuje dalje kroz tzv. Dolove u Svinjarini ispod ograda u selu sve do Kokorine.

Otsjek nad Barama je najviši nad Banjdolom i kulminira u Humu (1025 m) Bare su kotlina duž te linije one su prava oaza usred hercegovačkog krša oko njih. Naročito je jak kontrast Bara i predjela oko Dola, Merdžan-Glavice, Krunatice i Svetigore, koje su takoreći bez travke. Nema ni »kukrice« (grma). Ima nešto vrieska, kadulje, i »marevine« (Marrubium), čubra (Satureia sp.) i to je sve. Same Bare su livade kosanice, negdje pregrađene suhozidom i obrađene, ali slabo. Bare imaju oblik uvala koje se naizmenično dižu i spuštaju od Kobiljaka do Krstine. Po stranama uvala nalazi se grmlje i stabla, naročito hrastovi. (Vidi foto 2) Ima prekrasnih primjeraka. Bare su zaklonjene otsjecima te se ne vide dok se ne dođe do njih. Prijatno je kad se naiđe na prekrasne hrastove i intenzivno zelenilo Bara u sivoj pustinji krečnjaka. Vidi fotografiju, (3).

Duž tih Bara nižu se tzv. grčki bunarevi, koji imaju slabe žice vode, ali su to jedina mjesta u Podveležju u kojima ima i ljeti vode, iako znatno manje nego zimi. (Vidi foto 4 i 5). Baš intenzivno zelenilo Bara ljeti u kraškoj pustinji dokazuje da je podzemna voda usljed poremećaja kanala svuda u Barama blizu površine, iako nije izbila na površinu kao izvor. Dubljim kopanjem došlo bi se do jačih žica vode. Ti slabi izvori su, ustvari, tektonski pukotinski izvori. Voda najjače za vrijeme kiša izbija u tzv. Stupčevoj Bari iznad Svinjarskih Bunareva, ispod gonika. Svinjarski bunari su u kotlini između Krstine, Krhanovih i Smajkićevih bara na jugu, a Voljevićinih i Stupičevih bara na sjeveru u pravcu Dobrča. Bare su zimi poplavljene u tom dijelu. Iza jakih kiša teče na Stub-

2) Hrastovi u Barama

ćevih bara na jugu, a Voljevićinih i Stupičevih bara na sjeveru u pravcu Dobrča. Bare su zimi poplavljene u tom dijelu. Iza jakih kiša teče na Stub-

čevoj Bari voda kao potok pet do šest dana, dok u Voljevičinoj i Krhanovoj bari, koje su niže, presuši voda za pola dana. Sa južne strane bunareva sa Smajkićevih i Krhanovih bara slijeva se voda za vrijeme kiša i teče

3) Bare

kao potok. U Krhanovoj bari erodirao je malo korito. Voda otiče u Svinjarski Potok i njime dalje u D. Gnojnice.

Gornjobanjdska Površ je najjače izražena u G. Banjdolu. Nije onako izrazita i neprek'nuta kao donja Podveleška Površ. Ona je takođe ispresijecana suhodolinama povremenih potoka koji nemaju svojih izvora, a ni ušća, nego kroz korita voda za vrijeme kiša teče linijom najvećeg pada u uvale i razlijeva se u sela. Ti potoci nekad imaju veće količine vode i jaku erozionu snagu. Tako su nastale suhodoline koje presijecaju Gornjobanjdsku Površ i dijele je na nekoliko dijelova. Najveća je suvodolina ona G. Kružnja, koja polazi od Korita. Povremeni potoci nemaju tu toliko bujički karakter jer im je zbog velike visine i drugih faktora dolina obrasla grmljem ili niskom šumom, a djelimično su im doline pod kulturom.

4) »Grčki« bunar sa stepenicama, ljeti se može sići do vode.

Površ počinje na SZ. Tu su Poljice jako karstificirane, pune vrtača. Na Radetinoj Gomili iznad Poljica izbijaju tri bunara koji imaju stalno vodu. Šipovac Gomila dijeli Poljica (oko 100 m) od

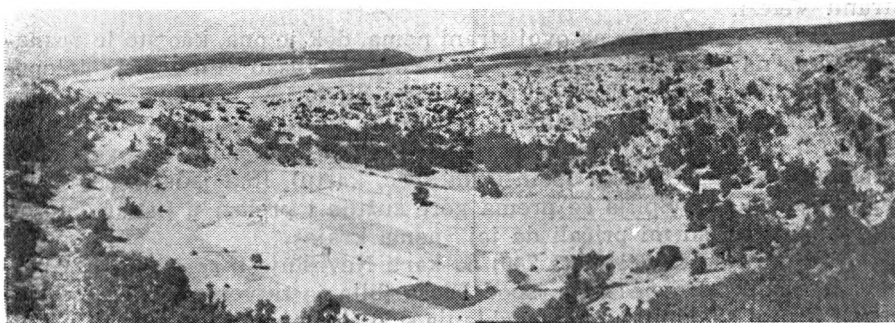
Udolja ispod Šipovca, koje se lagano uzdižu između 800 i 1000 m prema šumi u Vedrim Njivama s jedne strane i prema Kleku (981 m) s druge strane. Kod Šipovca je površ Svetigore iz koje se vije glavica Svetigora.

5) Kobiljaci u Šipovcu, zimi puni vode

Udolje je neposredno povezano sa Dubravama, Sjenokosom, G. Banjdolom i G. Kružnjem, Trnjkom, Koritima i dalje Kokorinom, sve do Jarčišta uz cestu Mostar-Nevesinje. Visina ove površi se kreće uglavnom od 850 do 1000 m, koju mjestimično i prelazi. Sa te površi dižu se osamljene glavice i humovi: Šipovac (1078 m), Klek (971 m), Hum (1025) i Kičin (1098 m).

Ova površ je puna vrtača i dolova (u Podveležju se čuju oba naziva, ali je češći naziv za vrtaču do.). To naročito vrijedi za Poljice, Gornji Banjdo, G. Kružanj, Trnjak i Korita. Čitava pak Kokorina obiluje vrtačama. Naročito je improzantna vrtača Dobri Do. (Vidi foto 6), poznata još

6) Dobri Do, Jarčište u Kokorini

i pod imenom Kukričin Do, jer su u dnu vrtače smještene kuće porodice Kukrica. Vrtčača ima gotovo kružan oblik. Gornji rub vrtače dug je u pravcu istok-zapad 500 m, u pravcu S-J 450 m, u pravcu SI-JZ 400 m. Dubina joj je 85 m, a nadm. vis. 925 m (gornji rub). Jasno je označena u svim spec. kartama. Dno joj je obrađeno u pravcu S-J oko 150 m, a u

pravcu I-Z oko 110 m.²) Okrajak (tako nazivaju dio vrtače između uzoranoga dna i gornjeg ruba vrtače) je obrastao grmljem, a na osojnoj strani i šumom. Tektonski se Gornjobanjdotska Površ razlikuje od donje površi po tome što su slojevi u G. Banjdolu sasvim blago nagnuti, gotovo horizontalni. Nagib slojeva se kreće između 5° i 10°, padaju SI, dok slojevi površi Podveležja stoje gotovo na glavi, a nagib je redovno oko 70°. Mjerenja sam vršio u Gornjem Banjdolu, D. Kružnju, D. Banjdolu i Gajima. To je pored tektonskog ulegnuća, Bara i nizova izvora na toj tektonskoj liniji još jedan dokaz rasjedanja. U odsjeku iznad Svinjarskih Bunareva jasno se vide dva kompleksa krečnjačkih slojeva, donji je nagnut oko 45°, a iznad njega se nalaze slojevi nagnuti 23°, dok je na površini nagib ispod 10°.

U JI dijelu Veleži nastalo je još nekoliko viših i manjih slabo izraženih stepenica koje su karstificirane i načičkane vrtačama. Na podnožju njihovih otsjeka nalaze se također vrela. Tako se između Trnjaka i Korita nalazi bunar Gostovac, na podnožju otsjeka iznad koga se nalaze fluviodenudacione zaravni visine od 1200—1300 m: Skenderovac, Zborne Glavice (na karti S. Glavice), Vilovci, Košuća Stopa, Papratni Dolovi i Mokri Do. Bunar ima vrlo slabu žicu vode, koja ne presuši ni ljeti.

Na podnožju donjeg otsjeka najviše stepenice Komori i Kamenite Glavice, visine od 1600—1700 m, nalaze se tri izvora na Sitniku i izvori u Mokrom Dolu. Stepenice su fluviodenudacione, ali izvori na podnožju otsjeka ukazuju na to da su prilikom njihova stvaranja sudjelovali i tektonski pokreti, a pored toga i kraška erozija. Iznad Gornjobanjdotske Površ naglo se dižu rudistički krečnjaci do vrhova Veleži: Guvnina ili Zapadna Velež (na karti Brasina) — 1897 m, i Teleće Lastve (1905 m). Dalje na JI nije tako nagao uspon, nego se smjenjuju otsjeci i više terase. Iz njih se dižu uzvišenja: Tisovac (1591 m), Tujan (1329 m), Paratak (1580 m), Sitnik (1451 m), Ledenice (1535 m), a iznad njih najviši vrhovi Veleži iz Teleće Lastve: Jaram (1824 m), Botin (1969 m), Kaočina (1766 m), Velika Velež (Vlačuga) — 1754 m, i Mala Velež (1469 m). Ona je vezana dalje sa sedlom Grebak u Bišini, preko koga se prelazi na drugu nevesinjsku stranu Veleži.

Tragova glacijacije na ovoj strani nema, dok je ona, kao što je poznato nadena na SI strani Veleži.³⁾ Iznad Paratka našao sam Dryas otčepetala koga ima tu dosta. U ovom najgornjem dijelu ima niz jama sniježnica, koje dostižu vrlo veliku dubinu, neke i preko 50 m. O tome će biti kasnije govora. Ima tu i pećina, ali nisu velike. Behina Peć na Durmiševcu ispod Skenderovca duga je oko 15 m (vidi spec, kartu). Ima jedan veći i više manjih stalaktita. Špilja se prema gore sužuje i prelazi u kanal obložen bigrom. Seljaci su mi pričali da joj »nema kraja«.

Na putu od Okuči (kota 740) na karti Nevesinje I, razmjera 1:50.000, nalazi se špilja Prosječenica ispod Rioča (bila je zatvorena pa je prosječena). U njoj se odmara stoka i sklanja kad je nevrijeme. Stoka tu nekad i noćiva. Sigurnija je od vuka. Daleko veću dubinu imaju jame sniježnice koje se po pravilu vertikalno spuštaju. Zimi smetovi unesu u njih snijeg, koji se u njima zadrži i preko cijelog ljeta.

²) Za ilustraciju prilika i posjedničkih odnosa navodim da to malo oranje dijeli jedanaest vlasnika. Tu, pored Kukrica, čija je kuća u dnu vrtače, imaju svoj posjed Ačkari, Marići, Zlomušice i još neki vlasnici iz Vranjevića.

³) Vidi A. Grund cit. djelo str. 125—128.

Površ Podveležja nastala je u jezerskoj fazi. Ostatci terasa iz te faze u Dobrču i na Busku to dokazuju. Ostale zaravni su proizvod rada fluvijalne erozije prejezerske faze i tektonskih poremećaja. Sve su kasnije karstificirane.

Drugi karakterističan morfološki oblik Podveležja su suhodoline. Mehanička erozija, a i denudacija su slabi, jer je kraj bezvodan. Nema ni jednog potočića u čijem koritu bi voda tekla cijele godine. Svi su oni povremeni. Neke suhodoline kao dolina Dobrčkog Potoka, gornji dio Jelovčevog Potoka, Svinjarskog Potoka, dolina potoka između Svinjarine i G. Banjdola, Kružanjskog Potoka zelene su, obrasle travom, grmljem ili drvećem pa je tu mehanički rad potoka umrtvljen. One su mjestimično prezidane suhozidama kao od Kobiljaka do Dola i privedene kulturi. Jedino je to pravilan put da se spriječe bujice. Druge su opet tipične suhodoline u kojima je i danas aktivan mehanički erozioni rad u doba kad imaju vode. Njihova mehanička snaga zna biti vrlo velika. Ti potoci su raščlanili površi Podveležja i stvorili neke karakteristične oblike. Kao što je spomenuto neki imaju višee doline.

Počevši od SZ, razčlanjuje Podveležku Površ Dobrčki Potok koji izvire u Dobrču, silazi kroz Suhi Do i razlijeva se u Vrapčićima te snosi velike količine mehaničkog razorenog materijala. On razdvaja Svetigoru od Šipovca.

Potok Drenjevac polazi iznad mosta na Drenjevcu ispod Vigledi u visini od oko 700 m, mehanički je razorio diluvijalni šut iznad Mazoljica u Mostaru. Snosi velike količine, stijena i pržine na Mazoljice i tu se razlijeva, nestaje. Vinogradima je taj materijal djelimično vezan.

Iza Drenjevca je jarak potoka Struga koja u svom gornjem dijelu teče kroz Prodo. Polazi ispod Vučje Glavice u visini od oko 700 m, prolazi kroz Prodoli, probija se kroz šut Suhodoline na kojoj je i pravoslavno groblje u Mostaru. Količina mehaničkog materijala koji nosi nije velika. Izvora, a ni ušća, uopšte nema, potok teče linijom najvećeg pada.

Iza ovog potoka slijedi Gostin Potok (Švabinski potok) koji postaje u Hopinama. Polazi ispod Krunatice, protiče Gostinu mahalima, kroz Polje, gdje taloži veliku količinu materijala, a zatim između Stoca i Čelinke pada i tvori vodopad oko 15 m visok. Silazi zatim u Obodinu i kroz Švabinski Do u D. Gnojnice, gdje se razlijeva i taloži ostatak mehaničkog materijala koji nije ostavio u Opinama i Obodini.

U neposrednoj njegovoj blizini je suhodolina Kričanjškog Potoka, zvanog i Osim, koji polazi od ceste nad mahalima, prolazi kroz mahalima Kričanje i Polje, gdje, kao i Gostin Potok, ostavlja velike količine mehaničkog razorenog materijala. Na tom materijalu su njive Hopina i Kričanja, ukoliko zaslužuju taj naziv, jer se zemlja rijetko vidi među nanesenim stijenama. U Ošljem Dolu pada s visine od 7 m, protiče ispod Kule 612 m i snosi materijal u G. Gnojnice, gdje se razlijeva. Točila u D. Gnojnicama, djelimično obrađena i vezana, su njegovo djelo. Na tom nanosu u D. Gnojnicama uspijeva vinova loza i druge kulture, jer potoci koji dolaze iz Podveležja nose skupa sa mehaničkim materijalom i velike količine ovčjeg i drugog stočnog đubriva što ga kiša spira sa okolnih padina, koje su ujedno i pašnjaci.

Iza Kričanjškog Potoka je Jelovičev Potok. Polazi od bunareva Kobiljaka (796 m). Gornji tok mu je već radom čovjeka umrtvljen, prezidan

IV. K L I M A

U Podveležju je 1898. g. otvorena vojna meteorološka stanica u selu Opinama. Stanica je bila pod rukovodstvom vojnih austro-ugarskih vlasti. Vjerovatno zbog smjene osmatrača u nekim godinama nisu u pojedinim mjesecima vršena osmatranja pojedinih pojava. Osmatrane su sljedeće pojave: temperatura vazduha u 7, 14, i 21 čas, maks. i min. (terminski), srednja oblačnost, padavine (zbir i maksimum, broj dana ispod 0,1 mm i broj dana iznad 1 mm), ostale pojave (broj dana sa snijegom, olujom, gradom i maglom), dalje broj dana sa vjetrom (bez jačine vjetra), čestina vjetrova i broj opažanja kalme.

U Pojedinim godinama nedostajali su sljedeći podaci: u 1901. zbir i maksimum padavina, u 1903 svi podaci o padavinama, u 1905 podaci za sve pojave za mjesece juni, juli i avgust, a padavine (broj dana sa snijegom), još i za mjesece januar, februar, mart i april. U 1906 nedostajala su opažanja temperature u novembru i decembru, a u 1907 nedostaju svi podaci za maj.

U ostalim godinama podaci su bili potpuni.

Srednji podaci obrađeni su za petnaestogodišnji period od 1899 g. do zaključno 1913 g. Stanica je osnovana u 1898 g., a prestala je da radi u 1914 g. početkom I svetskog rata. Stanica je imala ove elemente: g. š. = $43^{\circ} 20'$, $\lambda = 17^{\circ} 51'$, $H = 868$ m, $h_1 = 8,00$ i $h_2 = 1,00$ m (do godine 1905, a od 1906 do 1913 bila je $h_2 = 2,00$). Kako se u neposrednoj blizini, oko 1,5 km vazdušne linije nalazila meteorološka stanica Mostar na istoj geografskoj širini, a na $17^{\circ} 59'$ i nadmorskoj visini od 59 m, to sam redukcijom na isti period (15 godina) izvršio interpolaciju podataka koji su nedostajali za srednje opažene temperature i našao srednje mjesečne, odnosno srednje godišnje. To isto vrijedi i za padavine za sve mjesece za koje su nedostajali podaci. Tako su interpolacijom proračunate srednje opažene temperature za mjesece V (1907), VI, VII i VIII (1905), XI (1903 i 1906), te XII (1906). Padavine su izračunate za mjesece I, II, III (1905), IV (1901 i 1905), V (1907), IV, VII i VIII (1905), te XI (1903).

Broj dana sa snijegom izračunat je od I do V mjeseca za četrnaestogodišnji period za prva četiri mjeseca bez 1905 g., a za maj 1907 g. Za ostale mjesece podaci su iz petnaestogodišnjeg perioda. Srednjaci ostalih pojava: oluja itd. preračunati su iz četrnaestogodišnjeg perioda, za mjesec maj bez podataka iz 1907. Za sve ostale mjesece proračunati su iz petnaestogodišnjeg perioda. Čestina vjetra preračunata je iz četrnaestogodišnjeg perioda za V bez podataka iz 1907 g., a za VI, VII i VIII bez podataka iz 1905 g. Srednjaci za ostale mjesece preračunati su iz petnaestogodišnjeg perioda opažanja.¹⁾

Iako se stanice Mostar i Podveležje nalaze na istoj geografskoj širini, u neposrednoj blizini, ipak zbog razlike u nadmorskoj visini (razlika iznosi 809 m) postojale su znatne razlike u klimi ta dva mjesta. To se vidi iz sljedećih podataka.

¹⁾ Za obradu klimatskih podataka služio sam se podacima iz izdanja bivše vlade za BiH: »Ergebnisse der Meteorologischen Beobachtungen an die Landesstationen in Bosnien—Hercegovina«, Sarajevo za godine 1899 do 1913 zaključno.

suhozidinama i djelimično uzoran. Taj gornji dio potoka isti je kao i Bare kojima i pripada. On dijeli mahalu G. Gnojnice Isića Do od Jelovčevog Dola, mahale Svinjarine. Teče ispod Merdžan-Glavice. Kad prođe Do, teče kroz pustu krašku površ. Oko njegovog korita ima nešto i kosanica. On se ne ruši i nema viseće doline, jače se usjekao u kraškoj površi. Količina vode mu je za vrijeme kiša veća nego u drugim potocima pa mu je jača i eroziona snaga. Protiče kroz Gaje (u spec. karti Gajine) i, nakon što se sastaje sa Svinjarskim Potokom teče kroz Prasine. Korito mu se bijeli među zelenim travama Prasine. Skreće zatim na Pločice. Tu na Pločicama je potok izdubio duboke lonce koje narod zove »kazani«. To su, ustvari, evorzi- oni lonci, izdubeni mehaničkim radom vode. Voda se u njima zaustavlja, puni ih, i prelijeva se iz jednog u drugi. Voda se u njima zadrži duže i nakon što potok presuši, pa tu seljaci poje stoku. Potok zatim prelazi u točilo između D. Gnojnice i Dračevica u Bišće gdje se razlijeva i taloži materijal na kome su vinogradi D. Gnojnice i Dračevica. Taj je potok najjače rasčlanio otsjek između Bišća i Podveleške Površ.

Svinjarski Potok je pritok Jelovčeva Potoka. Nastaje ispod Krstine u Barama kod Svinjarskih Bunara. Niz Smajlića, Krhanovu, Stupčevu i Voljevičinu baru voda za vrijeme kiša slijeva se i silazi Svinjarskim Potokom u Gaje. Tu su oko potoka također kosanice u Težanici. Kad izađe iz kosanica, teče dubokim koritom i pravi manji skok. I on je tu izdubio evorzione lonce. Lonci su duboki dva do tri metra. Oni pokazuju kolika je eroziona snaga te suhopotočine kad za vrijeme kiša nabuđa i nosi materijal. Lijeva, osojna, strana, ispod sjenokosa obrasla mu je šikarom u klisuri zvanom Bubanj. Šikara je tako gusta da je teško kretati se između grmova. Desna prisojna, strana mu je krševita i gola. Odmah iza toga stiže do Crvenih Stijena. Tu se on ruši iz visine od oko 100 m. Dolina mu je tipična viseća. Otsjek Crvenih stijena dokazuje podizanje terena. Nakon što se sruši niz Crvene Stijene, pravi točilo i u dolini Prasine se sastaje sa Jelovčevim Potokom.

Dalje jugu nema suhodolina osim one koja od Bišine ispod Šćepan-Grada vodi do Blagaja u čiju dolinu silazi jarak Zubički Potok.

Na Gornjobanjdotskoj Površ suhodoline nisu toliko izrazite. One su umrtvljene i uglavnom obrasle grmljem i šumom. Takva je suhodolina koja vodi iz Svinjarine do u Gornji Banićdol kao i pomenuta pitoma dolina između Korita i Gornjeg Kružnja. Ona je najjače razčlanila Gornjobanjdotsku Površ. Karakteristično je odsustvo točila u najvišim dijelovima Veleži. Kako je to osojna strana Veleži, to je i normalno.

To su osnovni oblici reljefa u Podveležju. Treba još navesti neznatne ostatke jezerske terase u Dobru i na Busku, o kojoj je bilo govora u otsjeku o geološkoj građi. Ti su oblici sasvim neznatni može ih primijetiti samo stručnjak.

Osnovni su, dakle, oblici reljefa površi sa otsjecima, grebenima, glavicama i humovima, suhodoline te greben planine Veleži. Točila se u višem dijelu Podveležja nalaze jedino u Hopinama i na padinama otsjeka prema kotlini Bijelog Polja, Mostarskoj Kotlini i Bišću Polju. Pored recentnih, nalaze se i stara točila i šut sa proslojcima breča. U dolinama potoka javljaju se i evorzioni lonci, te viseće doline. Oni su dokaz izdizanja terena i mehaničke snage povremenih potoka koji imaju bujički karakter.

Temperatura. Srednje mjesečne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru, preračunate za isti petnaestogodišnji period za 1899 do 1913 g. zaključno kretale su se ovako (vidi tabelu br. 1).

TABELA BROJ 1

Mjesec	Stanica	7 h	14 h	19 h	Srednja
I	P.	—0,1	2,1	4,3	1,1
	M.	3,4	6,8	4,3	4,9
II	P.	—0,1	3,0	0,3	1,2
	M.	3,9	7,8	6,0	6,3
III	P.	2,6	7,0	4,0	4,2
	M.	6,8	14,0	9,1	9,8
IV	P.	6,4	10,0	6,6	7,5
	M.	10,3	17,7	12,1	13,5
V	P.	11,8	15,5	12,0	12,9
	M.	16,0	23,5	16,3	18,0
VI	P.	15,2	19,4	15,6	16,6
	M.	20,3	27,1	20,2	22,0
VII	P.	17,8	23,0	18,6	19,6
	M.	26,8	31,1	23,1	25,0
VIII	P.	16,6	24,0	18,5	19,5
	M.	22,0	31,7	23,0	24,7
IX	P.	14,5	18,9	14,5	15,4
	M.	17,2	26,4	18,6	20,2
X	P.	10,0	13,3	10,8	11,5
	M.	11,9	20,3	14,1	15,4
XI	P.	5,0	7,7	5,7	6,0
	M.	8,5	13,4	9,4	10,1
XII	P.	2,5	4,6	3,0	3,4
	M.	6,0	9,2	6,8	7,3
Godina	P.	8,4	12,4	9,2	9,9
	M.	12,5	19,1	13,6	14,8
Razlika	P — M ±	— 4,1	— 6,7	— 4,4	— 4,9

Tab. 1. Srednje mjesečne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru — uporedni pregled. Period od 1899 do 1913 zaključno.

Kao što se vidi iz tabele petnaestogodišnji srednjak temperature Podveležja niži je za 4,9°C. Kako je nadmorska visina Podveležja za 809 m

veća od nadmorske visine stanice u Mostaru, izlazi da je temperatura prosječno na svakih 100 m niža za $0,6^{\circ}\text{C}$.

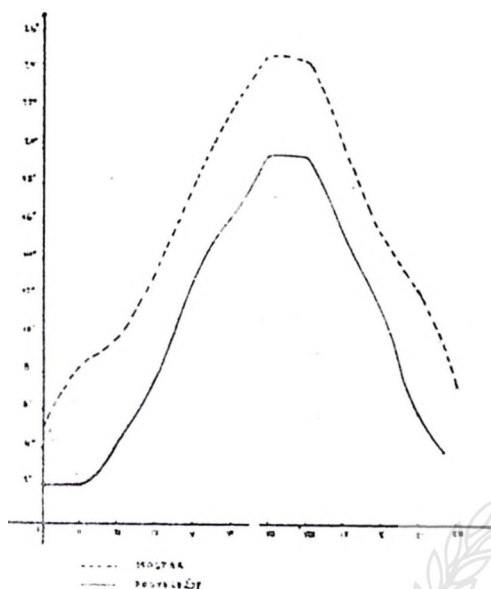
Srednje mjesečne temperature Podveležja su srazmjerno niže u tom periodu, kao što se vidi iz priloženog grafikona. Vidi skicu br. 1.

Srednja godišnja temperatura Podveležja je $9,^{\circ}9$ ($9,^{\circ}87\text{C}$ za pomenuti period) i znatno odstupa od srednjaka u oblasti izmijenjene mediteranske klime, odgovara srednjaku umjereno kontinentalne.

Medutim, mediteranski uticaji dolaze do izražaja u drugim pojavama. Iz tabele se vidi da je najhladniji mjesec januar sa prosječnom srednjom mjesečnom temperaturom od $1,^{\circ}1$, dakle, iznad 0°C , a najtopliji mjesec je juli $19,^{\circ}6\text{C}$. Gotovo isti srednjak ima i mjesec avgust ($19,^{\circ}5\text{C}$). Prema tome, kolebanje između najtoplijeg i najhladnijeg mjeseca je $18,^{\circ}5\text{C}$ zbog kontinentalnog uticaja. U Mostaru je također najhladniji mjesec januar, a najtopliji juli i avgust, koji također imaju gotovo iste srednje vrijednosti.

Kolebanje ekstremnih mjeseci je $20,^{\circ}1\text{C}$, dakle, za $1,^{\circ}6\text{C}$ veće nego u Podveležju. To je posljedica jačeg ljevnog zagrijavanja u Mostaru. Dok je razlika između srednje januarske temperature Podveležja i Mostara manja od srednje godišnje razlike za $1,^{\circ}1\text{C}$, ta je razlika veća u julu od srednje godišnje razlike za $0,^{\circ}5\text{C}$. Mediteranski uticaj je, dakle, u Mostaru veći.

Srednja temperatura proljetnih mjeseci je $8,^{\circ}2\text{C}$, a jesenjih $10,^{\circ}9\text{C}$, a razlika $2,^{\circ}7\text{C}$. Jesen je znatno toplija od proljeća. U Mostaru ta razlika gotovo i ne postoji (srednja temperatura proljetnih mjeseci je $13,^{\circ}7\text{C}$, a jesenjih $13,^{\circ}5\text{C}$, dakle, temperatura jeseni je u Mostaru niža za $0,^{\circ}2\text{C}$ od srednje proljetne). Velika razlika između srednje temperature proljeća i jeseni u Podveležju potiče otuda što se zbog velike nadmorske visine u proljeće na Veleži zadrži prilično dugo snijeg, tako da se sunčeva toplota troši jače na toljenje snijega. U 1952 g. u aprilu mjesecu još se zadržalo dosta snijega na Veleži. Foto 7. To dokazuje, kao što ćemo kasnije vidjeti, i broj snježnih dana, kao i zabilježene negativne temperature u proljetnim mjesecima. U Podveležju nekih godina i u aprilu pada temperatura ispod nule. Apsolutni minimum perioda 1899 do 1913 g. u aprilu od minus $4,^{\circ}4\text{C}$ (terminski) zabilježeno je 3 IV 1906 g., a 15 IV 1912 g. iznosio je minus $4,^{\circ}2\text{C}$, 14 IV 1913 g. minus $4,^{\circ}0\text{C}$. Temperature ispod nule su, dakle, česte u aprilu. Samo dva puta u petnaest godina bio je minimum iznad $0,^{\circ}\text{C}$, a dva puta bio je $0,^{\circ}\text{C}$. U jedanaest ostalih godina bio je mi-

Sk. 1. Godišnje kretanje srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

TABELA BROJ 2

Mjesto mjesec	XII I	I II	II III	III IV	IV V	V VI	VI VII	VII VIII	VIII IX	IX X	X XI	XI XII
Podveležje	2,3	0,2	2,0	3,3	5,4	3,7	3,4	0,1	4,1	3,9	5,5	2,6
Mostar	2,4	1,4	3,5	3,7	4,5	4,0	5,0	0,3	4,5	4,8	5,3	2,8

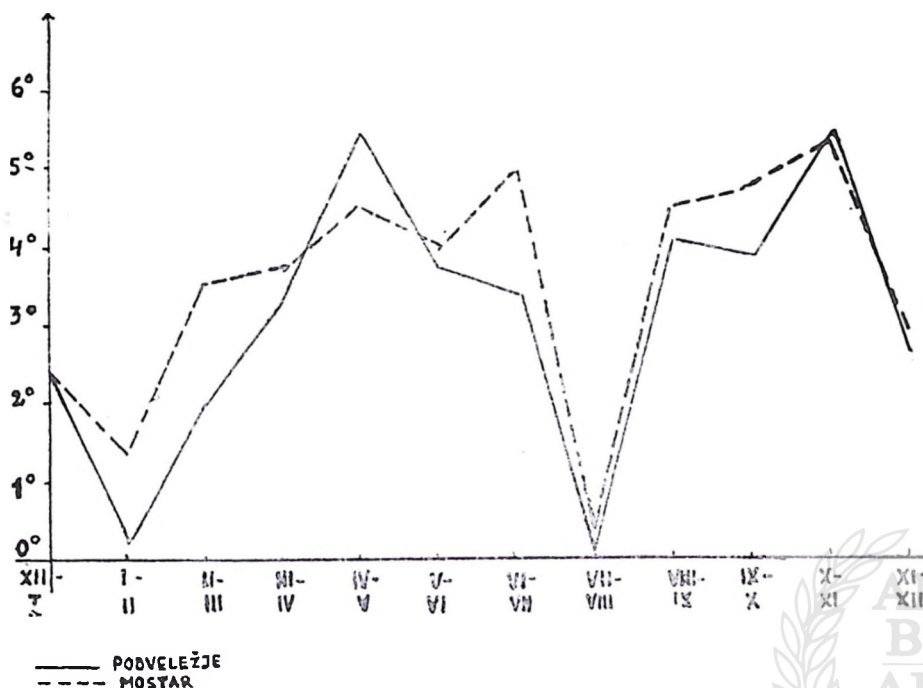
Tab. 2. Apsolutna promjenljivost srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru — uporedni pregled.

TABELA BROJ 3

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Godina
Najtopliji mjesec	3,2	5,3	7,5	10,1	16,8	19,5	21,3	21,3	18,7	14,8	9,7	5,7	
Godina	1899	1912	1913	1909	1908	1908	1904	1911	1905	1907	1911	1910	
Najhladniji mjesec	-3,7	-2,5	0,5	4,0	8,9	14,6	16,4	17,7	11,3	6,6	3,4	0,2	
Godina	1905	1901	1907	1907	1902	1903	1913	1913	1912	1905	1904	1902	
Amplituda	6,9	8,1	7	6,1	7,9	4,9	4,9	3,6	7,4	8,2	6,3	5,5	
Srednja mjesečna temperatura	1,1	1,2	4,2	7,5	12,9	16,6	19,6	19,5	15,4	11,5	6,0	3,4	
Srednji terminski maksimum	8,7	9,8	13,9	17,2	22,7	25,7	28,3	29,3	25,6	21,7	15,0	10,0	19,0
Srednji terminski minimum	-9,7	-6,5	-2,9	-1,0	5,7	9,5	11,4	11,5	7,7	3,5	-2,3	-5,1	1,8
Amplituda	18,4	16,3	16,8	18,2	17,0	16,2	16,9	17,8	17,9	18,2	17,3	15,1	17,2

Tab. 3. Godišnji tok temperature i amplitude srednjih maksimalnih i minimalnih temperatura u Podveležju.

Apsolutna promjenljivost srednjih mjesečnih temperatura i godišnji tok temperature te amplitude srednjih terminskih maksimalnih i minimalnih temperatura u Podveležju: vidi skicu 2 i tab. 2 i 3.

Sk. 2. Apsolutna promjenljivost srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru

Iz tabele se vidi da su amplitude između najtoplijeg i najhladnijeg odgovarajućeg mjeseca prilično velike. Najveće su u oktobru i u februaru, a zatim u maju. Općenito su najjače u jesenjim mjesecima a zatim isto toliko u proljeće i u zimu. Najmanja amplituda je u ljetnim mjesecima. U avgustu je amplituda najslabija (3,6°C). Ljetni mjeseci zbog mediteranskog utjecaja, redovno visokih srednjih mjesečnih temperatura i male količine padavina su malih amplituda. Najjače je amplituda u prelaznim mjesecima u tom kraju, u oktobru 8,2°C i februaru 8,1°C.

Iz tabele se dalje vidi da su amplitude srednjih maksimalnih i srednjih minimalnih temperatura velike. Najmanje su zimi (16,6°C) i ljeti (16,7°C), a najveće u jesen (17,8°C) i proljeće (17,3°C).

Najveća amplituda je ipak januarska (18,4°C). To je u vezi sa blizinom Jadrana i prodiranjem hladnog vazduha na jug preko Alpa i Karpata, kad dolinom Neretve otiče k moru hladan vazduh, padaju u nekim godinama januarske temperature vrlo nisko. S druge strane, zbog blizine Jadrana prodire u januaru topli vazduh dolinom Neretve pa u nekim godinama znaju biti srednje maksimalne temperature januara u Podveležju dosta visoke (8,7°C). Najnižu amplitudu imade decembar (15,1°C), iako je ona relativno visoka. Konfiguracija tla i oskudan vegetacioni pokrivač pridonose mnogo da su amplitude velike. Njihov godišnji prosjek je 17,2°C.

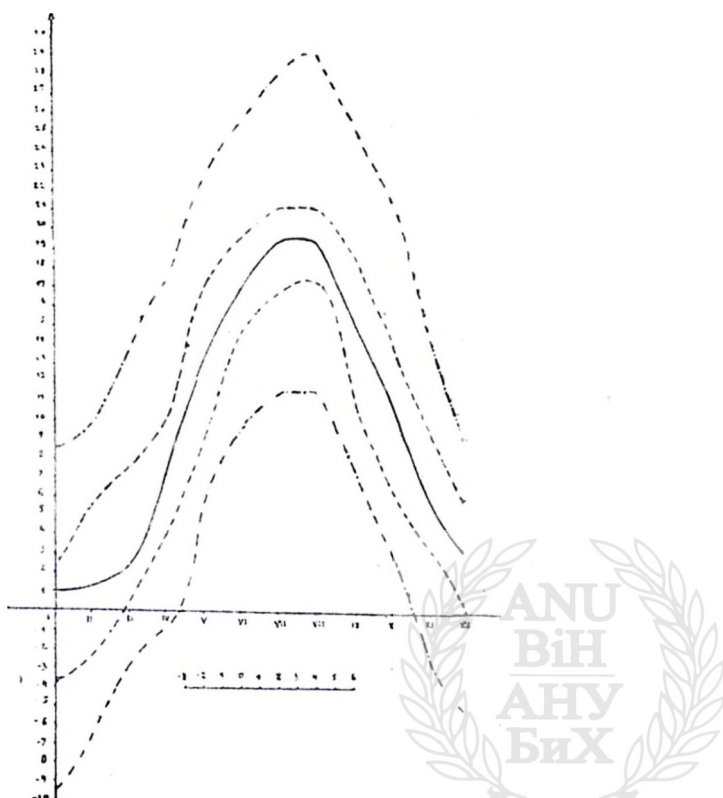
Karakteristično je za Podveležje da amplitude svih mjeseci ne odstupaju mnogo od prosjeka ($1,^{\circ}\text{C}$ u januaru i minus $2,^{\circ}\text{C}$ u decembru). To se vidi iz priložene sk. br. 3.

Međutim, kolebanja između najviših opaženih i najnižih opaženih temperatura su znatna. Stanica nije imala maksimalni i minimalni termometar, te su iznosi terminski. Vidi tabelu br. 4 i sk. br. 3.

Ekstremna terminska kolebanja najnižeg januarskog minimuma 2 I 1905 i julskog maksimuma 27 VII 1909 iznose $50,^{\circ}\text{C}$ (minus $16,^{\circ}\text{C}$ i plus $34,^{\circ}\text{C}$). Apsolutni ekstremni bez sumnje su veći. U Mostaru ta kolebanja iznose $52,^{\circ}\text{C}$ (apsolutni terminski minimum 22 I 1907 g. minus $8,^{\circ}\text{C}$ i apsolutni maksimum 21 VII 1901 g. $44,^{\circ}\text{C}$). Zbog nadmorske visine apsolutni minimum je u Podveležju (minus $16,^{\circ}\text{C}$) niži za $8,^{\circ}\text{C}$, a apsolutni maksimum je niži za $9,^{\circ}\text{C}$ ($34,^{\circ}\text{C}$) od onog u Mostaru. Ljetne žege su manje u Podveležju, što ima uticaju na biljni pokrivač ljeti, naročito u subalpijskoj zoni. Najveće amplitude apsolutnih i minimalnih temperatura su u februara ($31,^{\circ}\text{C}$) i oktobru ($29,^{\circ}\text{C}$), opet u dva prelazna mjeseca. Najmanje amplitude su u decembru kao i kod srednjih ($22,^{\circ}\text{C}$), a zatim u četiri ljetna mjeseca. U septembru je još uvijek toplo i lijepo vrijeme. Žarko ljeto prelazi postepeno u jesn, iako temperature iza maksimuma u julu i avgustu znatno padaju. Zhladi tek krajem oktobra. Vidi sk. br. 1.

Iz grafikona se jasno vidi da su jesenje temperature, kako prosječne tako i srednje maksimalne i srednje minimalne, više u jesenjim mjesecima nego u proljeće.

Niske temperature januara, a naročito ekstremne, koje su posljedice visinskih prilika, nadalje niže temperature u proljeće, koje se spuštaju ispod nule još i u aprilu, imaju za posljedicu da na otstojanju od oko dva do tri km između Podveležja i kotlina Bijelog Polja, Mostara i Bišća, koje su poznate po svom voćarstvu, i to po južnom voću, u Podveležju ne može da uspijeva ne samo južno voće smokva, šipak, kajsija, breskva, loze i dr. nego Podveležje nije pogodno ni za gajenje ostalog voća. Iako može da

Sk. 3. Grafikon srednjih mjesečnih temperatura, vrijednosti najviših i najnižih opaženih temperatura po mjesecima te terminskih maksimuma i minimuma u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

TABELA BR. 4

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Terminski maksimum	11,3	18,0	18,2	21,6	29,0	32,5	34,2	33,6	29,1	28,3	19,4	12,0
Dan	11 28	23	31	26	25	20	27	8	11 4	4	2	21
Godina	1900 1904	1903	1913	1909	1909	1908	1909	1907	1902 1911	1901	1913	1912
Terminski minimum	-16,5	-13,2	-8,2	-4,4	2,0	7,0	8,3	8,4	8,2	-14	-6,8	-0,3
Dan	2	15	3	3	8	7	9	13	20	28	30	23
Godina	1905	1901	1900	1906	1909	1906	1905	1902	1904	1905	1904	1899
Amplituda	27,8	31,2	26,4	26,0	27,0	25,5	25,9	25,2	25,9	29,7	26,2	22,3

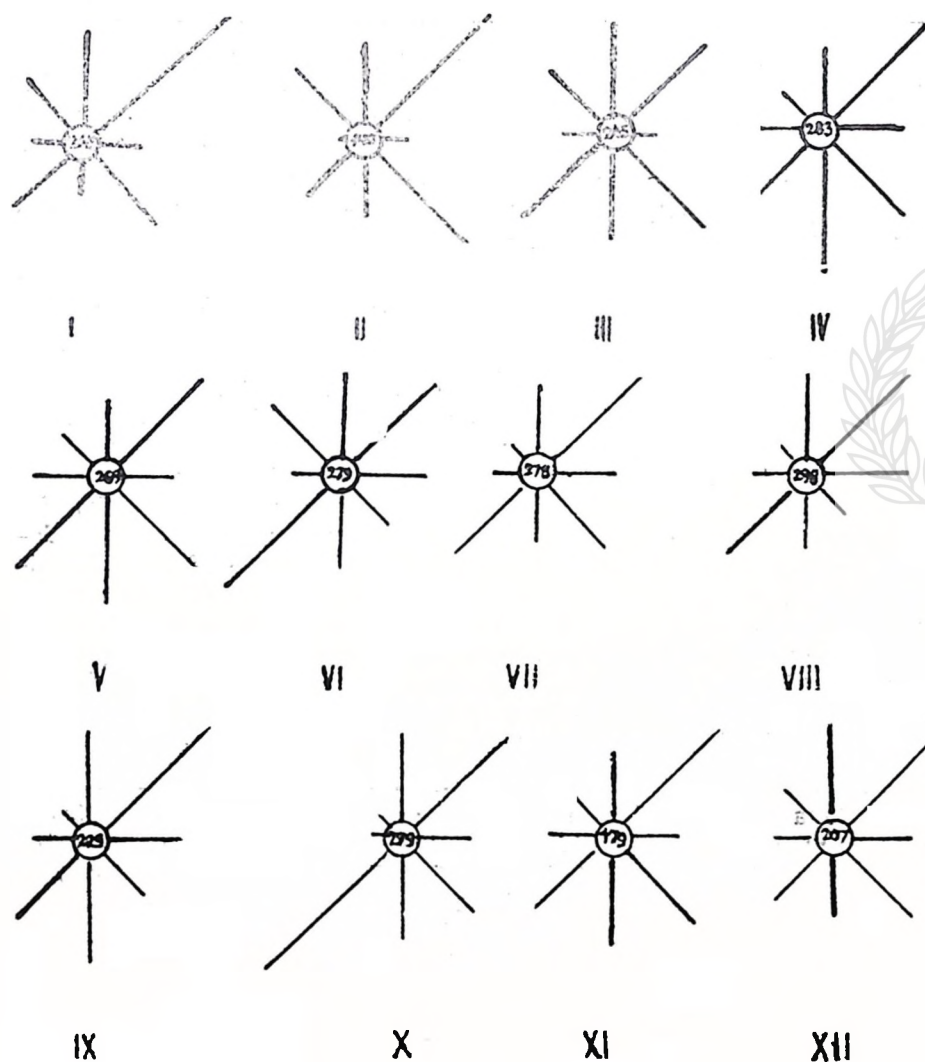
Tab. 4. Amplitude ekstremnih mjesečnih terminskih maksimuma i terminskih minimuma.

raste i uspijeva srednjeevropsko voće kao orah, jabuka, kruška, trešnja i drugo, ipak rodnost voća jako koleba. Tome doprinose mrazovi u proljeće. Zbog mediteranskog utjecaja voćke nešto ranije cvjetaju, a zbog nadmorske visine snijeg se duže zadrži pa su mrazovi u proljeće česti, što ne pogoduje voću.

Pritisak i vlažnost vazduha. Na stanici Podveležje nije vršeno osmatranje barometarskog pritiska ni vlažnosti.

Vjetar. Osmatranja vjetra vršena su za osam glavnih strana svijeta. Bilježen je također broj dana sa jačinom vjetra 6—10 po Boforu od 12,3 m. u sec. (44 km na sat) do 22,6 m. u sec. (82 km na sat).

Podveležje ima dosta vjetrova. Odnos kalme i vjetrova u procentima vidi se iz priložene skice 4.

Sk. 4. Ruže vjetrova Podveležja po mjesecima. Period 1899 do 1913 zaključno

Prosječni petnaestgodišnji srednji odnos vjetrova i kalme je okruglo 4:1 (81,6% prema 18,4%). Procentualno najmanje kalme je u februaru. Najveći procenat kalme ima avgust (23% kalme). Po godišnjim dobima najviše opažanja kalme izvršeno je ljeti (28,9% svih opažanja), a zatim u proljeće (27,0%). Više od polovine (55,9% svih opažanja kalme) otpada na ljetnu polovinu godine.

Jačina vjetra. Na dane sa jačinom vjetra od 6—10 (Bofor) otpada na jesen i zimu 56,8% svih opažanja, a na proljeće i ljeto 43,2%,

Srednji broj dana sa vjetrom jačine 6—9 po mjesecima vidi se iz sljedeće tablice:

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	15 god. prosjek
Srednjak	9,0	6,2	7,1	7,0	2,1	6,0	4,1	5,4	5,0	5,4	6,9	7,9	6,0

Iz tabele se vidi da je relativno najmanji prosječan broj dana sa vjetrom jačine 6—10 (B) bio u maju, a najveći u januaru. Zima (32,5%) i jesen (24,3%) imaju više dana sa vjetrom jačine 6—10 (B) nego ljeto i jesen. Na jesen i zimu otpada 56,8%, a na proljeće i ljeto 43,2% svih opažanja. Dakle, obrnuto od rasporeda kalme u toku godine.

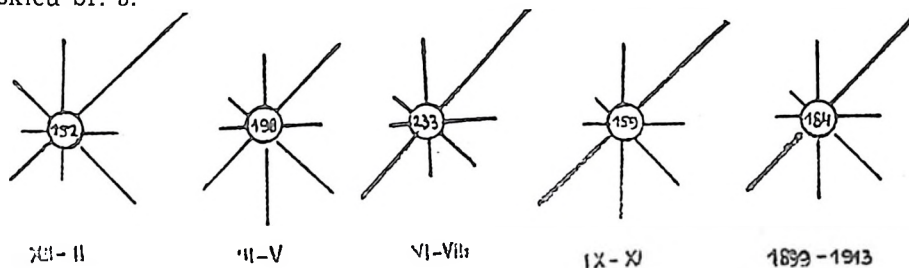
Kao što je navedeno, najveći prosječni broj dana sa vjetrom jačine 6—10 (B) je u januaru (9,0). To se poklapa sa najvećom čestinom SI vjetra koji je najčešći u januaru — 230 promil. Radi se ustvari, o buri koja dolazi dolinom Neretve. Sjeveroistočnjak je pretežan vjetar. Gotovo jedna petina (186 promil) svih vjetrova otpada na SI. On dominira nad svim ostalim vjetrovima i u svim ostalim mjesecima osim juna i oktobra. Osim u januaru, procentualno najviše ga ima u julu i avgustu. Ipak je češći zimi (222 promila) nego ljeti (195 promil). Na period IX do II otpada na SI 56,7% svih opažanja SI vjetrom. Najmanje je zastupljen u proljeće (164 promil). U oktobru i junu je pretežan vjetar JZ, on je zastupljen prosječno sa 123 promila dolazi po postotku odmah iza SI vjetra. Najčešći je u oktobru (204 promil), a zatim u junu (154 promil). Po godišnjim dobima, najčešći je u jesen (152 promila), a zatim u ljeto (128 promil), najrjeđi je zimi (94 promil), a zatim u proljeće (118 promil). Na zimsku polovinu otpada 152,5%, nešto preko polovine. Pretežan je samo u jesen, ali zaostaje iza SI vjetra i u toj sezoni. Bura donosi oštro i vedro vrijeme, a JZ vjetar donosi oblačnost i kišu, ustvari atlanski svjež i vazduh koji stiže u Podveležje dolinom Neretve. Prosječna čestina vjetra u promilima za petnaestgodišnji period po pravcima vjetrova vidi se iz sledeće tabele:

Pravac vjetra	S	SI	I	JI	J	JZ	Z	SZ	Calma
Čestina u promil.	105	186	77	110	100	123	49	66	184

Čestina vjetrova plus C=1000 promila.

Iz tabela se vidi da su iza SI i JZ vjetrova najčešći vjetрови JI (110 promil), sjevernjak (105 promil) i južnjak (100 promil). Jugoistočni vjetar najčešći je u februaru (172 promil) što je posljedica mediteranskih uticaja i u zimskim mjesecima (130 promil). Po broju opažanja sjevernjak je najčešći u januaru (122 promil), a zatim u avgustu (117 promila) i u oktobru (111 promil). Južnjak je po broju opažanja najčešći u aprilu (143

promil), u septembru (127 promil) i maju (122 promil). Po sezonama najčešći je u proljeće (127 promil), a najrjeđi zimi (76 promil). Čestina vjetra po godišnjim dobima prikazana je skicom ruža vjetrova. Vidi skicu br. 5.

Sk. 5. Čestina vjetra po godišnjim dobima — petnaestogodišnji prosjek

Vjetar igra važnu ulogu u životu Podveležja. Spomenuo sam uticaj vjetrova na odnošenje ziratne zemlje. Ima uticaja i na ogoličenost predjela. Velik broj stoke svakodnevno pase po krševitim pašnjacima gdje se u škrapama, uvalicama i zavjetrini skupilo nešto zemlje i trave. Stoka svojim papkom sitni i mrvi zemlju, koju vjetar odnosi i pridonosi na taj način krševitosti kraja. Sjeverac zna biti vrlo jak, naročito u višim stepenicama. Nosi crijep s kuća. Kuće pločare su najotpornije.

U Gornjem Banjolu zimi vjetar ispuni snijegom sve suhozide, ljetne kolibe Podveležaca. Kad o »Jurjevdanu« stignu sa stokom gore, još ga zateknu u kolibi i izbacuju. To je razlog da na »gornjim travama« nisu kolibe stalno naseljene. Vjerovatno iz istog razloga Gornjobanjdolska Površ nije ni ranije bila naseljena. I njihove torarice nisu pokretne. Na strani pretežnog vjetra navale oko njih krupne stijene koje ih štite od vjetra. Nije onda čudo što u svakom selu postoji niz lokalnih naziva za vjetrove.

U Dobruču sam našao ove nazive: jug, sjeverac, »veležak« (SI), »mostarac«, duše sa S niz Neretvu — »niz vodu«, i »krivac« (uglavnom iz S kvadranta) mijenja pravac. »Ne znaš mu otkud duše«. U Banjolu ga zovu »posunčar«. Duše sa Z i jači je od J.

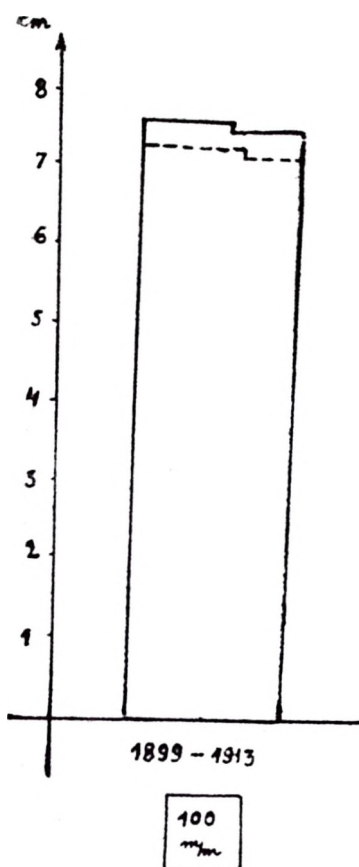
U Opinama i mahali Kričanje su nazivi za vjetrove: sjever, »veleštak«, jugovina, »vodnjak« duše od Neretve, »šipun« po S i šipun po J, te »krivac«. Šipunom u čitavom Podveležju nazivaju vjetar sa kišom i susnježicom ako udara na mahove. Vjetar sa kišom zovu i »padža«. Međutim, šipun se oštro razlikuje od padže. Šipunom nazivaju vjetar i kišu, kad kiša pada na mahove, na »šipune«. To je naročito ljeti kad vjetar goni oblak, kiša se izliva na mahove u vidu pljuska i oblak naglo prolazi dalje. To zovu kiša na šipune a takav vjetar sa kišom šipun. Šipunom nazivaju i vjetar sa susnježicom i zimi kad vjetar duše i pada snijeg. Isti naziv našao sam u Bodirogama, srez trebinjski i u okolini Stoca. Čuo sam i naziv »šipunak«, za manji pljusak.

U Dolu (G. Gnojnice) su nazivi: sjeverac, »veleštak«, šipun po S i šipun po J te »krivac«.

U Svinjarini sam našao nazive: sjeverac, »mostarac« (niz vodu), »veleštak«, »gaćanac«, duše od Gacka s I, šipun, krivac i jugovina.

U Banjolu su nazivi: sjever (i bura), krivac (posunčar), jugovina s J i JZ, veleščag« (sjever i SI), »mostarac« (sa sjevera), gaćanac (od Gacka), istočnjak.

U Donjem Kružnju su: bura, šipun, gaćanac, jugovina, veleščag.
U Kokorini su nazivi: jugovina, veleštak, gaćanac i bura.

Sk. 6. Uporedni grafikon prosječne godišnje količine padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

U selima na relativno maloj udaljenosti postoje, dakle, tri različita naziva za isti vjetar: veležak, veleštak i veleščag. Naziv šipun našao sam i u jednoj njihovoj »kajdi« (lokalne njihove pjesme sa dva stiha) ali je vulgarna. Koga interesuje može dobiti tekst u Institutu za folklor u Sarajevu. Mislim da bi se mogli uvesti u terminologiju naziv »šipun«, »krivac«, eventualno padža.

Oblačnost. Količina vlage i časova insolacije nije mjerena. Bilježena je samo oblačnost. Srednje vrijednosti oblačnosti date su u sljedećoj tabeli Vidi tabelu br. 5.

Prosječna oblačnost nije velika. Srednjak u petnaestogodišnjem periodu je 4,26. Samo u dva mjeseca prelazi 5 (februar 5,0 i decembar 5,4). Decembar ima, dakle, najveću prosječnu oblačnost. Oblačnost je naročito mala za vrijeme ljetnih mjeseci i prva dva mjeseca jeseni. Najmanju srednju oblačnost ima avgust, ispod 2,6. Malo se od njega razlikuje juli (2,53). Prosječna oblačnost je veća zimi i u proljeće (5,05 i 4,64) nego ljeti i u jesen (3,15 i 4,15).

Za prosječan broj vedrih dana (manje od 2,5) nisam imao podataka. Broj vedrih dana velik je u julu, avgustu i septembru, što se da zaključiti iz petnaestogodišnjeg mjesečnog srednjaka. Ako se uporedi mala prosječna oblačnost sa velikom količinom padavina u godini, ističe se reljefima mediteranski uticaj na karakter klime Podveležja.

TABELA BR. 5

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Prosjeck
Prosječna oblačnost srednje vrijedn.	4,83	5,1	4,5	4,7	4,8	4,4	2,53	2,48	3,6	4,3	4,7	5,4	4,26

Tab. 5. Srednje vrijednosti oblačnosti u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

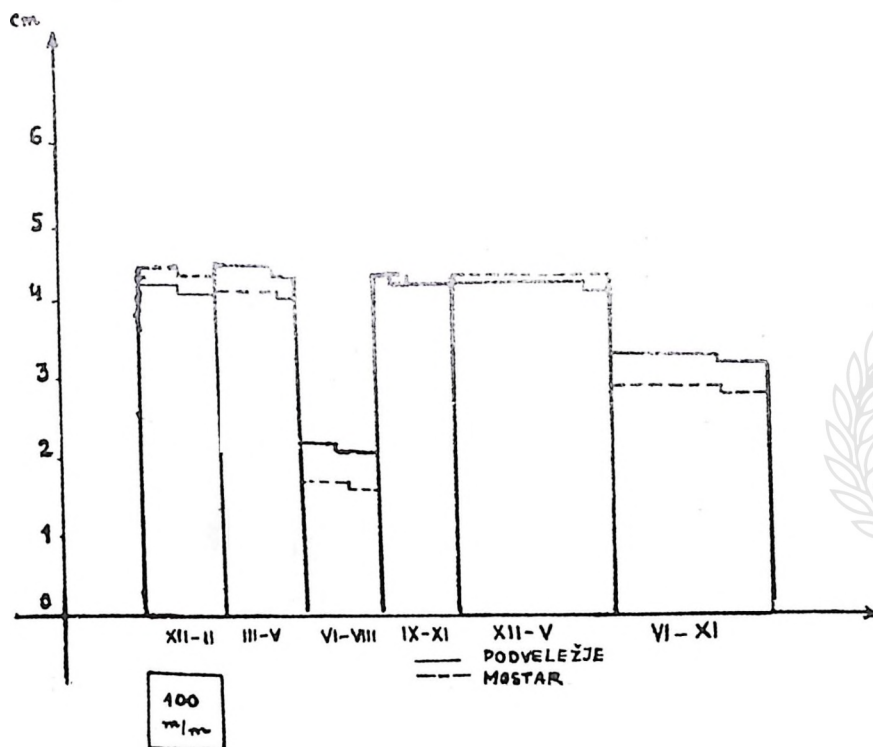
Padavine. — Količina padavine relativno je najmanja u ljetnim mjesecima. Petnaestogodišnji srednjak padavina je 1491 mm (u Mostaru je 1433 mm za isti petnaestogodišnji period od 1869 do 1913 zaključno). Vidi skicu 6.

Iz priložene uporedne tabele 6 i grafikona vidi se:

- 1) da u Podveležju najveća količina padavina pada u proljeće — 29,4% i u jesen 28,3% (u Mostaru zimi 30,4% i u jesen 29,59%), najmanje je ljeti 14,4% (u Mostaru 11,6%), a zatim zimi 27,8% (u Mostaru u proljeće 28,5%).

Na zimski period otpada u Podveležju 56,1% svih padavina, a u Mostaru 59,9%.

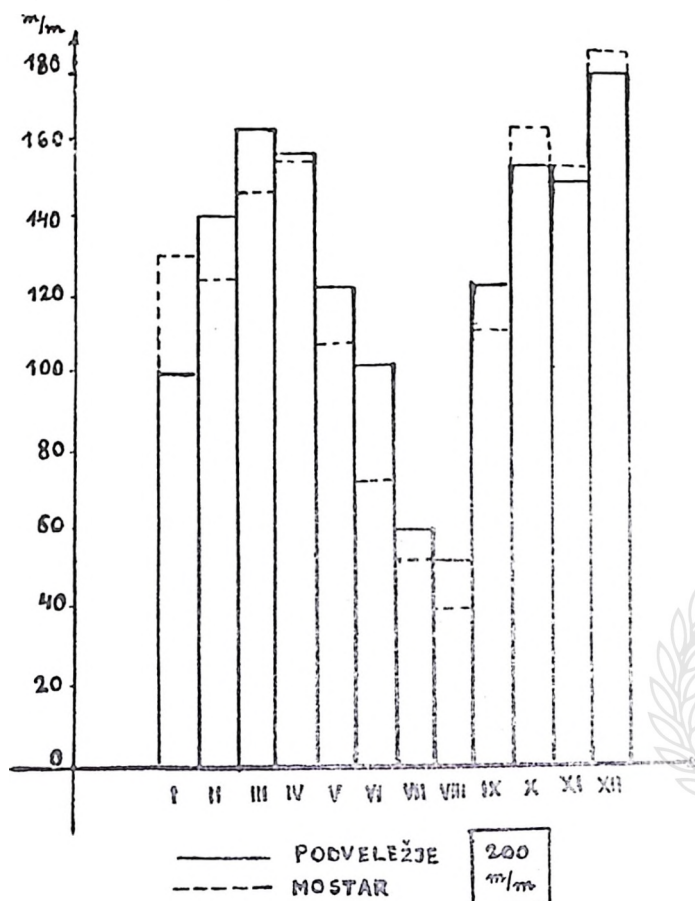
Uticaj reljefa je tu očito došao do izražaja. Sk. 7.

Sk. 7. Sezonsko kretanje srednjih količina padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god.

- 2) I u Podveležju i u Mostaru padne više kiše u zimskom periodu (IX—II) nego u ljetnom (III—VIII), što je također posljedica mediteranskog uticaja.
- 3) I u Mostaru i u Podveležju kiše su raspoređene podjednako u sve tri sezone osim ljeta, kad je najmanje količina padavina. U Mostaru nešto više pada u zimi nego u jesen, u Podveležju u proljeće i u ljeto, zbog jačeg kontinentalnog uticaja.
- 4) Najviše kiše pada u Podveležju i Mostaru u decembru. Srednjak je veći u Podveležju nego u Mostaru u svim mjesecima osim u X, XI, XII i I, što je posljedica veće nadmorske visine. (Velež je u zaleđu). Amplitude

su najviše u I i II mjesecu. U Mostaru su više u I a u Podveležju više u VI. Najmanje su u aprilu i novembru. Srednji minimum je u Podveležju 52, u Mostaru 40, u mjesecu avgustu. Sk. 8.

Sk. 8. Uporedni grafikon količina padavina po mjesecima u Podveležju

TABELA BR. 6

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.	XII- II	III- V	VI- VIII	IX- XI	IX- II	III- VIII
Podveležje	100	140	162	155	123	102	61	52	122	152	148	175	1491	415	439	215	422	837	654
Mostar	130	124	146	154	108	73	53	40	110	162	152	181	1443	435	408	166	424	859	574
Razlika	-30	16	16	1	15	29	8	12	12	-10	-6	-16	48	-20	31	49	-2	-22	80

Tab. 6. Uporedne veličine srednjih mjesečnih, godišnjih i sezonskih količina padavina u mm u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 zaključn

- 5) Sekundarni srednji maksimum je u Podveležju u martu, a u Mostaru u aprilu. Vidi tabelu br. 6.
- 6) Mediteranski uticaj očituje se i u Podveležju i u Mostaru u sušnim ljetima i pomicanju maksimuma padavina u decembar.
- 7) Blizina mora i planinski bedem u zaleđu usloveli su veliku količinu padavina.
- 8) Kiše padaju u Podveležju vrlo često u pljuskovima. To se može vidjeti iz sljedeće tabele: vidi tabelu br. 7.

TABELA BROJ 7

Padavina u mjesecu	Broj dana s padavi- nama	Palo u 1 danu mm	Datum	Padavina u mjesecu	Broj dana s padavi- nama	Palo u 1 danu mm	Datum
26	1	26	9-IX-1910	54	3	34	28-XII-1900
30	2	27	1-I-1901	55	4	22	11-VIII-1902
285	14	110	17-X-1902	30	2	20	20-VIII-1903
89	5	56	3-II-1903	255	9	107	14-III-1904
71	5	60	20-XII-1905	53	3	46	4-I-1907
100	9	65	14-II-1907	39	3	28	9-III-1907
15	2	10	16-VIII-1907	19	2	12	4-IX-1907
11	2	7	13-IX-1908	168	10	95	11-XII-1908
5	2	4	4-VII-1909	289	8	190	15-VI-1910
154	8	71	6-I-1911	13	3	10	31-VIII-1911
2	1	2	21-VI-1911	62	3	40	21-VIII-1912
40	5	20	2-II-1913				

Tab. 7. Primjeri dana sa pljuskom u Podveležju.

Apsolutni dnevni maksimum u petnaestgodišnjem periodu pao je u Podveležju 15 VI 1910 g. (190 mm u jednom danu). Dnevni maksimum preko 100 mm pao je u dane 14 III 1904 g. — 107 mm, 23 IX 1911 g. — 110 mm i 17 X 1902 g. isto 110 mm.

Broj dana sa snijegom u Podveležju vidi se i sljedeće tabele:

Srednjak broja dana sa snijegom	3,9	2,6	3,0	1,1	0,07	0,4	1,1	2,5	15,0
Mjesec	I	II	III	IV	V	X	XI	XII	god.

Iz ove tabele jasno izlazi da je proljeće hladnije od jeseni. Snijeg je pao u ovom periodu još i u maju (1905 g.), a u osam godina pao je još u aprilu. Svega u četiri godine pao je u oktobru (1906 g. jedan dan, 1905 i 1909 po dva dana i 1910 jedan dan). U četiri godine snijeg je počeo padati tek u novembru, a u sedam godina tek u decembru. Najviše snježnih dana bilo je u 1900 g. u martu (11 dana). Najviše snježnih dana u januaru bilo je u 1900 g. (devet), u februaru osam dana (1901 g.), a

1900 i 1911 g. padao je snijeg u aprilu. U oktobru 1905 i 1909 g. padao je dva puta, u novembru 1900 šest puta i u decembru 1902 šest puta.

Ostale pojave. Opažani su dani sa grmljavinom, gradom i maglom. Prosječne mjesečne vrijednosti mogu se vidjeti iz sljedeće tabele: vidi tabelu br. 8.

TABELA BROJ 8

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
→	0,6	0,9	1,8	0,9	2,6	2,4	3,1	2,6	3,2	3,3	0,5	1,6	2,0
Δ	0,4	0,4	0,5	0,4	0,8	0,1	0,6	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,3
≡	4,8	2,8	5,2	3,5	2,9	1,0	0,0	,8	2,4	4,3	5,2	3,5	3,1

Tab. 8. Prosječne mjesečne vrijednosti grmljavine, grada i magle u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 g. zaključno.

Zaključak. Općeniti zaključci izvedeni su pri obradi pojedinih elemenata. Na temperaturu Podveležja utiču razni faktori koji je modifikuju. To su u prvom redu nadmorska visina, ogolichenost kraških terena, vjetrovi, naročito SI — bura — koja jako snižuje temperaturu vazduha, južni vjetrovi, prisojan položaj Podveležja, velika količina padavina, blizina mora sa probojnicom Neretve itd. Kao rezultat svih ovih faktora su relativno visoke temperature ljeti, više temperature u jesen nego u proljeće, ali i vrlo veliko kolebanje ekstremnih vrijednosti. Na temperaturu proljeća utiče snježni pokrivač Veleži koji se zadrži i do juna mjeseca. Karakteristično je i to da kad nema snježnog pokrivača, noći nisu hladne kako bi to trebalo da bude s obzirom na veliku nadmorsku visinu i veliko zračenje usljed male oblačnosti. Zbog odsustva biljnog pokrivača, krečnjak se ugrije po danu a po noću vraća toplotu. Visoke ljetne temperature kao i srednja januarska iznad nule posljedica su mediteranskih uticaja.

Vjetrovi imaju velik značaj za Podveležje jer odnose zemlju koju velik broj stoke pri paši sitni. Oranje se mora podesiti tako da se ono vrši neposredno pred kišu. Pravac i čestina vjetrova uslovljeni su u prvom redu opštom cirkulacijom vazduha, oticanjem hladnoga vazduha iz Panske Nizije probojnicom Neretve (bura) i prodiranjem atlanskog vazduha dolinom Neretve. Postoje i lokalni faktori, u prvom redu reljef i položaj Podveležja ispod Veleži na njegovoj osojnoj strani, koja ga štiti od hladnih vjetrova sa SI, kao i blizina mora. Mediteranski uticaji prodiru dolinom Neretve.

Na raspored padavina utiče u prvom redu reljef (Velež u zaleđu)

Kada je riječ o određivanju tipa klime Podveležja, ona pripada umjerenom klimatu bez zime (Martonov C — tip). Po rasporedu padavina, glavnom maksimumu u decembru a sporednom u martu, minimumu padavina u junu, julu i avgustu, srodan je portugalskom tipu (Martonov C₂)²⁾. Od toga tipa odstupa po svojoj nižoj srednjoj godišnjoj temperaturi i po većoj količini padavina. Ima karakter modificiranog mediteranskog tipa pod uticajem srednjih visina.

²⁾ Vidi kartu klimata E. Martonne *Traité de Géographie Physique*, A. Colin 1950.

V. H I D R O G R A F I J A

Pri obradi reljefa govoreno je o potocima koji razčlanjuju površi u Podveležju. Drugih, važnijih i nema. U čitavom Podveležju nema nijednog potoka koji bi imao vodu čitave godine. Nema ni pravih vrela, osim u JI Veleži, u Sitniku i Mokrom Dolu i Maloj Veleži. Ta su vrela daleko od naselja u Kokorini, koja se najviše zlopati zbog oskudice vode. Pored tih vrela, na rasjednoj liniji od Dobrča do Kokorine ima nekoliko tzv. »grčkih« bunareva,¹⁾ od kojih neki imaju žicu žive vode. (Vidi foto 8).

Grčkim bunarevima zovu Podvelešci stare bunareve. Po predanju seljaci misle da su ti bunari stariji od Hercega-Stjepana. Otvoreni su. Ima ih dvije vrste. Jedni imaju slabe žice žive vode, a drugi je nemaju, nego se u njima skuplja preko zime i za vrijeme kiša voda. Ovi ljeti brzo presuše. Podloga im je redovno pomenuta humarica (uma). Grčki bunari su duboki četiri do šest metara, rjeđe su dublji. Kamenje sprečava da se zemlja ne odronjava. S jedne strane se nalaze obično stepenice. Nisu cementirane niti je kamenje vezano krečom. Nabijeni su umom, plavom zemljom. Pored naboja ume poredano je okolo kamenje koje nije ničim vezano da se zemlja ne bi odronila. Iako postoje stepenice, obično seljaci ne silaze u bunar da grabe vodu, nego na konopu iz ruke spuštaju kante za vodu ili kutije od lima i tako zahvate vodu. (Vidjeti foto 9). Svi su bunarevi otvoreni redovno puni planktona, žabokrečina, algi, mahovine itd. Redovno su zagađeni.²⁾

Najvažniji su i najveći Svinjarski Bunari i Kobiljaci. Od Svinjarskih Bunara, najdublji sa najjačom žicom je gornji. Ima ih tri. Oni se nalaze

8) Kobiljaci u Špovcu, donji bunar.

¹⁾ M. Filipović u svome djelu o Glasincu navodi: »posebnu vrstu starina čine tzv. grčki bunari, a na koje do sada nije niko obratio pažnju.« M. Filipović, Glasinac 1952 Beograd, str. 264. O grčkim bunarevima u Podveležju pisao sam u svom članku Podveležje i Podvelešci. Vidi Glasnik Jugoslaven-skog profesorskog društva, 1937. g., sveska Mostar i Hercegovina, na str. 213 i sliku grčkoga bunara Oklačenika na str. 145.

²⁾ U 1950 g. zahvatio sam u epruvetu vodu iz sljedećih bunara: Kobiljaci — veliki bunar, Svinjarski gornji, srednji i donji bunar, Kobiljaci bunar pod orahom i bunar pod barom te iz četrnje u Kobiljacima. Sanitarno epidemiološka stanica u Sarajevu izvršila mi je analizu i nađeno je da je voda u svim bunarima zagađena. »Prema izvršenoj hemijskoj i bakteriološkoj analizi sve su vode po poslatim uzorcima posve zagađene. Zagađenja su fekalnog porijekla. Sve sadržavaju više hiljada klica u 1 cm vode; coli — indeks : 10000. Vode u poslatim uzorcima nisu upotrebljive za piće. Potrebno je izvršiti terenski pregled, utvrditi porijeklo zagađivanja i vode koje se mogu asanirati, pravilno kaptirati i urediti.«

To su jedini bunari u Podveležju u kojima ima ljeti vode i koji imaju žicu žive vode. Tu vodu piju, jer druge nemaju. Rezultat pregleda vode bunara koji nemaju žicu vode bio bi još i gori.

9) Svinjarski srednji bunar

u Barama ispod Krstine. Najvećih je dimenzija srednji (6×6 m), gornji je najdublji, diameter mu je 4 m. On ima žicu žive vode, a sa ostalima je podzemno povezan. Nivo vode podiže se i spušta istovremeno u svim bunarima. Rijetko koje godine nestane u njima vode i tada gone stoku na snijeg, na jame u Veleži, tri sata daleko od sela.

Pored Svinjarskih Bunareva značajni su grčki bunarevi Kobiljaci u Šipovcu, mahali, G. Gnojnica. Nalaze se također na rasjednoj liniji. Ima ih tri, a pored njih je jedna čatrnja koja ima žicu žive vode. U 1950 god. 10 VIII bilo je čatrnji samo malo vode. Temperatura vode bila je 15° C pri temperaturi vazduha od 26,° 5 C. U 1952 g. 15 VI bila je puna vode, iz nje je oticala voda mlazevima u donji bunar. Gornji bunar četiri metra dubok, diametra 3,5 m, ima najslabiju vodu. Vodu vade, uglavnom, iz donjeg bunara koji je najveći, 6 m dubok a diameter mu je 5 m. Iz čatrnje vade vodu za piće a iz donjeg bunara vade vodu za stoku i pranje rublja i odijela. U Kobiljacima voda nije u istom nivou, iako su bunarevi jedan pored drugoga, nemaju istu žicu. Iznad Svinjarskih Bunara je veliki Jelovčev bunar u Barama, zvan Vrbovica. Voda mu je toplija nego u ostalim bunarima. Teško mu je prići ljeti zbog rojeva pčela koje dolaze da tu piju vodu. Jelovčev bunar je jedan od najvećih, ima vode i ljeti. Ima veću nadmorsku visinu od svinjarskih bunareva, neposredno je iznad njih, ali sa njima nije povezan, nivo vode nije im nikada isti. U Barama, na lomnoj liniji idući od Isića Dola prema Kobiljacima nalaze se tri grčka bunara, zvana »Ljeskovci«. Ljeti još nikad njesam zatekao u njima vode, donji je zimi pun. U Svinjarini je zavaljeni bunar Pintula »Jumnik«, a

kod Voljevica su bunarevi: »Grabovik« i »Nakovanj«, noviji privatni bunarevi građeni kao stari grčki.³⁾

Pred samom Svinjarinom, ispod Dražnjače, nalazi se Lokva koja ljeti presuši. Podloga joj je uma. U 1949 g. imala je cijelo ljeto vode, a 9 VI 1950 bila je suha.

U Begovištu, G. Gnojnice, na putu između Kobiljaka i Dobrča, nalazi se mala čatrnja sa živom vodom, duboka 4 m, a promjer joj je također 4 m.

Dobrč najmanje oskudijeva vodom. Glavni mu je bunar veličine od 6 m promjera, a 5 m dubine, »Oklačenik.⁴⁾ U junu 1937 g. bio je pun vode a u aprilu 1952 g. voda se prelijevala iz njega. Ne presuši ljeti, ima žicu žive vode. I on je na lomnoj liniji. Osim Oklačenika u Dobrču su još stari grčki bunari: »Sladovac«, »Vrba«, »Rivine«, „Ubo“, i „Grabovik“. Ti manji bunarevi presuše ljeti jedan do dva mjeseca. Žica žive vode »Stublina« kod Krhana kuće u Dobrču uhvaćena je u čatrnju. Pored toga imaju pod Barom dva bunara, Gornji i Donji Bunar. Bunarevi su duboki 4—5 m.

Pored tih starih bunareva u 1949 i 1950 g. ispod Svetigore iskopali su još 23 nova bunara. Svi oni imaju žicu žive vode. Za 24 sata nakupi se 100—200 litara. I ovi novi bunarevi istoga su tipa kao i grčki, obzidani su zidom na isti način kao i oni. Behin Bunar je iste veličine kao stari grčki bunarevi, dok su ostali daleko manji, 2—3 m promjera. U avgustu 1951 g. imali su svi vode. Nisu kopani u istoj visini, a ni nivo u njima nije u istoj visini. I prije je rijetko nestajalo vode u Dobrču. Tada su gonili stoku na »verkove« (čatrnje po starim forticama koje je gradila Austro-Ugarska). Sad to više nije potrebno. Dobrč je jedino selo, pored Hopina, čiji seljaci ne tjeraju stoku na snijeg. U čatrnjama na »verkovima« ima dovoljno vode i za ljude i za stoku. Austrija ih je gradila prema svojim vojnim potrebama, ne vodeći računa o tome na čijim »travama« ih podiže. Iz tog razloga su mnoge i zavaljene.

Sa Z strane Svetigore pored puta između Opina i Dobrča nalaze se »Jurjevci«, 4 grčka bunara porodice Gosta, koji nemaju žicu žive vode, nego se u njima skuplja voda za vrijeme kiša i zimi.

Ostali grčki bunari se nalaze na Gornjobanjdotskoj Površi i iznad nje. Na putu između Svinjarine i G. Banjdola nalazi se bunar »Grabovine«, velik bunar. U avgustu 1951 g. nije imao ni kapi vode. U Kružnju je grčki bunar »Srezevac«. Na ovoj površi je najvažniji grčki bunar između Korita i Trnjka »Gostovac«; ima žicu žive vode. U njemu se skupi 50—100 burila vode u 24 sata. U junu 1950 g. imao je nešto malo vode. Bio je zagađen i neočišćen. Nalazi se u ogradi privatnog zemljišta Mehe Husića. Selim Husić (60 g.) veli da je to zbog »svade«. Dvije godine ga grade i čiste pa ništa. Tipa je i veličine grčkih bunareva. Neće ga ni očistiti ni urediti sve dok se ne riješi pitanje otkupa ili zamjene zemljišta. Vlasnik brani da stoku dogone na bunar jer mu stoka popase travu. To je, međutim, jedini bunar u Banjdolu, Kružnju i Kokorini koji ima žicu žive vode.

³⁾ U istom djelu na str. 265, kao dokaz da su ti bunari veće starine, F. veli: »Pre svega današnje stanovništvo ne podiže takve čatrnje.« U Podveležju podižu bunare tipa grčkih bunara i u najnovije vrijeme. U 1949 i 1950 g. u Dobrču su podignuta 23 nova od kojih jedan ima iste dimenzije kao i stari grčki bunari.

⁴⁾ Vidi Kanaet cit., djelo str. 145.

Ljeti nema vode za stoku. Idući SZ u Gornjem Kružnju je »Rosulja«, lokva koju je podigao Higijenski zavod u Beogradu u godini 1937. Bila je bez vode 12 VIII 1951 g.

U G. Banjdolu se nalaze bunarevi »Vodica«, »Lisac«, i »Lijetavac«. Zavaljeni bunar »Bunarina«, jedan od najvećih koje sam vidio, nalazi se na Durmiševcu. Nema vode u njemu. »Rivenica« je u Kružnju.

Ispod Veleži na višim otsjecima nalazi se također niz bunareva: u Svinjarini ispod Veleži su : »Studenac« (Mrndića), »Kaočina« (Smajkića), »Hankuša« (Nožića i Buškaila), »Vodica« (Pekušića i Feriza), te bunar »Blizumina«. »Badovac« se nalazi blizu granice G. Gnojnice i Svinjarine. U Veleži 5 km od Dobrča na samoj Brasini je uhvaćeno živo vrelo u čatrnju. Pripada Šipovcu. Između Dobrča i Brasine na Poljicu nalaze se Donji i Veliki bunar te čatrnja. Promjer bunareva je 3 m. Nikad ne presuše, ali je izvor slab. Brasina pripada Šipovcu, međutim, kako se nalazi na putu u Zavelež, kuda idu po drva seljaci iz D. Gnojnice i drugih sela, to se i oni koriste vodom iz te čatrnje. Ona je tačno na prevoju za Zijemlje i Zavelež, na raskrsnici puteva za planinu. Čatrnja je duboka 5 m. (Vidi foto br. 10). To je nekad bilo prvo proljetno padalište Podveležaca na putu za planinu sa stokom.

10) Čatrnja na Brasini 8-VI
1937 g.

Ima, dakle, niz tih bunareva. Reklo bi se da sela ne oskudijevaju vodom, međutim, stvar stoji drukčije. Ko prođe lijeti Podveležjem, ići će satima po užasnoj žezi i do 30° (jer se goli krš ugrije) a da neće naići na vodu. Ljeti u Podveležju imaju vodu samo Svinjarski Bunarevi, Vrbovica, Kobiljaci, bunarevi u Dobrču i Gostovcu. Pored toga ima vode u bunarevima u Poljicu i Brasini. Svi ostali bunarevi zjape prazni. Tu živi oko 2000 ljudi sa oko 20.000—25.000 grla stoke. Teško je tada u Podveležju. Za piće imaju nešto vode još u čatrnjama.

Čatrnje su javne ili privatne. Javne čatrnje gradila je Austrija za svoje potrebe i nalaze se na teritoriji Hopina i G. Gnojnice. Higijenski zavod u Beogradu podigao je po jednu čatrnju i po jednu lokvu u Kružnju i Kokorini. Ostale su privatne. Ponekad ima više vlasnika jedne čatrnje.

U Šipovcu ima samo jedna čatrnja u Puca i četiri u Špaga. Na brdu Šipovac, na travama Puca ima jedna zavaljena čatrnja. Selo Opine ima isključivo čatrnje koje je gradila Austro-Ugarska Monarhija sa velikom »avlijom«. Vidi skicu br. 52. Avlijom zovu naplav oko čatrnje za hvatanje kišnice. U selu su dvije velike čatrnje i jedna na Merdžan-Glavići. Pored toga na putu u Mostar ima jedna zavaljena čatrnja. Drži vodu, ali joj je uništena avlija, pokrivač i zidovi sa strane. Mahala Kričanje ima pet velikih austrijskih čatrnja istog tipa kao u Opinama. U Dobrču su dvije

privatne čatrnje. Đulimanova i Krhanova kod škole. U Jelovčevom Dolu ima jedna javna čatrnja napravljena 1929 g. i jedna privatna. Isići u Dolu gone na verkove. Tu su velike čatrnje po 50 m³, ali su mnoge na privatnim travama i zavaljene. U Svinjarini ima 6 privatnih čatrnja (Voljevice, Mrndići, Brkani, Husnići, Buškaile, Smajkići zajedno sa Nožićima). U D. Banjdolu imaju samo četiri privatne čatrnje: Tule, Brkani, Zlomušica i Husnići. U G. Banjdolu imaju čatrnje: Zlomušice, Tule, Husnići i Jelovci, Fazlići svega šest čatrnja sa oko 8 vagona vode. U Kružnju, pored velike javne čatrnje u Rosuljama dijametra 6 m, dubine 6 m, koja drži vodu ali joj je avlija oštećena, ima još pet privatnih čatrnja. Po jednu imaju Husnići, Crnomerovići, Maksumići, a Memići dvije. Drže oko osam vagona vode.

U Kokorini se nalazi velika javna lokva u Vrtlinama. Pojedine privatne čatrnje imaju u Kokorini: Gadare, Maksumići, Marići, Mrndići, Savići, Čorluka, Brkljača, Knežević, Pobrić, Džakula, te Marići u Gradini. Selmanići imaju dvije čatrnje, a dvije se nalaze uz cestu Mostar-Nevesinje na Busku. Ima ih, dakle, svega 14 na 71 domaćinstvo. Stoku gone na Pašinu Vodu u Blagaj ili na Grebak u Bišinu. Kapacitet čatrnja je mali. Ljeti su obično zaključane. Nema vode dovoljno za piće akamoli za stoku. Zbog toga ljeti gone stoku u planinu na ispašu ili u gornje zone Veleži.

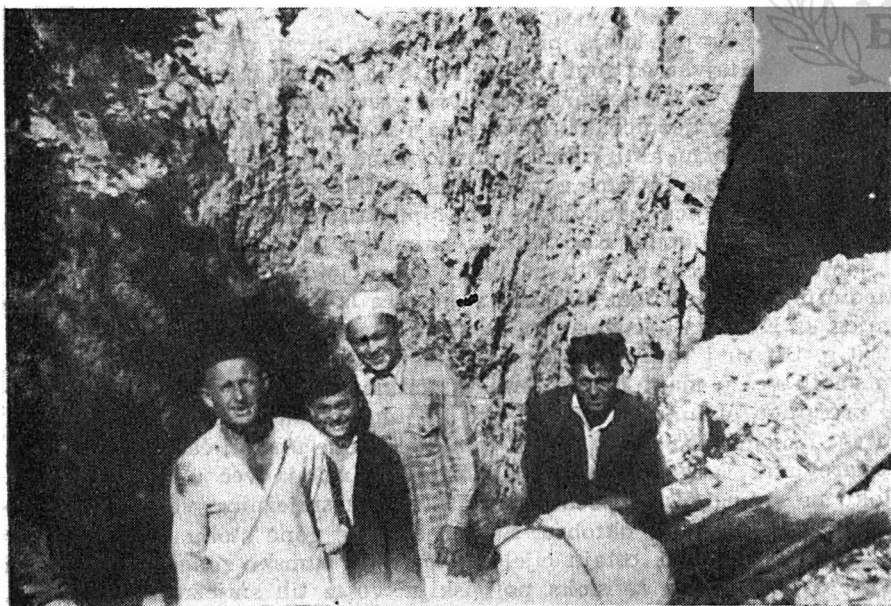
Pored toga hvataju i sakupljaju svaku kap vode. U G. Banjdolu 12 VIII 1951 g. imao sam priliku da vidim sljedeći prizor. Dječaci su iza kiše trčali od »kamenice« do kamenice na stijenama i sabirali iz njih vodu. To su mali žljebovi na stijenama u škripinama, u kojima se zadržala voda iza kiše. Dječaci znaju gdje su kamenice i trče da iz njih što prije pokupe vode. Voda je, ponešto zamućena i zagrijana od sunca, poje njom stoku.

Ali već krajem maja, prije polaska u planinu, počinje pojenje stoke na jamama. Hajvan se goni »na snijeg« koji se vadi iz vertikalni dubokih jama u Veleži. To su, ustvari, ponori. Sva sela osim Dobrča i Opina izgone ljeti stoku na sniježnice. Tih jama ima i u nižim dijelovima Veleži, a i u samom Podveležju, ali u njima redovno nema snijega. U nekima ima vode. Iznad D. Banjdola je jama zvana Jama na Ladevcu. Jedna jama ima i na Šipovcu kod Poljica s vodom na dnu. Spuštali su kantu na užetu, ali nisu mogli da izvade vodu. Kad se baci kamen u vodu, čuje se kako bućne. U jamu na Mlječnom Dolu na vrhu Veleži lete golubovi da piju vodu. Međutim, na Veleži ima niz jama sniježnica iz kojih se vadi svake godine snijeg. Iz Kružnja i Kokorine išli su u 1951 g. već 8 avgusta na snijeg. U 1950 g. išli su i ranije. Snijeg se vadi nekih godina i u maju. Tako su ga vadili već u maju 1952 g. Maj te godine bio je vrlo hladan, i trebalo je krenuti u planinu sa stokom oko 10 juna, međutim, zbog suše krenuli su već između 6 i 8 juna, jer im je nestalo vode u svim čatrnjama i svim bunarevima. Te godine su iz Kokorine i Kružnja već u maju istjerali stoku na snijeg. Kako počnu vaditi snijeg iz sniježnica, vade ga sve do kiša u septembru ili oktobru. Seljaci koji ne gone stoku u planinu jer je nemaju dovoljno, ostaju cijelo ljeto iznad šumske zone u najgornjim travama na kojima se stoka poji isključivo iz tih sniježnica. Tako je i sa krupnom stokom koja je ostala kod kuće. Zna se čija je jama i ko ima pravo da vadi snijeg iz jame. U Veleži ima mnogo takvih dubokih jama

11) Vađenje snijega iz Jame na Paratku 12-VIII 1951 g.

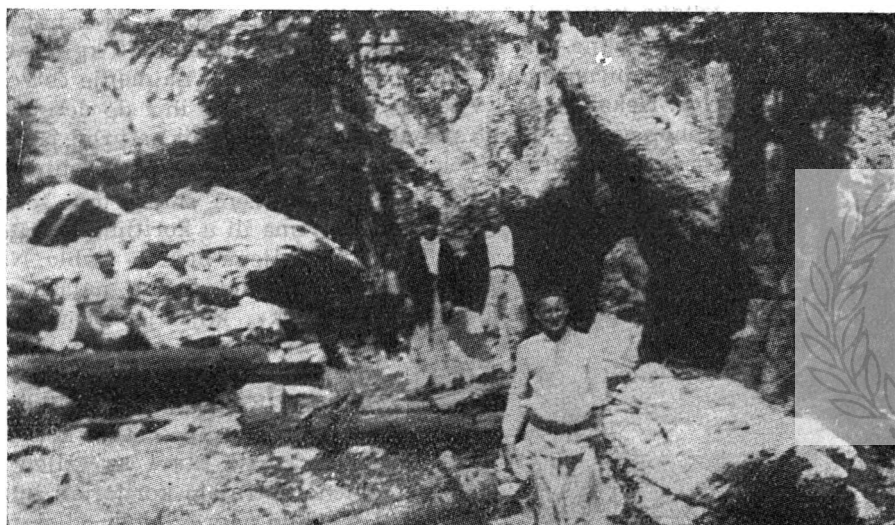
sniježnica iz kojih vade pojedine porodice snijeg. Najveće su ove: »Jama u Proplanku« idući za Paratak, »Tujan«, ispod Zasjede (Memića), »Mala Jama« više Tujana (Memića), »Donja Zasjeda« (Dedića-Beha), »Gornja Zasjeda« (Dedića-Beha), »Veliki Paratak« (Dedići-Kavare i Maksumići),

12) Veliki Paratak 12-VIII 1951 g.

»Mali Paratak« (Maksumići), »Kotlena Stijena« (među Jarmom i Telećom Lastvom) — Fazlića, »Bozetovica« u šumi usred Veleži (Fazlića), »Gornja Jama« blizu Kotlene Stijene (Zlomušica), »Povita« pod Telećom Lastvom (Brkana), »Gradac« (Runjavi Gradac) — Voljevica, »Paratak« u Telećoj Lastvi (Smajkića), »Gornja« i »Donja Jametina« kod Lisca (Brkañi).

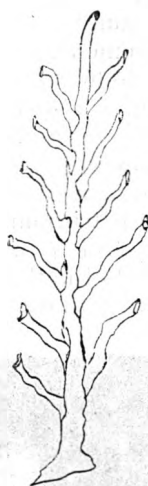
Ima velik broj manjih jama. Iz njih se vadi snijeg povremeno. Kad izađu na jame, prvo vade snijeg iz malih jama, sve dok ne dođu do velikih. Jedna od tih manjih jama je »Džehenem« (znači pakao), u Tisovcu. Ima jama i bez snijega. Bio sam na nekim sniježnicama. Vrlo je interesantna jama »Veliki Paratak« na Paratku. Sastoji se iz dva dijela, jednog širokog otvorenog kotla, dubokog oko 40 m, niz koji se silazi zavojitom stazom do uže jame. Put do donje jame je vrlo strm, podupiran je trkljama, a napravljene su i drvene stepenice. Ovaj dio je svijetao i širok i ima oblik pravoga kotla. Na dnu tog šireg dijela jame nalaze se korita i kotlovi za topljenje snijega (vidi foto 13). Na sjevernoj strani jame je ulaz u

13) Korita za topljenje snijega na Paratku

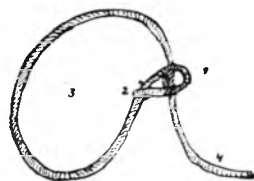
donju jamu. Do snijega je 12 VII 1952 g. bila duboka 13,66 m. Snijeg s vrha je običan, dublje je zrnat i krut, te prelazi u led, tako da se može cijepati u komade (»na sanduke« kako ih Podvelešci zovu). U jame je snijeg nanesen zimi. Jama je daleko dublja. Do dna joj niko nije došao. Kako je snijeg smrznut a topi se jače uz stijene pećine, to se on otpuči od stijene. Između snijega i stijene ostaje šupljina seljaci su se spuštali na konopu koji je bio dug 17 velikih rastegalja (oko 30 m.) i nijesu došli do dna. Znači, da je jama duboka bar 50 m. Sa strane te jame u Velikom Paratku nalazi se »tunel«, postrani mali četvorouglasti ponor, koji komunicira sa glavnom jamom, ali je od nje djelimično odvojen stijenom. Dimenzije tunela su 1 m × 0,5 m. Tunel ide pravo do snijega. Na dubini od 7 m nalazi se u tunelu prečaga koju seljaci zovu »sedlo«. Onaj koji silazi u jamu spušta se držeći se za stijenu, a opirući se nogama i leđima o drugu stijenu jame. Tako siđe do sedla, stane na sedlo, uhvati se rukama

za stijenu i pređe na trklju (vidi skicu 9). Naime, između snijega na dnu i sedla spustili su seljaci trklju koja im služi umjesto stepenica. Ona liči trklji u stanovima o koju vješaju opanke, čarape, gunje i ostalu odjeću

Sk. 9. »Trklja«

da se suši ognjišta, samo je znatno veća. To je okresana bukva sa račvama. Seljak niz račve siđe do snijega. U drugim jamama gdje nema tunela, spuštaju čoveka konopom do snijega i izvlače ga na konopu iz jame. Snijeg sijeku sjekirom. Pojedini komadi, »sanduci« ili »smetovi« se nataknu na »kukljic«. Kukljic je, ustvari, petlja od konopa o koju zakače komad snijega. Vidi skicu 10. Kukljic stegne snijeg. Seljaci koji ostanu nad jamom izvlače snijeg na konopu. Komadi snijega su veliki.

Sk. 10. »Kukljic«

Veličina i težina snijega koji se izvlači, ovisi o broju seljaka koji izvlače snijeg i koliko može konop da izdrži a da ne pukne. Na »Povitima« izvade iz jame po 70 kg teške, ali su obično manji. Snijeg izvlače iz jame najmanje četvorica. Nekad ih je i više. Na Povitima vuče ih i do desetak. Konop se vuče preko stabala bukve koje stoji na vrhu jame. Na bukvi je urezan i uglačan žljeb za konop. (Vidi foto 14).

14) »Sanduk« (»smet«) snijega izvađen iz sniježnice Veliki Paratak.

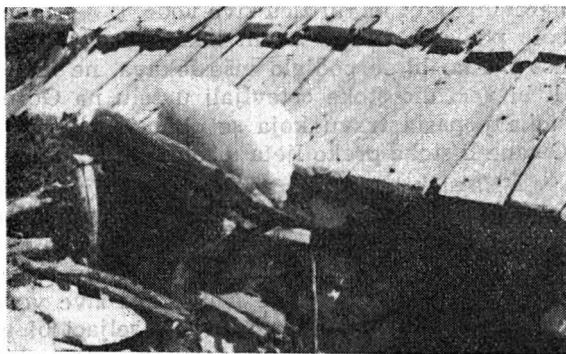
Izvađeni snijeg topi se u kotlovima ili u koritima. Korita su izdubljena bukova stabla. Na jednoj strani korita nalazi se »zasječak« koji je provrćen. Kroz »šubu« se provuče »sindžir« (lanac), koji vuku volovi do jama. Kod jame na Velikom Paratku zatekao sam 13 korita. Iznad korita stavi se »žljeb«, obično dotrajalo korito, ali ima i posebno napravljenih od stare bukve. Postavi se koso prema koritu. Donji rub je nad otvorom korita. Na žljeb stave snijeg koji se topi na suncu i vazduhu i hvata u korito. Osim korita zatekao sam i šest kotlova. To su benzinske bačve izrezane sa dodatnim rukatkama. Uz stijenu postavljena su po 2 kamena koja zovu »kotlenice«. Na njih se stavlja kotao i ispod njega naloži vatra između kotlanica. U kotao se stavi snijeg i topi. Ako je mnogo stoke, onda u kotlovima griju otoplenu vodu sve dok ne provrije. Tom

vodom polijevaju snijeg na žljebovima. Obično pri polasku ostave snijeg na žljebovima da se topi do sutra. To rade zbog toga, jer se snijeg sporo topi, a kako je stoke dosta, treba im mnogo vode. Ovdje, zbog velike visine, iako je sve goli krš okolo, nije nikad toplo, U 10^h 12 VIII 1952 g. bilo je kod kotlova 12,° 5 C, a na rubu gornjeg dijela jame u 11^h bila je temperatura vazduha 18° C. U G. Banjdolu oko podne tih dana bila je temperatura između 27 i 30° C. Ljeti se trave zbog toga ne osuše. Dimenzije korita su: dužina 3,76 m, izdubeni dio u kome je voda ima dužinu 2,66 m, a širina tog dijela je 30 cm i dubina 21 cm. Sva su korita subлізу

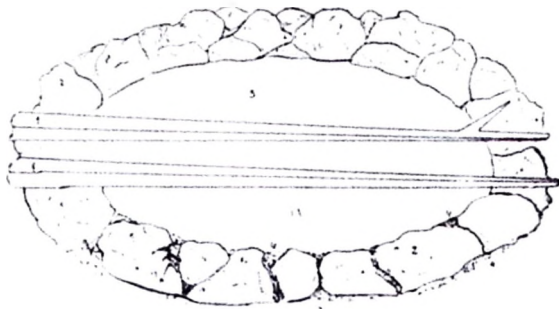
15) Tahtara Smajkića Ibri u mahali Sišan-Do u Bjelašnici. Korita za topljenje snijega pokrivena gunjima. Nošnja ljetna

jednaka, malo odstupaju od tih dimenzija. Na koritima kraj jama poji se stoka. Burila s vodom za piće se ne pune na jamama, nego se snijeg u vrećama goni na konjima kućama i topi nad burilima ili nad kotlovima i kantama. Pored nekih kuća ima uz kuću pored zida na račvama korito u kome se topi snijeg. Korito s vodom je tad prekriveno gunjem (vidi foto 15). Takva korita, ili samo žljebovi, nalaze se uz kuće i u mahalama. Koriste se njima pri kraju ljeta, kad nestane vode u lokvama ili kad vreća presuše. Vidi foto br. 16. Kod jama se pere i rublje. U ne-

16) Topljenje snijega u mahali Krošnje, Bjelašnica, avgusta 1952 g.

posrednoj blizini je jama Mali Paratak. Na ovoj jami nema korita, nego za topljenje snijega služi »rovanj«. Vidi skicu 11. Na kosoj prirodnoj krečnjačkoj ploči napravi se ovalna ograda od stijena. Stijene su izvana i iznutra oblijepljene, a šupljine između stijena zatvorene su crvenicom ili glinom, tako da voda ne može da iscuri. Visina stijena je oko 30 cm, a dužina rovnja

Sk. 11. »Rovanj«

je između 1.5 i 2 m. Ograda rovnja s donje strane je viša. Preko stijena ograde rovnja postave dvije »sohe« od drveta na koje se položi izvađeni snijeg i topi na suncu ili vazduhu, ili ga poljevaju vrelom vodom. Jama »Bozetovica« je vrlo duboka jama, ali se iz nje ne izvlači snijeg

konopima, nego sa SZ strane ima prilaz koji se postepeno spušta sve do snijega. Kraj nje sam zatekao samo jedno korito. Do kraja avgusta, a nekad i ranije, nestane u njoj snijega. Na ostalim jamama nisam bio. Interesantno bi bilo ispitati ih.

Zaključak. U Podveležju nema stalnih potoka, ljeti imade vode samo u nekoliko bunareva, koje oni nazivaju grčkim. U Opinama i G. Gnojnicama ima desetak javnih cisterni koje je gradila A-U ne vodeći računa na čijem se zemljištu nalaze, pa je većina njih zavaljena. U većini slučajeva zavalili su ih seljaci na čijim se »travama« te čatrnje nalaze. U svakom selu ima manji broj privatnih čatrnja malog kapaciteta. Sve je to apsolutno nedovoljno. Sve od maja pa do polaska u planinu, a oni koji ostaju u Podveležju do jeseni, do prvih kiša, gone stoku na jame sniježnice iz kojih vade snijeg, tope ga u koritima i prelijevaju vrelom vodom. Tako poje stoku i peru rublje. Svi bunarevi su im zagađeni. Trebalo bi glavne bunare Svinjarske i Kobiljake obzidati, zatvoriti i asanirati. Na rasjednoj liniji u Barama postoji mogućnost kopanja novih bunareva. Kopanjem postojećih bunareva u dubinu, moglo bi se pojačati priticaaj u bunarevima koji imaju žicu žive vode. U Gornjobanjdotskoj Površni ne bi trebalo podizati mnogo novih lokava, nego opraviti stare i podići još koju novu. Ako bi se podiglo više lokava, ne bi ljudi gonili stoku u planinu, ili bi veći dio stoke ostavljali u selu na Gornjobanjdotskoj Površni, tu bi stoka popasla travu koja se obnovi za vrijeme dok je stoka u planini. Oстане li stoka preko ljeta u selu, ne bi imala u jesen i zimu pašu.

Najslabije s vodom stoje u Kružnju i Kokorini. Asanacija postojećih bunareva i cisterni je najhitniji i osnovni problem Podveležja.

To što je rečeno za Podveležje vrijedi za mahale u Visočici i Bjelašnici. Kad bi se podigle lokve, uhvatile žive vode u tim planinama, obzidale čatrnje na mjestima gdje izbija žica žive vode, drugim riječima, kad bi na tim planinama bilo više vode, seljaci bi gonili više stoke u planinu, manje bi se ostajalo u selu. Stoka bi u tom slučaju imala daleko više pašu u jesen i zimi u samom Podveležju, to bi svakako povoljno uticalo na povećanje broja stoke.

VI. BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVIJET¹⁾

Biljni svijet Podveležja uslovljen je nizom faktora. Osnovni faktori su: uticaj mora dolinom Neretve, geološka i geomorfološka grada terena te nadmorska visina. Sva su ta tri faktora povezana sa klimom i hidrografskim prilikama. Ne treba zaboraviti jedan vrlo važan faktor koji je uticao na biljni i životinjski svijet u Podveležju, a to je čovjek. Ma koliko da je pogrešno mišljenje da je čovjek uzrok krševitosti i da je sjećom pridonio razvitku svih onih pojava koje su vezane za krš, jer su te pojave nastale prije nego što je čovjek mogao da pridonese njihovom stvaranju, ipak je čovjek ponegdje pridonio da su pojedini dijelovi Podveležja očajno goli, pusti i krševiti. Na biljni svijet Podveležja ima naročiti uticaj razlika u klimi i visinskoj građi. Na kratkom odstojanju od nekoliko kilometara iz oblasti koje su pod jakim uticajem mediterana zalazi se u alpske visine.

Biljni svijet Podveležja je, uglavnom, oskudan, ali ne svuda. Goli pusti hercegovački krš ograničen je na predjele koji gravitiraju Mostaru i Blagaju. Podveleži vele: »Šumu ne uništi koza, vet krasna«. Imaju donekle i pravo. Padine nad Mostarom i Blagajem potpuno su gole. Dokle god dopire »hudut« Opina i mahala G. Gnojnica, Dola i Kričanja, nema ni »kukrice«. Šuma je posječena, a zatim korijen krasnom izvaljen, pa sad ni grmića nema. Moraju ići po drva u Zavelež. S druge strane tako je i u onom dijelu Podveležja koji gravitira Blagaju. To su sela iz kojih su najviše gonili drva u Mostar i Blagaj i prodavali ih na tovare. Međutim, ma koliko neki Podvelešci dokazivali da šumu ne uništi koza, činjenice govore drukčije. Prolazio sam često Podveležjem prije rata. Poslije rata do 1949 g. nijesam ponovo prešao Podveležjem. A tada je bilo za mene prijatno iznenađenje. Neke krajeve koje sam odlično poznavao jedva sam prepoznao. Polazeći od ceste Mostar-Nevesinje, od Okučića više Brkljačina Hana vodi konjska staza preko površi prema Banjdolu i Kružnju. Taj dio površi bio je prije rata gotovo bez grma. Poslije rata, nakon zabrane držanja koza, grmlje se obnovilo. Ravnice su također pokrivene niskim grmljem. Čitav kraj ima mnogo više zelenila nego prije rata. Ovčište pred kućama u Kružnju bilo je gotovo pusta livada bez ikakve vegetacije osim trave, a oko njega bio je pusti krš. U 1951 g. grmlje se njestimično u tom predjelu razvilo u nisku šumu. Dobar dio livada je uzoran i obraden. U ogradama oko kuća ima niske bjelogorične šume istoga sastava kao i grmlje. Grmlje se naglo pomlađuje i prelazi u nisku šumu. Idući suhopotočinom između Svinjarine i G. Banjdola, to se jasno vidi. Mladice su duge po metar i više, (zovu ih »ljetoras« — izraste za jedno ljeto). Sve bi to koze pojele. I seljaci uviđaju sada da se šuma naglo razvija otkako je zabranjeno držanje koza.

Visoke šume ima još samo u Veleži, ali je i nje sve manje, jer se neracionalno iskorišćuje i siječe i pored nadzora.

Opšta karakteristika biljnog pokrivača u Podveležju. Već je Dedijer naglasio i iznio: »kako jako visinske razlike naglo izmjenjuju ve-

¹⁾ Pri obradi biljnog i životinjskog svijeta citiraću pojedine autore, neke vrlo često. Da se ne bi ponavljali naslovi djela, služiću se pri citiranju sljedećim kraticama:

FP odnosi se na djelo Fiala Franjo, Prilozi flori B i H, Glasnik Zemaljskog Muzeja Sarajeva 1896 g. — 1893 sv. V. GB, odnosi se na djelo Beck, dr. Günther: Flora Bosne i Hercegovine i bivšeg sandžaka Novog Pazara, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, MM, odnosi se na djela Maly K.: Prilozi za

getacione formacije osjeti se najbolje kad posmatramo Velež i Prenj²⁾. On navodi šest vegetacionih formacija: 1) prelazna mediteranska, 2) uska zona hrastovine, 3) prostranija podalpska oblast, 4) zona bukovine, 5) veoma uska zona formacije *Pinus-a leucodermis-a*, 6) formacija visoke planine sa *Pinus pumilio* (kleke). Danas ne postoji više formacija *Pinus leucodermis* na mostarskoj strani Veleži. Crnogorčnog drveta, osim tise i kleke, nema na ovoj strani. Pet ostalih formacija mogu se jasno pratiti na vrlo kratkom otstojanju. U najnižim dijelovima prema Mostaru i Blagaju javljaju se biljke koje nesumnjivo ukazuju na mediteranske uticaje. Tu raste divlji šipak (*Punica granatum*), koji se još može naći najviše u suhodolini Dronjevca na visini od 452 m. Tu je nadalje jako raširena kadulja (*Salvia* off.), marevina (*Marrubium*), »čubar« ili bijela kadulja (*Satureia spicata*), i *S. Karstiana*. (vidi GZM. XXXV. str. 147. (Maly), pelen (*Artemisia absinthium*). U literaturi, u toj zoni na podveleškoj strani Veleži, su zabeležene sljedeće biljke: *Crocus dalmaticus* Vis.³⁾, *Hyacinthus dalmaticus* Backer koji se diže u Veleži do 1600 m⁴⁾, *Clematis viticella* u Kokorini, i *C. flammula*,⁵⁾ *Alyssum campestre*, i *Al. argenteum*⁶⁾, *Daphne Blagayana*⁷⁾, majčina dušica (*Thymus jugoslavicus*)⁸⁾. U toj su zoni još turica (*Alyssum incanum*) — Busak do 1000 m i *A mutabile* — Podveležje do 1000 m.⁹⁾ jasenak bijeli (*Dictamnus Alba*),¹⁰⁾ žutika (*Berberis vulgaris*)¹¹⁾, zmijska trava (*Sanguisorba muricata*) — Stolac kod Mostara i *Valerianella coronata*¹²⁾, *Trifolium scabrum*¹³⁾, *Viola parvuloides* W. Becker i *V. elegantula*¹⁴⁾, *Sedum acre* L. α *typicum* Maly¹⁵⁾, *Juniperus oxycedrus*¹⁶⁾, *Phleum tenue*¹⁷⁾, *Dactylis glomerata*¹⁸⁾, *Scleropoa rigida*¹⁹⁾, *Bromus Benekeni*²⁰⁾, *Agropyrum glaucum*²¹⁾, *Celtis australis* — koščela — do 700 m, *Dianthus tergestinus*²²⁾, koji dopire do 1400 m i *D. nodosus*²³⁾ te druge.

Pojas hrastovine, koji spominje Dedijer, vrlo je uzak.

Pod jakim uticajem mediterana je i formacija grmlja u toj zoni na Podveleškoj Površi. Idući od Brkljačina hana Banjolu i Kružnju, sastav grmlja je sljedeći: jasen (*Fraxinus excelsior*), hrast (*Quercus sessiliflora*), drača (*Paliurus aculeatus*), smrdljika (*Pistacia terebinthus*) drijen (*Cornus sanguinea*), bijeli trn (*Crataegus oxyacantha*), rujevina, »jurevina« (*Cotinus coggygria*), tilovina (*Petteria ramentacea*) i dr.

U ogradama oko kuća, tzv. »kućistima«, zastupljen je pretežno hrast (*Quercus sessiliflora*, *Q. crispa*), divlja murva (*Morus nigra*), trešnja (*Prunus avium*). *Pirus malus*, *P. communis*, *Juglans regia*, a u Hopinama i smokva (*Ficus carica*) i dr. Zastupljen su i sve vrste pomenute u formaciji grmlja. Najljepši i najveći hrastovi su u Barama. Po stranama Bara ima prave hrastove šume (*Q. cerris*, *Q. sessiliflora* i *Q. pubescens*).

floru B i H (Mitteilungen über die Flora von Bosnien und Hercegovina) Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo. KP, odnosi se na djelo Korica B.: Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina) Godišnjak Biološkog Instituta u Sarajevu god. II — 1950. sv. 1—2. Rimski brojevi znače godište Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a arapski stranu u knjizi. ³⁾ J. Dedijer, Hercegovina. str. 22. ⁴⁾ FP str. 321. ⁵⁾ Ibid. str. 322. ⁶⁾ GB XXVI, str. 452. ⁷⁾ Ibid. XXVIII, str. 119 i 120. ⁸⁾ MM, XXXII, 1—2, str. 136. ⁹⁾ Ibid. XXXV, str. 154. ¹⁰⁾ GB XXVIII, 1—2, str. 131 i 132. ¹¹⁾ Ibid. XXXII, 1—2, str. 117. ¹²⁾ Ibid. XXVIII 1—2, str. 41. ¹³⁾ MM, XXXI, 1—2 str. 84 i 91. ¹⁴⁾ Ibid. XLV, str. 135. ¹⁵⁾ Ibid. str. 139. ¹⁶⁾ Ibid. str. 123—124. ¹⁷⁾ GB XV, str. 7. ¹⁸⁾ Ibid. str. 19. ¹⁹⁾ Ibid. str. 31. ²⁰⁾ Ibid. str. 39—40. ²¹⁾ Ibid. str. 40. ²²⁾ Ibid. str. 46. ²³⁾ GB XIX, str. 142.

Iznad kuća, u potocima koji vode iz Svinjarine u Gornjobanjdotsku površ i u Kokorini, grmlje ima sastav sličan onom u donjoj površi, ali se unekoliko mijenja. Glavni pretstavnici su: crni jasen (*Fraxinus ornus*), kukrica (*Carpinus orientalis*), dub (*Q. pubescens* i *Q. sessiliflora*), javor (*Acer campestre*), trensla (*Prunus mahaleb*) trn (*Crataegus monogyna*), crni trn (*Prunus spinosa*), rus (*Ailanthus altissima*). Uz njih su divlje voćke: murve (*Morus nigra*), divlja šljiva (*Prunus domestica*), divlja jabuka (*Pirus malus*), divlja kruška (*P. communis*), divlja trešnja (*Prunus avium*) i orah (*Juglans regia*).

U predalpiskoj regiji, iznad zone hrastovine, do oko 1100 m pored grmlja, javljaju se neki subalpijski i drugi pretstavnici. Navodim neke iz literature: *Euphorbia salicifolia* u šikarama²⁴⁾, *Linum tenuifolium*, koji zalazi u višu subalpijsku zonu²⁵⁾, *Asplenium ruta muraria*²⁶⁾, *Arabis Turrita*²⁷⁾ gladiš *Draba muralis* u Svinjarini²⁸⁾, ognjivac (*Iberis umbellata* β *tenuifolia*), u velikoj množini u Podveležju²⁹⁾, mahunka (*Biscutella cichoriifolia* i *Hutschinsia petraea*³⁰⁾). U ovoj zoni se javljaju i: *Fumaria vulgaris*,³¹⁾ *Viola elegantula*,³²⁾ *Hypericum perforatum*,³³⁾ *Polygala nicaeense* i *P. vulgare* β *oxypterum*,³⁴⁾ *Euphorbia salicifolia*,³⁵⁾ *Artemisia campestris*,³⁶⁾ *Carduus accanthoides*,³⁷⁾ *Dianthus nodosus*,³⁸⁾ *Gladiolus illyricus*,³⁹⁾ *Ranunculus illyricus*,⁴⁰⁾ *Erysimum hieraciifolium*,⁴¹⁾ *Arabis hirsuta* L. Scop. var. *hirtella*,⁴²⁾ *Linum tenuifolium*,⁴³⁾ *Lotus corniculatus* f. *ciliatus*,⁴⁴⁾ *Verbascum glabratum*,⁴⁵⁾ *Digitalis grandiflora*,⁴⁶⁾ *Plantago media*, *P. Carinata*, *Campanula rapunculus*, *C. Persicifolia* f. *grandiflora*,⁴⁷⁾ *Achillea millefolium*, i *A. nobilis*,⁴⁸⁾ *Avena elatior*,⁴⁹⁾ *Melica nutans*,⁵⁰⁾ *Poa bulbosa*,⁵¹⁾ *P. alpina*,⁵²⁾ *Festuca valesiaca* i *F. dalmatica*,⁵³⁾ *Centaurea Triumfetti*,⁵⁴⁾ *Tragopogon Tommasinii*,⁵⁵⁾ *Lactuca perennis*,⁵⁶⁾ *Rosa canina*. Na livadama su: *Asphodelus albus*,⁵⁷⁾ *Ahthericum ramosum* i *A. liliago*,⁵⁸⁾ *Allium moschatum*,⁵⁹⁾ *A. Carinatum*,⁶⁰⁾ *Scilla autumnalis*,⁶¹⁾ *Polygonatum verticillatum*,⁶²⁾ *Iris bosniaca*,⁶³⁾ *Orhis speciosa*,⁶⁴⁾ *Rumex obtusifolius*,⁶⁵⁾ *Stellaria media*,⁶⁶⁾ *Cerastium grandiflorum*,⁶⁷⁾ i *C. rectum*,⁶⁸⁾ *Helleborus odoratus* i *H. multifidus*.⁶⁹⁾

Iznad ove zone prostire se šumska zona. U šumskoj zoni je glavno drvo bukva (*Fagus silvatica*). Podveležje je bogato u različitim biljnim zajednicama. U šumi je pretežno bukva, a pored nje, tu i tamo, nalaze se drugi sastojci. Šumu sam prošao u predjelu između G. Banjdola i Paratka do na vrh šumske zone. U tom dijelu osim bukve zastupljene su: trepetljika (*Populus tremula*), dub (*Quercus sessiliflora* i *Q. cerris*), bijeli jasen (*Fraxinus excelsior*), mukinja (*Sorbus aria*) i ostalo, trensle ili rašeljka (*Prunus Mahaleb*), crnobrad (*Ostrya carpinifolia*), javor (*Acer*

²⁴⁾ GB XXXII, 1—2. str. 94—95. ²⁵⁾ Ibid. str. 101. ²⁶⁾ Ibid. XXVIII, str. 321. ²⁷⁾ FP str. 295. ²⁸⁾ GB XXVIII, 1—2. str. 139. ²⁹⁾ Ibid. str. 150. ³⁰⁾ Ibid. str. 150. ³¹⁾ Ibid. str. 153—155. ³²⁾ GB XXX, str. 188. ³³⁾ Ibid. str. 199. ³⁴⁾ Ibid. str. 207. ³⁵⁾ Ibid. XXXII, str. 121 i 124. ³⁶⁾ FP str. 317. ³⁷⁾ MM XXXV, str. 125. ³⁸⁾ Ibid. str. 127. ³⁹⁾ Ibid. XXXII, str. 137. ⁴⁰⁾ KP 33. ⁴¹⁾ Ibid. str. 12. ⁴²⁾ Ibid. str. 13. ⁴³⁾ Ibid. str. 13. ⁴⁴⁾ Ibid. str. 14. ⁴⁵⁾ Ibid. str. 19. ⁴⁶⁾ Ibid. str. 21. ⁴⁷⁾ Ibid. str. 22. ⁴⁸⁾ Ibid. str. 29. ⁴⁹⁾ Ibid. str. 30. ⁵⁰⁾ GB XV, str. 256. ⁵¹⁾ Ibid. str. 31. ⁵²⁾ Ibid. str. 32. ⁵³⁾ Ibid. str. 32. ⁵⁴⁾ Ibid. str. 36. ⁵⁵⁾ KP, str. 31. ⁵⁶⁾ Ibid. str. 31. ⁵⁷⁾ Ibid. str. 32. ⁵⁸⁾ GB XV, str. 201. ⁵⁹⁾ Ibid. str. 201 i 202. ⁶⁰⁾ Ibid. str. 203. ⁶¹⁾ Ibid. str. 204. ⁶²⁾ Ibid. str. 208. ⁶³⁾ Ibid. str. 214. ⁶⁴⁾ Ibid. str. 218—219. ⁶⁵⁾ Ibid. str. 223. ⁶⁶⁾ GB XVI, str. 145. ⁶⁷⁾ Ibid. str. 479. ⁶⁸⁾ Ibid. str. 481. ⁶⁹⁾ Ibid. str. 486. ⁷⁰⁾ GB XIX, str. 150.

campestre), kljen (*A. Monspesullanum*), žestika (*Rhamnus* sp.), divlja oskoruša (*Sorbus domestica*), divlja kruška (*Pirus communis*), *P. malus*, *Prunus domestica* i *P. Avia*.

Važan, iako ne mnogo zastupljen sastojak šume je *Taxus baccata* tisa. Ima je u gornjem dijelu šume naročito u Tisovici u visini od oko 1500 m. Važan je sastojak šume. Ona se zadržala u Podveležju, dok je u okolnim planinama nema. Iskorijenjena je svugdje gdje živi kršćani. Oni su je upotrebljavali za pravljenje krstova. Drvo je jako tvrdo. U Podveležju su međutim muslimani. Oni ga upotrebljavaju za pravljenje nekih dijelova oruda. Od nje prave kolje na suhozidinama oko torova, na koje vješaju čobansko odijelo i plaše vukove. Kako je drvo tvrdo, traje vrlo dugo.

Na krčevinama ima maline (*Rubus idaeus* i *R. fruticosus*).

U donjem spratu šume je žestika (*Rhamnus* sp.), smrdljika (*Rhamnus falax*). Na gornjem rubu neposredno iza pomenutog drveća nalazi se kleka (*Pinus mughus*). U donjem spratu najčešća je žestika. U tom spratu se javljaju u nižim dijelovima mededa lijeska (*corylus colurna*), trn (*Cra-teagus monogyna*), divlja trešnja (*Prunus avium*) i gluhovina (*Lonicera alpigena*).

U ovoj šumskoj zoni osim gore pomenutih biljaka ima i drugih. Evo nekih prema literaturi: *Arum orientale*,⁷⁰⁾ *A. maculatum*,⁷¹⁾ *Luzula silvatica*,⁷²⁾ *L. campestris*,⁷³⁾ čemerika (*Veratrum nigrum*),⁷⁴⁾ *Muscari botryoides*,⁷⁵⁾ *M. comosum*,⁷⁶⁾ *Polygonatum multiflorum*,⁷⁷⁾ *Convallaria majalis*,⁷⁸⁾ *Paris quadrifolia* (za njega navodi Maly, XLV 1933 g. str. 112, naziv »crnog prišta trava«. Međutim, u Podveležju za crni prišt upotrebljavaju kukurijek, koji oni zovu sprež — *Helleborus multifidus*, koga ima kako u Podveležju, tako i u Visočici). Dalje su: *Iris graminea*,⁷⁹⁾ *Gladiolus communis*,⁸⁰⁾ *Epipactis latifolia* a *viridans*,⁸¹⁾ *Neottia nidus avis*,⁸²⁾ *Anemone nemorosa*,⁸³⁾ *Rumex Acetosella*,⁸⁴⁾ lučac — *Alliaria officinalis*,⁸⁵⁾ *Viola elegantula*,⁸⁶⁾ *Hypericum hirsutum*,⁸⁷⁾ kantariun (*Hypericum perforatum*),⁸⁸⁾ *Saxifraga rotundifolia*,⁸⁹⁾ *Euphorbia amygdaloides*,⁹⁰⁾ *Tulipa australis*,⁹¹⁾ *Polygala vulgare*, var. *oxypterum* f. *multicaule*.⁹²⁾

Na čistinama rastu trave: *Antoxantum odoratum*,⁹³⁾ *Milium effusum*,⁹⁴⁾ *Festuca gigantea*,⁹⁵⁾ i *F. spectabilis* v. *carniolica*, *F. silvatica*,⁹⁶⁾ *Bromus tectorum*,⁹⁷⁾ *B. hordaceus*,⁹⁸⁾ *Agropyrum caninum*,⁹⁹⁾ i *A. glaucum*.¹⁰⁰⁾

Odmah iza šumske zone i uskog pojasa klekovine koji se nalazio neposredno na gornjem rubu šumske bukve slijedi goli krš. Gledana iz daljine ta zona čini se da je bez vegetacije. Međutim, kad se dode do nje vidi se da ima zelenila. Među stijenama se nalaze trave i prekrasni alpski cvjetovi. Vegetacija je tipična visoko-planinska. Osnovne su, naravno, trave kao i biljke karakteristične za visoke krševite pašnjake. Tu se na-

⁷⁰⁾ GB XV, str. 194. ⁷¹⁾ Ibid. str. 195—196. ⁷²⁾ Ibid. str. 198. ⁷³⁾ Ibid. str. 199. ⁷⁴⁾ Ibid. str. 199. ⁷⁵⁾ Ibid. str. 212. ⁷⁶⁾ Ibid. str. 213. ⁷⁷⁾ Ibid. str. 214. ⁷⁸⁾ Ibid. str. 214. ⁷⁹⁾ Ibid. str. 219. ⁸⁰⁾ Ibid. str. 220. ⁸¹⁾ Ibid. str. 228. ⁸²⁾ Ibid. str. 229. ⁸³⁾ GB XIX, str. 164. ⁸⁴⁾ FP, str. 316. ⁸⁵⁾ GB XXVIII, str. 93. ⁸⁶⁾ Ibid. XXX, str. 199. ⁸⁷⁾ Ibid. str. 205. ⁸⁸⁾ Ibid. 207. ⁸⁹⁾ GB XXXV, str. 59—60. ⁹⁰⁾ GB XXXII, str. 97. ⁹¹⁾ MM XXXII, str. 151. ⁹²⁾ KP, str. 15. ⁹³⁾ GB XV, str. 16. ⁹⁴⁾ Ibid. str. 18. ⁹⁵⁾ Ibid. str. 38. ⁹⁶⁾ Ibid. str. 38 i 39. ⁹⁷⁾ Ibid. str. 42. ⁹⁸⁾ Ibid. str. str. 43. ⁹⁹⁾ Ibid. str. 45. ¹⁰⁰⁾ Ibid. str. 46.

lazi nekoliko vrsta tipičnih alpskih biljaka: *Dryas octopetala*, koga sam našao na Paratku, razne vrste gencijana, *Globularia cordifolia*, *Erica carnea* i dr. Stijene su mjestimično pokrivene debelim naslagama mahovine različitih vrsta. To je zona tzv. »najgornjih trava«, gdje ljeti Podvelešci koji nemaju dovoljno stoke, ili nemaju prava na planinama, napasaju stoku. U toj zoni nema koliba, a ni vrele. Stoku poje na sniježnim jamama. Nalazi se više vrsta trava. Prema literaturi navodim sljedeće: kobilje (*Stipa pennata*,¹⁰¹) *S. pennata* f. *austriaca*,¹⁰² *Phleum pratense*,¹⁰³ *Avena Blavii*,¹⁰⁴ *Sesleria nitida*,¹⁰⁵ *S. nitida* δ *fallax*, Σ *Hercegovina*,¹⁰⁶ *S. tenuifolia* δ *leptophylla*,¹⁰⁷ *Koeleria splendens* α *typica*, β *grandiflora* γ *canescens*,¹⁰⁸ *Festuca Pančićana*,¹⁰⁹ *F. rubra* β *fallax*,¹¹⁰ *F. pungens*,¹¹¹ *F. spectabilis*,¹¹² var. *carniolica*, *Bromus erectus* β *transsylvanicus*, *Z. hercegovinus*,¹¹³ *Brachypodium pinnatum* α *vulgare* i γ *caespitosum*.¹¹⁴)

Pored trava ima predstavnika alpskih i planinskih biljaka kao: *Sedum ochroleucum*,¹¹⁵) *S. hispanicum*,¹¹⁶) *Sempervivum Schlehanii*,¹¹⁷) *Saxifraga caesia*,¹¹⁸) *Ribes alpinum*,¹¹⁹) *Euphorbia gregersenii*,¹²⁰) *Gentiana crispata*, *G. verna*,¹²¹) *Euphorbia triflora*,¹²²) *Linum flavum*,¹²³) *L. monatanum*, u području klekovine,¹²⁴) *Ruta divaricata*,¹²⁵) *Cardamine maritima*,¹²⁶) *P. Alyssum montanum*,¹²⁷) *Helianthemum alpestre*,¹²⁸) *Silene Sendtneri*,¹²⁹) *S. nutans*,¹³⁰) *Lychnis coronaria*,¹³¹) *Dianthus cruentus*,¹³²) *D. longicaulis* β *typicus*,¹³³) *Aquilegia dinarica*,¹³⁴) *Delphinium fissum* v. *pubescens*,¹³⁵) *Ranunculus montanus*,¹³⁶) *Pulsatilla vulgaris*, β *veležensis*, var. *typica* (*Anemone pulsatilla* var. *veležensis*) na istočnoj strani u visini od 1600 do 1900 m, a na zapadnoj strani Veleži između 1450 i 1720,¹³⁷) *Carex ornithopoda* var. *castanea*,¹³⁸) *Thalictrum aquilegifolium* i *Ranunculus Thora*,¹³⁹) *Arabis hirsuta*,¹⁴⁰) *Fritillaria tenella* i *F. neglecta*,¹⁴¹) *Carex brachystachys*, *C. laevis*,¹⁴²) *C. flava*,¹⁴³) *Colchicum autumnale* (do 1900 m),¹⁴⁴) *Allium sphaerocephalum*,¹⁴⁵) *A. saxatile*,¹⁴⁶) *Tulipa Grisebachiana*,¹⁴⁷) *Nigritella nigra* α *typica* (crno smilje),¹⁴⁸) *Salix silesiaca*, α *typica*,¹⁴⁹) *Thesium alpinum-lanak*,¹⁵⁰) *Rumex alpinus*,¹⁵¹) *R. arifolius*,¹⁵²) *Cerastium grandiflorum*.¹⁵³)

Vegetacioni pokrivač je, kao što je ranije naznačeno, nejednako raspoređen. Biljni pokrivač je najoskudniji na padinama iznad bjelopoljske i mostarske kotline i kotline Bišća. Na Podveleškoj Površi, na kojoj su smještena podveleška sela, raspored je različit. Pođe li se sa SZ prema JI, Šipovac nad Dobrcem je na osojnoj strani obrasao grmljem pomenute zone hrasta dok mu je prisojna strana prema selu Šipovac tipičan hercegovački krš. Svetigora je gola, gotovo bez grma kao i sve glavice zapadno

¹⁰²) KP, str. 33. ¹⁰⁶) Ibid str. 34. ¹⁰⁴) GB XV, str. 25. ¹⁰⁵) Ibid. str. 27. ¹⁰⁰) Ibid. str. 27. ¹⁰⁷) Ibid. str. 28. ¹⁰⁸) Ibid. str. 30. ¹⁰⁹) Ibid. str. 36. ¹¹⁰) Ibid. str. 37. ¹¹¹) Ibid. str. 38. ¹¹²) Ibid. str. 38. ¹¹³) Ibid. str. 41. ¹¹⁴) Ibid. str. 44. ¹¹⁵) GB XXXV, str. 51. ¹¹⁶) Ibid. str. 54. ¹¹⁷) Ibid. str. 56. ¹¹⁸) Ibid. str. 70. ¹¹⁹) Ibid. str. 73. ¹²⁰) MM XXXV, str. 132. ¹²¹) KP, str. 25. ¹²²) GB XXXII, str. 96. ¹²³) GB XXXII, str. 100. ¹²⁴) FP str. 298. ¹²⁵) GB XXXII, str. 116. ¹²⁶) FP, str. 295. ¹²⁷) FP, str. 296. ¹²⁸) FP, str. 296. ¹²⁹) GB XIX, str. 21. ¹³⁰) Ibid. str. 22. ¹³¹) Ibid. str. 23. ¹³²) GB XX, str. 137. ¹³³) Ibid. str. 143. ¹³⁴) Ibid. str. 154. ¹³⁵) Ibid. str. 155. ¹³⁶) GB XXVI, str. 461—462. ¹³⁷) GB XX, str. 162. ¹³⁸) GB XV, str. 191. ¹³⁹) FP V, str. 117—118. ¹⁴⁰) Ibid. str. 118. ¹⁴¹) Ibid. str. 127. ¹⁴²) GB XV, str. 192. ¹⁴³) Ibid. str. 192. ¹⁴⁴) Ibid. str. 200. ¹⁴⁵) Ibid. str. 202. ¹⁴⁶) Ibid. str. 204. ¹⁴⁷) Ibid. str. 208. ¹⁴⁸) Ibid. str. 226. ¹⁴⁹) GB XVI, str. 73. ¹⁵⁰) Ibid. str. 144. ¹⁵¹) Ibid. str. 144. ¹⁵²) Ibid. str. 147. ¹⁵³) Ibid str. 481. ¹⁰¹) GB XV, str. 17.

od nje: Vigled, Vučja Glava, Stolac, Krunatica i Merdžan Glavica. Sva oblast zapadno od rasjedne linije duž koje su smještene Bare sve do Krstine je goli hercegovački krš. To su Podvelešcima pašnjaci. Stoka popase travu, a ostaje gotovo isključivo vrijesak. To je potpuno neplodno zemljište. Krasnom je iskopano korijenje stabla i grmlja pa se u čitavom tom kraju ne vidi nigdje ni žbun. U Kričanjima i Opinama ima obrađene zemlje, ali se zemlja jedva vidi od kamena. U dolinama na osojnim stranama potoka ima nešto i grmlja. Čitav kraj ima izgled prave kamenite pustinje.

Sama Krstina je gola. Gole su kose i glavice ispred sela, ali ne tako kao u pomenutim krajevima. Ispod samih ograda kuća su Dolovi, obrađeno zemljište. Sije se žito, raž i ječam. U kućistu (ogradama) je kao što sam spomenuo grmlje koje postepeno prelazi u šumu. Idući kosama, šume nestaje a doskora i grmlja. U samim ogradama ima velikih primjeraka hrasta. Guberača iznad Svinjarske Lokve je goli krš.

Doline potoka Jelovčevog i Svinjarskog imaju kosanica u Težanici i grmlja na osojnoj strani toliko da ono čini šikaru u Svinjarskom Potoku, kao što je to slučaj kod Crvenih Stijena.

Dražnjaća kao i Žukovica su pustopašice. Preko Dražnjaće se prelazi u Gaje (na spec. karti Gajine). Oni su također krš. U Gajima ima nešto trave u vrtaćama. Grabovine su niska šuma pred Banjdolom i Kružnjem. Ravnice, kao i sva oblast dalje do Buska pokrivene su grmljem. Rioč i Gradina su pustopašice.

Nad selima je otsjek. Tu su ogranci Velike Glavice, Huma i Kičina. Obronci Kičina su pod grmljem koga nestaje iznad Banjdola. Ogranci Huma na prisojnoj strani imaju vrlo oskudnu vegetaciju.

Dolina potoka G. Kružnja je pitoma, ima livada, kosanica, grmlja i niske šume.

O Barama je već bilo govora. Tu su pretežno kosanice, a negdje su i obrađene kao u Gornjem dijelu Jelovčevog Potoka i Jelovčeve bare.

Gornjobanjdolska Površ polazi od Poljica i Šipovca. U Mahali Puca ima nešto obrađene zemlje. Pred mahalom Špaga i Jukla ima je također, ali se dalje iznad Bara sve do iznad Svinjarine prostire površ Udolje, uglavnom goli krš. Ima ponešto smreke (Juniperus), dubovine i grmlja sastava kao u G. Banjdolu. Idući prema podnožju grebena Veleži, šume je sve više. Na sastavu Udolja i strana Guvnine (na spec. karti Brasina) javlja se grmlje koje prelazi u gustu šumsku zonu o kojoj je bilo govora. Vedre Njive se nalaze u šumskoj zoni bukve.

Radetina Gomila, Hrsovac i Brasina su goli krš. Nešto pašnjaka ima u Poljicima. Grmlje i trava je u vrtaćama.

G. Banjdo je također kraška površ, ali ima mnogo više zelenila nego oko sela na donjoj površi. Ipak čitav kraj do mjesta gdje se iz površi diže greben Veleži jeste pustopašica na kojoj ima ponegdje grmlja, pašnjaka, a mjestimično i zemlje za obrađivanje. Podnožje Kleka je pod grmljem. Iako Podveleška pjeva:

»Sad Dubrave nemaju ni trave,
sama kleka osta do vijeka«,

posljednjih godina se izgled Dubrava znatno izmijenio. Grmlje naglo raste i širi se nakon zabrane držanja koza.

Idući dalje JI dolinom pored Trnjaka i Korita, površ Kokorine je puna vrtača, mjestimično obrađenih. Strane Gradine, Ljubičine, Krivog Dola, Behramuše uglavnom su pustopašica, naročito na prisojnoj strani. U oblasti Bišine i Bakračuše, iako ima mjestimično ljutog krša i pustopašica, ima i grmlja i niske šume, istoga sastava kao i u G. Banjdolu.

Iznad Banjdolske Površli slijedi zona pašnjaka i livada, koja prelazi u zonu bukove šume. Ako se nastavi sječa šume (ona se ne eksploatiše u industrijske svrhe, nego je sijeku seljaci), brzo će je nestati, preći će, kao što je već mjestimično prešla, u nisku šumu ili u krš, odnosno visinske pašnjake. Iznad šumske zone su visoki planinski pašnjaci, naizgled goli krečnjaci. Nijesu to pašnjaci kao na Visočici, Bjelašnici i drugim planinama na vodomeđi Jadrana i Crnoga Mora, nego kraški pašnjaci, gdje se između škripina (škrapa) mjestimično razvila i bujna trava. Čitav predjel daje izgled visokogorskog planinskog kraja.

Biljni svijet mora da je bio mnogo bujniji nego danas. Historijskih podataka o tome nijesam našao, ali se sačuvalo predanje. Po tom predanju Podvelešci su bili stočari Hercega Stjepana i čuvali njegovu stoku. U Svinjarini su bile velike hrastove šume gdje su se žirile svinje Hercega Stjepana.

J. Dedijer¹⁵⁴⁾ govori o uskoj zoni hrastovine u Podveležju. Ta zona i danas postoji, ali uopšte ne postoji hrastova šuma. U ogradama oko kuća i Barama ima pojedinih starih dubova. U toj zoni je danas grmlje i samo djelimično niska šuma. U selima ima mnogo potesa sa nazivom krčevina. Tako ih ima u Banjdolu 6 od 14, u Dolu 9 od 15, G. Gnojnicama 25 od 28, u Opinama 4 od 9, Kružnju 4 od 38, Kokorini 4 od 123 i Svinjarini 27 od 40.

O ljekovitim biljkama biće govora kasnije u otdjelu o higijenskim prilikama u Podveležju.

Životinjski svijet. On je usko povezan sa biljnim svijetom. Ukoliko je ovaj oskudan, oskudan je i životinjski. Kad se ljeti prođe Podveležjem, dobiva se utisak prave pustinje. Kuće su većim dijelom prazne, jer su Podvelešci na planini ili u »gornjim« ili u »najgornjim« travama. Sunce peče, trava je požutjela, nigdje kapi vode, ne čuje se nikakav šum, nema ni ptice da poleti. Stoka nije u selu, ljudi se povuku u kuće i, da nije guštera, mrava i kukaca u zemlji, dobio bi se utisak da u Podveležju nema živa stvora. Životinjski svijet je stvarno oskudan. Mogu se razlikovati tri stepenice: prva do 700 m, druga od 700 m do iznad šumske zone oko 1700 m predalpijska, i treća gornja planinska ili alpijska. Za najnižu zonu karakteristične su životinje: poskok (*Vipera ammodytes*), ridovka (*V. berus*), gušteri, zec i divlje koke, a naročito brdska jarebica ili kamenjarka (*Caccabis saxatilis*), prepelica (*Coturnix coturnix*) i dr. Zbog kamenjarki je još prije rata postojala zabrana lova u Podveležju. Bez naročite dozvole nisu se smjele loviti kamenjarke u zoni oko Blagaja i Podveležja.

U pećinama Crvenih Stijena, u Ošljem Dolu iznad Kričanja i u drugim stijenama najdonjeg otdjeka, u šupljinama, našle su mjesto da se gnijezde mnogobrojne ptice: golub pećinar (*Columba livia*), danje i noćne grabljivice i dr. U pukotinama tih stijena, slično kao u stijeni iznad vrela Bune, žive hiljade raznih ptica. Pored golubova pećinara tu imade sokolova (*Cerchneis tinnunculus*), orlova (*Aquila chrysaetus*), tu

¹⁵⁴⁾ J. Dedijer, cit. djelo str. 22.

je kobac (*Accipiter nisus*), jastreb, (*Astur palumbarius*), sova (*Bubo bubo*), čuk (*Athene noctua*), i druge. U ovoj zoni ima lisica (*Vulpes, vulpes*), kuna (*Mustela foina, i M. martes*), tvora (*Putorius putorius*) i *Putorius nivalis* — lasica. U drugoj subalpijskoj zoni živi u šumi srna (*Capreolus capreolus*), koju Podvelešci zovu »divlja ovca«, zec, vuk (*Canis lupus*), kune, tvor, lisica i dr., pored pomenutih ptica, danjih i noćnih grabljivica. Zbog toga što je veći dio ove zone kamenjar, to se zmije, poskok i ridovka nadu i u ovoj zoni.

U trećoj najvišoj zoni žive uglavnom ptice. Ljeti se i u toj zoni nade kamenjarka. Divlji golubovi se okupljaju oko sniježnica. U ovoj zoni živi orao (*Aquila chrysaetus* i *A. heliaca*), jastreb, kobac, i dr. U njoj živi vuk. Gornji dio Podveležja iznad šumske zone je goli hercegovački krš. Nema divokoza ni medvjeda. Najveća štetočina je vuk. Za borbu s vukom svaka kuća drži pse. Psi su im jaki i čvrsti. Upuštaju se u borbu s vucima. Napadaju i na strance, ali čim čovjek čučne, razbježe se ili prave krug oko njega. Neće ga napadati dok je u tom položaju. Na to su me upozorili Podvelešci. Oko svojih torova, naročito u gornjim travama, ljudi grade visoke suhozide ograde oko torova. U ogradu utaknu kolac od tisova drveta, na koji vješaju čobanska odijela sa čobanskom kukuljom da plaše vukove. Vukovi svake godine čine mnogo štete. Nije rijedak slučaj da vukovi upadaju u selo zimi u po dana. Ubije li neki Podveležac vuka, nosi mu kožu od kuće do kuće, svaki domaćin dariva ga vunom. Malo koji Podveležac ima pušku. U Podveležju lov nije sport nego preka nužda. Od vuka se brane hakanjem, gone ih psima i glavnom.

Kuće im nisu čiste od gamadi. Naravno to ne vrijedi za sve. Ima ih koji, i pored teških prilika (nedostatka vode, kuće bez poda, mnogo stoke, rad oko mlijeka i dr.), drže kuće u savršenom redu. Narodne vlasti poduzimale su korake, izvršile temeljitu desinsekciju po oslobođenju. Međutim, u nekim kućama ponovo ima gamadi. Stalno postoji opasnost od pjegavca.

Ipak se osjetio znatan napredak u pogledu čistoće prema onom što je bilo prije rata. Poslije rata je daleko više kuća u kojima se može bez bojazni noćiti.

Isto tako rašireni su i paraziti na stoci: štrkalj (govedi — *Hypoderma bovis*, konjski — *Gastrophilus equi*, ovčiji — *Oestrus ovis*), obad (*Tabanus bovinus*) krpelj (*Ixodes ricinus*), krpšuša ovčja (*Melophagus ovinus*), uš, šuga itd. Najviše štete nanosi stoci šuga i krpelji. Šugavu stoku koja ima mnogo gamadi kupaju u vodi u kojoj su skuhalo čemeriku (*Veratrum album*). Nedavno je u Svinjarini izgrađen betonski uređaj, kupaonica za desinsekciju stoke. To će biti od velike koristi za Podveležje.

VII. ZANIMANJE STANOVNIŠTVA

Odnos površina. Osnovno zanimanje Podveležaca je stočarstvo. Iako to nije isključivo zanimanje, sva su ostala sporedna, uzgredna, podređena osnovnom. To ide dotle, da, ako stoka zađe u oranice sa žitom, neće se Podveležac mnogo uzrujavati. »Njegova nafaka¹⁾ — vele. Oni su stočari,

¹⁾ Sreća, dobitak njemu suden.

TABELA BROJ 9

Redni broj	SELO	Godina	Oranica	Voćnjaka	Vrtova	Vinograda	Livada	Pašnjaka	Trstik močvara	Osobo- deno poreza	Šuma	Neplodne	UKUPNO
			D. m ²	D. m ²	D. m ²	D. m ²	D. m ²	D. m ²	D. m ²	D. m ²			
1	Banjdo	1936	200 885	— —	— —	— —	91 390	1185 920	— —	17 590	814 525	—70 0	9636 310
		1952	200 885	— —	— —	— —	91 390	1242 380	— —	— —	10606 775	19 —	12161 130
2	Dobrč	1936	241 380	4 470	— —	— —	229 380	3189 940	— —	7 920	8 160	— —	3681 250
		1952	249 660	4 770	— —	— —	231 380	7122 790	— —	— —	8 160	10 320	7627 080
3	Kokorina	1936	881 010	8 900	— —	— —	688 870	16371 945	— —	32 619	10765 550	— —	28743 924
		1952	888 010	11 810	— —	— —	698 470	31001 905	— —	— —	20414 080	125 795	53140 070
4	Kružanj	1936	889 585	1 840	— —	— —	685 815	13035 340	— —	29 005	12065 765	35 520	26292 870
		1952	389 585	1 840	— —	— —	685 815	13085 340	— —	— —	12065 765	77 435	24305 780
5	Svinjarina	1936	502 495	3 245	— —	— —	809 389	22603 325	— —	36 095	8076 544	— —	32031 093
		1952	502 495	3 245	— —	— —	809 389	24217 772	— —	— —	8076 544	438 020	34048 465
6	Gnojnice	1936	221 086	15 061	— —	40 200	209 249	5720 530	— —	1 504	16 600	— —	6224 030
		1952	274 857	3 061	— —	1 950	339 850	18403 471	— —	— —	67 000	38 971	19129 160
7	Opine	1936	219 430	2 950	— —	329 915	— —	4062 510	— —	10 125	— —	— —	4624 930
		1952	87 530	490	— —	— —	— —	7803 611	— —	— —	— —	73 630	7965 261
8	Opš. Svinjarina bez. D. Opina	1936	2655 901	86 466	— —	370 115	2709 093	66819 310	— —	134 858	39073 144	35 520	111234 377
		1952	2593 022	25 216	— —	1 950	2856 294	102877 269	— —	— —	51238 324	748 871	160376 946
			1,62%	0,02	— —	0,00%	1,78%	64,14%	— —	— —	31,95%	0,49%	
9	Opš. Svinjarina sa. D. Opinama	1936	2725 222	28 876	— —	331 865	2856 294	105274 709	— —	— —	51248 324	963 336	163431 626
		1952	1,67%	0,02%	— —	0,02%	1,75%	64,41%	— —	— —	31,36%	0,59%	— —

Tab. 9. Struktura zemljišta po kulturama u godinama 1936 i 1952.

iako ne »stočari bez zemljoradnje«, kako je Dedijer okarakterisao zanimanje balija iz Graca kod Ljubuškog i Jesenice kod Gabele²⁾, jer oni pored livada, pašnjaka i šume posjeduju i nešto oranica. Oni oru, siju, iako minimalno, uzgredno pored čuvanja stoke. To se vidi iz strukture cijele oblasti. Vidi tabelu br. 9.

Iz tabele se vidi da na oranice u 1952 g. otpada 1,62 %, vrtove i voćnjake (ustvari vrtove) 0,02 %, vinograde 0,00 %, livade 1,78 %, pašnjake 64,14 %, šumsko zemljište 31,95 % i neplodno zemljište 0,49 %.³⁾ A i te oranice nijesu oranice u pravom smislu, samo je plitki sloj zemlje rastresit, a odmah dolje je živac kamen. Pri obradi klime spomenuto je da moraju orati neposredno pred kišu da im vjetar ne odnese ziratnu zemlju. Na nekim mjestima u Podveležju ima i dublje zemlje.

Kako su male parcele oranica koje posjeduju Podvelešci, vidi se iz pregleda posjeda po kategorijama u 1951⁴⁾ g. Vidi tabelu br. 10.

Iz tabele bi se moglo zaključiti da su Podvelešci veleposjednici, jer preko 58,78 % domaćinstava spada u XVIII kategoriju (sa posjedom preko 20 ha), Oni drže 84,50 % posjeda u svojim rukama (8627 ha zemljišta ili prosječno 46,89 ha po domaćinstvu). Međutim, tih 184 domaćina XVIII kategorije imaju svega 182,06 ha oranice, dakle ni jedan ha oranice po domaćinstvu. Na jedno domaćinstvo dolazi prosječno u čitavom Podveležju 0,78 ha, okruglo tri četvrtine ha. Parcele nijesu grupisane na jednom mjestu. Nasljedstvo po šerijatu mnogo je tome doprinijelo. Preko deset razbacanih parcela imaju 43 domaćinstva (Dedić Ramo 23 parcele, Memić Dervo 23, Smajkić Ibro 22, Dedić Ahmed 21. Kukrica Huso 20, nasljednici Zlomušice Osmana, Jelovac Meho, i Husić Murat po 18 dijelova itd.)

Parcele su većinom male. Tako posjeduju: Tule Hadže, umr. Huso, Banjo, jedan dunum oranice na tri parcele, Nožić Bajro, umr. Halila, Svinjarina, 430 kv. m oranice na tri parcele, Marić Hadže, umr. Muje, Svinjarina, 1100 kv. m na četiri parcele, Marić Huso, umr. Muje, Svinjarina, 1190 kv. m na pet parcela, Gosto Meho, umr. Alije, Hopine, 1250 kv. m na tri parcele, Puce Meho, umr. Osmana, Kružanj, 1100 kv. m na dvije parcele, Voloder Smajo, umr. Salke, Kružanj, 460 kv. m na tri parcele, Voloder Meho, umr. Salke, Kružanj, 450 kv. m na tri parcele, Begović, udova Murata, Saliha, Kokorina, 1380 kv. m na pet parcela. Ostali posjed su uglavnom pašnjaci, pa livade, šume i neplodno zemljište. Preko 50 ha posjeduje 51 domaćinstvo, (16,50 %), a od toga preko 70 ha ima 28 domaćinstava, (9,06 %), a preko 100 ha ima 13 domaćina (4,20 %), preko 200 ha (245 ha) ima jedan domaćin (0,3%). To je Meho Jelovac. Struktura njegova posjeda je ova: oranice 4,70 ha, livada 0,70 ha, pašnjaka 184 ha, šume 5 ha, neplodnog 50,80 ha. Iz strukture posjeda izlazi da nijedno domaćinstvo do zaključno XIV kategorije (5,01—8 ha) ne posjeduje pun hektar oranice a u XV kategoriji (8,01—10 ha) ima preko hektara oranice samo jedno domaćinstvo. Svega 45 domaćinstava XVIII kategorije (55,55 %) ima preko 1 ha oranice. Od 313 domaćinstava u Podveležju samo 81 domaćin (25,87%) ima preko 1 ha oranice. Od 45 domaćinstava XVIII kategorije koji imaju preko 1 ha oranice više od 7 ha imaju tri,

²⁾ Vidi Dedijer, cit. djelo str. 49.

³⁾ Podaci za 1936 g. i 1950 g. su iz katastra sreza Mostar, odnosno NOS Mostara.

⁴⁾ Podaci iz MNO Svinjarina.

Tabela br. 10

U K U P N O	Domać.	IX	0/0	Domać.	XI	0/0	Domać.	XII	0/0	Domać.	XIII	0/0	Domać.	XIV	0/0	Domać.	XV	0/0	Domać.	XVI	0/0	Domać.	XVII	0/0	Domać.	XVIII	0/0	Domać.	XIX	0/0
Oranica ha 245,83	2	0,00		1	1,04		4	1,38		12	2,58		11	2,52		22	9,27		41	22,18		35	24,70		184	182,06		1	0,10	
Livade ha 136,36	2	0,00		1	0,00		4	1,20		8	1,65		7	0,83		14	4,55		24	10,70		30	7,89		175	109,54		1	0,00	
Pašnjaci ha 7763,66	2	65,00		1	0,08		4	6,16		12	36,42		11	57,02		22	165,46		41	387,72		35	550,24		184	649,56		1	0,00	
Šuma ha 142,00	—	0,00		1	0,00		3	0,20		7	0,75		6	0,80		3	0,65		25	7,90		19	4,20		138	127,50		1	0,00	
Neplošno ha 1841,40	—	0,00		0	0,00		3	2,29		5	8,51		7	14,19		5	21,11		23	109,82		17	37,30		103	1648,19		—	—	
Voćnaci vinogradi ha 20,48	1	15,00		—	—		—	—		1	0,08		1	0,15		—	—		1	0,50		—	—		4	4,75		—	—	
Bare i trstici ha 60,46	—	0,00		—	—		—	—		—	—		—	—		—	—		—	—		2	0,20		5	60,26		—	—	
Čitav posjed ha 10210,19	2	80,00	0,78	1	1,12	0,00	4	11,23	0,11	12	49,99	0,49	11	75,51	0,74	22	201,03	1,06	41	538,82	5,27	35	624,53	6,12	184	8627,86	84,50	1	0,10	0,00

Napomena: IX kategorija do 0,5 ha, X kategorija od 0,6 — 1 ha, XI kategorija od 1,01 — 2 ha, XII kategorija od 2,01 — 3 ha, XIII kategorija od 3,01 — 5 ha, XIV kategorija od 5,01 — 8 ha, XV kategorija od 8,01 — 10 ha, XVI kategorija od 10,01 — 15 ha, XVII kategorija od 15,01 — 20 ha, XVIII kategorija preko 20 ha, XIX nepoljoprivrednici sa vlastitom zemljom.

više od tri — tri, više od četiri svega dva domaćina. Najveći posjed oranice u Podveležju iznosi 6,2 ha. U 1951 g. 153 domaćinstva (48,88 %) imala su ispod pola ha oranice (od toga 32 domaćinstva do 0,2 ha i 19 do 0,1 ha.).

Oruđe za obradu zemlje. Podvelešci oru ralom. Zemljište po pravilu nije ravno, nego strana. Plug, naravno laki, mogao bi se iskoristiti u Dobrču, Opinama, Šipovcu, Svinjarini i nešto u Kokorini. Zemlje za oranje plugom je vrlo malo. Osim toga, svaki domaćin ima vrlo malo oranice, pa i oni sa najvećim posjedom. Zbog individualne obrade, sitnih i razbacanih površina, ne isplati im se nabavljati plug. To bi mogla učiniti zadruga opšteg tipa.

Pa i ralo nema svako domaćanstvo. U 1936 g. u Dobrču bilo je 18 domaćinstava. Nijedno nije imalo plug. Ralo je imalo svega 10 kuća, sa dva jarma volova.

Po propisu poljoprivrednih sprava od 15 II 1945 g. u Podveležju su imali poljoprivredne sprave posjednici:

	do 2 ha zemlje	0 domaćina	0 rala	0 ostalih sprava	0 gvozdeni plug
Od 2	5	8	0	0	0
„ 5	8	20	0	0	0
„ 8	10	40	0	0	0
„ 10	15	48	2	2 drljače	1
Preko	15 ha	198	53	49	1
Svega	314 domaćina	55 rala	51 drljača	2 gvozdena pluga	

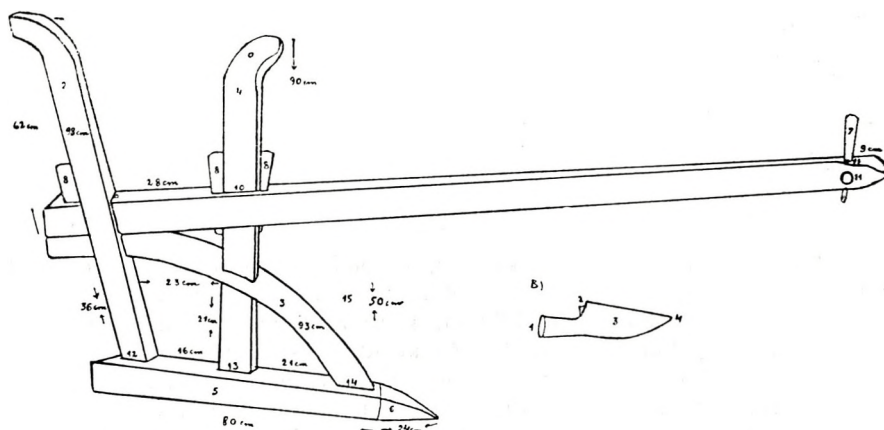
I ralo dakle, ima svega 17,84 % domaćinstava ili svako šesto domaćinstvo ima ralo i drljaču a jedan gvozdeni plug dolazi na 150 domaćinstava. Bez ijedne sprave bilo je domaćina sa posjedom: od 2 do 5 ha zemlje osam domaćinstava, 100 %, od 5 do 8 ha 20 domaćinstava (100 %), od 8 do 10 ha 40 domaćinstava (100 %), od 10 do 15 ha 46 domaćinstava (95,83 %) i preko 15 ha 144 ili 72,72 %. Od 314 domaćinstava njih 258 ili (82,16 %) nemaju sprave, a 56 (17,84 %) imaju poljoprivredne sprave. Na domaćinstva sa preko 15 ha otpada 96,43 % svih sprava, a i njih 72,72 % nemaju sprave. Ostatak od 3,57 % sprava otpada na domaćinstva sa posjedom od 10 do 15 ha. Ostala domaćinstva nemaju sprava. Po selima sprave su raspoređene ovako:

	1 gvozdeni plug	9 rala	9 drljača
Banjdo	0	7	7
Dobrč	0	8	7
G. Gnojnice	0	5	5
Hopine	1	5	6
Kokorina	0	12	11
Kružanj	0	9	9
Svinjarina			

Kako je brojno stanje sprava, vidi se po tome što u Kokorini, u kojoj imade 70 domaćinstava, ima svega 5 rala i 6 drljača, u Svinjarini, sa 72 domaćinstva, ima svega 9 domaćina ralo.

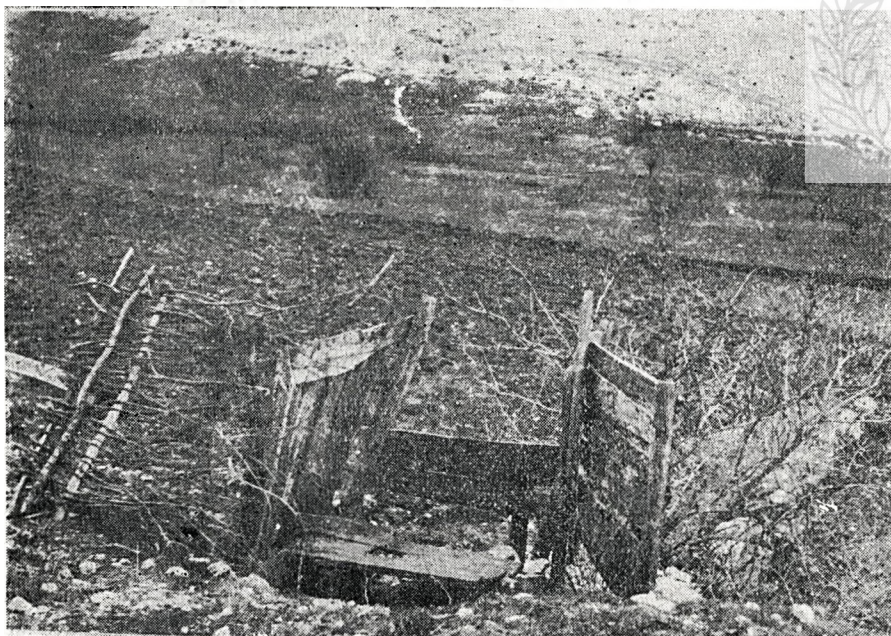
U Podveležju sam našao dvije vrste rala, koja se istina ne razlikuju po svome obliku, ali se razlikuju po upotrebi i dimenzijama nekih njegovih dijelova. Radi se o tzv. »zvijevu«, rasponu od vrha daske do grede. Taj raspon je kod tzv. »rala za strane« 50 cm, a kod »rala za položine« veći. Brdsko ralo ne bi se moglo upotrijebiti na ravnim površinama,

jer mu je zijev malen, a zemlja dublja. Između tahte »daske«, »kozlaca« i »gredelja« napunilo bi se zemlje, pa bi bilo teško orati i »insanu i hajvanu«, ⁵⁾ Vidi skicu 12 rala sa dijelovima.

Sk. 12. Ralo i jaram

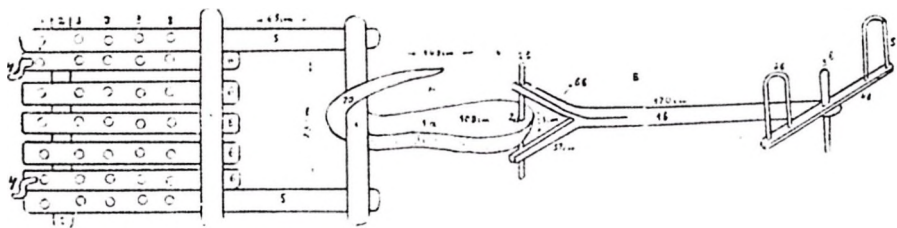
Za obradu zemlje upotrebljavaju i »zubaču« (drljača). Foto 17. Ona je u Podveležju naročitog tipa. Za drljanje zemlje se upotrebljava oje,

17) Drljača od pruća

⁵⁾ Čovjeku u stoci.

zubača i kuka. Vidi skicu 13 a. b. c. Upotrebljavaju i drljaču (branu) od pruća.

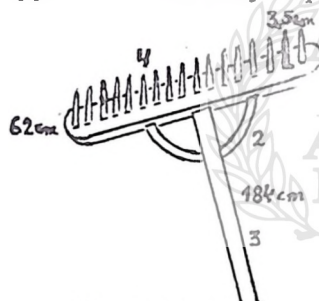

Sk. 13, 13a, 13b. »Zubača«, »kuka« i »oje«

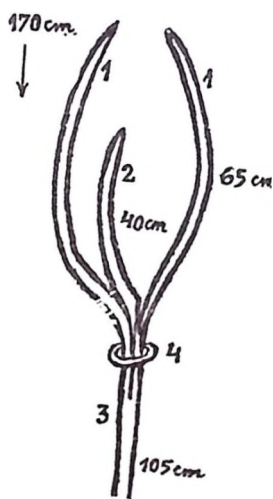
Malo je drugih sprava koje upotrebljavaju za obradu zemlje. U manjim dolovima zemlju kopaju motikom, krasnom i lopatom. Ovu više upotrebljavaju za izbacivanje dubreta, nego za kopanje. Zato im služe i vile. Sve četvoro kupuju u gradu. Za kosidbu upotrebljavaju kosu. Dijelove kose zovu: »kosište« (drveni dio sa krčugama), »kričuga« (»gūlja«), gornja i donja. Kod metalnog dijela razlikuju »pétu« na kraju i »kljūn« — vrh. Vanjsku stranu kose (tupu) zovu »arka«. (Nije od arcus, iako ima takav oblik, nego od arka, turski leđa), a oštri dio je »brid«. U sredini je »pōlje«. Sk. 14. Uz kosu ide čuturica, belegija i mazalica. Žanju srpom. Sijeno kupe grabljama. Dijelovi grablja su: »grabīštē« od lipova drveta, držak dug 184 cm, »bilo« orahova daska u kojoj su

Sk. 14. Kosa

Sk. 15. Grablje

Sk. 16. Vile

zabijeni drveni »zūpci«, koji vire iznad gornje strane bila i imaju kupasto zarezane »glāve«. Savijeni dio grabalja, između grabišta i bila zovu »oblūčac«. Sk. 15. On je od drenova drveta. Kao mjera za razmak između zubaca služi im palac.

Sijeno unose vilama, ili »sjénskimi kōcima«. Dijelovi vila su »dřžak«, »přaće«, »přažak« i »grivna«. Vile su od drveta. Dužina drška je 105 cm, praće su duge 65 cm, a parožak 40 cm. Sk. 16.

Lisnik (grm) sijeku sjekirom, nemaju kosijera a imaju kosjerić (nož za sjećenje šume savijen poput srpa, sličan maketama). Time je nabrojano sve oruđe koje oni upotrebljavaju za obradu zemlje i u ostalim poslovima. Vidi Foto 18.

Zemljoposjednički odnosi: Sada je zemlja u rukama seljaka. Starjeničke porodice po pravilu su pripadale slobodnim zemljoradnicima. Me-

đutim nijesu sve. Bilo je i kmetova, a i takvih koji su bili kmetovi a imali kmetove.

18) Porodica Mumina Zlomušice, Blaca. Poljoprivredne sprave: ralo za strane, zubača, grablje, vile, kosa i motika. Nošnja ljetna

Prema statistici od 1895 g. slobodnih posjednika bilo je u Podveležju 16,22% (bez Gnojica 14,64%), kmetova 26,24% (bez Gnojica 29,28%). Domaćinstava koja su bila kmetovi a imali i kmetove bilo je 51,89% (bez Gnojica 54,27%). U selu Hopine svega 2 domaćina bili su kmetovi, u Banjdolu samo jedan. Ostatak do 100% su ostali posjednici. U 1885 nije popis vršen prema domaćinstvima nego po osobama (težaci, žene, djeca — kmeti i slobodni) pa se ne može dobiti prava slika.

U 1910 g. bilo je slobodnih seljaka 37,66% (bez Gnojica 41,64%), kmetova 14,50%, (bez Gnojica 17,60%), a kmetova koji su imali kmetove i bili pretežno slobodni bilo je 13,52% (bez Gnojica 16,14%), onih koji su bili pretežno kmetovi bilo je 21,13% (bez Gnojica 16,82%). Porastao je dakle broj slobodnih seljaka u odnosu na 1895 g. Taj se proces izvršio pretežno za vrijeme aneksione krize, kad su u 1908 i 1909 g. mnoge age se lile »u Tursku«, prodavale prvenstveno kmetovima zemlju. U 1910 g. u Opinama nije bilo nijednog kmeta. Tu stanuju starinci Goste. Oni su sami imali kmetove. Spomenuto je da je zemlje oranice u Podveležju vrlo malo. Age ne bi imale velike koristi od prihoda od žitarica pa su u Podveležju bili i agrarni odnosi specifični. Aginski su bili pašnjaci, livade i šume. Kao i danas, najveći dio i njihova posjeda otpadao je na te kategorije zemljišta jer je oranice bilo vrlo malo.

Kmet je davao svome agi »tovarninu«. Za korišćenje aginske šume kmet je snabdijevao agu drvima. Kako u Podveležju nema kola, dogonili

su agi drva na konjima. Halid Voljevica iz Svinjarine davao je svome agi za tovarninu 124 tovara drva godišnje. Ako se ima u vidu da je za dogon drva u Mostar potrebno utrošiti jedan dan da se ode s konjima u Velež, nasijeku i natovare drva i da se vrate u selo, a drugi da se ta drva otjeraju agi u Mostar, onda se može zaključiti koliki je bio stepen eksploatacije. Ako je radio sa dva konja, gubio je ravno 124 dana u godini da podmiri tovarninu. »Uvijek goni, uvijek dužan«.

Za pašu na aginskim zemljama kmet je bio dužan držati »begluk«. To je naročita vrsta haka. Ispaše u Podveležju podijeljene su na ograde. dijelove pojedinaca u ispaši. Ograde su bile podijeljene na »uža«, a svako uže široko je 50 rastegalja. Uže je u selima od Dobrča do zaključno Svinjarine 50 aršina, a u Banjdolu, Kružnju i Kokorini 25 aršina.⁶⁾ Rastegalj je dužina koja se dobije kad se rašire obe ruke od vrha prsta jedne do vrha prsta druge ruke. To je vjerovatno bila primarna mjera. Zamijenio ju je aršin. Rastegalj ima oko dva aršina. Ograde ispaše su u Podveležju zajedničke. Može svako da napasa u svačijoj ogradi, ali pojedinac koji ima jedno uže ispaše može držati samo 150 sitne i 20 komada krupne stoke.⁷⁾ Danas se toga ne drže striktno. Kmet je bio dužan da na svako uže agijske zemlje drži 50 (dakle trećinu onog broja kojeg je mogao držati na jedno uže sitne stoke) agijskih brava. Kmet čuva i muze te ovce, ali ne kao pobravičarske, nego je bio dužan da prema pogodbi daje od svake smlječne ovce (muzare) agi oku i po do dvije i po oke sira i 40 do 70 »drama« masla, dakle, gotovo sav prinos. Kmetu je pripadala »jarina«, vuna od jagnjadi, a od »zastriži« (u proljeće zastrižu ovce oko vrata i repa da im se vuna ne bi kidala) bio je dužan da napravi agi jedan gunj.⁷⁾ Kod pobravičarskog odnosa pobravičar je davao planistaru so, dok je u ovome slučaju »mrsio« stoku kmet, a zato je dobivao jarinu. U pobravičarskom odnosu nije davano toliko sira i masla. O tome će biti govora kasnije.

Interesantno je da sam neposredno pred rat nailazio u Podvelešce koji su žalili za »agrarom«. »Pod agom sam bolje živio. Ako nisam imao ja, davao je aga. Nemam ni pola onog što sam dobivao.« »Ako nisam imao sjemena, davao mi je aga, a ja sam ujesen vratio.« »Danas nisam vjerovan ni šibicu.« »Ni po kile soli ne možemo dobiti na veresiju, nisam vjerovan jer nemam, jer sam zadužen.« Svi se slažu u tome da zaduženje potiče od 1924 g. Prije toga nije bilo mnogo zaduženja. Ono potiče neposredno iza donošenja zakona o agrarnoj reformi od 1919 g. Prije toga kmet se »vladao« s agom. Ko nije imao sjemena aga mu je davao s tim da mu ujesen vrati sjeme. Tako je bilo i sa drugim potrebama. Po donošenju zakona o agrarnoj reformi, to je odjednom prestalo. Oni su stočari i imaju vrlo malo oranica pa su to jače i osjetili. Prinos žita je mali. Uvijek moraju da kupuju. Često bi pojeli i sjeme. Da bi čovjek mogao posijati, morao je nabavljati sjeme u proljeće kad je žito najskuplje i zadužiti se kod trgovca. Dug u novcu je vraćao u jesen kad je žito najjeftinije.

Iza toga za vrijeme slabih godina moralo je redovno da se »smiče« hajvan, jer su tad padale cijene stoci. Morali su se zaduživati za ostalu

⁶⁾ Dedijer daje drugu vrijednost za rastegalj, vidi cit. djelo str. 52.

⁷⁾ Dedijer, Vrste nepokretne svojine u Hercegovini GZM 1908 g. 387—388.

hranu čeljadi, kao i za stočnu hranu. Trgovci su im davali na kredit. Prodavali su stoku »na zeleno«. Prije polaska na planinu, o kurban bajramu, kad je sezona za prodaju ovnova, vjerovnici su im dolazili u torove i odvojiti jagnjad i ovnove. Tako je bilo i u vrijeme striženja vune. Iz tih razloga opada brojno stanje stoke, pa je Podveležac žalio za agom. Demagozi, političari za vrijeme izborne agitacije pronosili su vijesti da će država platiti seljačke dugove. Seljaci su prestali da otplaćuju dugove. Kako su bili zaduženi kod privatnika, ovi su zategli, došlo je do prodaje stoke, pada cijene stoci itd. Uslovi, zaduženja i opadanje broja stoke u Podveležju potiče, dakle, iz prelaznog doba od kmetstva u period prodiranja domaćeg trgovačkog kapitala u selo, od razbijanja naturalne privrede i prelaza na robno-novčanu privredu. Zbog specifičnih prilika u Podveležju, taj proces se vršio vrlo kasno. U to vrijeme (1905) pada i probijanje ceste Mostar—Nevesinje, pa su znatno opali prihodi od kirdžijskog posla.

Kmetovi nisu bili: Goste u Opinama, 2 Marića u Dobrču, Marići, Buškaile, Trnovci, Ferizi i neki Jelovci u Svinjarini, Memići, Dedići, Crnomerovići i Voloderi u Kružnju, Crnalići, Pobrići i Mušinovci u Kokorini. Gotovo polovica Podveležaca imali su kmetove i bili kmetovi. Age su im bili i neki inovjerci. Osman Zlomušica bio je kmet jednog Srbina. »Bio sam rahatniji s njim nego s Turcima.« Sam on je bio aga.

Žitarice. Malo zemlje, kmetovski odnos, slabo orude za obradu zemlje, slaba zainteresovanost za bolju obradu zemlje bili su uzrok da je prinos sa zemlje nevjerovatno slab, neznatan. Zemlja je slabo obrađena, mjestimično puna kamenja. Bujički karakter potoka, klimatske prilike, sušna ljeta pod mediteranskim uticajem, usloveli su gajenje samo neznatnog broja kulturnog bilja. Zemlja baca »dva do šest sjemena« žita i šest do deset sjemena krompira. U čitavom Podveležju, osim na nekoliko mjesta, nema bašte ili vrtića ni onakvog kakav imadu građani u gradu na malom parčetu zemlje. I ono što je posijano nije uređeno kako treba, nije opljevljeno, okopano i dr. Jasno se vidi da je sve to sporedno posađeno tek da se nešto nađe.

Od žitarica sije se ozima raž i ječam jarik. To su dvije osnovne žitarice. U čitavom Podveležju gotovo dva puta se više sije ječam nego raž. U Kokorini, Kružnju i Svinjarini sije se nešto i pšenice. U svemu četiri dunuma.

Iako je to izričito stočarski kraj sa relativno velikim brojem konja, ipak se u 1950 g. pod zobi nalazilo svega oko 12 dunuma zemlje.

Od povrća gaji se u svim selima krompir, luk i kupus. Kupusa gaji ponešto svaka kuća, ali u manjem razmjeru. U Banjdolu i Svinjarini poneki siju spanać i paradajz. Nekad su u Dobrču i u Kokorini sijali duhan. Po oslobođenju bilo je odobreno da se u Dobrču također sije duhan, ali nisu bili vješti radu oko duhana, nije bio uredan i zbog toga im je oduzeta dozvola za sijanje duhana, U Dobrču poneke godine sijali su i kukuruz. Zbog nekoliko uzastopnih sušnih godina kukuruz im nije rađao i prestali su da ga siju. U 1952 g. ga nisu sijali. Pregled površina u dunumima pod žitaricama i povrćem u 1950 g.⁸⁾ vidi se iz tabele 11.

⁸⁾ Podaci uzeti u NO Svinjarini.

Tabela 11

Selo	Dunuma Raž iesenja	Pšenica	Ječam jari	Zob	Krompir	Luk	Kupus
Svinjarina	159,880	0,800	204,304	—	49,750	0,810	7,700
Kružanj	90,059	1,000	150,131	4,360	66,569	0,498	
Banido	55,034	—	73,087	—	25,666	0,407	
Gnoinice	93,703	—	111,204	6,200	32,564	0,840	
Dobrč Opine	86,203	—	90,933	0,600	37,674	1,900	
Kokorina	27,780	2,090	300,214	1,000	65,836	0,161	
UKUPNO	508,659	3,890	929,873	12,160	278,059	4,616	7,700

Tab. 11. Površine oranica pod žitaricama i povrćem.

Iz tabele se vidi da površine pod raži i ječmom vaniraju. Raž su počeli jače gajiti »za Austrije«. U Opinama je tada bio jak vojnički garnizon, što je vjerovatno uticalo da su je počeli više gajiti u Podveležju. Prije dolaska Austrije u Bosni i Hercegovini malo se sijala raž. Sijali su je zbog slame koju upotrebljavaju za pokrivanje kuća i štala.

Koliko je slabo razvijena zemljoradnja, vidi se po tome, što je u 1950 g. zasejano svega nešto preko 175 ha, a u 1951 svega 164 ha, dok je 25 ha bilo pod ugarom. Zemlje ostaje malo pod ugarom, jer imaju dovoljno đubriva. Neka sela uopšte ne prodaju dubre. Ipak ima pojave ostavljajnja zemlje da preleži, to čine porodice koje nemaju dovoljno stoke.

Voćnjaci. Iz tabele o strukturi zemljišta vidi se da u Podveležju u 1952 g. po katastru ima voćnjaka i vrtova 28,876 dunuma. Voćnjaka u Podveležju uopšte nema. Voćnjakom se ne može nazvati nekoliko voćaka oko kuće Smajkića u Svinjarini i Đulimana u Dobrču. Interesantna je pojava da Podvelešci nemaju smisla za gajenje voća iako im je drago. U Bosni i Hercegovini je poznata činjenica da su muslimani ipak najbolji voćari. Klima Podveležja je tome doprinijela, ali nije to jedini uzrok, da je voćarstvo tako slabo razvijeno. U Podveležju ima mnogo divljaka jabuka, krušaka, trešanja, šjive i oraha i dr. Prinos zbog klimatskih prilika nije svake godine osiguran, a osim toga ranije nije bilo uobičajeno da se gaje voćke iz tog razloga što oko kuća nemaju ograđenih dvorišta. Teško je sačuvati mladu voćku od goveda i ostale stoke, a u vrijeme dozrijevanja voća odlaze u planinu.

Po popisu od 15 II 1950 g. bilo je u Podveležju smokava 14, jabuka 10, krušaka 3, trešanja 21, oraha 6, u svemu 54 stabla voćaka, od toga

28 rodnih. Voćke posjeduju isključivo domaćinstva sa preko 15 ha zemlje. Najveća čast Podvelešcu je ako mu se donese na planinu voće. To čine pobravičari kad obilaze svoju stoku. Podvelešci kupuju voće, naročito smokve i šljive.

Livade i pašnjaci.⁹⁾ Livade. Kako je osnovno zanimanje Podveležaca stočarstvo, očekivalo bi se da će znatan procenat zemljišta otpadati na livade. On, međutim, ne iznosi ni puna 2 % cjelokupnog zemljišta. Kao što je već ranije napomenuto, najveći broj livada nalazi se u tzv. Barama, dolinama potoka, Gajima, Ravnicama, ispod šumske zone i u proplancima šumske zone. Baš taj mali procenat livada, pored malog procenta oranica, voćnjaka i vrtova, pokazuje koliko je neznatan posjed baš najproduktivnijih kategorija zemljišta. Livade im nijesu njegovane, niti se ma šta u tom pogledu preduzima. Podvelešci su poznati kao odlični kosci. Kose u planini sebi i drugima.

Ako se analizira tabela i podaci o pojedinačnom posjedu, slijedi, da su bez livada upošte 49 domaćina (15,66 %). Na jedno domaćinstvo dolazi prosječno 0,43 ha livade. Na okruglo 59 domaćina XVIII kategorije otpada 80,33 %, ostatak (19,67 %) livada na sva ostala domaćinstva. Pašnjaci, zapremaju 64,1 % cjelokupnog zemljišta u Podveležju. Od 105275, 709 dunuma pašnjaka najveći procenat otpada na visoke pašnjake. Međutim, i pašnjaci jedva se mogu nazvati tim imenom. Oni su pašnjaci samo utoliko, što između stijena, škripina stoka, naročito sitna, nađe neku travku. Daleko je to od planinskih pašnjaka tzv. suvatskih planina, gdje se kamen rijetko vidi iz trave. Na prvi pogled to je gola kamenita pustinja, naročito u oblasti Opina, G. Gnojnica, Gaji i dr. Na tim golim terenima, koji su gotovo bez grma na nekim mjestima, pase stoka. Tanki zubići ovce ne daju travci ni da se pomoli. Ma u kom drugom kraju ti bi se pašnjaci ubrajali u neplodno zemljište. Tako je u Podveleškoj Površi. Na Gornjobanjdotskoj Površi i iznad šumske zone ljeti se i pored suše, zbog velike visine obnovi trava dok je glavna stoka u planini. Viša, iako rijetka, izbija između kamenja i škripova.

Kao i kod livada 58,78 % domaćina XVIII kategorije posjeduju 6626,01 ha pašnjaka ili 83,66 %. Sva ostala domaćinstva (41,22 %) posjeduju svega 16,34 % pašnjaka. Najveći posjed od 227 ha ima Voljevica Ibro (Mujin) preko dva puta više nego sva domaćinstva do XIV kategorije zajedno i više nego 22 domaćinstva XV kategorije. Preko 100 ha pašnjaka ima 13 domaćinstava. Prosječni posjed pašnjaka na jedno domaćinstvo iznosi 24,81 ha. Kad to ne bi bio hercegovački krš (uglavnom), bilo bi dovoljno da se drži mnogo veći broj stoke. Treba napomenuti da pašnjaci, po pravilu, nisu ograđeni, iako se zna gdje ko pase stoku. To je vrlo važan momenat, koji treba naročito istaći. Prije su pašnjake mjerili ogradama i užima, o tome je bilo govora.

Takva struktura posjeda uslovlila je da je osnovna grana zanimanja stočarstvo.

Stočarstvo. Podvelešci su prvenstveno stočari, stočari od vjkada, od Hercega-Ščepana, kako vele, ali svakako i ranije. Pored naselja iz ranijih stoljeća i vjekova, sve do u stari vijek, koja govore o tome da je taj kraj bio i ranije naseljen, na to upućuje i sam način stočarenja, nji-

⁹⁾ Vidi tabelu 10.

hova kretanja i sve što je s tim u vezi. Koliko su oni usko povezani za to zanimanje, dokazuje činjenica, da će svaki Podveležac čobanin poznati svoje ovce među hiljadama drugih. Ne samo to, nego će Podveležac čobanin poznati u toru među stotinama ovaca koje nikad ranije nije vidio koje ovce ne pripadaju tome toru. Čim ovce stignu kući sa paše ili na planinu kontroliše se, da se koje bravče nije izgubilo. Iskusan čobanin pređe okom preko stada i primijeti da mu nedostaje neka ovca (gara na primjer), a tek onda će da ih broji. Brojanje nije lak posao, jer se nekad radi o 200 do 400 ovaca, a ranije i o 600, 700, pa i 1000 ovaca. Otud nevjerovatno bogatstvo imena stoke. Svaka ovca po pravilu dobiva ime (prvenstveno majčino). Imena se dijele ovcama prema nekim karakterističnim znakovima ili crtama, obliku tijela, dijelova tijela, boji itd. Mišlim, da je i to jedan od znakova koji ukazuju da su odavno stočari, da to datira iz onoga doba kad još nisu znali brojati tako daleko, a trebalo je ustanoviti manjak. To se moglo samo ako je ovcama dato ime prema karakterističnim oznakama. Najbolji stočar koga sam sreo, Ramo Zlomušica, koji danas nije više živ, a koji je mogao nabrojati na prste kad je noćio u kući, dao mi je najveći dio naziva ovaca, goveda i objasnio zašto se tako zovu. Svaku je ovcu poznavao kako svoju tako i tude koje je čuvao.¹⁰⁾ Kolika je ljubav Podveležaca prema stoci, vidi se i po tome, što Podveležac neće reći drukčije nego: tele se »rodilo«, janje se »rodilo«, ždrijebe se »rodilo« itd.

¹⁰⁾ Kao dokumentaciju svoga mišljenja iznijeću da sam prikupio u Podveležju i u planinama od Podveležja oko 260 naziva stoke (160 imena ovaca i ovnova, 65 imena krava i volova, ostalo konja). Stoke je manji broj, a nazivi se gube.

Čobani su pismeniji, pa ih mogu lakše izbrojiti. Danas u Podveležju nije pravilo da svaka ovca ima svoje ime. Vjerujem da će imena stoke interesovati i one koji se bave studijom jezika, kao i etnografe. Evo tih naziva:

Ovce. Imena data po boji dlake

Gára, crna samo po licu	Bjitelā, bijela po licu
Črnka, crna	Crnòglava, jako crne glave
Črnjka, crna	Bjitelā sáfi, bijela bez biljega
Rànkulja, bijelo lice oko oči crna	Kálooka, oko oči crna
Gráha, grahorasta	Sinjā, sive boje
Krpa, bijela a crna po ledima	Siva, sive boje
Žuna, plava po licu	Šára, šarene vune
Mráva, bijele pjege po crnom licu	Grla, oko vrata crna
Krágla, oko vrata kao kragna	Čéla, garava a bijela čela
Màdeška, na glavi ili ledima crn madež	Véza, vezena, lijepe šare
Solúfa, ima solufe u drugoj boji	Lfsooka, crna oko oči ali ne okruglo
Bjelòuha, crno lice bijele uši	Crnòuhā, bijelo lice, crne uši
Đóka, crne oči	Kadífa, šare po licu kao zrna kafe
Zrna, tačkaste šare po licu	Đózla, lice bijelo oko oči crna (naočale)
Břka, bijela lica a ispod nosa crna	Mášla, crna oko vrata
Gróša, po nosu šare kao novac (groš)	Zéla, zelene vune
Kíta, vrh repa bijel	Arapka, pola zelena pola bijela
Sáblja, ima znak kao sablja niz nogu	Jāblānka, bijela kao jablan (Narcis)
Čízma, jedino noge crne	Rúšpa, po zlatnom runu
Dukáta, isto po zlatnom runu	Đerdána, šarena po derdanu

Imena data prema vuni.

Goliša, slabe vune
Svilenā, vrlo lijepe vune
Rūnka, lijepa runa
Kita, ima kitu na čelu

Gáća, gaćasta po nogama
Svila, isto vrlo lijepe vune
Oštra, oštre vune
Raspùhaća, razbarušene vune

Imena dobivena po obliku tijela ili dijelova tijela.

Čúla, male uši
Kūsa, kusava repa
Bùbla, široka »sbuljena«

Ćóra, ćorava
Gigula, gega se kad ide
Vilòrogā, vilastih rogova

Imena data po voću:

Jābukā, Tūnja, Zenābija, Grózda, Víšnjā, Jāgoda i Kārpuska

Imena data po imenu osobe:

Šerifa, Zejnija, Djevojkāna, Čūra, Rufija, Ajnija, Plēma.

Imena data po imenima životinja:

Golūbica, Lepirica, Māčka, Zēčka,

Imena data po raznim odlikama:

Vjētra, plašljiva ili hitrija od drugih
Vihōrka, plašljiva, kao vihor
Sōjka, bolja od ostalih po vuni i mlijeku
Vēsēlā, živahna
Blizna, bliznakinja
Spóna, savijenih, skučenih rogova
Kūna, duga repa
Bòbrovica, sitna
Zēčara, nos kao u zeca
Zēčka, uši kao u zeca
Sōva, još manje uši nego u čule
Ćōtavā, podvite joj noge kad se rodi
Tīzna, kasno se rodila (zadnja)
Tīza, isto
Rānjka, ranije se rodila
Mūkla, malo bleji
Kūčarica, hasta (bolesna) pa je unesu u kuću
Tambūra, vitka
Škrlpara, upala u škrip
Sirotka, ostala bez majke
Knjiga, pametna
Jāsna, jasnog glasa
Njēmačkā, hvatali je Nijemci kad je bila mlada

Mráča, namračene »čehre«, izraza lica

Mīrnā, mirna
Prōsa, uvijek traži da jede
Dōšla, došla iz drugog tuđeg stada
Gūša, gušava
Dugōrepā, duga repa
Šānja, hramlje
Visōvka, viša od ostalih
Māčka, malena soja (vrste)
Ždrāla, duge noge kao u ždrala
Tūsta, debela
Krivōrepā, kriva repa
Tīživka, isto
Tīsa, isto
Blēka, bleji više od ostalih
Ōrljača, proguljuje se na plećima

Nóća, noćila u brdu ili u tuđim ovčama
Zāda, ide vazda među zadnjima
Šēčerka, draga
Ogledāla, po ogledalu
Vēra, vere se
Dīka, lijepo lice
Blūda, razmažena

Nazivi dobiveni po cvijeću:

Feslidžāna, Ljūbica, Šēčka, Zlātka, Karanfīla, Kalòpera, Sumbūla, Hāmberka, Šebūra i Šebōjka.

Nazivi ovnova slični su nazivima ovaca, samo se imenu ovce dodaje nastavak koji označava muški pol. Najčešće su to suglasnici: lj, n, k, rjeđe š i nastavak — lo. Vrlo često je pri tome promijenjen i akcenat. Evo nekoliko primjera:

Vēzāl̃j (od vēza), lijepih šara
 Kūčāl̃j, kučastih rogova
 Žūnāl̃j (žūna), plav po licu
 Tōkāl̃j, šare kao toke
 Tīzāl̃j, (tīza) kasno se rodio
 Kūsāl̃j (kūsa) kusasta repa
 Gāčāl̃j, (gāća) gačastih nogu
 Zēlīn, (zēla) plava (zelena) vuna
 Gārīn, (gára) garav po licu
 Đuliman, po ruži
 Gārān, (gára) bijel po licu
 Čūljak, (čūla) malih uši
 Črñjak, (črñjka), crn
 Gūšilo, (gūša), ima gušu

Kītāl̃j (kíta), kita na čelu ili bijel vrh repa
 Drāgāl̃j, (drága) mažen
 Grōšāl̃j (gróša), šare kao u ovce na nosu
 Zīnāl̃j, (zfna) tačkast po čelu
 Tīśāl̃j (tīsa) kasno se rodio
 Spōnāl̃j, (spóna) skučenih rogova
 Blūdān, (blūda), razmažen
 Kāčūn, (kačūna) po cvijetu (Colchicum)
 Jorgōvān, po cvijetu
 Čēlōn, (čēla), jakog čela
 Golišan, (goliša) slabe vune
 Rānjak, (rānjka), rodio se rano
 Pīvilo, vazda prvi
 Dōšlo, došao iz drugoga tora

Ima i drugih naziva, kao ārap i cvātāe, te drugih, koji su nastala na sličan način.

Nazivi krava:

Nazivi krava svršavaju se najčešće na — ava, ulja, ana:

Milava, draga
 Bjēlava, bijele dlake
 Gārava, crna
 Šarava, jako šarena
 Mālava, bijela
 Brēnava, plave kovrčaste vune
 Džinava, vragoljasta
 Đerdāna, šarena po đerdanu
 Begāna, po imenu
 Srēdulja, rodila se u srijedu
 Kītulja, bijela repa
 Rūmulja, crvene dlake
 Vēzulja, jako šarena
 Šibulja, šibaste šare (prugaste)
 Zlātulja, žuta
 Cvjētulja, cvjetasta po čelu
 Šēća, otmjena hoda
 Vēleška, rodila se u Veleži
 Mr̃ka, mrke boje
 Rūma, crvene dlake i debela
 Dilbera, svuda šarene dlake
 Līsa, bijela po čelu sa strane
 Dvōmājka, dvije majke sisala
 Plēma, po imenu
 Jāgoda, po biljci

Hānava, po imenu
 Čēlava, niska čela
 Sīnava, kao srna
 Ljēpava, bijela
 Šarava, po imenu
 Grāmava, šarena na kocke
 Jēlava, vitkih rogova
 Sultāna, vitka, otmjena
 Blāgulja, rodila se na blagdan
 Pētulja, rodila se u petak
 Risulja, kao ris šarena
 Krāsulja, bijelo čelo sa mnogo šara
 Zēkulja zelene dlake
 Sāmulja, sama se rodila
 Dikulja, dična, lijepa krava
 Šarīna, dobro šarena
 Lepīra, po lepiru
 Méda, zatvorene boje kao medvjed
 Šāra, bijela ili plava preko leđa
 Golūba, po golubu
 Ljēta, rodila se ljeti
 Džidžula, šarena
 Jēha, po drvetu johi
 Bisērka, po imenu
 Kačūna, bijelo nisko čelo

Čobani u Podveležju najveći dio godine noćivaju vani uz stoku, pa i zimi. Pač¹¹⁾ kao kuriozum navodi u 1907 g. da ima porodica gdje muškarci nisu noćili nikad u životu pod krovom. U blizini tora imaju »toraricu« i u nju se zavuku i tako noćivaju. Torarica u Podveležju se razlikuje od torarica u Gacku, Nevesinju ili bosanskim selima. Tamo su torarice veće, pokretne, na saonicama ili kotačima. Torarica u Podveležju je nepo-

Volovi imaju imena koja se svršavaju pretežno na — onja.:

Čelonja, bijel znak na čelu	Krilonja, stražnje noge bijele
Kítonja, kitnjast rep	Cvjétonja, cvijetast bijel po čelu
Mílonja, drag	Šíbonja, šibast, poprijeko prugast
Jélonja, rogovi kao u jelenjaka	Bédronja, bedrast
Gáronja, sav crn	Rísonja, kao ris šaren
Vézonja, vezen, jako šaren	Góľub, bijel
Jānjeta, šibast	Rāmeša, bijel na ramenima plav
Krāšľlj, bijel sa mnogo šara	

Nazivi konja:

Nazivi konja svršavaju se obično na -at, -an, -aš, -in, -ilo, -ac, -ov.

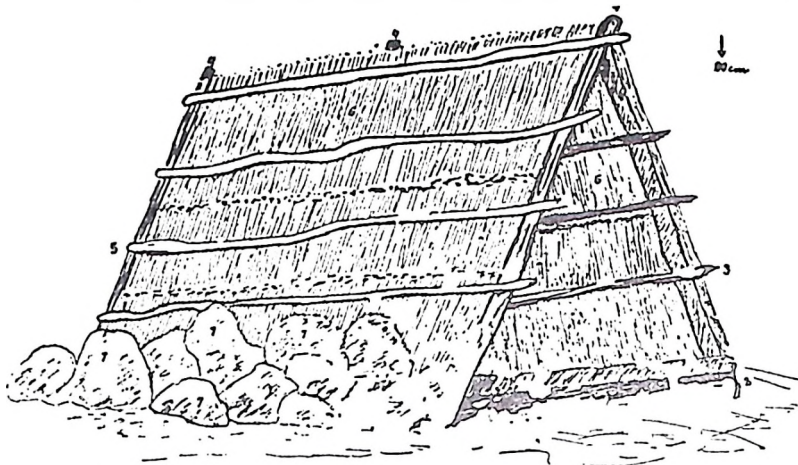
Zékan, zelan na sivo	Vrān, sasvim crn
Vrānac, sasvim crn	Cvjétan, bijel po čelu
Dórat, crvenkast	Álat, riđe boje
Đogat, bijel	Kúľaš, kavene boje (kahvaji)
Kalčināš, do koljena bijel	Bľnjāš, ima čelo bijelo cvjetasto
Šārin, dlakav od sepeta bijel	Māľin, razne boje nema znaka
Médilo, mrk, kulatast	Mľkōv, smeđe, mrke boje
Pľtār, bilo koje boje ako su mu kopite bijele	Zvľerota, bijel na čelu
Blūdan, razmažen	Zēľen, kao i zekan

Bogatstvo posebnih imena za stoku toliko je da je ovo što sam našao daleko od onog broja koji bi se mogao sakupiti. Napominjem da je broj pojedinačnih imena u pojedinim vrstama stoke srazmjeran broju vrste. Tako, naprimjer, najviše ima imena ovaca, jer ovaca imadu po nekoliko stotina, a krupne stoke najviše po desetak. Naravno, da u svakom većem stadu bude po nekoliko ovaca istog imena. Da bi se sakupilo stotinjak imena, potrebno je pretresti nekoliko stada ovaca.

¹¹⁾ Patsch, Zur Geschichte der Topographie. v. Narona, Wien 1907 g. na str. 50, Anmerkung 1 iznosi: »... und in der Familie Jurkoviči in Zviriči gab es noch vor kurzen Männer, die niemals unter einem Dache geschlafen haben. Nur für Frauen, und Kinder und Vorräthe wurde ein Obdach gerichtet« Citirano u Dedijerovoj Hercegovini na str. 51. U Podveležju noćiva vani i danas Brkan Salko (Banjdo), star 70 g.; Crnalić Mujo iz Kokorine, preko 70 g. star, kuća mu na Busku blizu gostionice Brkljačine nije nikad noćio u kući. U blizini tora ima »toraricu« i u nju se zavuče i tako noći. Jedan od najboljih čobana. Ramo Zlomušica nije više od tri puta noćio u kući. Njegov sin Arif, Voljevica Selim i Mrndjići rijetko noće u kući.

Ali ne noćivaju samo Podvelešci, starinci, vani nego i oni koji dosele. U 1935 g. pričao mi je Brstina, koji je doselio 1908 g. da nije davno noćio u kući. »Strašljivo od vuka. Uskoči u tor. Mi smo obikli, pa povolju zdravlja ništa. Gunj pada se, gunj na se. A u kuću, odmah kašalj i bolest.«

kretna. Otvorena je sa dvije strane. Prave je u blizini torova, na mjestu gdje se stoka duže zadržava. To je mala kolibica, veličine psetarnice. U njoj čobani noćivaju vazda ljeti, u proljeće, u jesen, a neki i zimi.¹²⁾

Sk. 17. Torarica

Torarica je visoka 80 cm, dužina je od 120 do 140 cm, tako da u njoj čovjek ne može uspravno stajati, a ni leći, a da mu noge ili glava ne vire iz torarice. Širina torarice je 60 do 100 cm. Građena je od »tri glave« (rogovi), dvije »hatule« (dužinom pri zemlji), položene na zemlji i dvije »preveze« (poprečne grede) koje vežu hatule pri zemlji. Preko glava su

udarene »žioke« (6 komada), s jedne strane i s druge strane, a nad njima je »krov« (raževa slama). Po krovu su »pošivače«, tanko pruce promjera 3 do 4 cm vezano žicom za žioke. Drže »krov« da ga vjetar ne odnese. Oko torarice malo otkopaju zemlju, prave oko nje jarak niz koji se kišnica slijeva. Čoban leži na zemlji u torarici u kojoj je nešto slame i gunj na kom leži i s kojim se pokriva. Najčešće je to jedan te isti gunj kojim se umota. Uz toraricu sa sjeverne strane, otkud duvaju hladni vjetrovi, naslažu ponekad nevezano kamenje da čobana štiti od vjetra.

19) Otsječak iz karte Terra sancta XXIII Nova tabula iz god. 1545. Uz napomenu 13 iz odsjeka VII.

Pod takvim krovom provode čobani noći i po kiši i po snijegu najveći dio godine, neki cio svoj vijek.¹³⁾

¹²⁾ Dedijer na strani 53 svoje Hercegovine piše: »Čeljad spavaju pod salašom, a u napomeni 1) veli: »Salaš se sastoji od dvije sohe koje drže jednu gredicu, a onda je na nju nabacano toliko šušnja da čuva od kiše«. U Podveležju nema naziva salaš nego torarica. Vidi opis u tekstu.

¹³⁾ Interesantno je da je takova torarica upotrebljavana i u XVI vijeku, Vidi: Geographia universalis, vetus et nova, complectus Claudii Ptolomei Alexandrini enarrationis libros VIII. Basiliae per Henrichum Petorum, anno MDXLV, Terra sancta XXIII Nova tabula Arabia Petrea (istočno od Mrtvog Mora) Foto 19.

U Dobrču, Opinama, Šipovcu, Dolu i Kričanjima ne noćivaju vani. Najviše vani noćivaju u Kokorini, Kružnju i Banjdolu, iz ostalih sela vrlo malo. Noćivaju čobani uglavnom, kod konja, u torarici ili pod pećinom. Čučne čobanin i tako otpava »dušak«. Čuvaju konje od vukova. Noćivaju vani u selima gdje nema »klanica«, štala za krupnu stoku. Štale ne grade oni koji imaju malo stoke ili je imaju mnogo. Sirotinja nema s čim da gradi klanice, »prečnije je uzeti kilo pure«. Oni koji imaju više konja čuvaju »alašu«. Vukovi napadaju alašu i nju treba paziti.

»Burazeru, brzo se obuci
u alašu udarili vuci«

ušlo je u njihove kajde. Konji se obično puštaju u alašu i zatjeraju u Velež. Arslan Marić, po pričanju Rame Jukle iz Šipovca, imao je 20 konja. Na većinu nije uopšte stavio samar niti su šta radili. Nije htio ni da ih proda. Kad su mu tražili »na viziti« (otkup za vojsku za vrijeme Austrije), odbio je da im proda sa motivacijom: »Pobijte sve vukove, pa ću vam ih prodati«. Bili su to konji poludivlji, koji se nisu dali ni zaulariti. Pasli su oko torova i »čuvali« torove od vuka. Kad vukovi naiđu uznemire se, ržu, bore se s vucima i na taj način upozore čobane da je vuk naišao, pa ga oni hakaju.

Malu telad, bolesnu ovcu uvešće Podveležac u kuću i njegovati ih kao i svoje dijete. Neobično su nježni sa stokom.

U čuvanju stoke pomažu im psi, njihovi vjerni prijatelji. Veoma su jaki i srčani, upustiće se u borbu s vukom, dok čoban ne stigne. Na njih također mnogo paze. Udariti u Podveležju psa, isto je takova uvreda kao udariti dijete ili kućno čeljade.

Stoka im je sitna, ovca je tipična sitna **hercegovačka pramenka**. Težina joj je od 25 kg naniže. Prosjek nije veći od 12 do 15 kg. Daje malo mlijeka. Na planini za vrijeme ljetne ispaše daje 3 do 3,5 kg sira i pola kila masla za vrijeme od početka juna do početka oktobra.

Goveda su domaća buša. Ima vrlo malo gatačke buše i križanaca pincgavca sa domaćom bušom. (Vidi Foto). Od 24 goveda u jednom krdu

20) »Vezulja« buša × pincgavac. Šišan-Poljana

21) Jahaći konj sa sedlom, Šišan-Poljana

22) Samarni konj sa samarom, Šišan-Poljan

bio je jedan vo gatačke buše, 2 vola ukršteni pincgavac i domaća buša, a ostalo sve domaća buša. Krava je mala, slaba muznica. U Opinama ne daje više od 2 l mlijeka dnevno. Treba napomenuti da, po pravilu, ne

polazu govedima. — Konj je brdski tip tarpana, »podveležac«. Tarpani su u velikoj većini. Rijedak je Třewalski tip. Njihovi konji su poznati kao izdržljivi brdski konji. Podvelešci su stare kiridžije sve dok nisu izgrađene ceste. Konje im je otkupljivala za vojsku i Austrija i Jugoslavija, a i danas ih otkupljuje armija. Narodne vlasti posvećuju naročitu pažnju Podveleškim konjima. Na poljoprivrednim dobrima drže se priplodna grla »podvelešca«. (Han Pijesak i dr.)

Imaju »jahaće« i »sâmārne« konje.¹⁴⁾ (Vidi Foto 21 i 22). Konje mnogo paze. Puštaju ih u Velež pod samarom. Samar se uopšte vrlo rijetko skida sa konja. Samo nekoliko dana u godini kad stignu u planinu skinu im samar dok ne krenu u Podveležje da obrađuju zemlju. Postoji običaj da se samar skida s konja na Đurđev dan. To je uopšte praznik Podveležaca. Većina ih vele »Jurjev dan«, a slave ga po starom kalendaru 6 V. Konjima po pravilu ne polažu nego ih puštaju u Velež, da tamo slobodno pasu pod samarom iz više razloga. U prvome redu čuvaju konja da se ne prehladi, kad dođe iz grada nakon 3 do 4 sata hoda uzbrdo i zagrijan. Na konju je obično »čaktar«. Kad pođu u drva po zvuku ga traže, u šumi natovare ga i gone drva kući ili u grad. Da nije samar na njemu morali bi ga vraćali kući da ga osamare. Treći razlog je taj, što je po noći u gornjim travama, zbog visine, u šumskoj zoni hladno, pa bi se konji bez samara prehladili.

Broj stoke je relativno velik. Ako se uporede cifre o broju stoke iz 1895, 1910 i 1951 g., dobiće se utisak da nije bilo većeg pomjeranja broja, tim više što su u ranijim statistikama u Gnojnice uračunate i D. Gnojnice koje ne pripadaju Podveležju. Vidi tabelu 12.¹⁵⁾ Za godinu 1951

¹⁴⁾ Kao i konji, i samari su im tovarni i jahaći. Kao stare kiridžije, imaju bogat rječnik i obilje naziva za pojedine dijelove samara. Ja sam zabilježio neke. Tovarni samar se sastoji od drvenice i stelje. Drvenica je dio samara koji je od drveta. Kod drvenice se razlikuju: 1) donja daska, 2) gornja daska, 3) káluderica (najgornja daska), glávár (drvo koje sprijeda strši), krstáci (muški i ženski). Stelja se sastoji iz dvije tórbe i klášnje (háljine). U stelji se nalazi kröv (slama od raži). Klačnje su straga s gornje strane.

Uz samar ide pribor koji zovu hórma (glas h se jasno čuje). Ona se sastoji iz kólana (zovu i poprug ako se pleten od dvostruko predene vune i od 5 do 6 struka te vune, a ako je tkan, onda je kolan). Kolan je vezan sa pôtežnicom koja se s njim veže ispod trbuha. Pored kolana su páhve (drugi vele kuskun i podrepač, oni ne). Pahve hvataju ispod repa, provučene su ispod krstaca i vezane iza njih. (U Hercegovini zovu krstace — krstine). Nadalje su u hormi pötleptnice (u Hercegovini ih zovu potplećnice, a za konja kažu da je potplećen: dolazi od riječi pleće jer ide ispod pleća).

Ime su dobile jer su pletene. Pletu ih od one najslabije vune kojom se potpleću čarape. Potplećnice idu ispod prvih nogu, jedan kraj ispod jedne a drugi ispod druge noge i vežu se za krstace. Sredina im je vezana iza glavara. Dalje su prače. To je uža u koje se tovari, nameće tovar. U prače i krstac ide tóvārmina i tako se veže tovar.

Jahaće sedlo se sastoji iz jábuke, drvo sprijeda, i árkoša, drvo pozadi, dvije daske za koje su pričvršćene bakračlije (drugi zovu uzendije, ali se u južnoj Hercegovini čuje češće bakračlije nego uzendije). Odozgo se po sedlu metne gunj. Ima i kolan. Obično uz jahaćeg konja imaju i ukrašenu i okićenu hormu od kože. Ona je kod bogatijih vrlo luksuzna. Kupuju je u gradu.

¹⁵⁾ Statistički podaci uzeti su iz publikacije: Resultate der Viehzählungen etc iz 1910 god. od 10-X do 11-XI 1910 a za 1895 god. iz Resultate der Viehzählungen in B. u. H. iz 1896 god., izdanje bivše Zemaljske vlade za B. i H. Sarajevo. Podaci za 1951 uzeti su u MNO Svinjarina.

TABELA BROJ 12

Selo	Godina	Konja	Na jednog posj. stoke	Goveda	Na jednog posj. stoke	Koza	Na jednog posj. stoke	Ovaca	Na jednog posj. stoke	Kokoši	Košnica pčela	Posjedni- ci stoke	Posjednici košnica
Banjlo	1895 1910 1951	113 58 83	2,76 3,05 2,67	183 112 100	4,46 5,89 3,22	506 863 —	12,34 45,42 —	1677 1343 2198	40,90 70,68 70,90	— 29 1	37 111 98	41 19 31	6 1 5
Dobrič	1895 1910 1951	89 75 56	3,30 4,41 20,7	125 99 116	4,63 5,82 4,64	563 719 —	20,85 42,29 —	1225 956 1030	45,37 56,23 40,20	— 41 23	30 94 17	27 7 20	2 4 4
Gnojnice	1895 1910 1951	207 188 145	1,97 3,20 3,53	531 370 189	5,05 2,31 4,85	1413 1943 —	13,46 12,11 —	7288 7021 4989	59,41 43,88 99,73	— 559 23	230 651 57	105 160 40	24 43 8
Opine	1895 1910 1951	44 38 42	2,20 3,45 2,62	104 76 80	5,20 6,91 5,00	281 449 —	14,05 40,82 —	1763 1670 892	88,15 151,82 55,75	— 28 18	147 15 15	20 11 16	2 8 4
Kokorina	1895 1910 1951	263 227 202	3,29 4,13 3,03	553 516 394	6,91 9,38 5,63	1324 3566 —	16,55 64,84 —	3362 6597 3334	44,52 119,95 17,63	— 120 74	49 378 85	80 55 67	6 10 7
Krušanj	1895 1910 1951	198 159 204	4,30 4,54 3,51	403 330 386	8,76 9,43 6,65	730 1769 —	16,96 50,51 —	2584 2576 3927	56,17 73,60 67,76	— 11 52	15 173 113	46 35 38	3 15 11
Svinjarina	1895 1910 1951	312 158 194	3,09 3,76 2,69	422 228 361	4,17 5,43 5,01	1415 1680 —	14,01 40,00 —	5378 4272 5330	53,25 191,74 74,03	— 70 95	111 318 167	101 42 72	13 16 18
Ukupno	1895 1910 1951	1.127 853 926	2,68 2,52 2,96	2.321 1.731 1.636	5,53 5,11 5,23	6.255 10.899 —	14,89 32,15 —	23.477 21.135 20.800	55,90 72,07 66,45	— 859 309	599 1.899 552	420 339 304	56 107 57

Tab. 12. Usporedni pregled broja stoke po selima u Podveležju u godinama 1895, 1910 i 1951.

dat. su podaci bez D. Hopina, koje su pripojene gradu Mostaru. Danas više privredno ne pripadaju Podveležju. Stočarstvo nije im osnovno zanimanje. Za tu godinu dat je i prosječan broj pojedinih vrsta stoke po selima. Iz tabele se vidi da na jedno domaćinstvo otpada oko tri konja (296 na 100 domaćinstava), 523 goveda na 100 domaćinstava a 66,45 ovca na jedno domaćinstvo.

Ovako velik prosječan broj stoke na jedno domaćinstvo rijetko će se naći i u čisto stočarskim krajevima. Međutim, stoka nije ravnomjerno raspoređena po domaćinstvima. To se vidi iz tabelarnog pregleda stoke prema količini posjeda vlasnika stoke u 1950 god.¹⁶⁾

Iz pregleda se vidi da domaćinstva sa preko 15 ha zemlje posjeduju 490 konja (61,02%), 900 goveda (66,22%) i 15238 (75,46%) ovaca. To se vidi i iz tabelarnog pregleda o broju stoke prema kategorijama posjeda u 1951 god.¹⁷⁾ Vidi tabelu 13.

Iz tabelarnog pregleda se vidi da na oko 59% domaćinstava XVIII kategorije (sa preko 20 ha zemlje) otpada 691 (72,75%) konja, 1226 (74,93%) goveda i 15818 (76,05%) brava.

Iz pojedinačkog spiska o posjedu po domaćinstvima slijedi da ni jednog konja nema 37 domaćinstava (11,82%) a jednog ili više kako slijedi:

Broj konja											preko	Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10 bez k.	dom.
Ima domać.	61	61	50	33	29	20	13	3	2	2	2	313

Konje nema u Dobrču 6, u Gnojnicama 2, u Svinjarini 10, Banjdolu 8, Kružnju 7 domaćinstava. Najveći broj konja na jedno domaćinstvo u 1951 god. bio je 13 (Krhan Ahmed, K. Mumin i Crnalić Ibro). Radnih konja je 305 ili oko jedan na domaćinstvo.

Bez goveda bilo je u 1951 godini 6 domaćinstava (1,91%), a jedan ili više govedi imalo je kako slijedi:

Br. goveda																preko bez ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	gov. domać.
Br. domać.	3	49	47	45	39	31	17	20	15	14	6	4	7	2	8	313

Najveći broj goveda na jedno domaćinstvo imali su Krhan Ahmed i Crnalić Ibro, po 19 grla. Bez goveda su dva domaćinstva u Dobrču, tri u Kokorini i jedno u Kružnju. Prosječno najviše goveda na jedno selo otpada na Kružanj 665 a najmanje u Banjdolu — 322 na stotinu domaćinstava.

Međutim, u Podveležju je najrazvijenije ovčarstvo. Evo pregleda kako su ovce raspoređene po domaćinstvima:

Br. ovaca do	5	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	125	150	175	200	225	250	275	300
Br. domaćin.	3	24	43	36	32	19	28	14	18	9	11	24	20	7	5	4	2	5	2

Preko 300 imaju Zlomušice, jedno domaćinstvo, a bez ijedne ovce ima 6 domaćinstava. Manje od 100 ovaca ima 237 ili 77,03% domaćinstava a preko 100 ovaca ima 70 porodica.

¹⁶⁾ Podaci iz MNO Svinjarina sa stanjem od 8 do 10 VI 1950 god. pred polazak u planinu. Podaci iz 1950 god. su bez D. Gnojnice i bez D. Opina.

¹⁷⁾ Podaci su uzeti iz pojedinačkog spiska o imovnom stanju domaćinstava u 1951 god. Uzeti su u MNO Svinjarina. Značenje kategorija vidi u otsjeku o poljoprivredi.

TABELA BR. 13

Kategorija		IX	XI	XII	XI I	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	SVEGA
Konja	radnih svih	—	1	1	7	6	9	18	28	235	—	305
	posjednika konja	—	3	12	9	15	37	86	93	671	—	926
Goveda	posjednika konja	—	1	3	7	7	20	36	30	173	—	227
	krava	2	2	4	14	13	35	72	35	515	—	692
	volova	—	—	3	2	—	2	12	13	134	—	165
	svih	6	4	11	21	28	54	164	122	1226	—	1636
Ovaca	posjednika goveda	2	1	4	7	11	16	35	28	190	—	295
	za priplod	4	10	31	80	201	285	760	1046	6378	5	9320
	svih	10	19	51	221	432	527	1474	2239	15818	9	20.800
	posjednika ovaca	1	1	4	12	11	20	39	35	183	1	307
Kokoši	broj	6	2	5	8	1	18	32	17	220	—	309
	posjednika	2	1	2	5	1	10	13	6	99	—	147
Košnica	broj	11	—	—	11	2	10	31	12	475	—	552
	posjednika	1	—	—	2	1	2	4	3	44	—	57

Tab. 13. Tabela pregled o broju stoke po kategorijama posjeda u 1951 god.

Iako je prosječan broj ovaca na jedno domaćinstvo velik (66,45) taj prosjek nema preko 60 % domaćinstava.

Najveći prosječan broj ovaca ima u Gnojnicama (99,73 na jedno dom.), a najmanji Dobrič (41,20 na jedno dom.). Kokorina je prije imala mnogo veći prosječan broj ovaca, danas je po prosjeku odmah iza Dobriča (47,63 na jedno dom.) Broj stoke je u obrnutom srazmjeru sa stepenom zemljoradnje. Bez ovaca su dva domaćinstva u Dobriču, tri u Kokorini i jedno u G. Gnojnicama.

Od cjelokupnog broja ovaca ima »smlječnih« (muzara) svega 45%, ostalo su jagnjad, ovnovi i jalovice.

Iako je to izričito stočarski kraj, ipak su dvije porodice bez stoke uopšte, tri porodice bez konja i goveda, a bez konja i ovaca jedna porodica.

Ostalu stoku ne drže. Muslimani su i ne gaje svinje. U 1951 godini gestioničar na Eusku imao je jedno svinjče. Isto tako ne drže ni kokoši. Jedan od razloga je što nemaju štita, ali je glavni što dobar dio domaćinstava provodi ljeti u planini ili na gornjim i najgornjim travama, sele se.

U 1951 godini bilo je u Podveležju manje kokoši nego košnica pčela (309 prema 552). Bar po jednu kokoš imalo je svega 46,69 % domaćinstava, a nijedna kokoš ne dolazi prosječno na jedno domaćinstvo. Najveći je broj 17, manji nego goveda. Svega dva domaćinstva imaju preko 10 kokoši.

Pčelarstvo ima izvanredne uslove za razvitak. Vrijesak, kadulja i druge mediteranske biljke u selima i na padinama daju dovoljno paše. Ono je bilo mnogo jače razvijeno (kao što se to vidi iz tabele), ali je propalo najviše u ratu. Danas je na istom stepenu na kom i u 1895 god. samo je jedan dio starih košnica, trnki, zamijenjen novijim sa pokretnim saćem. (Vidi foto 69). Košnica ima 57 domaćinstava, samo 10 domaćina ima preko 10 košnica, oni drže 340 košnica, ili 61,50%. Od 552 košnice na domaćinstva XVIII kategorije otpada 475 ili 86,05%.

Stočarska kretanja. Sva mnogobrojna stoka živi od paše. Polazu joj samo na jeseništima i u planini te nešto zimi kad je snijeg na »metalima« »Liješnjak« (lisnjak), slabo krešu. (U Hercegovini zovu »lisnik« kad je okresano granje s lišćem složeno u plast, a sijeku »grm« a ne lisnik). Najveći dio godine stoka živi od paše. Takav način ishrane stoke uzrok je što su Podvelešci čitavu godinu u kretanju. Ovako stalno kretanje i ovolički broj stepenica pri kretanju sa stokom teško je gdje naći.

Posmatraćemo kretanje prvo u samom Podveležju, a zatim ljetna kretanja u planine. Kretanje se vrši u etapama. Za te etape Podvelešci imaju posebne nazive koji odgovaraju visinskim zonama. Tako oni nazivaju:

- 1) »najdonje trave« od vrha otsjeka nad Mostarskom Kotlinom i Bišćem, do nad sam Blagaj, Dračevica, Gnojnice i Mostar (sve do »Pasjaka« u Mostaru),
- 2) »donje trave« ispod kuća u selima do najdonjih trava,
- 3) »srednje trave« između sela, po stranama otsjeka brda Kičina, Huma, Kleka, Šipovca i Svetigore,
- 4) »gornje trave« na Gornjobanjdojskoj Površi sve do ispod šumske zone u Veleži,

5) »najgornje trave« iznad šumske zone do vrha Veleži.

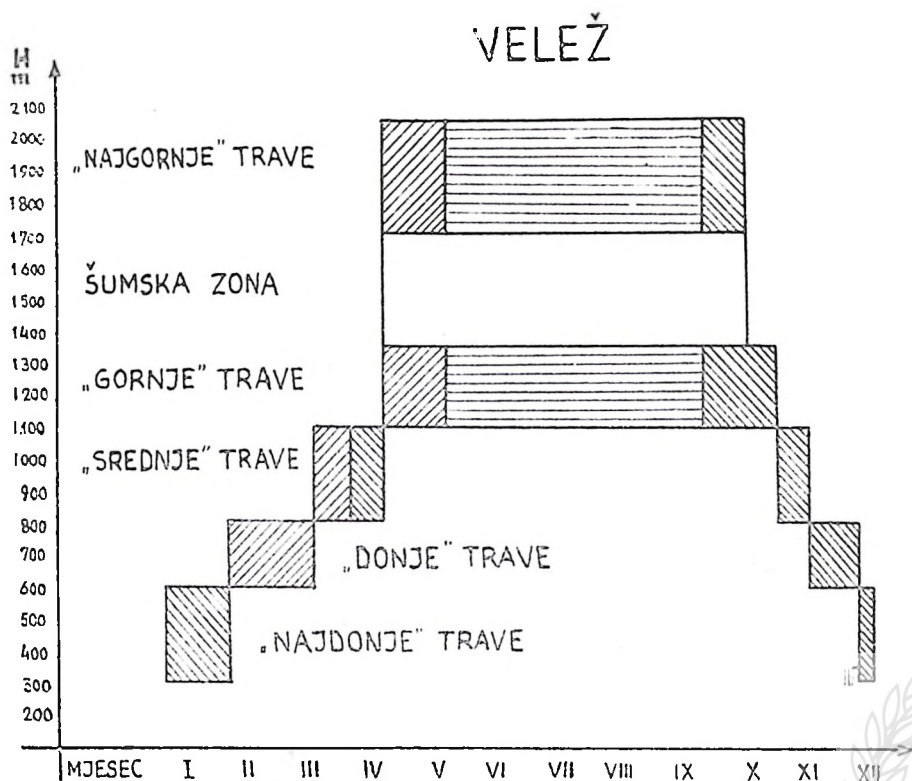
Pored tih naziva »trava« imaju nazive i prema godišnjim dobima u koja pasu stoku. Tako oni imaju »proljetne trave«, »ljetne«, »jesenje« i »zimске trave« a analogno tome nazive: »proljetišta«, »ljetišta« »jeseništa« i »zimcvišta«.

Najdonje trave su zimске. U najdonjim travama, na padinama iznad Mostara, D. Gnojnice, Dračevica i Blagaja, stoka pase kad je najveća studen, »o Božićima«, kraj decembra i januar. Zbog blaže klime u Mostaru i padinama iznad njega nema snijega, dok u isto vrijeme može biti snijega u Podveležju. Trava je tu bez sniježnog pokrivača, a zbog blaže klime mnogo ranije izbija u najdonjim travama; vegetacioni period uopšte ne prestaje zimi.

Donje trave su također »zimlje«, stoku napasaju oko kuća, u selima i ispod kuća do padina najdonjih trava. Tu stoka pase dok jako ne zastudi, a zatim idu u najdonje trave. Trajanje paše u najdonjim travama ovisno je o vremenu, za jačih zima ostaju duže. Ima nešto koliba sa posteljnima stvarima. Hranu im donose uveče i ujutro. U donjim travama ostaju do blagovijesti (25 III), kada počinje polagano kretanje sa stokom uz ostsjek iznad sela. Stoka se postepeno »pripušta« sve dok ne stigne do Gornjohbanjdske Površi, donje granice gornjih trava. Iza toga se postepeno vraća kućama, sve do »Jurjevdana« (6 V). O Đurdevdanu prelaze na gornje trave i u staje. Tu su im tad proljetne trave. Na gornjim travama ostaju sve do polaska u planinu (između 6 i 10 VI). S gornjih trava polaze u planinu mjesec dana po Đurdevdanu i u planini ostaju do »na 20 dana pred Lučindan« (30 X), dakle cijelo ljeto. Ljetne trave su im prema tome u planini. Ali ljetne trave su im i najgornje trave. Protivno ustaljenom mišljenju da su svi članovi porodice Podveležaca stalno u pokretu i da mijenjaju mjesto boravka, u pokretu su samo neki članovi porodice, naročito čobani. Ostala se čeljad smenjuje ili ostaje u zimskim kućama sela u Podveležju. Ti povremeno odlaze u planinu, na jeseništa i zimске trave, a veći dio godine su u stalnim naseljima. Samo kod porodica sa malim brojem ukućana, svi članovi porodice odlaze kompletno sa svim namještajem u planinu ljeti, a u ostala doba su ili na jeseništima ili u stalnim zimskim kućama u selima. Sva domaćinstva ne odlaze ljeti u planinu, jer nemaju dovoljno stoke ili nemaju »prava« u planini. Neki ostaju oko kuća, ili, ako nemaju vode, onda su ljeti u najgornjim travama iznad šumske zone u Veleži. Tu poje stoku vodom sa snijega iz sniježnih jama. Najgornje trave su i ljetnje i jesenje i proljetnje. U najgornjim travama su u proleće, već od polovice maja oni iz Kružnja i Kokorine. Za sušnih godina kad rano nestane vode u selima, u najgornjim travama su i oni koji idu u planinu, sve do polaska u planinu.

U najgornjim travama nema koliba. Grade torarice, a stoku napasaju iznad šumske zone. U jesen kad se vrate s planine, ako je sušna godina, onda se zadrže u najgornjim travama sve do kiša. Čim padne kiša spuštaju se u gornje trave, pa su im one ujedno i proljetne i jesenje trave.

Oni koji gone stoku u planinu, ne gone svu. Jedan dio stoke ostaje preko ljeta u Podveležju, naročito krupna stoka, konji i goveda. Ta stoka ljeti pase u najgornjim travama ili u gornjim travama. Sk 18.

Sk. 18. Šematski prikaz kretanja stoke u Podveležju i na Veleži

»Da imamo dovoljno vode u gornjim travama ljeti, ne bi nas bilo. Zametnuli bi ovdje »ljetovalište« i ne bi gonili u planinu. Bježimo u planinu, a da ima vode ne bi. I hajvan bi ljeti popasao travu. Jesenas i zimus ne bi imali gdje da ga držimo i napasamo.« To mi je rekao Osman Zlomušica, a u tom smislu govorili su mi i drugi. I to je tačno. Sve više stoke ostaje ljeti u gornjim travama, gdje bi trebalo da se tada pomladuje trava. Zbog velike visine, ljetne suše nemaju velikog uticaja na rast trave u gornjim travama. Prošao sam ljeti nekoliko puta kroz gornje trave i kolibe su bile gotovo sve naseljene. Gornje kolibe postale su im ljetne kuće. Ljeti je dobar dio kuća u selu prazan. Neke nijesu ni zaključane. Čeljad je ili u gornjim travama ili u planini. Ponekad se može tada naći u selima po neki muškarac koji je došao da ovrše žito ili svrši neki drugi posao.

Kao što se vidi, osnovni nazivi su: »najdonje«, »donje«, »srednje«, »gornje« i »najgornje trave«. Zimske, ljetne, jesenje i proljetne trave nijesu tako jasno odvojene, jer se protežu kroz dvije ili tri trave, ili se na nekim od pomenutih trava zadržavaju kroz dva ili tri godišnje doba.

Treba razlikovati jeseništa u Podveležju od jeseništa koja Podvelešci imaju u planinama. Mnogi Podvelešci imaju svoja vlasništva u planinama Visočici, Bjelašnici, Grušci, Lovn'ci, redovno u nižim zonama tih planina, te u nevesinjskom Polju ili u Župi na Neretvi. Pri povratku s planine

zadržavaju se sa stokom dok ne potroše sijeno što su ga nakosili na tim jeseništima. Stoku ne puštaju na pašu u jeseništa dok ne pokose travu. To sijeno iskorisćavaju da hrane konje pri odlasku i povratku s planine i u jesen, daju ga krupnoj stoci, sitna pase na jeseništima, a kad se sijeno potroši, onda se tek vraćaju kući. Ponekad se zadržavaju na jesenjim padalištima u Župi i Nevesinjskom polju, gdje neki imaju svoja vlasništva. Neki iz mahale Polica idu i na »ljetišta« u predjel oko Bjelimića o Alidžunu (2 VII) i ostaju tamo dvadesetak dana, zatim se ponovo vraćaju u mahalalu na planini.

Međutim, nemaju sva sela te trave. Imaju ih uglavnom Svinjarina, Banjdol, Kružanj i jedan dio Kokorine.

Najdonje trave su u Kokorini do nad Blagaj, u G. Kružnju su do Rioča. Zimske trave Banjdola su djelimično na Ravnicama, a Kružnja do Kokorine. Najdonje trave Svinjarine su iznad Dračevica i D. Gnojnice, gotovo do njih, a donje trave su im ispod kuća u selu. Srednje trave su im između donje i gornje površi.

Opine, Kričanje, mala mahala G. Gnojnice, imaju najdonje zimske trave ispod kuća do Sjernog Brda nad Mostarom, a stignu kad je jaka studen i do Mazoljica. Srednje trave su im oko kuća u selu i tu ostaju cijelo vreme do polaska u planinu, a zimi sve dok ne padne snijeg.

Gornje trave ima Kokorina u Veleži u mahali Koritima. Kolibe te mahale nisu zimi naseljene. Korita nisu, prema tome, ni selo ni zaseok ni mahala, nego su kolibe naseljene u proljeće, ljeto i jesen. Zimi se povlače u zimske kuće. To isto vrijedi i za Trnjak koji pripada G. Kružnju. Banjdo i Kružanj imaju svoje gornje trave i kolibe na Gornjobanjdotskoj Površi. To su i gornje trave Svinjarine sa Dolom (Dubrave). Ostala sela nemaju koliba u gornjim travama.

Dobrč, uglavnom, nema nikakvih trava. Stoku napasaju oko sela po padinama Svetigore i Šipovca. Nekoliko domaćina ima gornje trave u Poljicima, na putu za Brasinu.¹⁸⁾

Postavlja se pitanje koji je uzrok tim kretanjima. Mislim, da iz prednjeg opisa proizlazi da je to ustvari kretanje za travom. Trava se iskorisćuje do maksimuma. Čobanica na paši je po pravilu pred ovcima, ne da im da pasu kud žele, stoka se postepeno »pripušta«. Trava je ovisna o više faktora, osnovni su klima i nadmorska visina.¹⁹⁾ U Podveležju se smjenjuje oboje naglo i na vrlo kratkom otstojanju. Na otstojanju od par km vazdušne linije, smenjuju se tipovi klima od izmijenjene mediteranske do planinske, a reljef se diže od 54 m do 1969 m. Iz tih razloga, dok su vrhovi Veleži pod snijegom, a i njegove padine na kojima su im kuće i kolibe, vegetacija na padinama nad Mostarom i Bišćem ni zimi ne prestaje. Stoka Podveležaca je iz tih razloga u stalnom kretanju za travom.

¹⁸⁾ Dedijer je u Hercegovini na strani 53 dao opis tih trava. Njegov se opis razlikuje od mog opisa, od današnjeg stanja.

¹⁹⁾ Trava u vezi sa klimom i vertikalnom zonalnosti postepeno prispijeva, prvo u najnižim dijelovima, a kasnije u višim. Na tu sukcesivnost ukazao je i Dedijer u Hercegovini. On veli... »Pored toga...« itd., vidi str. 68 pasus drugi i od: »Što je jedna planina viša i sukcesivnost...« na str. 68 do kraja prvog pasusa na str. 69. »Pored klimskih prilika...« do kraja pasusa, »Jasno se vidi...« do kraja drugog pasusa na str. 70... Vidi i opis na str. 54 i 55: istog djela.

Reljef tla je također važan faktor utoliko što u svim selima nisu razvijene sve vrste trava (Dobrč, G Gnojnice i Hopine).

Voda je nema sumnje, jak faktor. U Podveležju ne može biti govora o dizanju i spuštanju izdani,²⁰⁾ jer nje nema. Ali da vrijeme odlaska u planinu i u najgornje trave ovisi o tome kad će nestati vode u grčkim bunarima i cisternama u selu, u to nema sumnje. Međutim, kretanja ljeti u planinu vrši se i zbog toga što je potrebno **da se trava u gornjim travama obnovi**. Podvelešci ostavljaju pojedine »trave« jedan dio godine da se, takoreći, »ugare«. Ne puštaju stoku da je pase. U gornjim travama je nadmorska visina i preko 1000 m. Kao što je spomenuto, tu nema velikoga uticaja ljetna suša, koja je karakteristična i za Podveležje. Trave i preko ljeta ne prestaju tu s vegetacijom. To je vrlo važan faktor, koji do sada nije istaknut. Potrebno je da se trava za vrijeme ljeta, dok je stoka u planini obnovi i poraste da bi ona imala gdje da pase u jesen i zimi do snijega. Sve kad bi imali vode dovoljno, opet bi morali, sa ovolikim brojem stoke, da idu u planinu, jer ako bi preko ljeta ostali sa svom stokom u gornjim travama, neminovno bi to dovelo do smanjenja stočnog fonda. Stoka ne bi imala hrane u jesen i zimu, pa bi se smakla. To vide i sami Podveležci, a ipak je, kao što sam naveo sve, veći broj njih koji ostaju ljeti u gornjim travama, ili ostavljaju velik broj stoke preko ljeta u tim travama. Opštinski odbor trebaće da razmotri to pitanje. Ako bi se regulisao pravilan odlazak u planinu, kad bi se redovno išlo u planinu i ne ostajalo u gornjim travama preko ljeta, mogao bi se broj stoke povećati za koju desetinu hiljada sitne i oko hiljadu krupne. Taj problem je međutim povezan sa drugim problemom, nedostatkom vode u mahalama na planinama ljeti.

Ako se uporedi brojno stanje stoke iz 1895, 1910 i 1951 g. (Tabela 12), vidiće se, da (ako se uzme u obzir da su u popisima od 1895 i 1910 uračunate u Podveležje i D. Gnojnice) nije bilo znatno odstupanja u broju stoke. Istina, broj stoke u ta dva popisa treba povećati za oko 30 do 40 %, jer nisu davani tačni podaci. To su mi sami Podveležci rekli. Kako u popisu od 1931 nisu dati rezultati po selima, a nisam mogao doći do popisanih listova za sela, pokušao sam (kao i za broj stanovnika) da utvrdim prije rata broj stoke. Nisam uspio. Najbolji moji prijatelji iz Podveležja rekli su mi: »Ne pokušavaj, to se ne govori ni rođenom bratu«. Uzrok tome je što se broj stoke krio zbog poreza. Podvelešce su oporezivali prema brojnom stanju stoke, jer zemlje nemaju. Ima tu i sujevjerja, naročito kod žene. Nije joj pravo ako pri prolazu pogledaš u stado. Stariji, konzervativni muškarci su to sujeverje i podržavali kod žena i djece, da ne bi odali broj stoke. Popis od 1950 g. nesumnjivo je jedan od najtačnijih, provjeren od strane narodnih vlasti i organizacija NF. Odnos se sasvim izmijenio. Stari Osman Zlomušica mi je sam rekao da mu niko ranije nije »uhvatio konat« (uhvatio račun) hajvanu već sad. »Sad mi svak zna da imam 384 brava.«

Ako se broj iz ranijih godina poveća za 30 %, cjelokupan broj stoke nije se mnogo smanjio i pored dva rata, kada je broj znatno smanjen. Za vrijeme drugog svjetskog rata nisu izgonili stoku u planinu samo jedne godine. Ali se broj stoke između dva rata nije ni povećao. To je

²⁰⁾ Dedijer, Herc., str. 55, pasus drugi: »Kao što se vidi sva dosad...« do kraja.

zbog toga, što se paša nije iskorišćavala racionalno, a i stoga što doad niko nije pokušao da se pozabavi rješenjem toga problema. Jedan od osnovnih razloga je, bez sumnje, i onaj koji je spomenut u otsjeku u imovinskim odnosima. Do oslobođenja Podveležje je bilo podijeljeno na dvije opštine, Mostar sela i Blagaj. Niko nije imao razumijevanja za njih, naprotiv, mnogi su ih poprijeko gledali i nastojali da ih što prije nestane kako bi ovi mogli ono nešto svojih ovaca ljeti da napasaju u Podveležju. Po oslobođenju dobili su svoj M.N.O., zatim i svoju opštinu, iako malu, koja je novom reorganizacijom pripojena mostarskoj.

Ima još jedna razlika prema predratnome, kad je govor o broju stoke. Broj se nije mnogo izmijenio, ali je izvršeno pomjeranje broja stoka između pojedinih domaćina. Dok su za vrijeme Austrije pojedine porodice imale i preko 1000 ovaca: Krhani, Crnalići, Marići i dr., a za vrijeme Jugoslavije 500 do 700 ovaca imalo je više njih, danas nema preko 400 ovaca niko. Broj stoke ostao je uglavnom isti, ali se broj ovaca povećao kod domaćinstava sa manjim brojem ovaca, naročito onih koja su imala do 60 ovaca. To je posljedica politike koja je vođena po oslobođenju u korist siromašnih seljaka.

Ljetna kretanja u planinu. Kao što je napominjano, Podvelešci ljeti odlaze u planinu. Planine su im u Bjelašnici, Visočici i grebenu Visočice Grušci. Ove su planine u Konjičkom srezu, jedan dio mahala na Bjelašnici zalazi u sarajevski srez. Sa površi Bjelašnice dižu se Krvavac (2062 m) i planina Lovnica (1857 m), a oko Blatačkog Jezera je površ Blaca. Najsjevernija mahala do koje uopšte dolaze je Krošnje pod Krvavcem u sarajevskom srezu i mahala Razošlje iznad sela Umoljani koja pripada srezu konjičkom.

Iz priložene tabele se vidi da je u 1950 g. istjerano u planinu više stoke nego što je posjeduju Podvelešci. (Vidi tabelu 14). Spomenuto je, da jedan dio stoke ostaje ljeti u Podveležju oko kuća na gornjim i najgornjim travama. Očekivalo bi se, da će se izgoniti u planine manje stoke nego što je brojno stanje u Podveležju. Međutim, nije tako. To dolazi odatle što Podvelešci ne gone samo svoju stoku u planinu, nego primaju stoku seljaka iz nižih krajeva srezova Mostar, Stolac. Čapljina, Nevesinje, a i od samih Podveležaca koji nemaju dovoljno stoke, ili nemaju »prava« u planinama. Planine su, naime, »carska zemlja«. Tako ih zovu Podvelešci. Dedićer navodi još i naziv »prodajne« planine. Podvelešci taj naziv ne upotrebljavaju.²¹⁾ Kao što se vidi iz spomenutog citata, postojao je određen pravni odnos između države i seljaka koji su gonili stoku u planinu. Njih nazivaju »planištarima« za razliku od »pobravičara«, seljaka koji daju svoju stoku preko ljeta planištaru da je ovaj sa svojom stokom goni u planinu. U planinama Podvelešce zovu »humnjacima«, za razliku od »Bošnjaka«, seljaka iz Bosne, koji su ili stalno naseljeni u tim planinama ili izgone i oni stoku u planine. Dedićer također navodi da ima pravoslavnih i muslimanskih porodica u Hercegovini, naročito u Bilećkim Rudinama, čiji su preci od turske vlasti bili nagrađeni za naročite zasluge jednom planinom.²²⁾ Fermane koji potvrđuju takvu nagradu posjeduju i

²¹⁾ Vidi cit djelo str. 42, i primjedbu na str. 48.

²²⁾ Dedićer. Vrste nepokretne imovine GZM 1903 g. — Sarajevo, str. 392—393.

Tabela broj 14

Planina		Konja	Goveda	Ovaca	Janjaca	Koza	Ukupno
Visočica	1935/36	57	123	—	6398	—	7.163
	1950	—	247	9529	4410	—	14.213
Grušča	1935/36	7	26	574		—	607
	1950	—	8	646	257	—	911
Blaca	1935/36	20	57	2703		5	2.785
	1950	—	22	1869	810	—	2.731
Lovnica	1935/36	2	38	3047		8	3.095
	1950	—	42	3454	1470	—	4.966
Bjelašnica	1935/36	25	82	6990		239	7.336
	1950	22	131	7760	3281	—	11.194
Velež	1935/36	—	119	566		471	1.158
	1950	—	—	—	—	—	—
SVEGA	1935/36	111	445	20.780		808	22.144
	1950	22	447	23288	10288	—	34.015

Tab. 14. Uporedni pregled o broju stoke istjerane u planine u 1935—1936 i 1951 godine.

neki Podvelešci: Husići, Memići i Maksumići. Ferman ne glasi na njihovo prezime. Darovnicu su dobili Milišići a Husići i Memići su nasljednici. U fermanu se spominju porodice: Čolaković, u Župi (muslimani), Pece u Ortiješu, Tucaković u Župi, Voloderi u Podveležju, danas svi muslimani. Glavni nasljednici Milišića su Husići u Podveležju i njihovi bratstvenici. U vrijeme dobivanja fermana oni nisu bili muslimani. U Podveležju postoji predanje kako su dobili ferman. Meni su Husići ispričali ovako:

»²³ Visočicu došao muhur-sahibija (čuvar pečata) iz Stambola. Bio je obolio. Ljekari su mu rekli da mu nema lijeka bez velikih planina i on došao na Visočicu kod porodice Milišića (sada Husići). Oni su ga primili lijepo. Među njima je ostao mjesec dana i pri polasku pitao za trošak. Domaćin mu nije htio uzeti novac, jer nije običaj u visokim planinama da se gostu ma šta naplaćuje. Gost ga je pitao: »Znaš li ti ko sam ja?« — »Ne pitam te«. »Pa ja sam muhur-sahibija kod sultana«. — »Pa iako si, možeš ići«. Gost ga je na to upitao šta želi ako neće novac. On mu je tražio pravo ispaše na Visočici i ovaj mu je to isposlovao.²³) Da postoji ferman koji glasi ne samo na Milišiće nego i na druge, od kojih sam neke spomenuo, to je nesumnjivo, kao što je sigurno da su Husići potomci Milišića, jer su čuvali taj ferman koji glasi na to prezime. Danas, međutim, u Visočicu izgone stoku i druge porodice. One su stekle pravo većinom kupovinom zemljišta na Visočici i uz vlasništvo sticali i prava. Neki su i kupovali ta prava, a ima ih koji su stekli prava bračnim vezama. Tapije na planine imaju također Memići i Smajkići — Maksumići. Kod ostalih bilo je to nepisano, običajno pravo pojedinih porodica, koje su austrijske vlasti priznale. Da bi se utvrdilo ko ima prava i na koliko stoke u godini 1901, izašle su komisije na planine. Na licu mjesta utvrđeno je koliko je koji seljak istjerao stoke u neku mahalu. Na osnovu tada utvrđenog stanja izdato je svakom planištaru koji je te godine zatečen u planini rješenje da ima pravo na onoliki broj stoke koliko je komisija zatekla u planinama. Otuda i naziv prava. Ako se ko nije te godine zatekao u planini, a inače je gonio prije toga stoku u neku planinu, izgubio je tada ta prava. Tako je bilo sa Mušinovićima iz Kokorine. Oni sad ljetuju u Veleži gdje su kupili zemlju. Na osnovu tih rješenja, može se zaključiti koliko je u 1901 g. imao stoke pojedini domaćin i na koliko broj stoke imaju prava pojedine porodice iz sela. Iz priložene tabele 15 se vidi na koliko su broj stoke, po selima, u pojedinim planinama stekli prava Podvelešci. Najviše pravo stekao je tada Crnalić Osman (1244) i Krhan Mumin (1051). Pravo na preko 500 grla stekli su tada Smajkić-Maksumić Selim (923), Husić Selim (923), Dedić Beha (863), Gosto Alija (846), Džafić Mumin (762), Brkan Mumin (755), Špago Murat (581), Zuhrić Halil (668), Maksumić Durak (628), Marić 'Salih (618), Memić Derviš (583), Begović Alija (564), Gosto Meho (525), i Zuhrić Halil (668).²⁴)

Za vrijeme Austrije su priznata prava i dužnosti planišlara. Utvrđeni su i putevi kojim je stoka išla u planine. Tada je bilo određeno da stalni putevi kojima prolaze stočari u planine moraju biti široki najmanje 12 metara, da bi stoka mogla usput pasti. Ta im je prava poslje priznala i Jugoslavija. Ko nije imao prava, nije mogao goniti stoku u planinu. Na pravo se ne plaća ništa osim kolibarine. Kolibarinu plaćaju i oni koji su sami pravili kolibu. Pravo na trne u toku od tri godine, znači, ako preko tri godine ko ne izgoni stoku u planinu, pravo mu utrne. Za to vrijeme mora platiti kolibarinu. Ne plati li je, trne mu pravo i država

²³) Do fermana nisam mogao doći. Imaju ga u Podveležju još samo Memići. Nisam se mogao s njim sresti ni na planini ni u mahali zbog stalnog kretanja za travom s njegove strane. Kad bih došao, ne bih ga nikad zatekao. J. Popović je objavio djelomično prijevod fermana. Vidi J. Popović, Ljetni stanovi u Visočici, str. 156 i 157.

²⁴) Broj u zagradi znači broj sitne stoke.

TABELA BROJ 15

PRAVA PODVELEŽACA

Utvrđena prema stanju 1951 godine:

L O V N I C A:	Kružanj	372	komada	stoke	
	Opine	1.016	"	"	
	G. i D. Gnojnice	4.089	"	"	
	Ukupno:				5.477
V I S O Č I C A:	G. i D. Gnojnice	54	"	"	
	Kružanj	5.861	"	"	
	Kokorina	9 682	"	"	
	Ukupno:				15.597
B L A C A:	Banjdo	2.184	"	"	
	Dobrč	2.375	"	"	
	G. i D. Gnojnice	37	"	"	
	Kružanj	1.683	"	"	
	Svinjarina	2.091	"	"	
	Ukupno:				8.370
B J E L A Š N I C A:	Dobrč	634	"	"	
	G. i D. Gnojnice	3.893	"	"	
	Opine	1.297	"	"	
	Svinjarina	4.527	"	"	
	Ukupno:				10.351
	Svega prava				59.795

Slovom: Trideset devet hiljada sedam stotina devedeset i pet komada stoke

Tab. 15. »Prava« Podveležaca utvrđena prema stanju u 1901 godini.

ga je davala drugome. Svi koji imaju stoku rado bi pristali da dobiju pravo, ali treba čekati dok ga neko izgubi. Komisije koje izlaze svake godine u planine, nadziru korišćenje prava. Pravo se može ustupiti, odnosno na legitimaciju mogu goniti djeca i pravni nasljednici. Ako umre domaćin, traži se prenos prava. Pravo se ne smije prodavati ni ustupati drugome, iako to ponekad rade. Mnogi posjednici prava lično ne izgone. Pogode se sa čobanima, ako ima napr. prava na 120 ovaca, dadu čobanu svojih stotinu, a čoban goni svojih ili tuđih još 20. Kolibar mu za to ne smije ništa uzeti. Običajnim pravom regulisan je i odnos pobravičara i planišlara.²⁵⁾ Prije rata, 1935 g., pobravičar je dobivao oku sira i pola litre masla od svake smlječne ovce, a davao je planišlaru oku soli na bravče i jedne opanke na deset brava ili samo jedne opanke za sve ovce. Davao je planišlaru još sapun, čobanici jašmak i donosio voće kad bi obilazio stoku u planini. Ovo posljednje nije bilo obavezano. Već prije rata izmijenjeni su odnosi. Mjesto oke davao se kg soli, a dobivalo kg sira

²⁵⁾ Taj odnos bio je u 1907 god. drukčiji. Vidi Dedijer, cit. djelo, str. 48.

i kg masla na osam smlječnih ovaca (»po kvarta masla po ovci«). Mjesto opanaka davalo se i 20 dinara. Ako je ko davao konje planištaru, on je imao pravo da na njega natovari stvari pri polasku u planinu i da ga vrati natovarena. Za držanje konja plaćano je prema pogodbi u novcu, obično dinara 30 i 2 kg soli. Toliko je plaćao pobravičar i za kravu. Poslje rata odnos pobravičara i planišgara ostao je isti, samo što sad poneko daje sapun i maramu, dok opanke daju i sada. Oku je zamijenila kila. Ponegdje se daje 1,5 kg soli na smlječnu ovcu, a za jalovinu 1 kg soli preko ljeta. »Zastriž«, oko vrata i repa brava, pripada planištaru, a ako ih striže, vuna pripada pobravičaru, a planišgar dobiva kg vune za 4 ostrizene ovce.

Osim toga pobravičar plaća i takse. Državi se plaća kolibarina. Prije rata bila je kolibarina 20 dinara za čitavo ljeto, na bravče se plaćalo 25 para, na kozu dinara 5, a za goveče i konja po dinara 3. Opština Bjelimička je povrh toga naplaćivala opštinsku taksu od 0,25 dinara za bravče i kozu, a po 1 dinar za goveče i konja. Državna taksa danas iznosi: kolibarina dinara 300, ovca 15 i janje 10, a konj i goveče po dinara 100. Na konja plaćaju samo ako je on stalno u planini. Kako su, konji stalno u pokretu između sela i planine, to na te konje ne plaćaju ništa za vrijeme dok je u planini. Drvo za pravljenje kolibe dobivaju u planini uz naplatu državne takse za sječu. Isto tako plaćaju u planini paušalno za drvo za ogrev. Interesantno je da imaoi prava Podvelešci u planini Visočici neće da primaju ni pobravičarske ovce od drugih seljaka nego samo od onih koji imaju pravo na Visočici, a ne idu u planinu uopšte ili samo te godine.

U planinama postoji : tzv. »suvat« (»konak«). Kad se govori o suvatima, obično se misli na planine sa planinskim pašnjacima bez šume, ili na planine sa travnjacima iznad šumske zone na kojima pase stoka. U Podveležju i na Bjelašnici to znači drugo. Stoku iz jednog ili iz više sela, uglavnom konje, volove, jalovice, junad, kratko, »jalovinu« do 150 komada, iskupe jedan, dva ili tri čobanina, već prema broju stoke i čuvaju u planini. Govori se o čuhovičkom, bjeliničkom, umoljskom, džepskom, gruščanskom, bosanskom i humljačkom suvatu. Čobanu se plati 4 do 5 kg žita po glavi krupne stoke da je čuva u Bjelašnici ili na Visočici. Ovo mi je objašnjenje dao Ibro Smajkić u Šišan-Poljani, a isto, od riječi do riječi dao mi Alija Hujić iz Ljubovčića, srez sarajevski, koji ima svoje ljetne kolibe u mahali Mrtvaji kod Stanara na Bjelašnici, našao sam i u Turovu, pod Treskavicom. Suvat, dakle, znači vrstu pašarenja kad jalovu stoku napasaju čobani uz određene uslove, a ne zemljište. Suvati se organizuju zbog toga što planišgari, po pravilu, imaju mali broj krupne stoke na planini, pa im se ne isplati da drže čobana.

Planištari mogu izgoniti na planinu i više ovaca nego što imaju prava, ali za taj broj plaćaju veću taksu. Prije rata plaćano je mjesto 25 para 1 dinar po bravčetu sitne stoke. Po oslobođenju ne pridržavaju se toga broja striktno. Na kraju napominjem da cjelokupni posjed u stoci nazivaju »ohmut«. Po nazivu vrste brava s obzirom na dob, janje je kad se »rodi«, — »šiljeze« kad se vrati s planine, — »dvize« godinu dana poslije toga. Dvizac ovan i dvizica ovca su bravi. Kod govedi: Tele je do jedne godine, june od godinu dana dok se ne oteli, onda je krava. Ždrijebe je do jedne godine, »ohme« ili »ohmica« preko godine, a »paruč« preko dvije godine.

Odlazak u planinu. Teško je odgovoriti na pitanje, da li Podvelešci i Podveleške vole da odlaze u planinu ili da ostaju u selu. Uoči polaska u planinu »dođe i do riječi« oko toga ko će u planinu. Neki bi išli a neki ne, a potrebno je da ostanu ili da idu. Obično to riješi domaćin. Djeca vole u planinu. Hata Pobrić, 12 godina, rekla mi je da voli da ide u planinu, »voli s družinom, nego ostati sama«. Prof. Brkić mi je ispričao sljedeće: Kod njegove kuće bio je mladić od Isića u Dolu, njegovih kmetova. Išao je u školu, ali je ostajao samo do maja, a onda bi pobjegao kući i otišao u planinu. Jedne godine otac mu je rekao, da neće te godine u planinu. Kad je došlo vrijeme da se ide u planinu, nestalo ga je jedno jutro. Isto veče došao mu je otac Brkiću i veli: »Figan, figan (plač, jadikovka) neće da se vrati, hoće u planinu.« Što se čobanica tiče, tu sam čuo i jedno i drugo. Podveleška pjeva u kajdi:

»Vidi majko u doli behara

A ti mene u planinu dala.«

Međutim, mnoge čobanice su mi rekle da rado idu u planinu. Kod njih je odlučujuće to da li je momak u planini ili ostaje kod kuće. Pravi čoban voli u planinu, jer se tim bavi, stari ne vole. Neki stari odu vozom do Konjica i na konju se popnu do mahale. Tu ostanu cijelo ljeto, kao napr. stari Mrndić u Razošlju. Tamo ništa ne radi, nego ljetuje. Njemu je milo

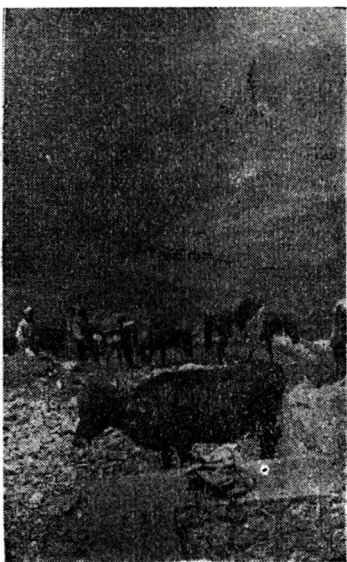

23) Pogled na mahal u Razošlju. Na slici Selim Mrndjić 94 g. izašao prvi u mahal u prije 70 godina

izaći u planinu. Ostali muškarci bi rado išli u planinu, kad bi se samo jednom ljeti izlazilo u planinu i ostajalo cijelo ljeto. Oni, međutim, odlaze pet do šest puta u toku ljeta u Podveležje da obrade zemlju, gone sir,

ili da dotjeraju šta iz sela natrag u planinu. Put od sela do planine pre-
vare 10 do 12 puta u godini. Kakvi su to putevi iz Podveležja gotovo
do u Sarajevo pješice preko brda, stalno uza stranu i niza stranu, to zna
samo onaj ko je njima išao. Salko Zuhrić, preko 60 g., veli: »Nije nam
drago u planinu. Ufati nas kiša na putu, a pet do šest puta ide se tamo i
natrag. Hajde jednom, ko je naučio, ali pet do šest puta ne valja« (iako
idu na konju). Domaćice su uglavnom izjavile da im je veći teret u
planini nego u selu.

Nekoliko dana pred polazak sve je uznemireno u selu. Počinje spre-
manje za odlazak. Priprema se namještaj i stvari koje treba natovariti
na konje i nositi u planinu. Namještaj u planinskim kolibama sastoji se
iz onoga što na konjima dotjeraju. Iz Podveležja nose u planinu: škipe za
mlijeko, diježve, kace, mješine, sahanе, čase, kotlove za vodu, bucate,
kablčice za mlijeko, burila, stapove, saksije, sačeve, sinije, načve, noževe
za brijanje vune, makaze, alat za potkivanje konja, (santrač, ploče i čavle),
alat za oštrenje kose, maše, mašice, čuse-
gije, grebene, grebulje, gargaše, kudjelje,
(preslice) kahveni takum, brašno, so, šećer,
kafu i hrane za tri dana. Nose također
konjsku opremu, gunje, pelenaše, bičalje,
kukulje haljine, bronzar, torbe,²⁶⁾ kante
za pojenje stoke, koto, verige i sadžake.
Brašno nose u vrećama ili ararima. Metalno
sude se tovari u sepete ili u sanduke. Sve
se to omota gunjima i natovari na konje.

24) Konji kreću u planinu.
Brasina.

Devojke i mladići kad pođu u planinu,
čbuku najljepše odijelo. Pri rastanku bude
i plača. Oni koji ostaju kod kuće ponekad
darivaju one koji odlaze na planinu nekom
sitnicom (ogledalo, češalj i dr.) Prije pola-
ska pse napoje surutkom. Oni idu sa ov-
cama.

Put u Bjelašnicu. Polazak je rano uju-
tro sa gornjih trava. Prvo odlaze ovce sa
čobanima (žene), a poslednji kreću konji
koji nose tovar (muškarci). Sasvim mala
djeca se stavljaju »na antrešelj«,²⁷⁾ omo-
taju ih u gunje, koje uvežu da djeca
ne bi ispala. Uz konje idu muškarci. Domaćin i stariji muškarci jašu na
konjima. Još nisam vidio ženu, ma koliko bila ona stara, da je jahala
na konju na putu u planinu. Konji se brzo kreću, uskoro stignu i prestgnu
ovce i goveda. Goveda idu brže od ovaca. One idu za pašom, ne biraju
put, idu najkraćim putem i sijeku serpentine, U toku putovanja ovce i

²⁶⁾ To je torba od kože, previjena i prošivena sa strane. Preklapa se sa
poklopcem kao ženska torbica. Na poklopcu je prišiven komad kože koji se
utakne kao kod torbice i zatvori bronzar. Kod nekih je bronzar oputom zatvo-
ren. U njemu se drži sir i kajmak da se ne osuši i ostane svjež. Cobanice
imaju u južnoj Hercegovini *slānicu*, torbicu sličnu zobnici. Ona je otvorena.
U njoj drže pletivo i nose je preko ruke. Za užinu i ostali čobani nose *čoban-*
sku torbu. Uprte je na oba ramena. Manja je od obične torbe.

²⁷⁾ Od francuskog *entre selle*.

25) Ovce sijeku serpentine na putu u planinu kod Zijemalja

krave se mužu samo toliko koliko je potrebno da se čeljad prehrani do mahale. Prije, kad je bilo više konaka, na putu se i sirilo.

Put za Bjelašnicu sa »gornjih trava« diže se postepeno, podnožjem Veleži kroz Ljusovicu na Ferizove Bunare do na Brasinu. Na Brasini se nalazi izvor koji je uhvaćen i obzidan u formi čatrnje. (Foto 26). To je prevoj preko koga prelaze i oni koji polaze iz Hopina, G. Gnojnica i Dobrča, a koji idu preko Poljica. Svi se sastaju na Brasini i tu je prije rata bilo prvo padalište (konak). Put do Brasine vodio je kroz kredne krečnjake obrasle grmljem, a dijelom i šumom. Iza Brasine (1400 m) ide se blagim usponom, vrlo uskim puteljkom u ljutom kršu (Foto 27). Od kote 1513

26) Stoka Zlomušica na putu u planinu stigla na prvi konak na Brasinu 8-VI-1937.

27) Ovce na putu u planinu. Put između Brasine i Zijemalja. Čobanica u svečanom ljetnom odijelu sa čobanskom torbom.

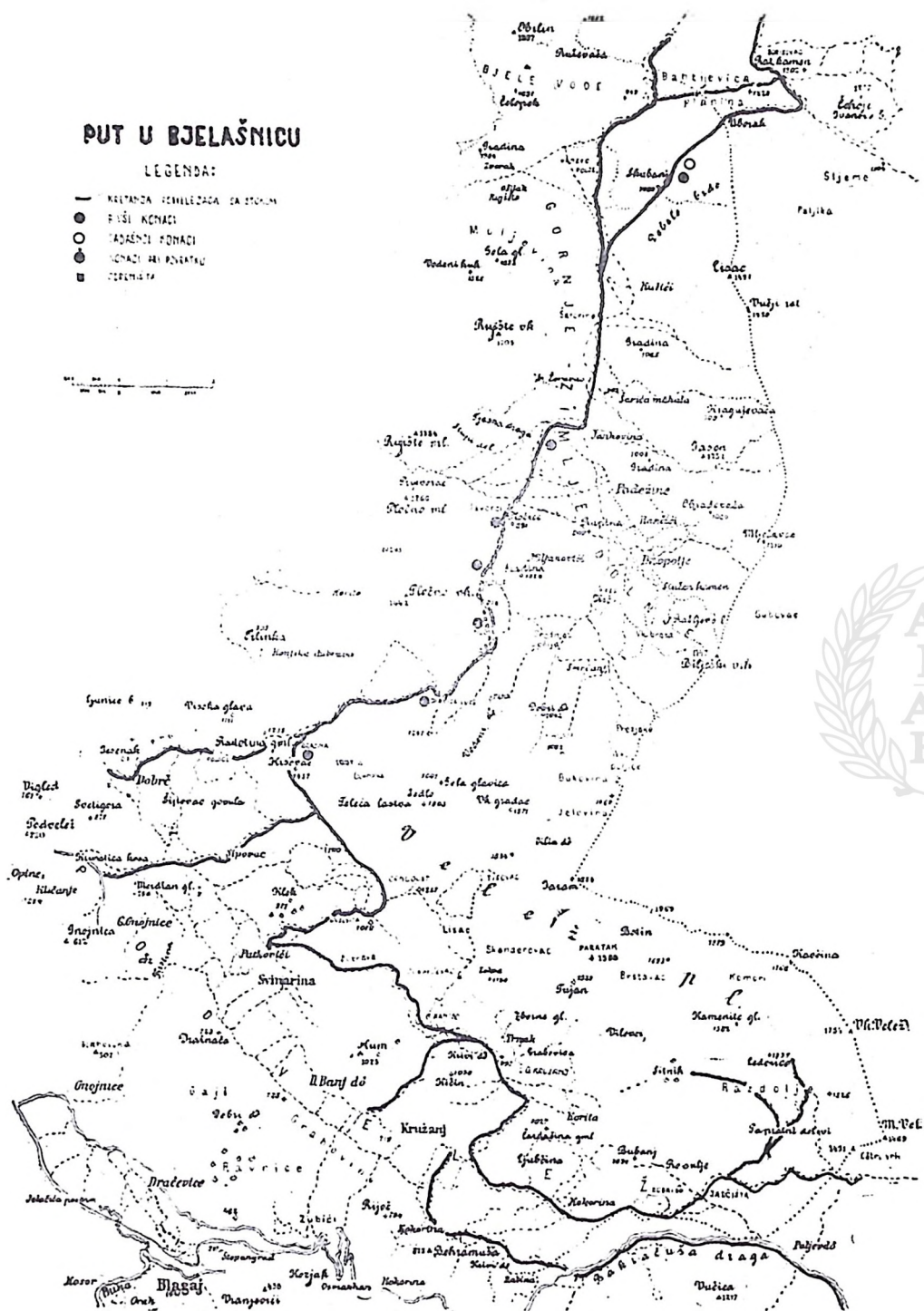
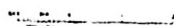
m počinje silazak kroz bukovu šumu u Zavelež. Na putu je presušen bunar Jarac-Kuk (na spec. karti Jarčije Luke). Prije rata bilo je tu također padalište. Šuma je visoka bukova i jelova. Iza Jarac-Kuka silazi se u prodo Nuglo. Na Mlinskom potoku ima nekoliko mlinica koje rade samo kad ima vode u potoku, u jesen i zimi. U Nuglu je također prije rata bilo padalište. Iz šume se izlazi u Vilino Polje. Na zapadu od njega je bivše padalište Javorci. Silazi se u D. Zijemlje, visoko suho kraško polje sa livadama i grmljem. Kroz selo Zijemlje se ne prolazi nego se ide zapadnom ivicom polja. Srednja visina polja je između 800 m u Donjim i 850 m, u G. Zijemljima. Selo je novijega datuma, naročito G. Zijemlje, koje je nastalo od ljetnih koliba seljaka iz Bijeloga Polja. Između Podveležaca i Zijemljaka vazda je bilo svade, sporova i tužbi. Put je bio nekad širok 12 m, sad je mjestimično sveden na 4 m. Na polju su Podvelešci idući na planinu napasali stoku, sad im to međutim brane. Uzurpacijom sveden je put na uski prolaz. Tu im je bilo padalište. Na karti 1 : 6.500 nalazi se naziv potesa Padalište.

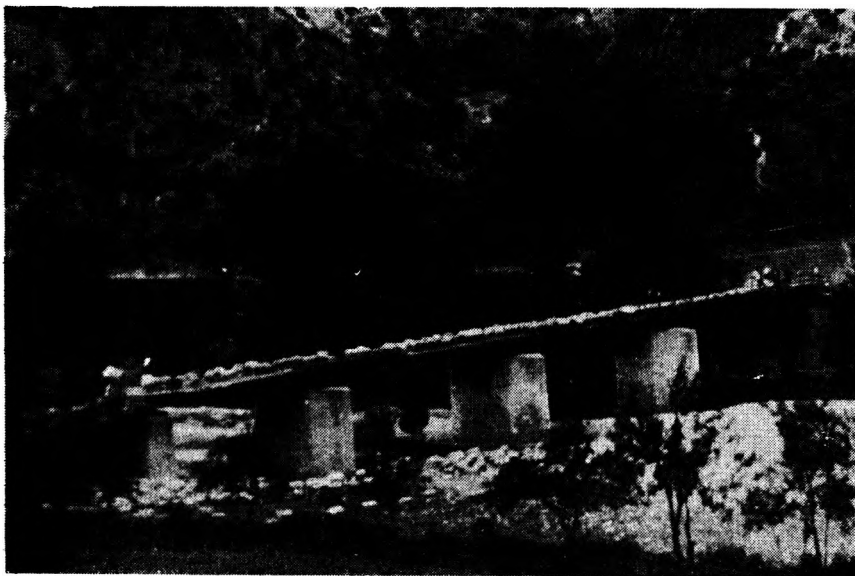
U vrhu polja nalazi se izvor Žeravac, nekadašnje padalište. Od Žeravca počinje lagani uspon pored Jankovine kroz suhodolinu, pored Kušića uz obrenke Crne Gore. Nedaleko od izvora Prekače odvaja se put ispod Skubalja (1089 m) na Uborka, današnje prvo padalište u C. Gori. Neki idu putem preko Hanskog Polja. Do ovog prvog padališta putuje se sa stokom dobrih 8 sati. Konji prvi stižu. Uborka je karstificirana visoravin, puna dolova i vrtača. Čitav teren je njima upravo načiškan. Dolovi su ili pod šumom ili oko njih ima grmlja, ili su obrasli travom. Svaka porodica sebi izabere po dva do tri dola. Konji se prethodno rastovare i puste na pašu pod samarima, zatim se lože vatre, pomuzu krave i puste u pašu. Ovce stižu posljednje. One se smjeste u do, i njih pomuzu. Mlijeko se vari za večeru i doručak. Čim se smrkne domaćini se počnu obilaziti, dolaze jedan drugome na sijelo. Govor se uglavnom vodi o putu, vremenu itd. Sutradan se ne kreće baš rano sa Uborka. Prvo, kreću ovce sa jagnjadima, zatim goveda, pa konji. Konji se tovore dok se već ostala stoka kreće. Put vodi preko Čehoja, ili Vlahinje. Izbija se na visoravan Gračanicu, bivše padalište, pored više izvora sa odličnom vodom. Tu su V. i M. Borisovac, tu napoje stoku. Čitav kraj obiluje vrelima. Tu je izbio verfen, a ima i dolomita. Drugi veći izvor je Strijeteš. Ostali su Koprivnica, Konak Vrelo, Ponor te V. i M. Rukavac. Na Gračanici je duži počinak, slično kao i na Liješću, na putu za Visočicu. Konji se rastovaraju, stoka je puštena da pase isto kao i na konaku. Usput propadne nekoliko grla od iznemoglosti. Malaksavaju uglavnom jagnjad, a vukovi redovno rastrgaju koje bravče. Odmor tu traje oko dva sata. Iza Gračanice počinje spuštanje niz veliku strminu. Dolje u dolini vidi se već Neretva, a s njene druge strane Bjelašnica i Visočica. Put se spušta u Župu. Neretva se tu proširila, kraj je župan, klima mu je blaga. Zaklonjen je od vjetrova. U Župi uspijeva voće a i kraj je vrlo pitom. Centar župe je Glavatičevo. Preko Glavatičeva i Visočice odlaze Mrndžići koji putuju u mahal Razošlje. Put do Neretve prolazi kroz visoku bukovu šumu. Kad stoka stigne na Neretvu, konji je prelaze bez ustezanja. Ovce vazda zaobilaze uz Neretvu do Glavatičeva, gdje prelaze preko mosta. Ako je visoka voda, zaobilaze je i s konjima. Put dalje vodi niz Neretvu, čije su strane obrasle šumom. Pred sam mrak stiže se na Rakitnicu, na kojoj nema mosta, a koju treba preći. Najteže je s ovcima. Zbiju se u gomilu i ne

PUT U BJELAŠNICU

LEGENDA:

- KANTONA IZMEĐU KANTONA
- RUSKI KONACI
- SADRŽAJI KONACI
- KONACI IZ KONACI
- DOKUMENTI

28) *Ovce prelaze most na Glavatičevu*

smiju da krenu na vodu. Čobani tada hvataju nekoliko ovnova za rogove, vuku ih, ostale guraju i nagone dok ne pređu rječicu. Na samoj obali Neretve kod Crnih Stijena je drugo padalište. Konaci su im tu u Mihan-Dolu, Zabrdi, Kolini, Lukci pod Čepom. Ko prvi stigne bira mjesto. Ponavlja se sve isto kao i na prvom padalištu. Sutradan je polazak mnogo ranije, »prije sabaha na dva sata«. Stoka se prethodno napoji na Neretvi. Kreću ranije s ovoga padališta zbog toga što odmah slijedi težak i naporan uspon uz Čepu na Bjelašnicu. Nadmorska visina padališta je 353 m, a neki treba da se popnu i do 1600 m (Krošnje, Golo Brdo, Jagodnja Strana). Uspón je vrlo težak kamen se osipa ispod nogu. Penje se serpentinama. Ovce sijeku serpentine, nekad zaostaju i po 2 sata iza konja. Uspón traje tri sata neprekidno. Tri puta se počiva uz Čepu. Prolazi se kroz Mehke Okuke, Klance i Bor. Sa Bora put vodi uz Pričepak. To je najstrmiji dio puta, i dobri konji tu nekad zataje. Preko Pričepka kroz Bukovicu se izbija u Prijeke Njive u kojima se nalazi čatrnja, zatim uz Krstače i Dubrave na Dolove. Tu su jeseništa Smajkića iz mahale Šišanj-Poljane, Faića iz Krošanja, te Maksumića i Špaga iz Gradske (Ljubuški), koji ljetuju na Hajvazima. Odmah iza Mekota stiže se do mahale Blaca. Oko podne stiglo se na visoravan, površ Bjelašnice, na visinu od oko 1200 m. Prekrasan je pogled preko Strajišta na Lovnicu i Krvavac, koji je svega 5 m niži od najvišeg vrha Bjelašnice. I Lovnica i Krvavac su grebeni koji se izdižu iz površi Bjelašnice. Još dalje prema SI, istočno od Krvavca je vrh Bjelašnice sa meteorološkom stanicom.

Mahala Blaca. Mahala se nalazi u blizini jezera Blaca. Tu je stalno naselje Blaca, ali pored stalnih stanovnika ima i koliba planišara. Kuće stalnih stanovnika su kamene, zidane, pokrivene šimlom i solidno građene, tipa bosanske kuće. Nalaze se na zaobljenoj kosi iznad jezera Blaca, a nad koritom rječice Rakitnice, koje prirodno dijeli Bjelašnicu od Visočice.

Foto 29. Rakitnica se tu usjekla preko 800 m. Prof. B. Milojević našao je kod Lukomira na visini od oko 400 m tragove rječnog nanosa. Dolina Rakitnice je pravi kanjon. Strane su gotovo okomite. Seljaci silaze iz

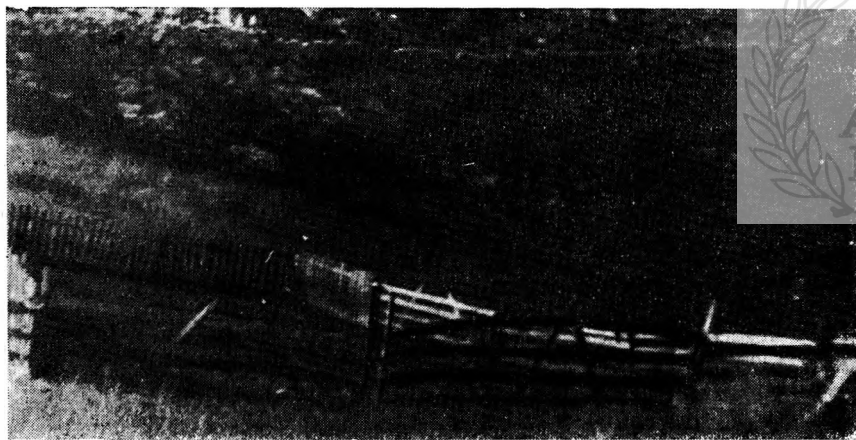
29) Selo Blaca. U pozadini Visočica i njen vrh Ljeljen

Blaca do u korito za 2 sata. Selo Blaca ima ove granice: sa I je Lisac (1459 m), koji čini granicu prema Čuhovićima, Vranja Noga na Lisicu pa na Veliko Strajište (1438 m), Malo Strajište (1406 m), Mazetova Lokva, Vukov Do, Mramor, Mirakovac, Vranjske Stijene, zatim granica prelazi Rakitnicu, penje se na Visočicu ide Ivicom na Bogdašilov Kuk, a zatim ponovo prelazi Rakitnicu i izbija na Lisac. Kuće seljaka iz Blaca bolje su nego letnje kolibe Podveležaca na visini od oko 1200 m. Selo su Njemci popalili za vrijeme rata u novembru 1944 g. Poslje rata je obnovljeno. U seoskom groblju nalazi se srednjovekovna nekropola, a na jednom kamenu nalaze se latinski natpisi. Na zapadu samoga jezera na mjestu zvanom Stećci, nalazi se šest stećaka, a nešto više gore još tri. U selu Blaca smjenjuju se travnjaci sa kršom. U prostranoj kraškoj uvali nalazi se Blatačko Jezero, to je ustvari velika lokva. Foto 30. Jezero zamrzne svake godine, a snijeg zna tu biti vrlo dubok. Ono je zimi duboko. Na S strani nalazi se bunar iz koga svi iz okoline nose vodu za piće. Ima

30) Jezero Blaca. Iza jezera kosanica. U pozadini Visočica.

žicu žive vode, otvoren je, primitivan i obzidan nevezanim kamenom. Na I strani jezera nalazi se ponor. Kroz taj ponor otiče voda iz jezera. Ako bi se on zatvorio, bilo bi više vode u jezeru. Seljaci glibom, ševarom i granjem zatvaraju ponor. Veza jezera kroz taj ponor sa Rakitnicom je nesumnjivo utvrđena. Seljaci su bacali pozder od lana i on je izbio ispod Stijene pod Preocima. Tu su izbile i pijavice, kojih ima u jezeru. U 1951 g. na mjestu gdje voda izbija nalazila se mlinica potočara. Pero i M. Vukosav, kad hoće da melju, uklone glib i ševar uveče i na taj način otvore ponor. Sutradan melju. Tako otiče mnogo vode, što ide na štetu planišgara, koji traže da se zabrani rad mlinarima. Kad je sušna godina, oteče toliko vode da ostaje glib. U 1949 išli su do vode u koritama po glibu, pravili kanale i dovodili vodu da se napoji stoka. Za vodu Blatačkog Jezera planišgari vele da je »lojali« (da se stoka od nje tovi) i da stoka daje dosta mlijeka. Stvarno, u ovoj mahali gdje je trava dobra, a voda u blizini stoka se bolje tovi i daje više mlijeka, jer ne mora kao u drugim mahalama da ide »od sabaha do akšama« do vode i natrag. Zbog tog stalnog kretanja stoka troši energiju i ne može se tovit kao u Blacama. Količina mlijeka koju daju ovce je zbog toga upravo neznatna. Jezero je obraslo okolo barskim travama, šašom i ostalim. Ima mnogo gnjuraca i ostalih plivačica. Vodeno bilje i plankton zahvata dobar dio jezera. Dimenzija su mu oko 200×300 m. Riba nema u jezeru. Jezero je bilo većih dimenzija. Danas se oko jezera nalaze prostrane kosanice.

31) Pretvaranje pašnjaka u ziratno zemljište, Blaca

U mahali Blaca prije se po dolovima nije sijalo. U vremenu između dva svjetska rata počeli su seljaci da »prihvataju« i oru. Zemlja je dobro rađala, ali se brzo »izrodi«. Brzo zatravi i ne rađa više. Kad se »izrodi« jedan do, prihvataju drugi. Pašnjake pretvaraju u ziratno zemljište premještanjem torova. (Foto 31). Dolovi se zatrave brzo s toga što ih tore ovčjim đubretom, u kome ima uvijek sjemenaka raznih trava. Podvelešci imaju u Blacama svoja vlasništva. Siju ječam, zob i krompir. Ipak su pretežni »čairi« sa lijepim kosanicama.

Pored Podveležaca, u Blaca izgone stoku »Konjičani«, seljaci iz sela oko Konjica. Oni izlaze u Blace mjesec dana prije Podveležaca i u povoljnijem su položaju od njih. Podvelešci pored toga plaćaju pašarinu, a Konjičani ne, jer su trave na teritoriji njihova sreza. Stoka Konjičana uglavnom popase ranije travu. Po mom mišljenju, to je jedan od glavnih uzroka zašto u Blacama ostaje u mnogim kolibama nešto čeljadi Podveležaca i preko zime. Pored toga imaju dosta hrane za krupnu stoku a i nadmorska visina je niža nego u ostalim mahalama. Preko zime ostaje u Blacama dio čeljadi Zlomušica i Marića.

Zime su oštre. Nemaју skiје, ali sam kod Podveležaca u Blacama našao krpļje. One su okrugla oblika kao sitka ili ih prave kao teljige (s јedne strane otvorene), isprepletu ih konopom i vežu ih konopom za noge. Ipak, ako je snijeg visok a nije zamrzao, propadaju u snijeg i do gležanja.

Kolibe planištara su u Bjelašnici, uglavnom, tahtare (Vidi foto 18), ali u Blacama imade znatan broj krovara koje se rijetko nalaze u ostalim mahalama. U Blacama siju više žita nego u ostalim mahalama i imaju slame za krov. Odnos tahtara i slamara u Blacama je 12:10. Dvije štale su pod crijepom, Zlomušice Mehe. Tahtare su ponekada iznutra malterisane. To su kamene suhozide pokrivene šimlom. Zlomušice imaju u Blacama kolibe i štale.

Ljetne kolibe na Blacama imaju još i ovi Podvelešci: Brkani Salko, Mehc, Bećir, svi iz Banjdola. Svi imaju suhozide slamare. Pored njih je Jelovac Ahmet iz Dola, mahale Svinjarine, ima suhozidu slamaru. Tule Osman i Omer iz Banjdola imaju tahtare. Tahtare imaju Marići Ibro, Omer, Duran, svi iz Dobrča. Jelovac Ramo iz Patkovića. Svinjarina ima slamaru. Iz D. Kružnja u Blacama imaju svoje kolibe Dedići Ramo, Islam i Alija, svi imaju slamaru osim Adema, koji ima tahtaru. Od Zlomušica Meho ima tri kolibe, јednu na Guvninama (Kosan Glava) i u selu Blaca. Јedna je pod crijepom. Zlomušica Vajra ima dvije tahtare i јednu slamaru, a Zl. Avdo ima tahtaru. Svi su iz Banjdola i imaju zajedničku vlastitu čatrnju.

Osim Podveležaca, imaju svoje kolibe i planištari iz drugih sela i srezova. Tako svoje kolibe ima Džihو Dervo iz Dračevica (Ravnice) sreza mostarskoga, Živak Obren iz Zagorice, sreza Konjičkog. Iz Zagorice su još Kuljani Ivan, Luka i Simo iz Donjeg Sela. Svi imaju tahtaru. Iz D. Sela je i Pindul (Magazin) Mitar, ima tahtaru. Svoje kolibe imaju još Žuža Drago iz Homolja, srez konjički, Patkovići Jozo i Šimun iz Ljute. Oni imaju kolibe u Jelici, a pasu stoku u Blacama.

Prema tome iz mostarskog sreza ima 12 planištara, a iz konjičkog 8, pored domaćih stalnih stanovnika sela Blaca.²⁸⁾

Iz Blaca vodi put u mahalу Pod Lovnicom ili putem preko Čuhovića ili preko Međugorja (u spec. karti Međugora) na Potstrajštu i preko Čuhovičkog Polja u mahalу Pod Lovnicom i Radobolje.

U Radobolji ima kolibe samo јedan Podveležac, Jelovac Mujo iz Dola u Svinjarini. Svi ostali su u mahalі Pod Lovnicom, a stoka pase u Radobolji.

²⁸⁾ Mahalu Blaca nije opisao J. Popović u svom radu: Mahale na planini Bjelašnici GZM god. 1932.

Mahala pod Lovnicom. Kolibe u ovoj mahali nalaze se na granici šume, na visini od oko 1300 m. Šuma i planina Lovnica štite mahalu od sjeveroistočnih vjetrova. Leži na prisojnoj strani. Preko puta mahale je karstificirana površ Radobolja. Lovnica imade 11 bunareva koji nemaju žicu žive vode. Zemlja je glinasta i bunari se pune kišnicom. Odozgo su pokriveni drvetom. Živih vrela nema, živa voda je u Paleškama. U Čuhovićima ima jedna dobra javna čatrnja. Kuće su suhozide tahtare, ima i brvnara, ali ih ne zovu brvnare. Kolibe su im nepotpuno pregrađene »perdom« od protese. T'p kuće je na prelazu kamene kuće u brvnaru. Kolibe su jednoćelne ili dvoćelne (sa kućom i sobom). Mahala je u kraju koji je bogat livadama. U brojnim vrtućama Radobolje i oko mahale trava je bujna i visoka. Svi imaju čaire, livade kosanice. Trava je visoka naročito na dnu vrtuća. Siju ječam, zob i nešto krompira. Većina vrtuća ima gornji prečnik između 50 i 100 m. Ima ih bezbroj, većih i malih, većina ih je pravilna oblika izvrnute prazne kupe. Kraj je bogat travom, stoku ne puštaju u Radobolju da pase dok se ne pokosi trava. Sijena je toliko da ga ima dovoljno za krupnu stoku i preko zime. Zbog toga jedan dio čeljadi planištara ostaje i preko zime u planini. Ne isplati im se prenositi sijeno u Podveležje, niti su putevi podesni. Krhani imaju zemlje u Čuhovićima. U kolibama u Čuhovićima ima stalno neko od čeljadi, ali se smjenjuju. Stoka im nije ljeti u Čuhovićima, nego je tamo drže preko zime. Vidi skicu 19. Mahala se proteže od Raškog Dola do samih Čuhovića. Selo Čuhovići ima 47 kuća. Nastalo je na taj način što su planištari ostajali preko zime, a neke se porodice stalno naselile. Selo je novijeg datuma, iz XIX vijeka. Taj proces se danas vrši u Raškom Dolu.

Ovce gone na vodu ili na Blatačko Jezero (kad dignu sijeno sa krajina) a dotle poje stoku po lokvama (Karanfil Lokvi i dr.) ili je gone na živa vrela u Lukomir.

U Bjelašnici ima više lokava u vrtućama. Ne traju dugo. Prema pričanju seljaka, drže vodu 10 do 15 god'na, a onda se »džumbosa«, nestane vode u njoj. Kraj je načičkan vrtućama. To je karstificirana površ. Hemijskom erozijom proširi se pukotina i oteče voda. Seljaci vjeruju da se vrtuće džumbosaju zbog toga što u lokvama peru odijelo u vodi od sjerne vune. Sjernom vunom zovu vunu koja se neposredno skine sa ovce i nije prana. Voda sjerne vune vadi mrlje iz odijela i ona uzrokuje džumbosanje lokava. Navode da je kod mahale Krošnje bilo jezero koliko i Kalajli Jezero. Držalo je vodu 10 do 12 godina pa nestalo.

U mahali pod Lovnicom imaju svoje kolibe: Špage Mujo, Ramo. Duran, Murat i Puce Dervo, svi iz Šipovca, mahale G. Gnojnice. Špago Murat ima nešto čeljadi zimi u Radobolji. Nadalje svoje kolibe imaju: Isići Ramo, Ibro, Salih, Huso Salkin, Salko Husin, Osman, Ahmet te Dervo, svi iz Isića Dola, mahale G. Gnojnice. Iz mahale Kričanje imaju kolibe Krhani Mujo, (Halilov), Selim, Huso, Mujo Avdić, i Salko.²⁹⁾

Kao što se vidi, stanovnici ljetnih koliba u mahali Pod Lovnicom su isključivo iz G. Gnojnice. Špage nisu u istoj mahali sa Pucama nego sa Krhanima.

U Podveležje se vraćaju krajem septembra ili početkom oktobra. U mahalu stižu putem koji je opisan. Konaci su im isti.

²⁹⁾ J. Popović ne spominje Isiće (cit. djelo), koji su vazda imali tu kolibe.

Mahala Raški Do. Za mahalu Pod Lovnicom se neposredno veže mahala Raški Do.

Mahala je smještena u pitomoj dolini između Lovnice, Javorka (Jagodnje Strane) i Raške strane. Strane Lovnice su pod šumom do dna doline, a strane Raške Strane i Jagodnje Strane iznad koliba Podveležaca. Karakteristično je da su, kako u mahali Pod Lovnicom, tako i u Raškom Dolu i Jasenu, naselja tipa sela sa gonicima. Šuma je uglavnom bukova. Mahala se protegla od vrha doline do Radobolje. Dolinom ne teče potok, osim za vrijeme kiša. U mahali nema živih voda. Ima jedna velika javna čatrnja, ali ne drži vodu. Sama čatrnja je dobra, ali joj je »avlija« strma, bujice su je razorile i zasule česmu. Zidana je 1931 g., bujice su joj razorile zaštitni zid. U vrhu Raškoga Dola su dvije kolibe Čorića iz Dobrča. Iza njih slijede kolibe Goste Bešira. U 1951 g. na njegovu je zemlju došao Huso Dedić (Pločić) iz Kružnja. Idući od Šišan-Poljane kroz Do lijep je pogled na Raški Do i Radobolju. U Dolu ima staro groblje sa vrlo visokim, drvenim izrađenim »nišanima«. Iza kolibe Goste Bešira je koliba Goste Mumina. On ne izlazi na planinu već nekoliko godina. Slijede dalje kolibe opet Gosta Osmana, Hause i Jusufa. Osim Gosta, u Raškom Dolu su kolibe Špage Murata, te Zile Masleše. Goste su iz Opina, a Špage iz Šipovca, mahale G. Gnojnice. Zila Masleša je također od Gosta. Osim njih u Raškom Dolu imaju svoje kolibe Ferizi Murat i Omer. U Delića Polju, Kadijin Do, u Raškom Dolu ostaje i preko zime čeljad Feriza Osmana, Feriza Ahmeta i Goste Selima.

32) Mahala Jasen, kuća Saje Puce

Kako u selu nema vode stoku poje ili na Zelenim Njivama ili u Opančaku. Ovce pašom odlaze od zore do sumraka za vodom.

Pri ulazu iz mahale Pod Lovnicom u Raški Do jest mala srednjovjekovna nekropola na gromili. Nadmorska visina mahale je između 1300 i 1480 m. Na mahalu dolaze putem koji je opisan. Konac su im isti.

Mahala Jasen. Sjeverno od nekropole na ulazu u Raški Do, u produženju mahale Pod Lovnicom, jest pitoma mahala Jasen. Mahala se nalazi na krčevini u strani grebena Raška Strana (1566 m). Pred mahalom su čairi Radobolje. Dolovi mahale imaju ziratne zemlje, koju dobro obrađuju. U Jasenu

su kolibe Puca iz Šipovca. Najbolja zidana kuća je Saja Puce, otresite i energične starice. U mahali ima još svoju kolibu Puce Huso, ima suhozidu, a i kamenu kuću. Od Puca kolibu još ima Ibro. Njihove kuće su najbolje što sam ih našao u Bjelašnici. Osim Puca u Jasenu imaju kolibe Boško Jarak iz Rabine, Gosto Mrakić Mumin iz Opina i Avdo Gosto. Svoje kolibe imaju također i Jožići. Vode nema u mahali. Stoku poje u Zelenim Njivama ili na Opančaku. Ovce idu pašom čitav dan do vode. Pojila su im ista kao i onih iz mahale Zelene Njive.

U mahalu ne dolaze putem koji je opisan nego idu preko Konjica. Konaci za Jasen su: 1) Crna Gora, 2) Borci (Bijela), a zatim preko Konjica stižu na treći konak u mahalu. Kuće su im na nadmorskoj visini između 1300 i 1400 m.

Mahalu Jasen dijeli od mahale Zelene Njive kosa.

Mahala Zelene Njive. Upravo na kosi, na granici između Jasena i Zelenih Njiva, nalazi se koliba Ibri Pekušića. To je najbjeđnija koliba koju sam uopće našao na Bjelašnici. Koliba je kamena suhozida pokrivena ječmenom slamom, sa paprati i crnogoričnim grmljem.

Mahala leži ispod šume na obroncima. Sredinom mahale prolazi uvala. Verfenski škriļjci izbijaju tu ispod krečnjaka. Zbog toga u mahali imade nekoliko vrela sa žicom žive vode. Mahala je potpuno opravdano dobila ime Zelene Njive. Zemljište je dobro obrađeno, zasijano ječmom zobi i krompirom. Sve je svježije i zeleno. Vode ima dovoljno. Stoku poje

33) Mahala Zelene Njive. Koliba Mumina Pintula. Nošnja ljetnja

na koritima vrela Brļjaguša. Na tom vrelu poje krupnu stoku i uzimaju vodu za piće. Sitna stoka za pašom odlazi na pojilo u Opančak, Karanfil, i Kalajli Jezero; Lokve su udaljene do tri sata od mahale.

Kuće su suhozide tahtare, ali mnogo solidnije. Krov im je bolji i jači (Vidi foto 33). Mjesto od krečnjaka, suhozida je od pločastog škriļjca.

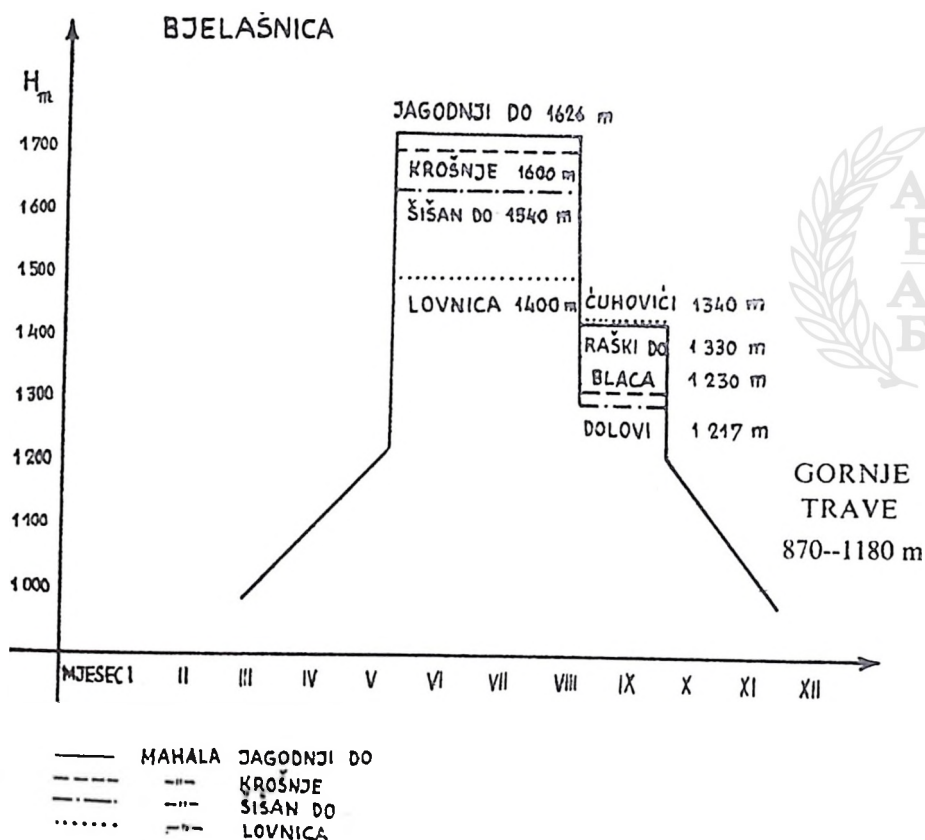
Kolibe imaju prezide. Nadmorska visina 1300—1400 m (Ibre Pekušića koliba).

Od Podveležaca u Zelenim Njivama imaju svoje kolibe Pintuli Mumin, Ibro, Osman, Omer, Husić Huso, svi iz Banjdola. Kolibe tu ima Pekušić Merka iz Svinjarine i Puce Halil iz Šipovca.

Konaci su im sljedeći: 1) Crna Gora, 2) Borci (Jazve) i 3) u mahali. I oni idu dakle preko Konjica. Prije su im bili konaci; 1) Zavelež, 2) Crna Gora, 3) Župa, 4) Raški Do i 5) Zelene Njive. Pred ratu su im konaci bili 1) Zavelež, 2) Crna Gora, 3) Župa i 4) preko Čepe u Zelene Njive.

U sela se vraćaju 20 dana prije »Lučina«, oko 10. oktobra.

Mahala Jagodnji Do.³⁰⁾ Iznad mahale Jasen kroz šumu vodi staza prema Jagodnjoj Strani i na površi Jagodnje Strane je mahala Jagodnji Do. Mahala je na velikoj visini, oko 1600 m. Smještena je u vali ispod Raške Strane. I pored toga što je velika visina, zemljište je obrađeno. Siju ječam i zob. Vode nemaju uopšte. Vodu za piće donose iz Zelenih njiva. Stoku gone na Karanfil Jezero, Opančak, a nekad u Zelene Njive.

Sk. 19. Šematski prikaz kretanja stoke u planini Bjelašnici

³⁰⁾ Mahalu ne spominje J. Popović (cit. djelo), a nema je ni na spec. kartama.

U Jagodnjem Dolu stalne ljetne kolibe imaju Jašarević Ahmed, Čorić (Bašić) Salko, Čorić Duran i Čorić Dervo iz Dobrča. Iz Svinjarine imaju svoje kolibe Dedić Pločić Huso, te Feriz Ahmed i Osman. Već je spomenuto da F. Ahmed i Osman imaju svoje zimske kolibe u Raškom Dolu. Oni imaju svoje stalne kuće u Svinjarini, ali je preko zime jedan dio čeljadi u Raškom Dolu. (Vidi skicu 19).

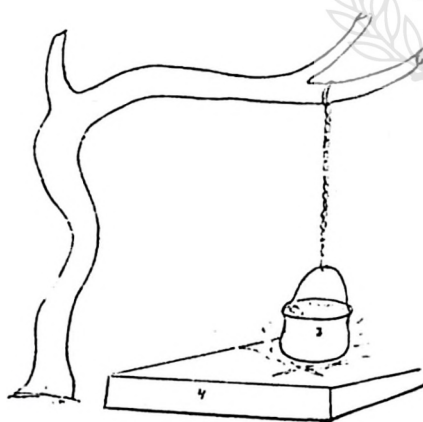
Iz mahale Jagodnji Do, između Javorka i Repišta (1666 m), silazi se u mahalalu Šišan-Poljanu. Ide se prostranom površi. Prekoputa je šumoviti Gornji Raški Do, dio planinskog grebena Lovnice. U dolini između Jagodnje Strane i Lovnice ispod mahale Jagodnji Do je Raški Do. Konaci su isti kao i u Raški Do.

Mahala Šišan-Do. Mahala Šišan-Do je smještena u Šišan Poljani. Ona je ustvari džemat Hajvaza, u koju neposredno i prelazi. U mahalalu se stiže kroz Raški Do. U ovoj mahali imaju svoje kolibe samo Smajkići Ibro i Smail.

Dedijer navodi da su Smajkići (Maksumići) starinci u Podveležju. U Šišan-Poljani u Hajvazima imaju svoje kolibe isključivo seljaci iz Gradske (srez Ljubuški) i to Maksimići. Smajkići su doseljenici u Podveležje. Porijeklom su također iz Gradske od Maksumića. Najbliži su im srodnici Maksumići (Sinanovići) Ahmet, Šaćir, Sinan, Alija i Dervo.

Šišan-Do se nalazi na raskrsnici puteva. Na SI su Krvavac i Vaganj. Sa sjevera je Šišan-Poljana iza kose Kremeniti Brijeg. Sa Z su Javorak i Repište, a sa J. Runjave Glave (na spec. karti Runjeve Glave), a dalje je Lovnica. Šišan-Do ima prečnik oko 1 km. Zovu ga još i Okruglo. To je dio polja prema Hajvazima. Preko dola vode putevi na lokve: Kalajli Jezero, Karanfil Jezero i dr. Dalje vode putevi planišlara iz mahale Raški Do, Pod Lovnicom, Šišan Polja i Hajvaza.

U Šišan Dolu nema vode. Na kolibama su korita pokrivena gunjima, na kojima se topi snijeg. Snijeg vade iz Obradovića sniježnice na krvavcu. Spuštaju čovjeka do 10 metara duboko i četvorica izvlače led izcijepan na sanduke. Stoku poje na Kalajli Jezeru, a na oko 50 m u prečniku, a 3 do 4 m dubokoj Karanfil Lokvi. U Lokvama ima vode preko čitavog ljeta. Potrebno bi bilo izraditi lokvu na mjestu Prijevorac, gdje se nalazi dolina (vrtača) sa prirodnim naplavom. U kolibi Ibrahima Smajkića naišao sam na interesantnu »kotlanicu« od kleke, krivulja (Pinus montana) Skica 20, koja zamenjuje verignjaču.

Sk. 20. »Kotlenica«

U mahali siju zob, ječam i krompir. Preko zime ne ostaje niko u Šišan-Dolu. Smajkići imaju svoja jeseništa u Dolovima. Sude: škipove, burila, sinije i drugo krupnije posude ostavljaju preko zime u Čuhovićima ili u Dubočanima, gdje Smajkići imaju svoju zimsku kuću i svoje zemlje.

Na ljetnim stanovima po pravilu nema klanica. Imaju samo torove za ovce i janjad. Foto 34

34) Šišan-Do. Čobanica »pripušta« stoku na pašu. Sprijeda torine

Trave na Radobolji, Zelenim Njivama, Raškom Dolu, Lovnici, Čuhovićima su lijepe i bujne tako da ih i kose. Podvelešci koji imaju više kosanica drže na Bjelašnici stalno krupnu stoku i preko zime. Otud neki imaju zimske kuće u Raškom Dolu, a ljetne u Jagodnjem Dolu, dok drugi, Krhani, imaju zimske kuće u Čuhovićima.

Nadmorska visina dola je 1540 m. On je karstificiran, pun mladih i starih vrtača. Manji dolcvi nastali su hemijskom erozijom, oni su tvrdi i nisu »džumbosali«, kako vele. Veći su na dnu šuplji i od dna vode duboke jame. Provale se a zatim upada zemlja unutra, zatrpa ih i tako nastaju velike vrtače. Primjera svježeg stropoštovanja vrtača ima vrlo mnogo na Bjelašnici.

Pored Podveležaca, u Šišan-Poljani imaju svoje kolibe Trnovac Ibro, Spahalići Duran i Adem iz Gubavice, sreza mostarskog, Maksumići Hasan i Becić iz Gradske, srez Ljubuški, Špage Mustafa, Salko, Alija, Ibro, svi iz Gradske, sreza Ljubuškog. Oni su porijeklom iz Podveležja. Potomci su legendarnog junaka Podveležaca Alije zvanog Barjaktara, za koga pričaju da ga nije moglo probiti puščano zrno. Otac pomenutih Špaga se oženio iz Gradske i otselio iz Podveležja.

Mahala Šišan-Do prelazi neposredno u Hajvaze. Granica nije oštra, računa se da Hajvazi počinju od Husića (Maksumića koliba). U Hajvazima imaju kolibe Maksumići (Husići) Selim, Hamid, Huso, Alija, Ibro, Mujo, nadalje Maksumići Pašanovići, prozvani po nekom Pašanu: M. Meho, Maksumići (Nunići) Zulfo, Mujan, Ibro, Omer, Mujo, Maksumići (Krhanovići), Osman, Salko, i Maksumić (Duranović) Salko. Pored njih su katolici Puljići (Vlahići) Jozo iz Kamene, Niko i Luka. Luka je nestao u ratu. Tamo su mu samo djeca.

Podvelešci dolaze u mahalu putem koji je opisan kroz Raški Do. Konaci su im u Uborku (Crna Gora), Župi uz Neretvu i mahali.

Mahala Gola Brda. Iz mahale Zelene Njive kroz šumu između Zelenih Njiva i Golog Brda zvanu Preslica i Jelike, dolazi se u mahalu Gola Brda. Od Zelenih Njiva udaljena je kroz šumu 45^m. Sa stokom stižu u mahalu preko Jagodnjeg Dola podnožjem Javorka.

Gola brda se nalaze u vrtiči ispod Medene Glave (1681 m) na podnožju Orlovca, na ivici šume Bukovine i Preslice. Foto 35. Mahala je mala, na visini od 1640 m. Ona je u Sarajevskom srezu. Šuma Bukovina

35) Mahala Gola Brda

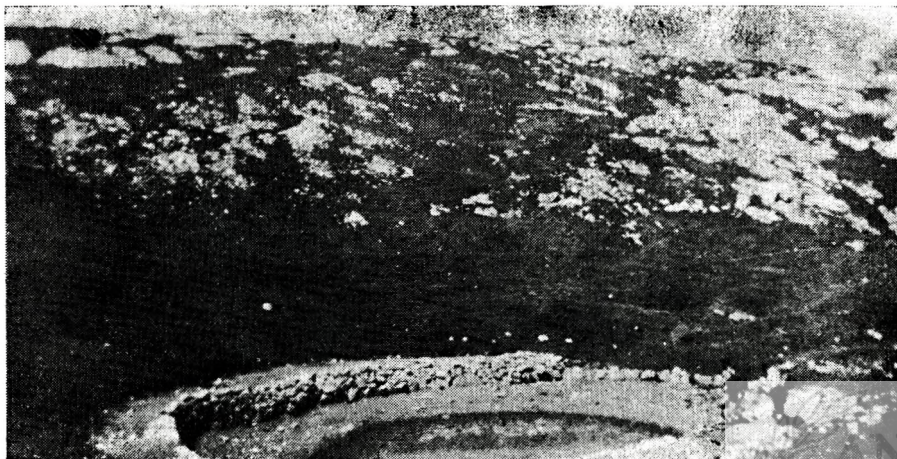
je pretežno bukova, ali ima i »homara« (Picea excelsa). Ovdje homar znači smrč, a u Podveležju znači grm. Osim smrče ima jele i javora.

Kuće su suhozide tahtare. Uz kuću imaju korita za topljenje snijega. Imaju oblik i dimenzije korita kako su opisana na Paratku. Stoje na rašljama, koje su visoke 1,30 m. Voda sniježnica je ovde vrlo slaba ukusa. Korita su prekrivena gunjevima. Kolibe su im niske, prilogle uz zemlju. Vrata su im visoka svega 0,70 m. Mahala nije na putu, nego je postrani, potpuno izolovana i opkoljena šumom. Ima veliku čatrnju sa avlijom od betona. U njoj nestane vode. Piju vodu snježnicu, koju vade u Obrado-

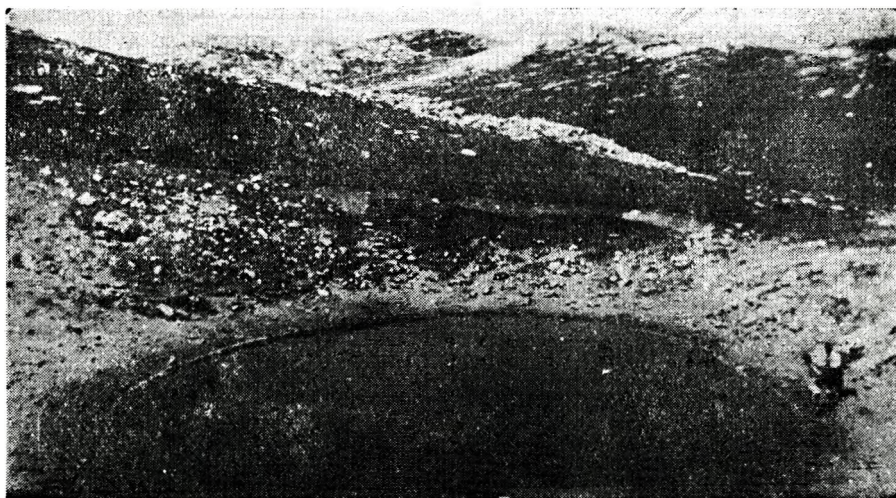
36) Stoka na Ridinškama

vića sniježnici na Krvavcu. U blizini mahale na Ridušama (Foto 36) je veća Riđa lokva. Nalazi se na putu između Golih Brda i Krošanja. Bila je prirodno »jezero«. Prije rata je obzidana i otada ne drži vodu dobro. Dne 15 jula 1951 g. imala je samo malo vode. Nije dobra za piće; poje stoku. (Foto 37). Između Ride Lokve i Golih Brda u neposrednoj blizini Golih Brda nalazi se veća lokva Karanfil Jezero. Boja jezera je intenzivno zelena (gift grün od planktona). Prečnik lokve je oko 20 metara;

37) Lokva Ridjuša

vrlo je plitka. Na lokvi poje stoku koja pase okolo. (Foto 38). Čitav kraj između Golih Brda i Krošanja je karstificiran i načičkan vrtačama, koje su obrasle travom. Trava je visoka i dobra, naročito na dnu vrtača. U mahali ne siju.

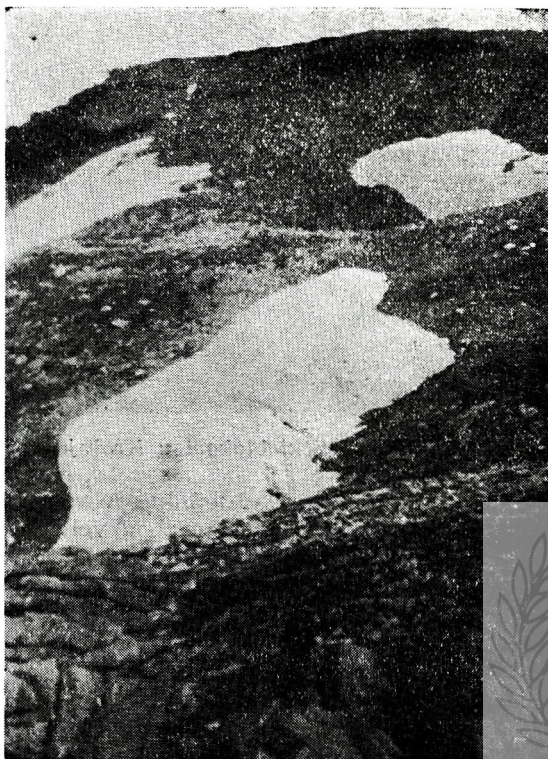

38) Karanfil lokva (Karanfil Jezero)

U Golim Brdima imaju kolibe: Husnići (Becići) Mujo i Husnić Osman, oba iz Svinjarine. Ostalo su Džihe iz Dračevica. Kolibe imaju Dž. Derviš, Mumin, Bajro Konaci su isti kao i u Mahali Jasen prije rata.

Mahala Krošnje. Put od Šišan-Dola preko kose Kremeniti Brijeg i Šišan-Poljane ide između Javorka i Krvavca preko Krnje Jele i Sedla Klekovače u mahalu Krošnje. Odmah iza prevoja Klekovače u pravcu Kružnja vide se ogromni lokovi, erratica (blocs erratiques). Nalaze se na takvom položaju da se jasno može utvrditi njihovo porijeklo. Sa S strane Krvavca nalazi se oko 20 dolova u kojima je 15 VII 1951 g. još uvijek bio snijeg. Snijeg se krajem ljeta topi. Ni u jednom snježaniku ne ostane snijega čitavo ljeto. Foto 39.

Mahala Krošnje je najstarija i najudaljenija mahala u koju dolaze Podvelešci. Nalazi se u sarajevskom srezu. Smještena je ispod Krvavca u jednom cirku, koji je sa svih strana opkoljen grebenima. (Foto 40).

39) Krvavac, snježanici. Gore Snježani Do, dolje Veliki Lokvinjak.

40) Mahala Krošnje. Pred kolibama koprive

Granice same mahale su: Štirni Do, Duboki Do, Revi Do, Mala Riđuša, Samarni Kuk i Lokvanjska Bara. Šire su im granice Grkarica, Zvezdarnica, Vlahinja, Ramin Greb, Mrtvanje, Gavan-Kuk, Kalajli Jezero, Stogača, Preslo, Bandijerna i Grkarica.

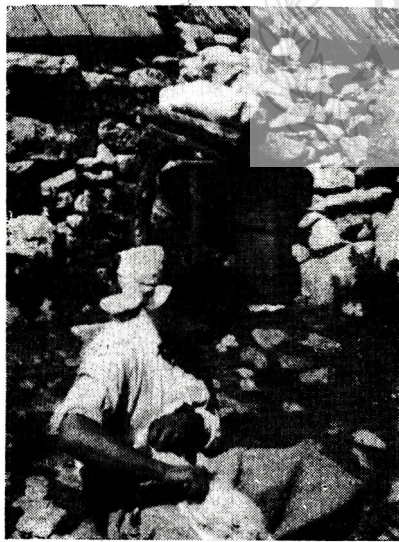

41) Erratica, eratički blokovi u Krošnjama

Kolibe u mahali su suhozide tahtare, vrlo slabe i bijedne. Suhozide nisu malterisane ni izvana ni iznutra. Visina zida je 1,45 m, a vrata 0,95 m. Širina vrata je 0,80 m. Krov je nagnut pod uglom 55°. Namještaj je kao u svim kolibama. U kući Osmana Marića (Faića) zatekao sam tri kreveta prekrivena gunjima. Ni sam našao nijedan predmet namještaja koji nije

spomenut na početku kad je bilo govora o namještaju koji nose u planinu.

U mahali ne siju ništa zbog velike visine (1640 m). U njoj nema žive vode. Ima jedna čatrnja u kojoj bude vode za piće još najviše mjesec po dolasku u mahalu, a zatim i ona presuši. Na putu za Stanare nalazi se čatrnja, koja ne drži vodu. Dobivala je vodu iz živoga vrela, zvanog Pišteta, kroz cijev. Ta cijev je sada pokidana i čatrnja, koja bi mogla da ima stalno vode, suha je. Krajem avgusta 1952 g. vrelo Pišteta nije presušilo. Iz mahale Krošnje gone stoku da je poje na Pištetima, a tu i peru rublje. (Vidi foto 67) Već od jula vade snijeg iz Obradovića sniježnice i tope ih oko kuća (Foto 42). Stoka se poji po lokvama. Sitnu stoku gone na Marči-Polje, i na lokvu u Sitniku (u spec. karti Sinička lokva). Poje ih takođe po lokvama Govedarnice i Vranislave (tako zovu Hranisavu). Dok ima snijega po sniježanicima, hvataju vodu koja se topi, i poje stoku.

42) Brljanje kože za oputu. Topljenje snijega u mahali Krošnje

U Krošnjama imaju svoje kolibe: Marić (Faić) Dervo i Osman, Marić Mrnđić Hasan, Voljevica Selim, Huso, Biber, Ibro). Husnić Mumin, Brkani Ibro, Omer, Alija, svi iz Svinjarine. U kolibi Bajre Džihe je Alija Fazlić iz Banjdola. Iz Banjdola su Husnić Huso i Selim.

Ostali Podveležci vele da planišтари Krošanja imaju najbolje trave i da im se stoka najbolje utovi. Po izgledu njihovih koliba ne bi se to moglo zaključiti, iako vlasnici tih koliba imaju prosječno 250 do 300 brava i spadaju među najmučnije. Između kuća sve je zaraslo od kopriva, što još više daje naselju bijedan izgled.

Na putu u planinu imali su prije rata konake: 1) Zavelež (Javorci), 2) Gračanica više Crne Gore, 3) Župa pod Čepom, 4) Raški Do i 5) Krošnje. Poslije rata su im konaci: Crna Gora, Župa, Raški Do i četvrti konak u Krošnjama.³¹⁾

Putevi u planinu Visočicu. U planinu Visočicu odlaze ljeti uglavnom seljaci iz Kružnja i Kokorine. Iz svojih sela istjeraju stoku na glavni put Mostar—Nevesinje. Tim putem kroz Bišinu preko Grepka prelazi se u »Kasabu« (Nevesinje). Kroz samu kasabu ne idu sa stokom, nego je zaobilaze i izbijaju na cestu koja iz Nevesinja kroz Nevesinjsko Polje vodi prema Glavatičevu. Put prolazi kroz Bojišta (850 m) i Sopilje (860 m). Jedni padaju na konak kod Pridvoraca (866 m) kraj lokve zvane Pomor. Tu poje stoku. Ostali produžuju pored Kljuni (919 m) i Presjeke (960 m) do Kamenitih Rupa. Usred Kamenitih Rupa nalazi se uzvišenje Pašina Gomila (973 m). Kamenite Rupe su pravilno dobile svoje ime. Tu je niz vrtača jedna do druge. Dno vrtača je obraslo travom i rijetkim grmljem, ali nigdje na konaku nema stabla ni kolibe gdje bi se moglo skloniti. Takva mjesta i biraju za konake. U jednom danu prode 10.000 do 15.000 grla stoke tim putevima. Kad bi konačili blizu sela, stoka bi činila štetu. Ukoliko pada kiša, noće isto u vrtačama bez zaklona. Tako je bilo i 7 VI 1952 g., kiša je bila tolika da je ugasila vatre koje su naložili da kuhaju večeru.³²⁾

Kamenite Rupe spajaju Nevesinjsko Polje i plodno Kruševsko Polje (u spec. karti Boroviško Polje), koje se smjestilo u kotlini između Crvnja

³¹⁾ O mahalana u Bjelašnici pisao je J. Popović u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLIV/I god. 1932. Kako se stanje koje sam ja našao u 1949 i 1951 i 1952 god. znatno razlikuje, predaleko bi me odvelo da te razlike svaki put citiram. Potrebno je uporediti naša dva opisa. Neki mahale J. Popović nije ni opisao.

³²⁾ U 1952 god. odlazak je pao u vrijeme ramazana, kad muslimani poste od sabaha do akšama. Jadno je bilo gledati stare i boležljive žene kako se muče zbog toga što ne smiju da se napiju vode od 1 čas i 30 minuta po ponoći do 19 časova i 30 min., punih 18 sati. Čitav dan putuju sa stokom po vrućini i po neravnu terenu. Kod Kljuna su neke iznemogle. Isto tako je jadno gledati djecu na kiši. Stavili su ih za vrijeme puta »na antrešelj« (na vrh tovara, između dva arara) i umotali u gunj. Tako uopšte prenose na planini malu djecu i dojenčad. Školska djeca idu pješke i još tjeraju stoku. U Kamenitim Rupama, iako je kiša padala a zaklona nigdje nije bilo, prespavali su svi, pa i djeca na otvorenom zemljištu u vrtači. Odrasli su ležali na zemlji na pelenašu pokriveni bičaljem preko glave, djeca su ležala među ararima. Naravno da su bili mokri. Sušili su se ujutru. Kiša im je natopila gunje i arare, što je konjima još više otežalo, a i inače su bili teško natovareni. To, međutim, nije uticalo na vrijeme polaska sutra ujutru. Iako je i ujutru padala kiša, nastavili su put rano. Njima je bilo svejedno ili putovali ili u vrtači na otvorenom čekali da kiša prestane. Požurili su da što prije stignu na prvo odmaralište, da bi im stoka u Liješću pasla. I pored svega toga. 8-VI-1953, kad su nastavili put za planinu, oko 5 sati ujutru prošli su kroz selo Borovčice pjevajući, iako je kiša padala.

i Crne Gore. Kroz Kamenite Rupe oticala je voda iz Kruševskog Polja u Nevesinjsko Polje. Polje je pokriveno debelim slojem ziratne zemlje i neobično plodno.

Prije nego što rastovare konje u vrtaćama Kamenitih Rupa, odvale nekoliko krupnih stijena i naprave podlogu na koju postavljaju vreće, arare, sepete, gunje i ostalo da se kišnica pod njih ne podlijeva. Sve to pokriju gunjevima. U vrtaćama lože vatru, muzu ovce i krave, kuhaju vareninu za večeru, itd. Sve je to na trku. Mladi sa konjima i burilima odlaze da mole od okolnih seljaka vode za piće. Stoka je napojena usput na Grebku, u Nevesinju i na Ponoru.

U sredini polja, na osojnoj strani grebena Prisoj (1051 m) nalazi se selo Borovčići, čija je nadmorska visina 1000 m. U Borovčićima se nalazi velika lokva, duboka ljeti do 2 m a zimi i 4 m. Ima stalno vode i preko ljeta. U Borovčićima pored lokve ima i privatnih čatrnja. Na Borovćičkoj Lckvi poji se redovno preko 1000 krupne i 2000 do 3000 sitne stoke iz sela: Luke, Prkovići i Borovčići. Selo je vrlo pitomo. Smatraju ga najbogatijim selom u Nevesinjskom Polju. U polju uspeva pšenica, ječam, ovas i krompir. Kukuruz ne uspeva.

Kruševsko Polje je, ustvari, dio Nevesinjskog Polja odvojen izdignutom prečagom Kamenitih Rupa. Kraj ima izrazitu jezersku plastiku. Prečaga Kamenitih Rupa je karstificirana. Snesena zemlja sa Crne Gore i Crvnja čini debele naslage ziratne zemlje u polju, otud njegova plodnost. Krupna stoka im pase u Crnoj Gori. Krava je pretežno gatačka buša, rjede pingavac križan sa bušom. (Za vrijeme stare Jugoslavije bilo je uvezeno nekoliko priplodnih grla). Stanovnici su 100% muslimani. Ima velikih zadružnih porodica. Porodica Juse Eminagića brojala je 7 VI 1952 g. 23 člana. U selu imaju kola sa drvenim kotačima kao i Kljunima.

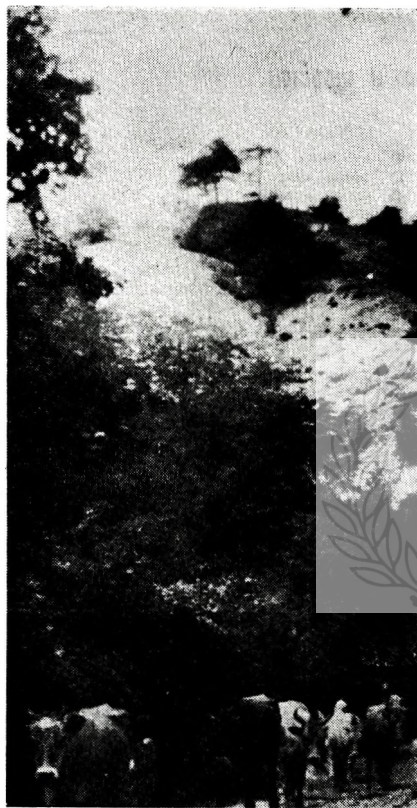
Odmah iza Borovčića, kraj škole u Luci, u dvorištu Glogovca Nikole na visini 933 m dozrijeva jabuka.

Selo Luke kraj koga se prolazi je malo selo zbijenog tipa, sa dvije mahale. Ima zadružni dom i školu podignutu po oslobođenju. Centar je sjevernog dijela Kruševačkog Polja, zvanog Gornje Polje, koje nije plodno kao dio južno od Borovčića.

Iza Luke počinje blag uspon. Reda se niz vrtaća jedna do druge. One su prostranije i veće nego u Kamenitim Rupama i zovu ih dolovi. Tu je karstificirana zaravan, visine između 983 i 1042 m, zvana Liješće. Podvelesci stižu rano sa stokom na Liješće, već oko 8 sati. Tu im je odmor. Konji se rastovaraju na isti način kao i na konaku. Stoka se tu duže napasa, jer iza Liješća sve do mahale nema više prave paše, stoka pase travu usput. Međutim, kako u roku od 2 do 3 dana prode tim stočarskim putevima nekoliko desetina hiljada grla stoke, to za posljednja stada uopšte ne ostaje trave. Na Liješću ostaju do oko 14 sati. Čobani i mladarija su oko stoke, paze da ne ode u zabran. Stariji liježu oko arara i vreća, odmaraju se, drijemaju i eventualno suše na suncu.

Od Liješća počinje silazak u dolinu Neretve. Put je vrlo uzak i strm. Opasan za konje s tovarima. Strana niz koju se silazi zove se Bijeli

Pijesci, (Foto 43) ispod Ravnog Brda (1033 m). Ime je dobilo po tome što su tu dolomiti sitno razdrobljeni u bijeli pijesak. Strana je obrasla rijetkom bukovom šumom. Bukve se bore sa bujicama koje im između žila ispiraju taj sitni dolomitni pijesak i zemlju. Mnoga se bukva sva iskrivila, a neke leže oborene, voda im je toliko isprala pijesak, da ne mogu da se drže uspravno. Tako je sve do Strmnice, doline kroz koju protiče slabi potok Strmnica. Odatle počinje dobar konjski put. Kod raskrsnice za Lađenicu na Neretvi, počinje uspon uz Krstac, 807 m. Uspón je strm i valovit. I tu je na površini dolomit, kao i u strani Bijeli Pijesci. Dolomit je sve do vrha. Kad se pređe strana, javlja se odmah verfen, a s njim i vrela. Odmah pri vrhu Čuke je slabi izvor. To je ustvari lokva, koja presuši. Voda ima temperaturu vazduha. Dne 9 VI 1952 t^o mu je bilo 20°C pri temperaturi vazduha od 21°C. Na dnu zapadne strane Krstaca, zvane Poklopac nalazi se vrelo Zmijinač (na spec. karti Zminjac). To je krasno, jako vrelo. Ima dva izvora. U podlozi je uma. Temperatura u oba kraka 9 VI 1952 g. u 12 sati 30 m bila je 9°C. Voda potiče dakle iz jednog kanala, a pod zemljom se račva u dva kraka. Na jugu od tog vrela, oko 150 m daleko, u šumi Poklopac je vrelo malog bezimenog potočića koji protiče pored Zmijinca. U 13 sati 30 m vrelo je također imalo t^o od 9°C. Odmah iza Okučići, na putu za Glavatičevo nalazi se malo vrelo koje je imalo u 14 sati t^o od 8,2°C. Iza Zmijinca put vodi istočnom stranom Kvanja (1328 m) u Glavatičevo, centar Župe. Neretva se tu nešto proširila. U klisuri između njena izvora i Ostrožačke Kotline je tu malo proširenje. Nadmorska visina Glavatičeva je 349 m. U Glavatičevu se nalazi preko Neretve drveni most, prilično slab. Iznad njega je dolomitni Orlov Kuk, sa rijetko razbacanim borovima. Neretva je tu bistra i brza. Selo je stradalo za vrijeme rata, ali se obnavlja. U Glavatičevu je glavna raskrsnica puteva u pojedine mahale na planinama Bjelašnici i Visočici. Tu se stočari koji idu i preko Brasine, Zije malja, Crne Gore i Bahtijevice sastaju sa onima koji dolaze preko Neve-sinskog Polja. Odmah iza Glavatičeva odvajaju se putevi za Bjelašnicu od puta za Visočicu.

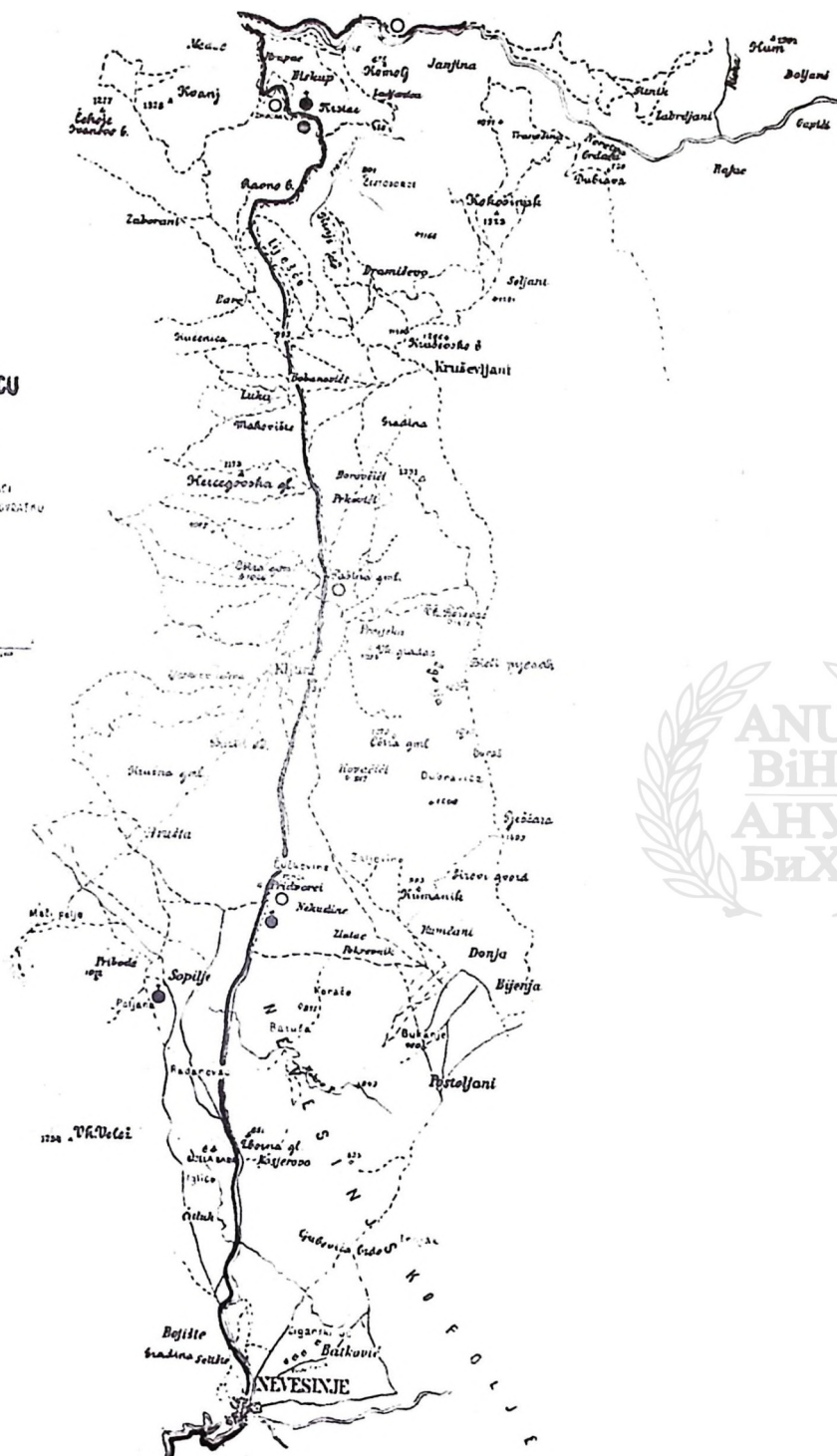
43) *Bijeli Pijesci ispod Ravnog Brda. Goveda prolaze dolinom Strmnice. Dolomitni pijesak jako ereoidiran.*

KARTA 4

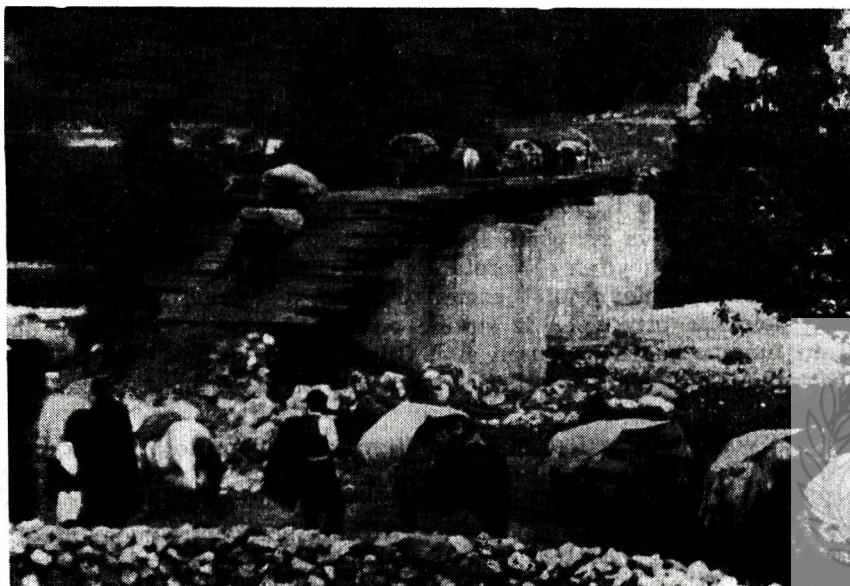
PUT U VIŠOČICU

LEGENDA:

- BIVŠI KOMANI
- SADAŠNJI KOMANI
- KOMANI PRI POSREDOVANJU
- DELENJENI

Vrlo je interesantno posmatrati prelaz stada stoke preko mosta. Talas za talasom, stado za stadom u razmaku od 15 m, stiže na Neretvu i prelazi preko mosta u Glavatičevo. Taj dan (9 VI 1952 g.) je preko Nevesinja samo za Visočicu išlo oko 50 domaćina »humnjaka« (stočara iz Hercegovine), iz Podveležja, Kamene, Vranjevića, Rabine, Gubavice i drugih sela srezova mostarskog, nevesinjskog i stolačkog. Svaki domaćin je imao prosječno 250 do 300 ovaca, 10 do 30 goveda i teladi, 5 do 10 konja tovarnih, jahaćih, ždrebadi itd. U svemu je taj dan prešlo preko mosta u Glavatičevo oko 15.000 ovaca i jagnjadi, 1000 do 1500 goveda i 500 do 700 konja (Foto 44). Konji i goveda prelaze bez ustezanja. Idu

44) Natovareni konji prelaze most na Glavatičevu na putu u mahale

na most koji nema nikakve ograde. Sa ovcima je teže, ne mogu ih natjerati na most, hvataju par ovnova predvodnika, vuku ih, a ostale ovce nagone i na taj način prelaze most. Ponekad se sastane više stada oko mosta i tada su svi angažovani oko toga da im se stoka ne izmiješa.

Obično oni koji idu u istu mahalu putuju skupa, uvijek u izvjesnom otstojanju da se stoka ne miješa. Blejanje ovaca, rikanje volova, lavež pasa objavljuje dolazak novog stada.

Odmah iza prelaza preko mosta odvajaju se oni koji odlaze u mahalu Poljice. Ne treba zamijeniti ovu mahalu sa mahalom Police koja je na sjeveru od Glatkog. To je sasvim druga mahala, a označena je na spec. kartama 1:50.000 kao Poljice.

Mahala Poljice. Mahala Poljice je ustvari na Poračama (1091 m) istočno od Bjelimića (Odžaka). Čim pređu Neretvu, idu desnom njenom stranom. U Ladenici kod Tucakovića kuća im je drugi konak. Tu su nastanjeni Tucakovići, koji čuvaju originalni pisani dokument, kojim su stekli pravo na Visočicu. Od Ladenice nastavljaju uz Neretvu do Slati-

nice, njene pritoke, a zatim idu cestom uz Grab do na Bjelimiće. Od Bjelimića put ide iznad Ježepasina do Gradelina, a odatle na Porače, gdje se nalazi mahala.

Na karti 1:50.000 mahala nije uopšte unesena, a ne spominje je ni J. Popović.³³⁾

U mahalu nisam stigao. Podatke o mahali dao mi je Meho Crnalić, koji ljetuje sa stokom na planini u Poljicu. Mahala se vidi sa ceste uz Sirovi Gvozd, u JI pravcu.

U mahali imaju kolibe: Mujo Zuhrić, Voloderi Hasan i Hadže, Ibro Crnalić, svi iz Kokorine, Crnomerovići Arif, Osmah, Selim, Ibro, Mumin, Alija, Murat, Salih i Bešir, svi iz Kružnja. Kolibe su im krovare, sve osim jedne tahtare. Mahala je pitoma, nije na velikoj visini. (Vrh Porače je svega 1091 m). U mahali ima dovoljno vode. Ima vrela, a u blizini je potok Dragin i drugi. Dragin ima toliko vode da se na njemu nalaze i mlinice. Konaci su im: Prvi u Kamenitim Rupama, drugi u Ladenici kraj Tucakovića kuća, a treći u mahali. Pri povratku su im konaci: Prvi u Poklopcu, drugi Nekudine ili Sopilje u Nevesinjskom Polju, a treći kod kuće u Kokorini ili Kružnju. Svi primaju pobravičarske ovce.

Od Glavatičeva svi ostali Podvelešci koji imaju mahale na Visočici nastavljaju put lijevo niz Neretvu prema pritoci Neretve Račici. Put vodi ispod strme dolomitne stijene. Oko 200 m daleko od mosta iz zdrobljenog dolomita pišti voda iz stotine pukotina. Iako je zdrobljen, dolomit tu fungira kao nepropusan sloj. Cijela strana Orlova Kuka (723 m) je od bijelog dolomita koji je jako zdrobljen, raspada se kockasto. Slabo je pošumljen.

Put vodi dalje uz Račica-Potok, lijevom stranom do prijelaza, a neposredno pred prelazom u dolomitu je malo vrelo. Pri t⁰ od 21°C 8 VI 1952 g. imalo je t⁰ u 15 časova 10,2°C. Kad se prede Račica, počinje uspon uz Kuk. I dalje je dolomit sa rijetkom borovom šumom. Krošnje borova imaju oblik zastavica. Dobile su taj oblik uticajem vjetra. Pravac zastavica se poklapa sa pravcem dominirajućeg SI vjetra. Tu je redovno drugi konak. Put je naročito strm do Razića, a zatim se, od male, vrlo pitome mahale Krstac, u kojoj su kolibari iz Župe, polako uspinje prema Razića Blacama uz strane Huma. (1204 m). U 1952 g. nisu imali konak tu, nego su produžili dalje. Iznad Razića je Suha Česma, slabi ograđeni izvor sa koritom. Dne 8 VI 1952 g. t⁰ na izvoru u 18 sati bila je 12°C pri t⁰ od 18°C. Drugi konak im je bio na jednom proplanku ispod Blaca. Na Blace su otišli oni koji putuju dalje, za Police i Razošlje. Neki od njih su otišli i do Padališta kod Sirovog Gvozda. Konji stižu prvi. Rastovaraju se kao i na prvome konaku. Dok se stariji muškarci odmaraju pored naložene vatre, mladi nemaju odmora, sa konjima odlaze po vodu. Ovce kasno stižu. Žene su u velikom poslu. Čobanice broje ovce, odvajaju tude, traže svoje, kojih nema. Svaki čas dolaze čobanice iz drugih stada, traže i poznavaju svoje ovce. Usput redovno ponešto i lipsava. Obično jaganjci. Prebrojavanje traje dugo. Broji se po nekoliko puta. Domaćice muzu krave i ovce. Sprema se večera, sve na brzinu. Poslije večere obilaze se komšije. Svi su u blizini, ali su im stada odvojena. Razgovor se vodi

³³⁾ Vidi J. Popović, Mahale (ljetni stanovi) na planini Visočici, GZM XLV, 1933 god.

uglavnom o putu, vremenu itd. Odlični su metereolozi.³⁴⁾ Ubrzo legnu da se odmaraju svi, osim domaćice, koja liježe poslednja nakon što je raspremila suđe i pripravlila jelo itd.

Rano ujutru počinje spremanje za put. Prvo kreću ovce, oko 5 sati, stado iza stada. Mladici dolaze da hvataju i traže konje, koji su po noći odlutali u šumu. Natovare ih ponovo i oko 6 sati ujutru kreću samarni i jahači konji prema Blacama. Na proplanku ispod Blaca je ograđeno Husino Vrelo. Na izvoru 9 VI 1952 g. u 6 sati ujutro imalo je t⁰ 12°C pri t⁰ vazduha od 15°C. Neposredno iza Husina Vrela je selo Blace (995 m). Seljaci ga zovu Razića Blaca ili Mala Blaca za razliku od Blaca na Bjelašnici iznad Blatačkog Jezera. Kroz Blaca protiče potocić Blace. Zapravo je to obični curak. Selo je malo, planinsko, zbijenog tipa, Kuće su drvene sa strmim drvenim krovom, tip brvnara. U jednom dočiću siju raž, ječam i krtolu. Ima livada i kosanica. Iza Blaca počinje uspon prema Krstacu (1664 m). Neposredno iza sela je strana Zmijjinac. U šumi je izvor Zmijjinac. Pri t⁰ vazduha od 15°C u 6 sati 35 m, t⁰ najnižeg vrela do Blaca bila je 8° C, a izvora odmah do njega nešto više, bila je 8,02 C. Put vodi kroz bukovu šumu Zmijjinac. S puta se na SI vidi planina Grušča. (Foto 45). Krasan je pogled na Prenj. Imao sam namjeru da posjetim

45) Grušča planina

³⁴⁾ Još u godini 1951 imao sam namjeru da sa Bjelašnice pređem na Visočicu. Bio sam u mahali Blace. Bilo je vedro i lijepo vrijeme. Oko tri sata popodne skrenu mi pažnju domaćin na sasvim mali oblačić koji se uhvatio oko Prenja, kao da se tanka maglica uhvatila. Nigdje nije bilo oblačka. Savjetovao mi je da ne prelazim na Visočicu jer će uskoro nevrijeme sa maglom. »Kad je u planini magla, onda i ja po tri sata lutam oko svoje kolibe, a ne mogu da je nađem«. Tako je i bilo. Sutradan sam, mjesto u Visočicu, rano ujutru po lijepom vremenu krenuo u Konjic. Oko deset sati udarila je kiša. Nije prestala nekoliko dana iza toga.

mahalu Grušču. Međutim, u mahali još nije nikog bilo. Oni kreću tri dana i 21 ostalih. Podatke o mahali Grušči dobio sam od Mehe Jelovca iz Dola, (Svinjarina). Našao sam ga u Mostaru, gonio je pobravičarske ovce, koje je prikupio u selima oko Mostarskog Blata. Njegova ljetna koliba je u Grušči.

Mahala Grušča,³⁵⁾ Mahala se nalazi na planini Grušča, koja je sastavni dio Visočice iznad sela Grušča. Kolibe Podveležaca su smještene u Polju i Mekotama. Grušču svi oni nazivaju planinom, iako na spec. kartama nije označena kao planina, a nije ni mahala Grušča označena na karti. Planina je obrasla u nižim dijelovima crnogoričnom šumom, pretežno borovom, dok su njeni viši dijelovi pašnjaci. Sije se ječam, zob i krompir. U mahali ima 35 koliba, Svoje kolibe i vlasništvo imaju Podvelešci Jelovac Meho, Ibro i Salko, Marić Ibro i Meho, Šaban Puce i Ibro Macić. Svi su iz Jelovčeva Dola — Svinjarina. U Grušči su ljeti Čolaković-Halilović Alija, Ibro i dr., a iz sela Grušče na Visočici: Macići, Fišići, Bubali i Poturi.

Drže i pobravičarske ovce.

Mahala ne oskudijeva vodom. U okolici ima više izvora: Macića bunar, Turisova Voda (Hotanj), Kriva Voda i Kiđuša Voda. Imaju tri lokve: Suvo Jezero, Gornja i D. Lokva, na kojima napajaju stoku. Konaci za mahalu su im prvi u Crnoj Gori, drugi u Razićima (Župa) ili u Razića Blaci, a treći kod kuće. Od Razića Blaca idu na Lisac. Od glavnog stočarskog puta put se odvaja pred nekropolom na Sedlu pod Krstacem.

Konaci su im bili prije rata: prvi Javorci (Zavelež), drugi Crna Gora, treći Razići i četvrti u mahali. Kao što se vidi, oni iz Svinjarine putuju u mahalu preko Zijemalja. U mahali imaju i ziratne zemlje koju obrađuju. Svi Macići osim jednoga, odselili su u Grušču. Po njima je dobio ime i Macića Bunar, koji je pogrešno označen na spec. kartama kao Macića Bunar.

Podvelešci koji putuju za ostale mahale prolaze kroz Zmijamac, iz koga počinje uspon na Krstac. Ide se kroz prodo, zvani Ploče. Kroz prodo protiče potočić. Nadmorska visina mu je oko 1100 m. U prodoli Ploče ima izvora. Vrelo Ploče je neuređeno, slabo ograđeno, ima korito kao i Zmijamac. Pri t⁰ vazduha od 18°C u 7 sati 25^m 9 VI 1952 g. izvor je imao t⁰ od 7,01°C. Iznad tog ograđenog vrela ima jače vrelo. Kraj njega je ostatak korita. Isti dan u 7 sati 35^m pri t⁰ vazduha od 18°C imalo je t⁰ od 7,04°C. Podlogu vrelima čini verfen. Odmah iza prodoli nastaje jak uspon uz Krstac. Ide se preko dolomitnih pijesaka, jako erodiranih bujicama. Dolomit je zdrobljen u bijeli pijesak. Tako je sve do Sedla pod Krstacem. Šuma na Krstacu je rijetka, visoka, miješana šuma; glavni elementi su bukva i bor. Na Sedlu pod Krstacem nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 12 stećaka. Dva imaju krov, jedan ima ornamente,

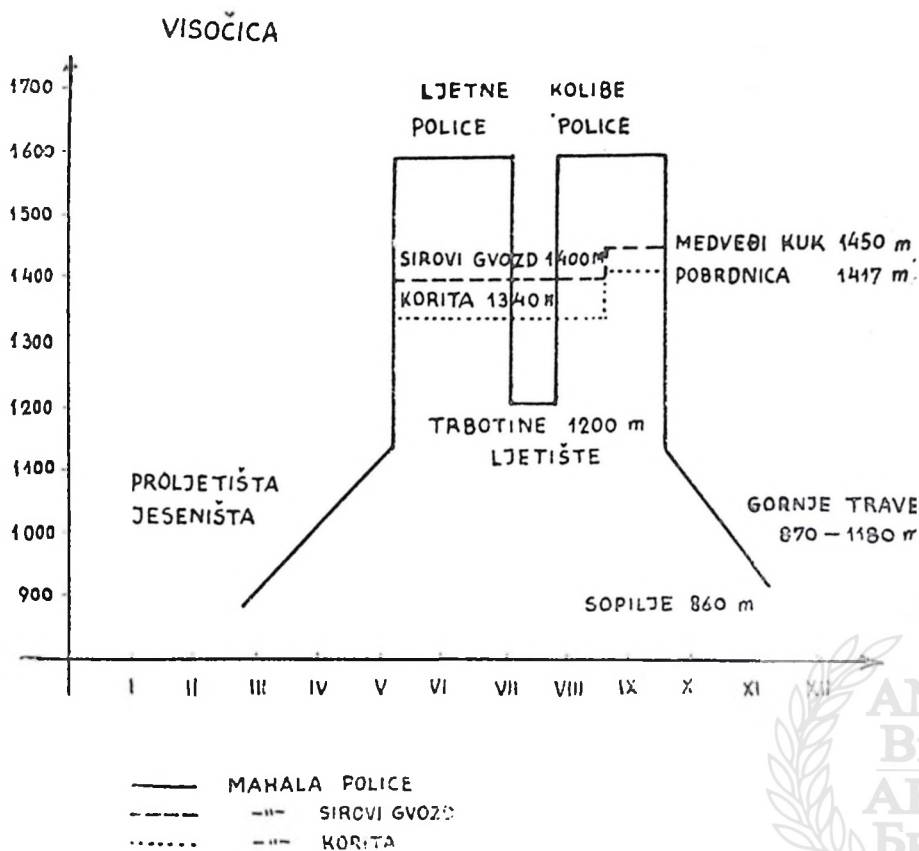
³⁵⁾ J. Popović u citiranom djelu ne spominje tu mahalu. Ni na jednoj spec. karti nije označena kao planina. Podvelešci je zovu planinom u geografsko-gospodarskom smislu.

46) Mahala Korita, Visočica. U pozadini najviši vrhovi Džamija i Ljeljen

vijenac i rozetu. Lijevo je harem sa velikim n.šanom. Nadmorska visina je oko 1360 m. Iza Sedla je mahala Krstac. U njoj su kolibari iz Župe. Kuće su im drvene, tahtare. Mahala je pitoma, siju ječam i krompir. Ispod mahale Krstac počinje prodo zvan Gubinjača. Prodo je obrastao bukovom šumom. U Gubinjači je izvor Česma. U 8 sati 40, istoga dana pri t^o vazduha od 19° C imala je t^o od 7,2^o C. Nadmorska visina je 1340 m. Put dalje vodi sjeverno od grebena Gostenjače sa mahalom istoga imena. Zapadno od Zagonske Česme na putu za mahalom Korita, nalazi se Medveđi Kuk. Tu je vlasništvo i jesenište Mehe Pobrića, koji izgoni stoku ljeti u planinu Sirovi Gvozd, a u jesenište silazi prije povratka na jedan do 1,5 mjeseci. Tu, na visini od 1420 m (po spec. karti 1 : 50.000) još uspijeva pšenica. Strana je prisojna bolje uspijeva ječam i krompir. Za razliku od Bjelašnice, u planini Visočici je vrlo malo obrađene zemlje. Obraduju je samo vlasnici. Takav je slučaj i sa Mehom Pobrićem. Alija Pobrić iz iste mahale ima jesenište u Strzićima, niže Medvedeg Kuka. I on sije pšenicu. Na jeseništu u Medvedem Kuku ljeti ne pase stoka, nego se kosi trava. Pokošena trava troši se za hranu krupnoj stoci za vrijeme boravka na jeseništu. Kako su stalno na putu, između planine i sela, nose sijeno pri putovanju da konji imaju šta jesti usput. Potroši se sve. Ipak se duže zadržavaju nego ostali Podvelešci.

Na istoku pred mahalom Korita, nalazi se Pobrđnica (1417 m). Prije rata je to bilo jesenište Mehe Husića, koji ljetuje u mahali Korita. Poslije rata ne ide tamo. Kolibe su mu za vrijeme rata porušene. Interesantno je da su jeseništa kako Pobrića tako i Husića na većoj nadmorskoj visini nego njihove ljetne mahle, što je vrlo rijetko. Skica 21.

Sk. 21. Šematski prikaz kretanja stoke u planini Visočici

Mahala Korita. Smještena je na osojnoj strani ispod Ljeljena, drugog po visini vrha u Visočici (1964 m). Niz vrtača u mahali, koje su se poredale jedna pored druge, daju pogodna mjesta za torove i podizanje koliba. Ljeljen je bez šume, ali je obrastao travom. Tu su planinski pašnjaci. Vrhovi Visočice nisu krševiti i vrletni, nego blago zaobljeni, i do vrha obrasli travom, slično Golici u Sloveniji. Pobrdnica na JI od mahale je pod gustom bukovom šumom. Ona ograničava mahalu s te strane. Na SZ je Koritska Strana (1682 m) djelomično pošumljena, u svom SI dijelu. U podnožju Pobrdnice u podlozi su ispod trijaskih krečnjaka verfenski škriljci. Tu izbija niz odličnih vrela. Ima ih više na relativno malom ostojanju. To su vrlo hladna vrela, iako nisu jaka, nit: otiču. Vrelo Dubrovnik je u 11 sati 26^m pri t^o vazduha od 17° imalo t^o 7° C. Česma do Dubrovnika imala je u 11 sati 33^m pri istoj temperaturi vazduha 7,02 C, a Vrelo pod Gvozdom iza Dubrovnika u 11 sati 45^m imalo je 8,02C. Đulića Vrelo je u šumi pod Pobrdnicom, udaljeno oko sto koraka od Dubrovnika. Imalo je pri t^o vazduha od 17° C u 12 sati t^o od 4,03 C. Sva su mjerenja izvršena 9 VI 1952 g. Nadmorska visina posljednjeg vrela je 1350 m (po spec. karti 1:50.000) ima korita, ali je slabo uređeno. Trebalo bi ga urediti. U svim tim vrelima ima pijavica i sitnih Crustacea.

Verfenske naslage pred Đulića vreloom izbile su nekoliko metara pred izvorom i padaju prema JI u pravcu vrela. Niže tih vrela u Barama nalazi se vrelo zvano Vrelo u Mekotama ispod Đulića vrela. U 12 sati 15^m (nadmorska visina 1340 m) imalo je t^o od 6° C. Vrela su hladna, ali ne potiču od snježanika, jer ih u Pobrđnici nema. Kao što se vidi mahala ne oskudijeva vodom. Snježanika ima na Ljeljanu. U Dulibama se zadrž! dugo snijeg i tu mogu da poje stoku. U blizini mehale je jako vrelo Zagonska Česma. Stoku poje po okolnim lokvama, na JZ od mahale: Modri Vir, Bucavac, Zagajine i dr. To su Lokve u okolici mahale. Kolibe su kamene suhozide tahtare, slamare i rjede krovare. Kolibe Podveležaca su slamare i krovare, a oni iz drugih sela imaju tahtare.

U mahali imaju svoje kolibe: Husići (Ibrukić) Meho, Omer, Ahmed i Salih, Memići Derviš, Salko, Meho, Mujo, Maksumić Redžo i Voloder Mujo. Svi su oni iz Kružnja. Svaki od njih ima po jednu ili dvije slamare, odnosno krovare. Osim Podveležaca u Koritima imaju svoje kolibe Vrač Meho, Duran i Bešir. Oni imaju suhozide tahtare. Svi su oni iz Kamene.

Svi drže pobravičarske ovce iz Dubrava, i to samo onih seljaka koji imaju prava na Visočici. Od drugih neće da primaju.

U selu ima 15 suhozida, uglavnom su slamare. Do raževe slame je ovdje teško doći. U okolici se sije uglavnom ječam. Sve su kolibe jednodelne. Rijetko su djelomično pregrađene daskom, tu pregradu zovu šaševci. Sve su kolibe pušare, nemaju otvore za dim. Visina vrata rijetko prelazi 1 m.

Pobrđnica je još u ataru Bjelimića i u vlasništvu sela Luke. Dalje od Pobrđnice prema Visočici je »planina«, na kojoj nema niko svog vlasništva, niti se zemlja obrađuje. Planine služe samo kao ispaše. Smatra se uzurpacijom ako ko sije žito u planini³⁶⁾

Pravo ispaše na Visočici stekli su fermanima. Vidi o tome u J. Popovića citiranom djelu na str. 157.

Pratio sam i posmatrao dolazak Humnjaka na planinu baš u ovoj mahali. Ljubazni domaćini Meho Husić (Ibrukić) i Memići izlazili su mi u svakom pogledu u susret. Prvo su stigli konji, oko 10 časova. Oni su odamh rastvoreni i pod samarima puštani u pašu. Isto kao i na konacima, složeni su arari, vreće, sepeti i ostalo u hrpe pred kolibom te pokriveni gunjevima. Stari domaćin čistio je kolibu, a sin mu je slagao suhozidu. Nevezane stijene su se u toku zime srušile, trebalo ih je preslaga-

³⁶⁾ Postoji stalno spor između Bjelimićana (tu se podrazumijevaju sva sela stalno naseljena oko Bjelimića u Župi i humnjaka. Ovi se tuže na Bjelimićane. Oni imaju svoja vlasništva, livade, njive i kosanice. U njima ne napasaju stoku sve dok ne pokose ili ne požanju. Stoku za to vrijeme napasaju u Visočici. Stignu sa stokom prije humnjaka. Stoka popase travu dok oni stignu na planinu. Međutim oni brane humnjacima da napasaju stoku na njihovim njivama kad se pokosi ili požanje. Nepisano je pravo da, kad se digne »irat«, ima pravo da stoku pase svako ko je ima. Pored toga Bjelimićani su u povoljnijem položaju od humnjaka zbog toga jer oni ne plaćaju ni kolibarinu ni pašarinu, jer stoku pasu u svom srezu, a humnjaci dolaze iz drugih srezova. Iz tih razloga dolazi među njima stalno do sporova.

ti. (Foto 47). Kolibe nisu 9 mjeseci naseljene. Kroz to vrijeme sklanjaju se u njih čobani iz sela oko Bjelinića, iz Luke, Petrova Sela i dr. Vrata i torovi redovno su strušeni. Plotove torova za ovce, jagnjad i koze treba po pravilu ponovo podizati. To isto vrijedi i za police u kolibama. Krov od obične slame redovno propadne i prokišnjava. Treba odmah sutradan ići u Luke i ostala sela po slamu, škipe, kace i ostale krupnije sudove za prerađu mlijeka. Nakon tri dana putovanja od Podveležja do na Visočicu (neki idu i dalje), nema ni minute odmora. Muškarci su se odmah

47) Suhozida u opravci. Konstrukcija krova. Korita u Visočici

prihvatili uređivanja kolibe, sječe drva i dr. Na brzu ruku podižu kakav bilo tor, zapravo podižu strugu, da mogu ovce musti. Iz kolibe se izbací čitíva hrpa đubreta i smetlíja što se nakupi i nanese za vrijeme zime. Stoka i ne svraća u mahalu, nego se odmah goní u planinu na ispašu. U mahalu je stigla mnogo docnije, a nije pasla dva dana, jer od Liješća nije bilo usput prave paše. Stoka je išla uskim putevima, pored ograda i kroz šumu, i nije imala šta pasti. Čim su stigli na planinu, otpočelo je opet prebrojavanje stoke, da se ustanovi manjak ili »višak«. Odvajaju se i traže se ovce i druga stoka koja nedostaje. Domaćica je pet puta prebrajala i pregledala stoku. Za ovce je lakše utvrditi koje nema, jer ih poznaju, za jagnjad je to mnogo teže, osim toga pomiješane su sa vlastitim ovcama i pobravičarske, koje takođe ne poznaju. Iz drugih koliba dolaze da prepoznaju svoje ovce. Nekada ostane poneka ovca da se ne zna čija je, takvoj obično daju ime »došla«. U mahalu ne stiže stoka prije mraka. Tada je tek naložena vatra. Ponovo dolaze čobani da prepoznaju svoje ovce i jagnjad. U cijeloj mahali nije bilo domaćina u koga nije bilo manjka, bar jedan i dva brava. Čini se da su se s tim i pomirili, računaju s tim. To je izgleda redovna pojava.

Kad je koliba očišćena, unesu stvari koje su dotjerali na konjima, rasprema ih u kolibi i smješta sam domaćin, da zna gdje je šta. Ženska čeljad bavi se oko stoke, čuva je, muze i ostalo. Kako nema ogradenog tora, jer je zimus razvaljen, podigli su provizornu strugu. Sva čeljad morala je da ostavi posao i nagoni ovce na strugu, gdje su domaćica i kćerka dočekivale ovce i muzle. U mahalu stigne par hiljada stoke. Vukovi to osjete i redovno odmah po dolasku stoke u planinu slijedi napad vukova na torove. Podvelešci to znaju i očekuju napad vukova. Spavaju vani pod gunjevima. Kiša je padala ali podveleški gunji pelenaši ne propuštaju vodu. Jedva su nešto privilegli kad je došlo do napada vukova. Sa svih strana čulo se u — tu-tu-tu-tu-uuuu. Tulilo je kao iz sirena. Lavež pasa bio je nepodnošljiv. Domaćica je stajala kraj tora i »hakala« pse na vukove. U mahalu je taj dan stiglo oko 5.000 grla stoke. Nastala je prava graja. Lavež pasa i trka sa svih strana. Jedva se umirilo. Malo vremena iza toga stvar se ponovila, do 3 sata ujutru još dva puta. U međuvremenu čopor pasa protrčao je preko nas. Oko tri sata probudio sam se. Domaćica je još bila na nogama. »Nisi spavala još dosad?« »Spavaću, još nije zora«. U 4 sata sam je vidio gdje sa kćerkom muze ovce, da bi zatim varila mlijeko, razlijevala ga u škipe i iza toga krenula sa ovcima na pašu. Ujutro je više nismo zatekli. Pitaو sam je prije toga može li počinuti kraj ovaca. Odgovorila mi je da ne može ako nije vedro. Ako je vedro, ovce počivaju oko podne kad je najtoplije, tad i ona može počinuti, inače mora vazda biti uz njih. Težak joj je život, a nikad grube riječi nisam čuo iz njenih usta.

Konaci za mahalu Korita su: Kamenite Rupe, drugi kod Razića u Župi ili ispod Blaca i treći u mahali. Konaci pri povratku su im: prvo Poklopac ispod Krstaca, drugi u Šopilju u Nevesinjskom Polju i treći kod kuće u selu. U Šopilju više puta predane ili ostaju dan, dva. Neki koji imaju svoje zemlje u Šopilju ostaju nekoliko dana na jeseništu. Jeseništa su imali Husići na Pobrđnici, a Hasan Husić (nije Ibrukić) izlazio je na jeseništa prije rata na Rosulju (1100 m) u Kokorini.

Oko 20^m kroz šumu »Bukovine« u pravcu I, nalazi se mahala Sirovi Gvozd. Kraj kroz koji prolazi put je karstificirana zaravan. Reda se niz velikih vrtača, koje su okolo obrasle šumama. Šuma je visoka i bukova.

Mahala Sirovi Gvozd.³⁷⁾ Mahala je smještena na strani iznad ceste koja vodi na Kolijevku. Nadmorska visina mahale je 1400 m. Sa S je zaštićena šumom od vjetrova. Na lijepom je položaju. Iz mahale Sirovi Gvozd lijepo se vidi mahala Poljice (Porače). Kolibe u Sirovom Gvozd su slamare i tahtare. Mahala je naseljena isključivo Podvelešcima. Kolibe su im na rubu šume. Tu izgone stoku preko ljeta: Zuhrići Meho, Huso, i Omer. Prvi ima tahtaru, ostala dva slamare. Hasan Crnalić (tahtara), Mujo Husić, Mumin i Ibro Količići imaju slamare, a Pobrić Alija, Meho Husin, Meho Salkin i Mujo imaju tahtare. Pobrić Salko i Hasan imaju slamare. Svi su iz sela Kokorine. Džafić Džafo preselio se iz Mahale Sređe u 1941 g. Mahala ne oskudijeva vodom. Vrela su im: Vagane (Vaganjsko Vrelo), i Lokvice, a ima i bara gdje poje stoku. Udaljeni su

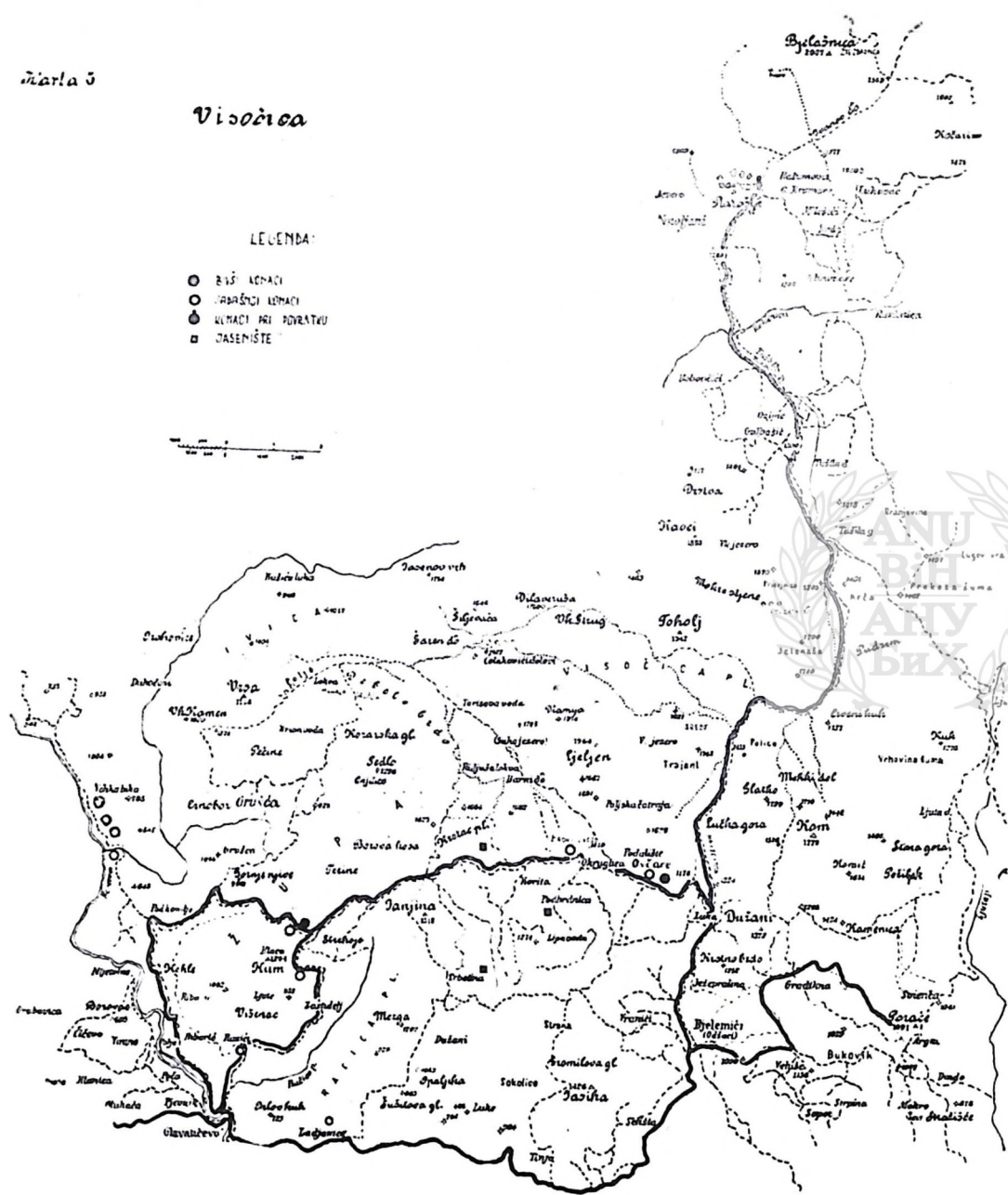
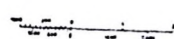
³⁷⁾ U karti J. Popovića u cit. djelu na str. 147 mahala je pogrešno unesena na JZ od Korita.

Mapa 5

Visočica

LEGENDA:

- BJELOGRAD
- BJELOGRAD LOKALNI
- BJELOGRAD PRI DOVRATKU
- DASENISTE

oko 15^m od mahale.³⁸⁾ Suvozdne tahtare su im građene kao i u Podveležju. Pokrivene su šimlom i daskom. Protese nema, osim u kući Muje Husića, gdje služi mjesto zida. Konaci pri dolasku kao i pri povratku su im isti kao i za mahalu Korita.

Put od mahale Sirovi Gvozd vodi kroz krasan dō Slatinicu, kroz koji protiče potok Slatinica. Tu se nalazi »Husin Greb«, ima i gromila (tumuli). Znači, da je kraj bio naseljen još za Ilira. Niže Husina Greba je »Padalište«. Dobilo je ime po tome što su od vajkada tu konaci planišlara koji produžuju put za mahale: Police, Mehki Do, Kaoce, Papratni Do i dalje na Bjelašnicu do Razošlja. Na spec. karti 1 : 50.000 označeno je kao Ovčare. Preko Čomorove Glavice (1363 m) silazi put prema selu Luki. Nailazi se na verfen i na vrelo Lokvice. Put prolazi iznad sela Luke (1095 m). Selo se nalazi u vrhu polja koje je pod kulturama žitarica i livadama. Zemljište je pitomo. Intenzivno zelenilo njiva i livada odudara od sive boje okolnih krečnjaka. Polje je plavljeno za dugotrajnih kiša, ali se voda povlači isti dan. Tektonski je predisponirano i nasuto zemljom sa okolnih visova. Najviše vode i naplava donosi mu povremeni potok Kolijevka, koji za vrijeme kiša teče kroz prodo Kolijevku. To je dugačka dclina potoka Kolijevke. Obrasla je niskom bjelogoričnom šumom, koja postepeno u višim djelovima prelazi u visoku šumu. Uz Kolijevku se penje put sve do Dola (1433 m), gdje se nalazi velika srednjevjekovna nekropola. Put za ostale mahale prolazi dalje kroz Do u Bojadžin Do. Od Dola prema istoku odvaja se staza za mahalu Police.

Mahala Police. U svim spec. kartama je pogrešno označena kao Poljice. Mahala se sastoji iz Donjih i Gornjih Polica. G. Police stupnjevito prelaze u D. Police otud i naziv mahale. I na jednom i na drugim nalaze se na zaravnima kolibe, koje se jedva primijete iz Dola. Potrebno je popeti se do 150 m iznad Dola, da se stigne do koliba. Iznad mahale dižu se Crvene Stijene. Dobile su ime po crvenom krečnjaku. Krečnjak je neobično jako boran, klasičan primjer gužvanja, nabiranja i najahivanja slojeva. Ispod Crvenih Stijena, nalaze se golema točila. Od Crvenih Stijena na istoku su Stolić i Babin Stijene. Ispod Babinih Stijena je Čomorov Do. U vrhu dola nalaze se tri izvora žive vode. Od njih se obrazuje potocić, koji pada u vidu malog vodopada u vrhu dola. Na jugu je Glatko (1799 m) otkuda je prekrasan pogled na okolne planine. Mahala ima veliku nadmorsku visinu. G. Polica se nalazi na visini od 1570 m, do 1572 m, a D. Police na visini od 1520 m. Krečnjak je pločast i spušta se terasasto prema dolovima. Na terasama su kobile. Između kuća u G. Policama je do Bare.

U G. Policama imaju svoje kolibe: Osman Mrndić iz Kokorine, Marići Omer, Salko i Meho iz Jarčišta, mahale Kokorine. Osim njih je Mumin Mrndić iz Vranjevića, porijeklom iz Podveležja, te Mumin Čomor iz Vranjevića. Po njima je prozvana Čomorova Glavica i Čomorov Do u okolini mahale. Oni su najstariji stanovnici mahale. U mahali D. Police su Pobrići Zahir i Juso, Bešir Mušinović, svi iz Kokorine te Meho Husić iz Kružnja. Osim Podveležaca u mahali su Ibro Čuković iz Prijekog Grma, Nevesinje, te Gološi Šaban i Hadže iz Vranjevića i Gološ Hadže iz

³⁸⁾ U mahali Korita mi je razbijen termometar. Iz tog razloga nisam mogao dalje mjeriti temperaturu vrela.

Kamene. Svoje kolibe u Policama imaju Tucakovići Meho, Halil, Pinjo Mujo i Halil iz D. Hrasna (Stolac), te Ahmed Gerin iz Duboke (Stolac). Svi stanovnici Polica imaju suhozidne tahtare, osim Mehe Husića, koji ima slamaru. Uz kuće su im torovi. Tu na planinama, osim tahtara imaju i vrlo interesantne građene kolibe u kojima spava čeljad. Liče na trapove. Građene su od netesana kamena, kojima su široko obzidane. Zid je debeo preko 50 cm, a visoke su svega 70 do 80 cm. nad zemljom. Odozgor su pokrivene daskom ili slamom. Dugačke su nešto preko 2 m. Okolo njih je nabacano kamenje, tako da čitava koliba liči na neku gomilu. Dok nismo došli do vrata, koja su okrenuta zapadu, nismo znali šta je. Unutra su prostrti gunji i namješteno za ležanje. Može leći dvoje, ali unutra ne mogu uspravno da stoje. Uvlače se u kolibe. To nisu torarice, nisu uz torove, okrenute su zapadu prema dolu. Mahala je visoka. U mahali je i ljeta prilično hladno. Te kolibe naravno nemaju prozora, niti ima mjesta za ognjište i ma kakav drugi nameštaj.

Mahala ne oskudjeva vodom. Najjača vrela su u Smajinom Dolu. Osim tih vrela su: Spionik, Četverci (četiri vrela), Česma u Tekliću više mahale Srede i na Velikom Jezeru u Visočici. Oko mahale Police ima oko 40 izvora. Sva su neobično hladna, nažalost nisam ih mogao mjeriti. Nema sumnje da bi im temperatura bila niža nego temperatura vrela u Koritima. Jezera su i na tzv. Hrljevoj Bari.³⁹⁾

Svi stanovnici mahale Polica imaju pobravičare iz sela Vranjevića, Blagaja, Bune i drugih sela srezova stolačkog, čapljinskog i mostarskog.

Na SI od Polica, na stranama Malog Struga (1817 m), po prilici u istoj visini, nalazila se prije rata mahala Srede, u kojoj su Podvelešci imali svoje kolibe. Danas nema nikog u toj mahali. Kako je mahala bila odvojena od glavnog stočarskog puta i udaljena od svih ostalih mahala, vlasnici koliba za vrijeme drugog svjetskog rata, su se razišli. Za mahalu vele svi planistari da je bila dobra za »mrs«. Nju je opisao J. Popović na str. 152 do 153 cit. djela. Uzrok, po njihovom mišljenju, da je mahala dobra za mrs isti je kao i kod seljaka u Bjelašnici za mahalu Blaca. Kao i u Blacima, u neposrednoj blizini mahale nalazi se Veliko Jezero i stoka nije prisiljena da se po nekoliko sati kreće za vodom.

Vlasnici koliba su danas ili u drugim mahalama ili ne izgone više u planinu. Tako su Marići Ibro i Osman u Jarčištu, Salko Marić je prešao u Police, Ibro Mušinović ostaje u Kokorini i ne goni stoku ni u jednu mahalu. Mujo Zuhrić iz Kokorine je prešao u Poljice, a Huso u Sirovi Gvozd. Mušinović Ibro je do prošle godine izgonio stoku u Police, sad i on ostaje u Veleži. Mujo Husić iz Kokorina prešao je u Sirovi Gvozd, a Ibro Crmalić iz Kokorine ne ide nigde. Ačkari Meša i Husa, te Voloder Huso, svi iz Rabine, ne gone nigde u planinu.

³⁹⁾ O tome postoji legenda koja je interesantna utoliko što se iz nje može zaključiti kakve su siledžije bile begovi u odnosu na raju, bez obzira na vjersku pripadnost. Po predanju prvi je došao na planinu beg Šurković. Kad je u planinu naišao Hrlj sa stokom, okinuo je beg na njega iz puške, ali mu nije opalila. »Tvoja je noćila o čiviji a moja na travi i rosi, drži se«, okinuo i ubio bega. Pobjegao je zatim u pećinu. Begovi ljudi stigli su mu ženu i djecu, ubili ih, a njega na prevaru izvabili iz pećine i ubili. Po njemu je prozvana Hrljeva Bara. Na moje pitanje, zašto je beg pucao na Hrlja, dobio sam odgovor: »Nako«, iz samovolje, bez razloga.

Kod Velikog Jezera, na Trojanima imali su svoje Kolibe: Alija Marić iz Kokorine, sada u Policama i Murat Džafić (Džafo) iz Kokorina, sada je u Sirovom Gvozdu.

Mrndići Mumin i Osman imaju jeseništa u Trbotinima (1220 do 1280 m) više Dužani (na spec. karti Tužani) (1372 m), ispod Janjine (1518 m), u Uzdocu pod Rudnim Brdom (na karti 1:75.000 Ruda Platinina). Za »Alidžuna« (Ilin dan po starom kalendaru 2 avgusta) odu na dvadesetak dana »na ljetišće«. To im nije jesenište, jer odlaze u avgustu i ostaju dvadesetak dana, a zatim se ponovo vraćaju u mahalu. Stoku gone tamo da je napasuju po strništima. (Vidi skicu 21) Čomore imaju svoja jeseništa na Mrndića zemljama. Mahali su pripadala prije i Krča (Krčevina na putu za Tušila). Gološi su ih dali Bjelimićanima za ulazak »u džemat«. Ulazak u džemat znači da imaju pravo ispaše po strništima džemata Bjelimića, nakon što se digne »irat« (požanje žito). Međutim, po oslobođenju im Bjelimićani brane ulazak u džemat. Prije su u džemat dolazili od gospojine. Sad nemaju ni Krča, ni džemata.

Konaci mahale Police su: prvi u Kamenitim Rupama, drugi u Poklopcu a treći u mahali. Prije su imali četiri konaka: prvi Kamenite Rupe, drugi u Poklopcu, treći Redžića Blaca i četvrti u mahali. Ostali stanovnici mahale koji nisu Podvelešci imali su konake u Padalištima, a peti im je bio u mahali. Pri povratku su im konaci isti.

Iz Polica vodi put ispod mahale Mehki Do. Mahala se ne vidi. Nalazi se u dolu (vjerovatno cirk) ispod stijena. U dolu ispod mahale nalaze se veliki blokovi (erratica) slično kao u Krošnjama na Bjelašnici. Čitav kraj obiluje periglacialnim tvorevinama. Pored blokova ima niz snježnika sa lokvama u vrtacama ispod njih. Zbog velike visine i vegetacija je alpskoga tipa.

Put se penje na Preslo (između kote 1737 m i 1699 m). Preslom nazivaju sve prevoje i prelaze. Na Preslu put dostiže svoju najveću visinu na Visočici. Vodi uzbrdo koje narod zove Visočica. Iza Presla počinje spuštanje do u Oštru Baru. To je livada obrasla pretežno »surivukom« (zekom — *Nardus stricta*). Na Oštroj Bari se nalazi izvor. Tu pasu stoku stanovnici mahale Papratni Do. Iza Bara slijedi dolina Mandina Potoka. S desne Puzimske strane Mandina Potoka je verfen, a s lijeve strane su krečnjaci Jelenjače i Toholja na zapadu, jako nabrani. Neposredno pred Puzimskom šumom od Puzimskog groblja odvaja se kod kote 1529 put za mahalu Papratni Do.

Mahala Papratni Do. Mahala je u neposrednoj blizini Mahale Kaoci. Prije rata tamo nije bio ni jedan Podveležac.⁴⁰⁾ Sad tamo ima svoju kolibu Salko (Kavara) Dedić. Prije rata je imao pravo na Blacama (Bjelašnica) i izgubio ga. Poslije je tražio i dobio pravo na Visočici u mahali Papratni Do. Tu mu je sestra udata za Čomoru. Osim Dedića u Papratnom Dolu imaju svoje kolibe Čomore Meho i Osman, Tucakovići Pro, Adem i Ahmet iz Hrasna. Mahala prelazi neposredno u mahalu Kaoci, gdje imaju svoje kolibe Šute iz Gubavice, te Tucakovići i Kukuruzovići po jednu kolibu. Svi oni imaju tahtare, a samo Podveležac Salko Dedić ima suhozidnu slamaru. U samoj mahali nema vode. Vodu za piće do-

⁴⁰⁾ Vidi J. Popović, cit. djelo str. 146.

nose iz mahale Kaoci sa Studenca. U Kaocima je i Veliko Jezero. Stoka im pase na Oštroj Bari i na Mandinom Potoku. Tu poje stoku. U jesen ostavljaju suđe kod seljaka u Tušilima.

Konaci za mahalul Papratni Do su: prvi Ponor, u Nevesinjskom Polju, drugi u Župi, u Ladenici kod Tucakovića kuće, a treći u mahali. Prema tome oni ne izgone stoku preko Korita, nego kao i stanovnici mahale Poljice idu preko Odžaka (Bjelimića), Luke, i uz Kolijevku preko dolova u mahalul. Sa mahale se vraćaju dvadeset dana pred Lučindan. Konaci su im pri povratku isti. U mahali nemaju zemlje za obrađivanje.

Glavni put kojim nastavljaju Podvelešci za mahalul Razrošlje vodi kroz gustu bukovu Puzimsku šumu.⁴¹⁾ Na Visočici nema više mahala u kojima Podvelešci imaju svoje kolibe.

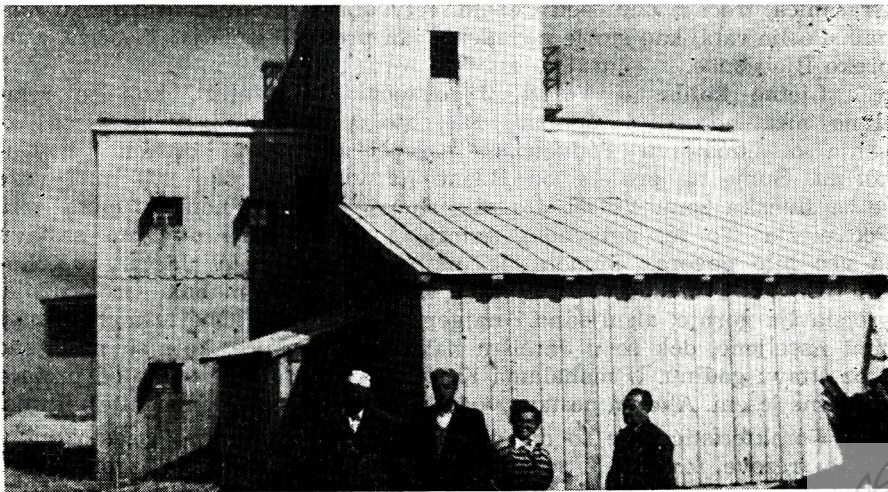
Kroz šumu se ulazi u pitome livade Krča i Jelenjače. S Krča se na zapadu vidi mahala Papratni Do. Uspul ima mnogo vrela. Visočica je čuvena po svojim vrelima. Iza Krča i Jelenjače uskoro se stiže u planinsko selo Gornja Tušila. Kuće G. Tušila su sve tahtre. Leži na Tušilačkom Potoku, ima jako vrelo i vode u izobilju. Selo je stalno naseljeno.⁴²⁾ Iza G. Tušila su D. Tušila počinje verfen. Ima više vrela koja izbijaju na kontaktu verfenskih škrljevaca i krečnjaka. Tušilački Potok je jači potok. Širok je 3 do 4 metra. Na njemu su i mlinice. Uz Tušilački Potok se ide desnom stranom sve do blizu njegova ušća. S desne strane potoka su Slatine, verfenski škrljci, gola strana sa pašnjacima, a s lijeve strane na I je krečnjački Srednji Rat. Na Srednjem Ratu je planinsko selo Bobovica sa brvnarama i odvojenim klanicama više kuća. Pred samim ušćem Tušilačkog Potoka nastaje uspon na Slatinicu (u spec. karti Slatine) a zatim se silazi u dolinu rijeke Rakitnice. Ovdje joj strane nisu duboke kao ispod Blaca na Bjelašnici, gdje je kanjon Rakitnice dubok oko 800 m. Na Rakitnici je most. Sa srednjevjekovne nekropole na platou, terasi rijeke Rakitnice iznad mosta, pali su u potok stećci. Jedan ima bogatu ornamentiku (kolo i dvije životinje). Iznad mosta na njegovoj desnoj strani je vrlo velika nekropola, dokaz da je ovaj kraj bio naseljen u srednjem vijeku. Most na Rakitnici ima nadmorsku visinu 1100 m. Prelazi se na Bjelašnicu.

Iza mosta počinje uspon kroz prodo Pale prema Umoljanima. Odmah na početku nalazi se malo vrelo. Od Podca (Podac) na Dolovima odvaja se od puta za Umoljane put uz Pale za Razošlje. S desne strane Podca iz stijene u Orlovcu (1486 m) izbija jako vrelo koje se kao potočić ruši gotovo okomito. Na tom kratkom potočiću koji se zove Sedrenik nalazi se niz mlinica, koje rade od Gospojine do Miholjdana kad u potoku ima vode. Na istoku od puta za Razošlje je prodo Potoci. Umoljani se vide sa kose. Iznad Umoljani na zapadu je mahala Gradina, umoljski ljetni stanovni. S kose je lijep pogled na Lovnicu, Krvavac, Hranisavu, Vlahinju i

⁴¹⁾ U godini 1952 bila je oštra zima a temperature u maju vrlo niske. Rezultat toga bio je da su u junu bukove šume bile crvene boje. Lišće je pocrvenjelo i opadalo kao u oktobru.

⁴²⁾ Ljubazni domaćin Dervo Ajović-Hadžić u G. Tušilima izlazi u svakom pogledu putnicima u planini u susret. Njegova je kuća otvorena svima putnicima.

na vrh Bjelašnice, (Foto 48). Kuće u Umoljanima su sve šimlom pokrivene, i visokih strmih su krovova. Pod ciglom su samo škole i nova velika zgrada zadružnog doma te džamija. Selo je u kotlini, dva do tri mjeseca je zimi odvojeno od ostalog svijeta. Istočno od puta su: Brda, mahala Milešići. Kramare, i Rašumovci. Sve od Rakitnice do Razošlja

48) Meteorološka stanica na vrhu Bjelašnice 1952 g.

usput su planinski pašnjaci. Put prolazi ispod samog vrha Razošlja (1564 m) i odmah na istoku od puta su obrađene njive mahale Razošlje (1500 m). (Vidi foto 23).

Mahala Razošlje. Mahala se nalazi sa S strane grebena Razošlja, u kotlini između Ivan-Polja i Razoslja. Cijela je ta oblast karstificirana, puna vrtača i dolova. To je jedna od najudaljenijih mahala u koju odlaze Podvelešci.

Oko kuće nalaze se obrađene i ograđene njive. Siju ječam i krompir. U samoj su mahali vrela: Studenac, Ponor (pet vrela) te Čatića Vrelo. Vode ima i za ljude i za krupnu stoku. Ovce poje na snijegu dok ga ima, a onda ih gone na Kalajli Jezero, Lokvanjsko Jezero, na Kalaruše kod Mrtvaja, na Sitničku Lokvu (na spec. karti Sinička Lokva), na Grkaricu i druga okolna vrela. Vrelo na Grkarici bi trebalo uhvatiti i urediti bunar i korito.

Stanovnici mahale obrađuju zemlju seljaka iz Umoljani. Prvi je došao u mahalū prije 74 godine Selim Mrnđić. Sad mu je 94 godine. (Izašao je u mahalū na konju i u 1952 g.) Tada je bila samo jedna koliba u mahali. Danas imaju u mahali svoje kolibe: Marići (Mrnđić) Selim, Duran, Bešir, Huso, Arif, Vejsil i Mujo. Svi su iz Svinjarine, i svi imaju suhozide tahtare. Pobravičarske ovce primaju iz Dubrava i Vranjevića.

Osim njih u mahali su Čatići iz Žulja (Nevesinje): Čatić Meho, Č. Fejzo, Č. Jusuf, Č. Duran, Č. Alija, Č. Osman i Č. Ibro.

Mahala je pitoma, trava je dobra, ne oskudijevaju vodom. Jeseništa nemaju. Konaci za mahalū su im: prvi Uborak u Crnoj Gori, drugi Sirovi Gvozd na Visočici i treći u mahali. U mahalū dolaze i preko Bjelimića,

kao i Dedić koji odlazi u mahalalu Papratni Do. Vrlo je težak, naporan i dug taj put, koji vodi kroz dva sreza, do granice trećega sreza. Prolaze kroz srezove mostarski, konjički do na granicu Sarajevskog sreza. Sav taj put treba obaviti za tri dana. Prije rata išli su putem preko Zijemalja na Glavatičevo, a sa Glavatičeva preko Blaca, Raškog Dola, Hajvaza na Umoljane i u mahalalu. Konaci su im bili: prvi Žeravac u Zijemlju, drugi Gračanica, treći u Župi pod Čepom, četvrti u Raškom Dolu i peti u mahalali. Poslije rata, kao što je navedeno, idu preko Zijemalja, Visočice, a ne preko Bjelašnice.

Ljetne kolibe u Veleži. Jugoistočni deo Veleži, koji je relativno niži, bogatiji je šumom. Kao što će se vidjeti iz kasnijeg izganja o šumarstvu Podveležja, najveći dio šume otpada na Kokorinu. Šuma se proteže od B.šine na visini od oko 900 m i veže se za šumsku zonu Veleži, što nije slučaj ni u jednom drugom selu Podveležja. To je, uglavnom, grmlje i niska šuma o čijem sastavu je već bilo govora. Šumom je najbogatija mahala Jarčište. Kokorini pripada i mahala Korita, koja kao i Trnjak, mahala G. Kružnja, predstavlja gornje, ali ujedno i najgornje trave sela. Obe te mahale nisu zimi naseljene, dok se u Jarčistu nalaze stalne kuće, koje su naseljene kroz čitavu godinu. U mahalama Korita i Trnjak ostaje stoke od proleće do kasne jeseni. Ako im nestane vode, poje stoku na jamama sniježnicama.

Karakteristično je to da, dok Podveleži odlaze ljeti sa stokom u druge srezove, konjički i sarajevski, seljaci iz drugih sela izgone svoju stoku ljeti u Velež. Tako su u 1927 g. imali prava i izgonili ljeti na Velež stoku: Risto Savić iz Bačevića, Lazar Stević iz Hodbine, Dušan Papić iz Malog Polja, Lazar Kuzman, Vidoje Perić, Vidoje Matić i Ibro Aličević, svi iz Rotimlje, srez Stolac, Ramo Voloder, Ahmet Mehremić, Gadare Mumin, Alija i Mujo, svi iz Rabine, sreza nevesinjskog. Mnogi od ovih stekli su pravo ispaše na Veleži za vrijeme Jugoslavije iz političkih razloga, a neki ženidbom i rodbinskim vezama. U Veleži imaju svoje kolibe i noviji doseljenici, uglavnom, od aneksije Bosne i Hercegovine, koji su u Kokorini kupili zemljište od onih što su tada selili u Tursku. Tako su u 1927 g. imali prava u Veleži Jovan Brstina iz Hrasna u Stocu, Savić Jefto i Danilo iz Bačevića, Dušan Čorluka iz Trijebnja.

Većina stanovnika Jarčišta ostaje ljeti u selu, ili napasaju stoku po padinama Veleži. Dolaze i Podveleži iz ostalih mahala Kokorine, a i iz drugih sela koji su stekli prava. Kolibe su im grupisane u pojedinim dijelovima jugoistočnog dijela planine Veleži: na **Sitniku**, oko 1400 m visine, nalaze se kolibe Selima Količića, Mušinovića Mehe, Sule i Huse iz Kokorine. Imaju bunare sa živom vodom. Kolibe su na Sitniku krovare kao i na ostalim »ljetištimima«. Nađe se tek poneka suhozida taktara.

Na **Kamenitim Glavicama** imaju kolibe Mujo Količić, Begovići Salih i Osman, Pobrići Zejna i Dulf, te Omanović Rizvo. Svi su iz Kokorine i svi imaju krovare.

Na **Oštrom Vrh**u su tri kolibe Mehremića iz Rabine i tri kolibe Gadara iz Rabine. Simo Brstina izgoni poslije rata stoku na Velež dok Gojko Savić i Čorluka Dušan ne istjeruju stoku u Velež, jer su se vratili u svoja sela.

U **Štirnom Dolu** (Mokri Do) ima kolibu Omer Mušinović.

U **Papratne Dolove** (između Mokrog Dola i Razdolja) dogone stoku Vidići iz Gabele koji su kupili zemlju u Kokorini.

U mahalalu Korita izgone Selmanić Božo i Džakula Mate, koji imaju prava i u Crvnju.

Na Ravnice izgoni ljeti stoku Salko Džiho iz Dračevica. Nema tamo koliba.

U mahalalu Trnjak izgone stoku ljeti Maksumići, Dedić, Voloderi, Memići, Puce i Toljage iz Kružnja.

U Jarčištu ostaju i napasaju stoku ljeti Kukrica Omer, Maksumići Ibro i Salko, Hodžići Alija, Salko, Šuta Zuko, koji nisu stalno u toj mahali, ali su iz Kokorine. Hodžići s Buska dogone stoku u Jarčište kod zeta Marića Derve.

Šest kuća Marića (Osmana, Selima, Šaćira, Mušana, Derve i Alije) ostaju u Jarčištu ljeti i ne idu u planinu.

U Veleži u mahalama bilo je u 1955 g. i 1936 g. oko 120 goveda, 600 ovaca pored koza i konja.

Preko ljeta ostaje, dakle, dosta stoke u Veleži, a u Velež dogone stoku na ispašu i seljaci iz drugih sela. Pored toga preko ljeta ostaje veliki broj stoke u G. Banjdolu i G. Kružnju, kao i u Poljicu, te na najgornjim travama. Tu je pretežno sitna stoka, dok je u G. Kružnju i G. Banjdolu pretežno krupna stoka.

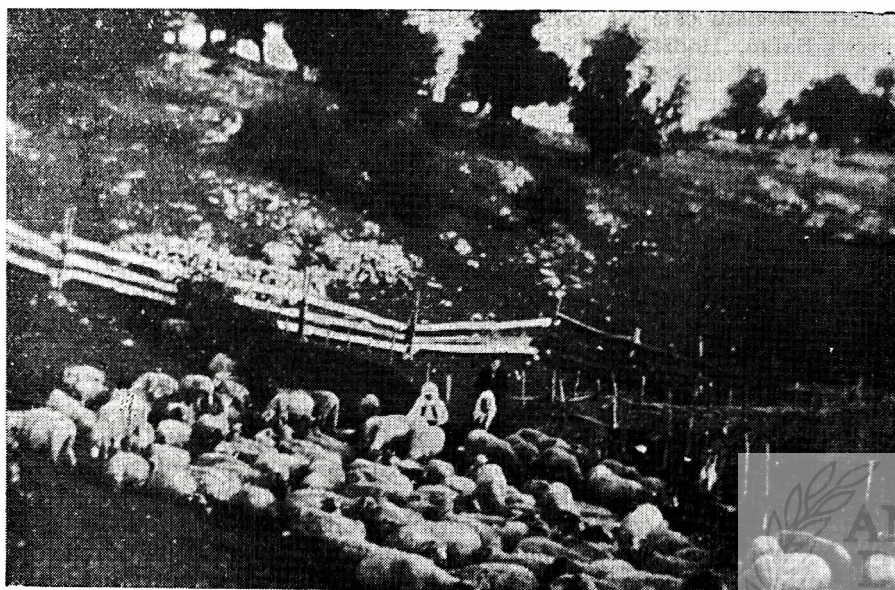
Kao što se iz ovoga što je izneseno vidi, stoka je u toku čitave godine u pokretu, kako u selima, tako i u planinama. Sa stokom se kreću čobani, a djelimično i ostali ukućani. Ako su porodica manje, onda je u pokretu čitava porodica, pa i dojenčad. Stalno su u pokretu za pašom, jer stoci polažu tek izuzetno. Šematski prikaz tih kretanja u Veleži, Bjelašnici i Visočici vidi se iz priloženih grafikona. Kao što se iz opisa puteva vidi, oni se kreću u planine određenim putevima i na određenim mjestima imaju svoje konake i odmarališta. Vidi skice puteva, konaka i odmarališta.

Stalna nestašica vode za pojenje stoke, nedostatak štala, klanica, jara i janjila, prisiljavaju ih da sa stokom noćivaju vani, na kiši i na snijegu. Sve je to pridonijelo da je stoka relativno mala i vrlo slabe produktivnosti. U JI dijelu Podveležja stoku ljeti gone na pojila u Blagaj ili u Bišinu svaki drugi dan. Prinos vune je također malen, jer se ovce stalno kreću među škripinama i kroz grmlje.

Prerada mlijeka. Mlijeko se preraduje, uglavnom, na planini. U gornjim kolibama nema uopšte mljekara. Ni u selu se ne siri. Mlijeko koje dobiju od stoke kad nije u planini služi im kao hrana, a ako ga ima više, mete se u stapovima i topi u maslo. »Mlaćenicu« od toga srkaju ili se od nje pravi (hurda) urda. Urdu jedu, a ako je ima više i prodaju. To je najslabiji, posni kiseli sir. Isto to vrijedi i za gornje kolibe u gornjim travama. U novije vrijeme, oni koji imaju više stoke sire i u gornjim kolibama, uglavnom, za domaću potrebu. U planini se siri i kupi kajmak. Za sirenje upotrebljavaju »pelicu«. Pelica se pravi ovako: Posoli se sirište brava, razapeto na drvene šiljke i suši. Jedno do dva sušena sirišta stave u »sirišnjak« (to je obično kablčić ili deba), najbolji je od smrekova drveta. Sirišta zaliju surutkom. Tako zalivena sirišta stoje 5 do 6 dana. Ako je toplo vrijeme može se upotrebiti odmah sutradan. Kad je pelica priređena, dodaje se mlijeku pri spravljanju sira. Koliko se potroši, toliko doliju ponovo surutke. Kad je sirište tek spravljeno, stavlja ga se kašiku do dvije na 20 litara mlijeka. Posle kad se dolijeva, dodaje se sve više

Za sirište se upotrebljava donji dio »škembe« (droba) i to nazivaju pelicom. U Šišan-Dolu stavljaju deci i po pelice na 2 litre mlijeka.

Sirenje. Stoku muzu »muzilje« na strugi. (Foto 49). Pomuzeno mlijeko se procijedi kroz krpu. Krpa se stavlja na »priječke«. Priječke su četiri drvene tanke daščice pričvršćene u kvadrat. Na priječke se stavi

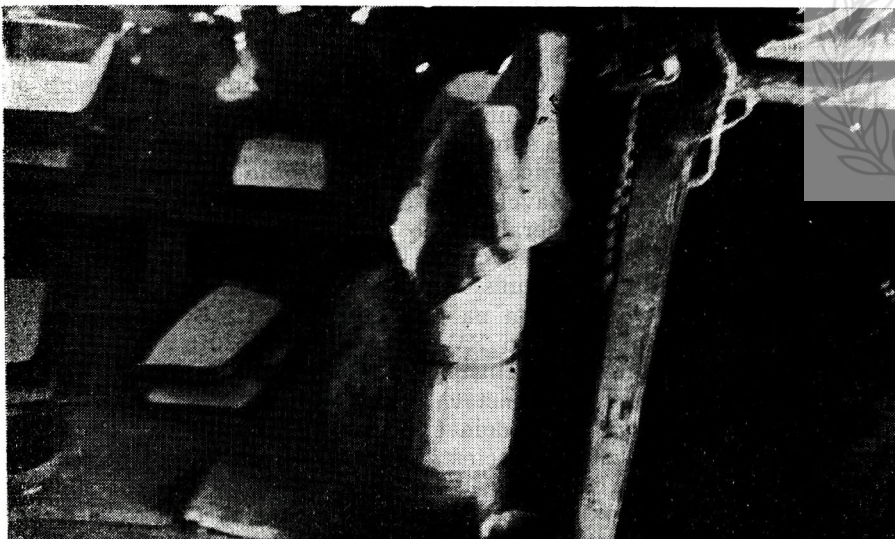

49) Muzilje muzu ovce na struzi. Mahala Blaca u Bjelašnici

»cjedilo« ili »cedilo« kroz koje cijede mlijeko. Obično je to gusta krpa, a za nevolju posluži i vreća. Mlijeko cijede i na dva štapa, koje zovu »čediljače«. Rijetko se cijedi kroz sito, iako nije skupo. Procijeđeno mlijeko se zagrije u kotlu, tako zagrijano mlijeko zovu »jemuža« i »pogrija«. Jemužu razliju u škiye. To su mala korita od bukova drveta, izdubena. Mlijeko stoji u škipima 24 sata. Ako ima dosta stoke, a malo korita, onda stoji od ujutru do uveče ili obratno. U jednom škipu bude najmanje 4 do 5 litara mlijeka. Na jemuži se uhvati kajmak, koji na rubu škipa probiju a mlijeko izliju u koto. U škipu ostaje kajmak. Mlijeko se zatim ponovo podgrrije, a iza toga mu se dodaje pelica. Nakon četvrt sata mlijeko se usiri. Usireno mlijeko se sirištem pregradi, surutka oteče a ostane sir. On se vadi rukama, cijedi se kroz krpu i stavlja u kace, koje su na dnu provrćene. Kroz taj otvor se stalno cijedi sirutka u sud ispod kace. U kaci se sir nikad ne soli, sve dok se ne počne stavlјati u nijeh. Kad se u kacama napuni toliko sira da se može napuniti mijeh (mješina od kozje kože, danas kad su kože uništene mijeh je od bravlje kože, koja je istina bolja od kravlje, ali je mnogo slabija, lakše puca i propušta vazduh nego kozja), stavljaju ga u mijeh. Prethodno ga posole u kotlu. Mijeh treba prije pregledati da ne pušta vazduh. To se radi na taj način da se mijeh ovlaži, nadoše i prstom udara po njemu da se čuje kako zvoni. Po zvuku se može odrediti da li gdje pušta vazduh. Mijeh naduvan nekad stave i u vodu, ako je ima toliko, i traže gdje

odušuje. Nađu li neki manji otvor, stave lješnik na »šubu« i vešu ga dobro kanafom. Naravno, mijeh mora biti vlažan. Ako je šuba veća, onda načine drvo u obliku novca, stave u šubu i vežu kanafom. Na mijehu ne smije uopšte biti otvora, jer se sir kvari i pljesnivi. Kad je mijeh pripravljen, iz kotla se stavlja sir u mijeh i zbija okruglim drvetom, dolje širim oblika zarubljene kupe, koji se zove »mečka«. Kad se napuni, zatvara se kanafom. Otvor vežu oko drveta, koje ima okrugao oblik sa olukom (žlijebom) na rubu. Srbi zovu to drvo rotačka, a ima oblik otvora mijeha. »Guzicu« mijeha zatvaraju drvetom koje se zove »paprica«. »Zatvorio mu guzicu na papricu«, vele za gazdu koji slabo hrani slugu.

Spravljanje kajmaka. Kajmak se spravlja uglavnom na dva načina. Kad se ocijedilo mlijeko iz škipa za sirenje, kajmak se izlije u kace. Kajmak koji je pet dana tako kupljen izlije se u kotao, izmetu ga rukom, i to sa snijegom. Snijeg se stavlja u kajmak da se rashladi. Kad je izmeten, dobiva se maslo. Ono se stavi u mijeh. Maslac se dobija ako se mete kiselina, koju prave od »varenine« (kuhanog mlijeka). Mete se u stapu, gdje se odvoji maslac od mlačenice. Maslac se također slaže u mijeh, poslje se pretopi i dobije se mlado maslo. Ovakav način spravljanja sam našao u Šišan-Dolu kod Ibri Smajlića. U Blacama, kad se mlijeko odlije za sirenje, kajmak se odmah soli i stavlja u mijeh. Mijeh za kajmak stoji uspravno. Da bi se dobio otvor na grlu mijeha, mijeh se navuče na drveni »prsten«. U Dobrču, kajmak sipaju u kacu, a iz kace ga vade i metu u stapu. Maslo koje dobiju metenjem kiseline, a koje se topi tek

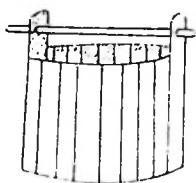

50) Stap, škipi sa mlijekom i mješine sa sirom. Krošnje

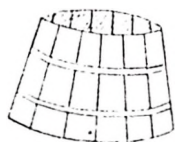
u selu, žešće je. Ono od izmetenog maslaca je mnogo blaže. Kajmak rijetko prodaju, obično ga pretapaju u maslo i začinjaju jelo. To im je jedini mrs, jer meso vrlo malo jedu. Neki tope maslo još u planini.

Suđa za spravljanje mlijeka ima dosta. Uglavnom je od drveta. (Foto 50). Prije svega, to su škipi, mala izdubena korita u koja razliju

jamužinu, da se kajmači. Ona u planini stoje na »terdaju« ili na »policama«. Na jednu policu stane po 5 škupa. Oni su od jasenova ili bukova drveta. Mlijeko mužu u »diježvu« od smrče sa jednom rukatom. Kablč ili »kabo«, je također od smrče, ima dva uha. Oba su jednaka, bez poklopca. Služi za držanje kisela mlijeka. »Kanta« od smrčeva drveta ima poklopac i dva uha, kroz njih je provučena »igla«, štapić za no-

Sk. 22. »Kanta«

Sk. 23. »Kutija«

Sk. 24. »Deba«

šenje. (Sk. 22 i 23). Za dobivanje masla služi stap od smrčeva drveta sa »mećajom«, kojom se mlijeko mete. Sir se cijedi u »kacama«. To su obične kace za sir, na dnu provrćene i postavljene na policu da se iz sira ocijedi sirutka. One su od smrče, sa drvenim obručima. Za čuvanje sirišta služi im »deba« (Skica 24). Ona nije od bakra, niti oblika kako je opisuje Kreševljaković⁴³). Ona ima poklopac od drveta. Služi za držanje sirišta, pelice, a u njoj drže i maslo i kajmak.

Šumarsivo. Iz tabele o strukturi zemljišta se vidi velika razlika u količini zemljišta pod šumom u 1950 g. 1936 g. Ustvari je ta razlika tek prividna, ona je neznatna. U cifri za 1952 g. u rubrici šumsko zemljište unesen je također i hercegovački krš, koga prema podacima u MNO Svinjarini ima 18,874.174 dunuma. Odbije li se ta cifra od šumskog zemljišta ostaje 32,374.150 dunuma, dok je po podacima u MNO 36,786.300 dunuma. Od toga, prema pojedinačnom spisku o strukturi posjeda domaćinstava, Podvelešci, osim D. Opina, koje i nemaju šuma, posjedovali su svega 142 dunuma šumskog zemljišta. Iz toga spiska se vidi da šume nema nijedno domaćinstvo sela: Opine, G. Gnojnice i Dobrča. Za svoje potrebe odlaze po drva u Zavelež. Prva dva sela su, neracionalnom sjećom dotjerala dotle da u njihovom ataru nema ni »kukrice«, grmića. I panjeve su krasnom povadili. Šuma je uništena, dakle sjećom. Sjekli su drvo i prodavali ga na tovaru u Mostaru. Sva domaćinstva do zaključno XV kategorije posjeduju svega 4,40 ha šume, domaćinstva XVI do XVII kategorije 11,90 ha, a 59% domaćinstava XVIII kategorije posjeduju 111 ha

ili 89,78% šume. Na sva ostala domaćinstva otpada, dakle, 10,22% šume. Šumu posjeduju svega 200 domaćinstava (64%). Najveći broj posjednika šume ima u Kokorini, 43 sa 80,40 ha šume (56,62%). Preko polovine posjeda šume otpada, dakle, na domaćinstva u Kokorini. Daleko za Kokorinom zaostaje Kružanj, gdje ima 51 posjednik šume sa 28,70 ha (20,21%) i Svinjarina sa 37 posjednika 25,20 ha šume. Više od 1 ha imaju svega 33 domaćina, — od toga 2 domaćina 4 ha, preko 3 ha jedno domaćinstvo, preko 5 — tri i preko 10 ha dva domaćinstva. Najveći posjed šume iznosi 12,50 ha i imaju ga dva Mušinovića u Kokorini. Ostalo je državna šuma. Državne šume u Veleži bilo je, prema podacima iz 1936 g., 1565 ha.

⁴³) Vidi Kreševljaković H., Kazandžijski obrt u B. i H., GZM Nova serija VI od 1951 g.

O sastavu šume bilo je govora u ostsjeku o biogeografiji. Ona je isključivo bjelogorična i to pretežno visoka, bukova šuma. Nje je sve manje. Znatno se prorijedila, — samo se siječe, a nisu se poduzimale neke naročite mjere da se očuva i podigne. Da bi se šuma obnovila, praktikuju u Podveležju da jedno vrijeme ne puštaju stoku i prestanu sa sječom. To je kod privatne šume. Po oslobođenju znatno je ojačala niska šuma, nakon zabrane držanja koza. Tome je pridonijelo i to što poslije rata rijetko gone tovare drva na prodaju u Mostar i u Blagaj. Na otvorenim ognjištima troši se mnogo drveta. Tovare više ne gone u Mostar iz prostog razloga što im se ne isplati. Prodaja tovara je kontrolisana i treba platiti taksu. To je jedno. A drugo je — oni nemaju kola. Nemaju ih jer uopšte u selima koja još imaju šume nema kolskih puteva. Jedino kroz Kokorinu prolazi glavni drum u Nevesinje, a ipak ni u Kokorini nema ni jednih kola. Tamo su stari kiridžije, koji su navikli na prenos konjima i do danas nisu se prilagodili novom načinu transporta. Prije rata su drva prodavali, jer ih je gonila kruta nevolja. Računao sam im tada prihode.⁴¹⁾ Tovar drva je danas u Mostaru 250 dinara. Sa dva konja može da dobije din. 500, a zato je potrebno da jedan čovjek i dva konja izgube dva dana. Daleko su isplativiji drugi poslovi. Sve to doprinosi da se šuma obnavlja i podiže.

Nepledno zemljište. Iz tabele o strukturi posjeda izlazi da Podvelešci posjeduju 1841,40 ha neplodnog zemljišta, ili, 18,03. To je velik procenat, ali nije stvaran. On je i veći jer bi dobar dio pašnjaka kojih ima 7.764,66 ha, trebalo pribrojati neplodnom zemljištu. Prema pojedinačnom spisku, u Dobroču nema neplodnog zemljišta (0,02 ha), što samo donekle odgovara stvarnosti jer je Svetigora, koja se računa u pašnjake, goli kamen i krš. U G. Gnojnicama i Opinama, gdje je go ljuti krš bez grma, prema podacima nema uopšte neplodnog zemljišta. To se zemljište vodi nepravilno kao pašnjaci, a stvarno je neplodno zemljište, gola kamenita pustinja. Da je ma u kome kraju, vodila bi se kao neplodno zemljište. Po podacima, najviše neplodnog zemljišta imaju sela Banjdo i Kružanj. Čini se, da je u ovim selima pravilno ocijenjena kategorija plodnosti zemljišta, iako ta sela nemaju relativno najviše neplodnog zemljišta. Daleko su goliji krajevi oko Opina i G. Gnojnica. Najveći dio neplodnog zemljišta otpada na domaćinstva XVIII kateg. (89,50%).

Vinogradi. Svega osam domaćina u Podveležju ima 20,23 ha voćnjaka i vinograda. Od toga samo na Jovu Brkljaču, gostioničara otpada 15 ha ili 73%. Praktično, dakle, može se reći da u Podveležju nema vinograda. U D. Opinama ima 329,915 d. pod vinogradima. Vinogradi su u donjim selima.

Trstici i bare. Prema statističkim podacima, u Podveležju ih ima 60,46 ha. Trstica uopšte nema, jer ni u blizini nema močvare, a seljaci pod nazivom bare zaveli su livade, tzv. Bare. Prema tome taj iznos treba pridodati livadama. To se vidi i po tome što su bare prijavljene, uglavnom, u G. Gnojnicama (60,26 ha), gdje se nalazi pretežan dio Bara. Pripadaju isključivo domaćinstvima XVIII kategorije.

Ne bi bio potpun prikaz u strukturi posjeda u Podveležju ako se ne bi iznijelo da nisu samo Podvelešci posjednici zemlje u Podveležju. Osim njih imaju u Podveležju svoj posjed još 43 porodice iz 4 sreza, sa ukupno

⁴¹⁾ Vidi Kanaet, cit. djelo str. 218.

5533 dunuma i 723 m² zemljišta. Posjed u Podveležju ima 8 porodica iz grada Mostara, iz opštine Mostar sela — 19, iz sreza nevesinjskog 7 i iz sreza stolačkog 9 porodica. Svi oni posjeduju oranice 200,585 dunuma, vrtova 1 d, livada 271,430, pašnjaka 3.416,205 d, hercegovačkog krša 452,750 d, šume 1183,050 d i neplodnog zemljišta 8,701 d. Među njima ima nešto Podveležaca koji su se iselili iz Podveležja. Neki su stekli posjed u Podveležju ženidbom, ali je najveći dio zemlje vlasništvo bivših aga. Treba napomenuti da velika većina onih Podveležaca koji gone stoku u Bjelašnicu, osim onih koji gone stoku u mahalu u Krošnje, imaju velike, neki glavne posjede u Bjelašnici. Tu su im pretežno livade, ali ih ima koji posjeduju i oranice. O tome je bilo govora u otsjeku o mahalama i planini Bjelašnici i Visočici. U Visočici vrlo mali broj njih ima svoje vlasništvo.

Ostala zanimanja. O tome se može malo šta reći. Trgovine nema nijedne. Uz cestu Mostar-Nevesinje ima svega jedna gostionica i zajedružna prodavnica u Jarčištu. Dok se ne izgradi put, koji će spajati nevesinjsku cestu sa sjedištem opštine u Svinjarini i glavna cesta od Opina do Svinjarine, neće se moći ctvoriti u samome sjedištu prodavaonica. Broj prodavnica je neobično malen. Iz Dobrča do prodavnice zadruge u Blagaju treba ići oko 5 sati, dignuti žito i otjerati ga 12 km daleko u Mostar da se samelje, a onda je još oko 3 sata do kuće. U selu bi se lakše mogla vršiti razmjena stočarskih proizvoda za industrijsku robu. Obrazovanjem ispostave opštine sa sjedištem u Svinjarini za čitavo Podveležje, i to pitanje će se riješiti.

Lov. Danas je lov slabo razvijen. Uzrok tome je taj, što mali broj Podveležaca ima pušku. U čisto stočarskom kraju, gdje vukovi nanose velike štete, malo koji seljak ima pušku. Vukove hakaju, — o tome je bila riječ na drugom mjestu. Puška je skupa i ne mogu da je nabave. Međutim, Podveležje je poznato lovište. I prije rata postojala je zabrana lova u Podveležju. Bilo je tu poznato lovište na brdske jarebice, kamenjarke. I danas je taj teren zaštićen i rezervisan za lov na kamenjarke. Ima, međutim, uslova da se razvije lov i na ostalu divljač. Bio sam prisutan u 1935 g. kad je vuk u po dana (nije bio snijeg) upao u Svinjarinu gdje ga je ubio jedan lovac iz grada. Bilo je to pravo veselje. Kad domaći ubije vuka, nosi mu kožu od kuće do kuće i seljaci ga darivaju vunom. Danas postoje nagrade, koje daju narodne vlasti i DOZ (Državni osiguravajući zavod). U Podveležju ima i lisica, iako kokoški ustvari i nema, one tamane baš kamenjarke i druge ptice. Osim lisica ima: kuna, lasica, i tvorova. U šumi, pored vuka, živi »divlja ovca«, kako zovu srnu.

Lovom su se najviše bavili siljaci iz Hopina, Kričanja i G. Gnojnice. Bilo je lovaca i u drugim selima. Mogao bi se razviti lov i na orlove i na ostale ptice grabljivice. Crvene Stijene iznad Svinjarskog Potoka, stijene u Ošljem Dolu više Kričanjanskog Potoka, pune su orlova, sokolova, jastreba, sova, divljih golubova, koji naseljavaju rupe i pećine, slično kao i u otsjeku iznad vrela Bune.

Uslova za razvitak lova ima dobrih. Ima i volje i potrebe, da se razvije lov, ne samo iz sportskih razloga nego iz čisto praktičkih, ekonomskih razloga. To su uvidjele narodne vlasti i lovačko udruženje u Mostaru. U godini 1952 otvorena je novosagrađena lovačka kuća u Poljicu.

Zanati. O zanatima u pravom smislu riječi nema ni govora. Protokolisanih zanatskih radnji niti je bilo niti ih sad ima u Podveležju. Ima zanatlija koji rade kod kuće uzgredno, koji poznaju neki posao, ali zanat nisu učili. Razlog zbog čega nema izučenih zanatlija je taj, što su ljudi bili nepismeni. Prije rata bila su u Podveležju svega dva čovjeka koji su svršili osnovnu školu, a nepismene nisu primali na zanat. Koliko su i odlazili na rad u industriju, radili su poslove nekvalifikovanih radnika.

Gotovo svaki od njih zna da pravi opanke, — ima jedan koji zna kovački zanat, ima abadžija, nekoliko ih pravi drveno posuđe: kašike, burila, stapove, diježve, bucate, kabiliće i dr. Kalajdžija nema, iako ima dosta bakrenog posuda. Sve je to više kućna radinost nego zanat. (Vidi foto 42).

Kućna radinost. Malo žena zna da tka, iako je to čisto stočarski kraj. One predu vunu, šiju ženska odijela, neke i muška, i vezu. Gotovo svaka djevojka veze, bar 80 % njih. Međutim, glavni im je posao prerada mlijeka, spravljanje sira i kajmaka.

Radna snaga. Muškarci, pored poslova koje sam spomenuo, gone u proljeće na konjima dubre u vrećama i prodaju ga građanima u Mostaru i vinogradarima u D. Gnojnicama, Dračevicama, Blagaju i selima oko Mostara. Dubre prodaju stanovnici iz sela Kektorina, Banjdola, D. Gnojnica, osim Špaga u Šipovcu i nekih Krhana, Dobrča, Opina i nešto iz Kružnja. Rade i na nadnicu. Na posao odlaze, uglavnom, kao argati, kad je sezona u vinogradima, koševina i vršidba. Dalje od Mostara ne idu. Po oslobođenju se situacija sasvim izmijenila. Pismenost im se naglo povisila. Otvorene su osnovne škole, održavani analfabetski tečajevi, tečajevi opšteg znanja, i drugi. Sa radnim brigadama odlazili su mladići na javne radove, gdje su poneki izučili zanat i postali polukvalifikovani ili kvalifikovani radnici. Dok ih je u industriji prije rata bilo svega dvojica, poslije rata od 1945 g. do 1951 g. zaposlilo se u industriji 81. Naročito su dobri zidarski radnici. Prije rata nije ih bilo na željeznici ni u drugim službama. Nisu primani iz prostog razloga jer su bili nepismeni. Ostajali su u selu, gdje je zbog šerijatskog nasljednog prava dolazilo do diobe i smanjivanja posjeda, kako zemljišta tako i do brojnog smanjenja stoke. Tako se dogodilo da u Banjdolu dvojica iz porodice Tule imaju ograde široke svega 7 aršina. Danas ih ima na željeznici, u miliciji, kurira, industrijskih stražara, a neki su završili i srednje stručne škole. Biće toga i više. Plodnost ljudstva je velika. Asanacijom bunareva i drugim mjerama, smanjiće se i smrtnost dojenčadi. — Mnogi su već dotjerali dotle da više nemaju šta dijeliti, ni zemljište ni stoku. Moraće tražiti na drugoj strani zaposlenje. Podveležje je danas, a biće i ubuduće stalan izvor radne snage za industriju. I danas ona nije iskorišćena kako treba. Naročito to vrijedi za muškarce, koji mnogo vremena gube na trčkanje, odlazak u grad po žito, odlazak u mlin i druge stvari, što će sve otpasti kad prodavaonica zadruga bude u selu. Mnogo vremena gube i na nadziranje poslova, sitne opravke i dr. Naročito je slabo iskorišćena radna snaga zimi. To se može vidjeti iz dnevnika koji mi je vodio Smajo Smajkić iz Svinjarine, još prije rata kroz izvjesno vrijeme.

Obilizeći Podveležje, primijetio sam, da su žene stalno u poslu. Čovjek mora da se divi energiji i marljivosti žene. Ustaje prije zore, između 3 i 4 sata, raspali vatru na ognjištu, grije vodu za pranje suda. Odlazi zatim na mužu, muze ovce i krave, pušta jaganjce i teoce. Cijedi zatim mlijeko, grije ga i obavlja sve poslove oko sirenja. Domaćin tek tada ustaje. Ostala čeljad je već otišla za stokom. Čobani su spavali vani, dolaze da što jedu i do se ugriju. Domaćica ako nema dovoljno čeljadi, i sama odlazi za stokom. Kod muškaraca je već drukčije. Iz dnevnika koji je vođen od 12 IX 1937, do 24 IX 1937 g., to se najbolje vidi. Dnevnik je vođen za tri porodice: jedne »zgodnije«, osrednje i siromašne. Evo toga dnevnika:

12 IX 1937 g. Porodica I ide u drva sa dva konja i siječe drva da ih sutra goni u Mostar. Porodica II isto ide u drva, ponešto ore i sije raž. Porodica III ore, sije raž i vadi med.

13 IX 1937 g. Porodica I žanje travu za hajvan. Porodica II ide u planinu sa konjima, da dogoni prtljag (približuje se povratak sa planine). Porodica III silazi s planine sa konjima, dotjerala je prtljag i vraća se odmah natrag.

14 IX 1937 g. Porodica I goni drva u Mostar i vraća se natrag, čuva hajvan. Porodica II čuva hajvan, kupi drva. Porodica III čuva hajvan, ore i sije.

15 IX 1937 g. Porodica I goni drva u Mostar. Porodica II čuva hajvan, dogoni drva iz Veleži. Porodica III ore, sije i čuva hajvan, goni drva kući.

16 IX 1937 g. Porodica I čuva hajvan. Porodica II ide u Mostar sa konjima. Porodica III goni žito u mlin u Blagaj, čuva hajvan.

17 IX 1937 g. Porodica I odlazi sa drvima u Mostar, čuva hajvan. Porodica II čuva hajvan, dogoni drva kući i nešto ore i sije. Porodica III čuva hajvan, ore i sije, goni drva kući i popravlja hajvanske staje i torove.

18 IX 1937 g. Porodica I čuva hajvan, goni drva u Mostar. Porodica II odlazi u planinu sa konjima da sprtlja »sibljan«. Porodica III čuva hajvan.

19 IX 1937 g. Porodica I ide u drva u Velež i dogoni kući. Porodica II čuva hajvan. Porodica III čuva hajvan i ide u planinu sa konjima da dotjera prtljag.

20 IX 1937 g. Porodica I čuva hajvan, ide u drva i dogoni ih kući. Porodica II ide sa konjima u Mostar i čuva hajvan. Porodica III čuva hajvan, ore i sije.

21 IX 1937 g. Porodica I čuva hajvan i goni pčele pod kiriju u Blagaj i Mostar. Porodica II čuva hajvan i ide s konjima u Mostar. Porodica III čuva hajvan i odlazi u planinu s konjima da otjera prtljag.

22 IX 1937 g. Porodica I siječe drva i goni da proda, čuva hajvan i siječe malo »gòrē« za hajvan. Porodica II siječe »gore« za hajvan, goni drva za kuću, čuva hajvan. Porodica III zagrađuje ograde i odlazi sa konjima u planinu po prtljag, čuva hajvan.

23 IX 1937 g. Porodica I kupi drva i goni na pazar. Porodica II siječe drva, dogoni kući, čuva hajvan. ore i sije. Porodica III popravlja kuće i hajvanske staje, odlazi sa konjima na planinu.

24 IX 1937 g. Porodica I siječe drva i goni na pazar. Porodica II čuva hajvan i dogoni drva. Porodica III čuva hajvan, popravlja kuće i hajvanske staje.

Kao što se vidi dnevnik je vođen baš u vrijeme najvećih seoskih radova, u doba jesenje sjetve. Po oslobođenju otpala je sječa drva i prodaja drva u Mostaru, radna snaga je još više neiskorišćena. Stoka okupira žensku čeljad, čobane, djevojke i odrasliju djecu.

Iz dnevnika se razabira da je porodica I, iako to nije naznačeno, siromašna porodica, porodica II srednjačka, a porodica III »zgodnija«.

Individualni način obrade sitnoga posjeda, individualno čuvanje stoke i prerade stočnih proizvoda, nedostatak dobrih komunikacija, kućna radinost za podmirenje individualnih potreba, nepotrebno apsorbuje mnogo radne snage, koja bi se mogla daleko racionalnije iskoristiti. Taj problem će ostati sve dotle dok se izosnova ne izmijeni dosadašnji način rada u Podveležju, a to će uslijediti tek kad se Podveležci razvirkom kulture i političke svijesti kod njih, uvjere, da im je dosadašnji način rada nerentabilan.

Prosječni standard života u Podveležju. Iz dosadašnjeg se izlaganja vidi da je prosječan posjed zemljišta i prosječan broj stoke u Podveležju: oranice 0,85 ha, livade 0,9 ha, pašnjaka 21,15 ha, ovaca 66,45 na jedno domaćinstvo, goveda 523 na 100 domaćinstava i konja 296 na 100 domaćinstava. Prosječan broj čeljadi na jedno domaćinstvo je oko 6. Da bih došao do uvida kakav je životni standard Podveležaca sa posjedom koji odgovara prosječnom posjedu u Podveležju, odabrao sam jedno domaćinstvo čija je struktura posjeda takva, da odgovara prosječnoj strukturi u Podveležju i izvršio sam kalkulaciju.

Da bih uprostio račun, uzeo sam u obzir višak koji mu ostaje za prodaju na tržištu i izdatke koje on mora neminovno izvršiti, da nabavi iz grada što mu je neophodno potrebno, plati pristojbe i ostalo. Nije računata vrijednost proizvoda koje utroši za hranu, jer bi ista stavka ušla i u izdatak. Kakva je hrana Podveležca, vidjeće se docnije u poglavlju o hrani.

Kalkulacija je izvršena za domaćinstvo Derve Čorića iz Dobrča, koji ima šestoro čeljadi, a čija je struktura posjeda ovakva: oranice 0,9 ha, livada 1 ha, pašnjaka 19,34 ha, ovaca 30 smlječnih i 29 jalovih (svega 59), konja 2, krave 2, 1 vo i troje jalovo, u svemu 6. Posijao je 150 kg žita, dobio 750 kg, izdvojio sjeme i ostalo mu 600 kg. Sijena je dobio 35 q i utrošio za ishranu stoke. Cijene u 1952 g.

A. Godišnji višak za prodaju:

1) 30 smlječnih ovaca daju godišnje po 4,25 kg sira (u planini 3,5 kg, a ostalo prije polaska), svega 125 kg. Dvije krave daju prosječno 550 l godišnje, ili svega 1100 mlijeka, a od toga se utroši 750 l za hranu, ostalo sire. Od krava dobijaju još 25 kg sira, u svemu 150 kg sira. Preko zime potroše 50 kg za hranu, a toliko isto u vremenu kad nisu u planini.

Ostaje im višak od 50 kg sira za prodaju po 200., svega — — Din. 10.000.-

2) 30 smlječnih ovaca daje po 0,5 kg masla svega 15 kg, od krava 5 kg. u svemu 20 kg. Maslo troše za začinjavanje jela u vremenu kada nisu u planini, i prema tome masla nema za prodaju.

3) Prinova u stoci: jedno tele za prodaju po Din	
1500, svega	1.500.-
4) 30 jagnjadi za prodaju po dinara 700, svega	21.000.-
5) Vune 50 kg, po 500 dinara, svega	25.000.-

ukupno godišnji višak za prodaju iznosi svega Din. 57.500.-

Spomenuto je da sa zemljišta dobiva 600 kg žita, a troši godišnje 1.600 kg (100 »oka« mjesečno). Manjak je 1000 kg žita. Prinos sa pašnjaka i livada utroši stoka, sijeno niti kupuju niti prodaju. Ostalih prihoda nema, sem prodaje drva na tovare, a toga po oslobođenju gotovo nema.

B Godišnji izdaci koje mora izvršiti u gradu:

1) Soli za 50 ovaca po 2,5 kg, svega 147,5 kg, šest goveda po 3 kg, svega 16 kg i za kućne potrebe 24 kg, u svemu 184,5 kg — — — — —	Din, 5.850.—
2) 1000 kg žita, prosječno po 25 dinara — — —	„ 25.000.—
3) 40 l. petroleuma — — — — —	„ 3.600.—
4) 72 kg graha po 70 dinara — — — — —	„ 5.040.—
5) 72 kg ostupanog ječma (geršl) po 50 dinara —	„ 2.880.—
6) 12 kg šećera godišnje po 145 dinara, svega —	„ 1.760.—
7) Kafe i surogata za kafu — — — — —	„ 2.000.—
8) Voća i povrća — — — — —	„ 1.000.—
9) Kolibarina u planini — — — — —	„ 300.—
10) Pašarina, 30 ovaca sa jagnjadima po dinara 25, svega — — — — —	„ 750.—
11) Dvoje goveda, po 100 dinara, svega — — —	„ 200.—

Ukupni godišnji izdaci — — — — — Din. 47.380.—

Višak prihoda je dakle dinara 10.000 godišnje. Od te svote domaćin treba još da plati porez, opštinski porez, da nabavi djeci knjige i pribor za pisanje, da nabavi što mu je potrebno za odijelo i ostale sitnije potrebe. U kalkulaciju nije uzet manjak stoke od bolesti i vuka, kao ni to da se od prinove ma šta zakolje za kućne potrebe. Iz dnevnika ishrane će se vidjeti da je osnovna hrana siromašnom seljaku mlijeko i sir. Naravno, da sa 10.000 dinara ne može podmiriti sve te troškove. Manjak će namiriti djelomično na taj način što će dio prinove ostaviti (a naročito žensku jagnjad), a prodati starije brave, a djelomično prodajom đubreta i drva. Drugih prihoda nema.

Uzeo sam primjer Derve Čorića iz Dobrča — iz dva razloga. Prvo, Čorić Drvo, s obzirom na veličinu posjeda od 27,24 ha, razvrstan je u XVIII, najvišu kategoriju, a drugo, Čorić Dervo ima približno prosječan broj ukućana, ovaca, goveda i zemlje (21,24 ha a od toga 19,34 ha hercegovačkih pašnjaka).

Iz gornje kalkulacije se vidi koliko je nizak prosječni standard života Podveležaca. Seljaci u Podveležju, a i u okolnim selima oko Mostara, računaju da je potrebno minimalno 10 ovaca na glavu da se podmire troškovi koje seljak mora neophodno da utroši za nabavku onoga što mora da kupi u gradu. Uslov je još da ima žita do novoga. Prihod od vola i konja nije uračunat, jer on stvarno i ne postoji. Konji im služe za prenos stvari u planinu i iz planine, da otjeraju žito u mlin i dr. Šume nema da se gone tovari drva, dubre je potrebno za dubrenje njiva, a najveći dio se rasipa po pašnjacima. Sva kućna čeljad je zauzeta oko stoke i ne privređuje. Prihod se povećava još ukoliko ko primi po-bravičarske ovce da ih čuva u planini.

Račun pokazuje da pri individualnom gazdovanju, pri ovako slaboj obradi zemlje, sadašnjoj njezi stoke i ekstenzivnoj privredi uopšte, ne može biti napretka. To pokazuju i tabele o brojnom stanju stoke u vremenu između 1895 g. i 1951 g. Ne samo da nema viška stoke u tom periodu nego se pokazao i manjak, a broj stanovnika se povećao od 1879 g. gotovo za 100 %. Nadalje, treba primijetiti da je standard života svih onih koji imaju manje od 10 brava na glavu niži od standarda života Derve Čorića.

Povećanje standarda života moglo bi se postići jedino boljom njegom stoke, boljim snabdijevanjem vodom, melioracijom livada i pašnjaka, pretvaranjem pašnjaka gdje je to moguće u livade, boljom obradom zemlje, racioniranjem paše na pojedinim potesima, izgradnjom stalnih ovčarnika, štala itd., kratko, prelazom sa ekstenzivne na intenzivnu privredu, a to neće biti moguće bez kolektivnog investiranja i obavljanja potrebnih poslova. Dobar dio tih poslova mogla bi da izvrši zadruga opšteg tipa (nabavka alata, plugova i ostalog oruđa za zemljoradnju, osnivanje mlekare, radionice za izradu predmete kućevne radinosti i dr.). Kako je godišnji priraštaj stanovništva i pored velike smrtnosti velik, a broj posjeda zemlje i stoke sveden na minimum, neminovno će u Podveležju postojati stalni izvor radne snage za industriju, pored izvora povremene radne snage zimi, kad nema poljskih radova već im ostaje samo rad oko stoke. Kao što je napomenuto ranije, prosjek stoke u Podveležju nema preko 60 % domaćinstava. Iz toga slijedi, da preko 60% domaćinstava u Podveležju ima niži standard života od standarda Derve Čorića iz Dobrča.

VIII. DEMOGRAFSKI PODACI

Kretanje stanovništva. Demografske podatke za Podveležje našao sam od godine 1879. To je bio prvi popis stanovništva koji je provela Austro-Ugarska, odmah iza okupacije Bosne i Hercegovine. Iz vremena A-U postoje još podaci iz 1885, 1895 g. i 1910 g. Napominjem da su za vrijeme A-U administrativno G. i D. Gnojnice činile jedno naselje i kao takvo zajedno popisane. Broj stanovnika za G. Gnojnice moguće je utvrditi indirektno, na taj način što u G. Gnojnicama sem muslimana drugih vjeroispovijesti nije bilo, niti ih danas ima. Obratno, u D. Gnojnicama nema muslimana. Ukoliko ih ima, to su doseljenici iz najnovijeg vremena. D. Gnojnice ni geografski, ni etnički ne čine cjelinu sa Podveležjem. Stanovništvo D. Gnojnica čine doseljenici Srbi i Hrvati. Kako

Tabela broj 16

Čega	Banjdo					Dobrč					Gnojnice					Opine					Kokorina					Kružanj					Svinjarina					Ukupno					Ukupno bez D. Gnojnice					
Godina	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935	1879	1885	1895	1910	1935						
1. Naseljenih	—	11	17	19	—	—	13	16	17	—	—	71	103	128	—	—	6	14	11	—	—	32	36	56	—	—	16	22	33	—	—	23	36	44	—	—	172	244	308	—	—	—	—	—		
2. Nenase- ljenih	—	—	2	17	—	—	—	4	8	—	—	—	24	46	—	—	—	6	6	—	—	—	24	45	—	—	—	20	28	—	—	—	13	32	—	—	—	93	187	—	—	—	—	—		
3. Ukupno	12	11	19	36	—	13	13	20	25	—	70	71	127	174	—	5	6	20	90	—	30	52	60	101	—	16	16	42	61	—	23	23	49	79	—	109	172	337	493	—	—	—	—	—		
4. Domaćin- stva	15	11	17	19	30	14	13	16	17	22	79	71	103	128	40	5	6	17	11	11	30	32	38	56	61	18	17	22	33	39	27	27	36	44	63	168	174	249	308	272	—	—	—	—	272	
5. Muških	58	58	64	69	77	33	35	58	63	68	236	252	341	430	114	25	27	38	57	61	123	142	165	175	232	67	90	120	131	162	116	149	160	135	222	655	154	652	1056	944	—	—	—	—	944	
6. Ženskih	49	54	71	55	74	30	38	48	45	52	228	253	340	431	131	29	36	45	45	61	110	139	143	171	214	69	87	103	109	169	129	151	149	112	212	632	757	904	967	915	—	—	—	—	915	
7. Ukupno	107	112	141	124	150	63	74	106	108	120	464	505	681	861	251	53	63	83	102	122	242	280	308	312	447	136	177	223	242	331	215	300	314	247	833	1310	1511	1856	2020	1859	1038	1208	1534	1518	1834	
8. Muslimana	107	112	141	124	150	63	74	106	108	120	242	263	359	354	251	42	56	77	60	130	212	280	340	291	400	135	171	225	242	321	245	300	314	241	434	1076	1262	1520	1451	1812	1076	1262	1520	1451	1812	
9. Pravo- slavnih	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	83	91	173	—	11	7	—	16	—	—	—	3	45	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	90	100	234	21	11	7	—	61	21	
10. Katolika	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	136	159	231	335	—	—	—	—	—	—	—	—	5	6	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	130	150	226	330	20	—	—	5	6	26	
11. Ostalih	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tab. 16. Kretanje stanovnika u Podveležju između 1879 i 1935 god.

nisu dati podaci odvojeno za oba sela, može se prema pripadnosti pojedinim vjeroispovijestima utvrditi samo broj stanovnika tih sela, ali se ne može naći tačan broj kuća i domaćinstava, niti se mogu podijeliti tačno po polu. Broj žitelja, bez D. Gnojnice, dat je na kraju tabele u rubrici ukupno bez D. Gnojnice. (Tab. 16). Isto tako nije mi bilo moguće utvrditi tačan broj stanovnika Podveležja prema popisu u 1921 g. i 1931 g., jer su rezultati popisa objavljeni samo po srezovima. Popisne listove po selima nisam mogao dobiti u srezu. Iz tog razloga sam u 1935 g., kad sam počeo sa prikupljanjem podataka na terenu, ustanovio stanje u toj godini. Ti podaci su bez D. Gnojnice i D. Opina¹⁾.

U 1948 g. popis nije vršen po selima, nego po dijelovima naselja. U popisnom mjestu Svinjarina uneseni su podaci za sela Opine, Dobrč, D. Gnojnice, i Svinjarina. (Vidi tabelu 17).

TABELA BROJ 17

Naselja i dijelovi	S T A N O V N I C I				Napomena
	Brojno stanje stanovnika 1948 god.				
	Domaćinstava	Ukupno	Muških	Ženskih	
Kokorina	70	435	216	219	U popisnom mjestu Svinjarina obuhvaćena su sela: Dobrč, G. Opine, Svinjarina, Banido bez D. Opina
Kružani	58	394	195	199	
Svinjarina	184	1.198	606	592	
Svega	312	2.027	1.017	1.010	

Tab. 17. Broj stanovnika u 1948 god.

U 1951 g. sam na terenu prikupio podatke za sva sela. Podaci su uneseni u tabeli br. 18.

Iz tabele 16 izlazi da jedino u selima Kokorini i D. Opinama ima pripadnika druge vjeroispovijesti sem muslimana. Iz tabele se također vidi da po popisu iz 1879 g. u Kokorini nije bilo pripadnika drugih vjeroispovijesti sem muslimana, a da se oni javljaju tek u popisu od 1895 g. Dakle, svi pripadnici drugih vjeroispovijesti u Kokorini su se doselili iza 1879 g. Počeli su se doseljavati onda kad se gradila cesta

¹⁾ Statistički podaci se mogu naći:

a) za god. 1879 u publikaciji Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880. (Polag popisa od 16 lipnja 1879). Str. 106;

b) za 1895 godinu u publikaciji: Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22 IV 1895 g. Sarajevo 1896. Izdanje Zemaljske vlade za B. i H. str. 500,

c) za 1910 god. u publikaciji: Rezultati popisa žiteljstva u B. i H. od 27 IX 1910 god., Sarajevo, Zemaljska štamparija. Str. 356 do 364,

d) za 1948 god. u publikaciji: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 III 1948. Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstvima. Str. 330,

e) podatke za 1935 i 1951 g. prikupio sam na terenu.

TABELA BROJ 18

Selo	Brojno stanje stanovnika 1951			Napomena
	Domaćinstva	Stanovnika	Prosječno na jedno domaćinstvo	
Banjdo	31	201	6,81	Bez D. Gnojnice
Dobrč	27	163	6,03	
G. Gnojnice	39	280	7,17	
Opine	16	95	5,97	
Kokorina	70	467	6,63	
Kružanj	53	136	7,52	
Svinjarina	72	529	7,34	
Podveležje	313	2,171	6,93	

Tab. 18. Broj stanovnika u 1951 god.

za Nevesinje. Naseljeni su uz cestu kao gostioničari i kafanari. Iz tog razloga broj im stalno varira. Iza toga jako naseljavanje izvršeno je u Jarčište (mahalu Kokorine) i u samo selo oko godine 1908, za vrijeme aneksione krize. Neki Podvelešci su tada prodavali svoja imanja i selili u Tursku. Neki od tih doseljenika su se stalno naselili i održali u Podveležju, ali većina njih nije mogla da izdrži težak život kakav provode Podvelešci, i vraćala se natrag. I danas neki od tih doseljenika su zadržali svoja imanja u selima iz kojih su došli, a u Podveležju, Jarčištu, uglavnom su ljeti. Jedan dio čeljadi ostaje i zimi i iz tog razloga se računaju kao stalni stanovnici Podveležja. U D. Opinama, upravo nad Mostarom, iznad vojne bolnice, tako da su u ataru grada Mostara, stanovnici su Goste i etnički pripadaju Podveležju. Pored njih stanuje u D. Opinama još samo jedna porodica Mićevića, sa 2 domaćinstva i svega 4 člana porodice.

Iz tabele se dalje vidi da je u 1879 g. bio jedan pripadnik »ostalnih vjeroispovijesti«. To se ustvari radi o Ciganinu. Ispitujući porijeklo stanovnika, našao sam da se radi o porodici Dedića (Beha). Po pričanju Emine Tule (preko 100 godina stara), oni su doselili iz »Trampine Župe« (Grušće, srez Konjic) kao kovači. Poslije su primili islam i nema ih u rubrici »ostale vjeroispovijesti« u popisu 1885 g., znači da su islam primili u vremenu između 1879 g. i 1885 g. Da su Dedići porijeklom Cigani,

potvrdio mi je i Osman Zlomušić a u 1950 g. Dedići za sebe vele da su oni najstariji »čok« u Podveležju. Tako je zabilježio i Dedijer²⁾.

Može se reći da su muslimani u Podveležju gotovo isključivi stanovnici. Pripadnici svih ostalih vjeroispovijesti su doseljenici. Drugo je pitanje otkada su oni muslimani. O tome će biti govora kasnije u odjelku o porijeklu stanovništva. Muslimansko stanovništvo iznosilo je u 1879 g. 98,90% (bez D. Gnojnice), i to od 1098 stanovnika, 1076 muslimana, u 1885 ih je bilo 99,44% (1262 od 1269). U 1895 g. bilo ih je 99,09% (1520 od 1534), u 1910 g. 95,58% (1451 od 1518), u 1935 g. bez D. Opina 97,17% (1812 od 1859), a u 1948 g. bez D. Opina 99,16% (2010 od 2027).

U 1948 g. bilo je od 2010 muslimana nacionalno opredeljenih svega pet (4 Srbina i 1 Hrvat). Ostali su svi muslimani neopredijeljeni. U toj godini u Kokorini je bilo 4 Srbina i 10 Hrvata, pored pomenutih opredijeljenih muslimana. Iz tabele se također razabira da je u svim popisnim godinama, osim u 1885 g., broj muškaraca nešto veći. Tako u godini 1879 dolazi na 1000 muških 990 žena, u 1895 g. na 1000 muških 949 žena, u 1910 g. na 1000 muških dolazi 913 žena, u 1935 g. na 1000 muškaraca 967 žena i u 1948 g. na 1000 muških dolazi 993 žena. Karakteristično je da se broj muških i ženskih približno izjednačio, što je svakako posljedica drugog svetskog rata, kad je više muškaraca poginulo.

Što se tiče broja domaćinstava za period do 1910 g. teško ga je utvrditi, jer su podaci za G. i D. Gnojnice zajednički. Preračuna li se prosječan broj članova porodica u Gnojnicama, i odbije prosječan broj domaćinstava G. Gnojnice, izlazi da se broj domaćinstava i prosječan broj članova porodica u Podveležju kretao ovako:

Godina	Broj domaćinstava	Prosječno čl. na 1 domaćinstvo
1879	160	6,80
1885	178	8,48
1895	196	7,82
1910	231	6,57
1935	272	6,83
1948	312	6,49
1951	313	6,93

Iz tabele izlazi da je prosječan broj članova porodica na 1 domać. oko 7 i da se tako uglavnom kretao kroz čitav period od 75 godina. Znatnijih odstupanja nije bilo. Većih zadružnih porodica je malo. Do cijepanja porodica dolazi čim broj ukućana pređe 20. U 1951 g. samo je jedna porodica imala preko 20 članova. Preko 10 članova imale su 4 porodice u Banjdolu (2 porodice su imale po 17), u Dobrću preko 10 članova imale su 3 porodice, najveći broj bio je 14, u G. Gnojnicama preko 10 članova imalo je 10 porodica, najveći broj bio je 18, u Kokorini preko 10 članova imalo je 11 porodica, najveći broj 15, u Kružnju preko 10 članova imalo je 8 porodica, najveći broj 26, i u Svinjarini preko 10 članova imalo je 18 porodica, najveći broj članova u porodici bio je 18. To su ujedno materijalno najbolje stojeće porodice. Interesantno je njihovo shvatanje o porodičnim zadrugama. Pri diobi im se »hajvan smiče«, »kad se hljeb razlomi na četvero, daj ti sastavi kako je bilo«. Hoće da

²⁾ Dedijer cit. djelo, str. 243.

kaže: nema više sloge, udaljavaju se jedni od drugih, svak voli da zna šta je njegovo. Svjesni su da je lakše živjeti u zajednici. »Kad su čeljad mirna, lakše je živjeti u zajednici«, po njihovom mišljenju do diobe dolazi najviše zbog svađe. »Ne bi se braća lako dijelila, nego žena pecaj ovog odovud, onog odonud, pa se rastave. Neka žena donese u miraz, pa odmah kovrči onim svojim, htjela bi da se njezino ne baterisava, a od drugih da otkiđuje«. »Ima i do muškadije krivice. Ako neće muškadija, neće se ni podijeliti«. Glavni uzrok je, bez sumnje, slabo materijalno stanje. Teško je sa prihodima kojima raspolaže većina Podveležaca ishraniti preko zime veliku porodicu. Otud i svađa, i svi ostali faktori koji dovede do cijepanja njihovih porodičnih zadruga, a koje oni smatraju osnovnim. Napomenuo sam da su porodice sa većim brojem članova, po pravilu, bolje stojeće. Važno je ipak to da su oni svjesni da im je lakše živjeti u široj zajednici.

Broj stanovnika u ovom 75-godišnjem periodu, gotovo se podvostručio. Ako broj stanovnika i domaćinstava u 1879 g. označimo sa 100, onda u 1951 g. broj domaćinstava iznosi 194,37%, a broj stanovnika 199,63%. Gotovo se udvostručio, dakle, i broj domaćinstava i broj članova porodice. Prosječan godišnji priraštaj je 1,33%. Priraštaj bi bio daleko veći da nije smrtnost velika, naročito kod dojenčadi. Raspolazem službenim podacima iz godine 1936, iz kojih se vidi da je godišnja smrtnost dojenčadi do jedne godine bila 14,3%. Od 1950 g. vodi se odvojeno broj umrlih od mrtvorodene dojenčadi. Prema podacima u tim godinama, bila je smrtnost dojenčadi u 1950 g. 12%, a u 1951 g. je 14,28%. I inače je smrtnost u Podveležju velika. Prema podacima kojima raspolazem, u vremenu od 1907 g. do zaključno 1916 g. na regrutaciju je trebalo da stigne, prema broju rođenih muškaraca, 278 regruta. Od tog broja umrlo je i nije pristupalo regrutaciji 59— ili 21,22%. Do 20 godine života otpalo je, dakle, preko 21% muškaraca. Sve je to odraz prilika u kojima žive.

Djeca se rađaju pretežno u prvom, drugom i četvrtom tromjesečju. Broj porođaja u trećem tromjesečju, juli, august i septembar, daleko je manji. Isto to vrijedi i za broj vjenčanja. Najveći broj vjenčanja je u prvom tromjesečju, i to poglavito u februaru, a zatim u četvrtom tromjesečju, gotovo isključivo u decembru. Iza februara dolazi januar. Vjenčanja je mali broj u drugom tromjesečju, a vrlo rijetko i izuzetno se obavljaju u trećem tromjesečju³⁾. Mali broj porođaja i još manji broj vjenčanja u drugom tromjesečju posljedica je toga što su Podveležci u to vrijeme sa stokom u planini. Vjenčanja se obavljaju kad se vrate kući, a nije zgodno ni da se žene porađaju na planini, iako i toga ima, istina vrlo rijetko.

Prema službenom izvještaju iz 1936 g., u toj godini umrlo je od tuberkuloze 19% ili gotovo jedna petina, a 33,33% od srdobolje (disenterija). Kad se ovo dovede u vezu sa onim što je rečeno o vodi u njihovim grčkim bunarima i s analizom te vode, onda je to sasvim razumljivo. Međutim, i pored rđavih stanbenih i drugih prilika (vode malo, slabo materijalno stanje itd.) ima relativno veliki broj starijih ljudi. U 1952 g.

³⁾ Služio sam se statističkim podacima o kretanju stanovništva dobivenim u srezu Mostar za 1936 god. i podacima za 1949, 1950 i 1951 godinu dobivenim u Zemaljskom statističkom uredu u Sarajevu.

našao sam dvoje stogodišnjaka. Prirodna selekcija odabira najjače i najotpornije. Smrtnost u mladim godinama je velika, ono što ostane živi dugo, jer ostanu oni koji su najzdraviji i najotporniji, »bez maraza«⁴⁾, kako vele.

Iako se podaci o visini dobiveni pri regrutaciji ne mogu uzeti kao tačni, ipak oni daju bar približnu sliku o visini ljudi. Prosječna visina regruta (10-godišnji prosjek, od 1907 do 1916 g. zaključno) je 173,51 cm. Muškarci su im visoki, žene su daleko niže. Dok su mlade, pune su i jedre (vidi sliku 51). Kad se udaju i izrode djecu, rijetko je koja puna.

51) Podveleška djevojka iz Dobruča.
Zimska nošnja.

Težak i naporan je život žene u Podveležju. Slabe higijenske prilike, kod većine slabe materijalne prilike mnogo su pridonijele tome.

IX. PORIJEKLO STANOVNIŠTVA

Prije nego što predem na porijeklo Podveležaca, moram učiniti neke napomene. Njihovo porijeklo ispitivao je Dedijer i iznio u svojoj Hercegovini na str. 242 i 243. Naveo je da nije ispitao selo Šipovac. To je, ustvari, zaseok G. Gnojnica, podijeljen na dvije mahale: Puca i Špaga, (Dedijer iz naziva Špagićima). Obe porodice spominje na str. 242. Za Puca veli, da ih u Dobruču ima 7 porodica. Tamo ih nikad nije bilo više od 3 porodice (u 1951 g.) pa se taj podatak odnosi na Šipovac. Za Špagiće veli da su ista porodica sa Čurićima u Dobruču. Međutim, u Dobruču nema Špagića, a ni Čurića. nego su tamo Čorići i nisu isto bratstvo sa Špagama. Od izlaska Dedijerova dijela nastale su znatne izmjene u broju do-

maćinstava pojedinih porodica. Velik broj porodica nije pomenut a nalazile su se u vrijeme njegova ispitivanja. Velik broj porodica se doselio nakon izlaska knjige. Pored toga nakon drugog svjetskog rata nastale su izvjesne

⁴⁾ Predispozicija, klica bolesti.

promjene. Druga napomena koju bih učinio odnosi se na pomenutu napomenu Vladimira Čerovića da su Podvelešci naročito »pleme« muslimana. Nadam se da će se iz sljedećeg izlaganja o nacionalnom porijeklu Podveležaca uvidjeti da je ono jednako porijeklu svih ostalih muslimana B i H. Iako Podvelešci imaju svojih specifičnih crta, koje su posljedica njihova načina života, i društveno ekonomskih odnosa, ipak, nemaju karakter plemena.

Od gotovo 100% muslimana, nisam našao nijednu porodicu porijeklom iz Turske. Sve su porodice primile islam poslije dolaska Turaka, kao i svi muslimani slavenskog porijekla u B i H. Taj prelaz nije se u znatnijoj mjeri vršio prije sredine XVII vijeka, kao što se vidi iz izvještaja biskupa Andrijaševića¹⁾.

Treća napomena je ta da je Dedijer nabrojio u starjenike i mnoge porodice koje to nisu, koje su stvarno stariji doseljenici kao napr. Zlomušice i dr. Neki starjenici su u Podveležje došli mnogo kasnije nego neke porodice koje Dedijer spominje kao doseljenike. I u pogledu ranije vjerske pripadnosti nisu moji podaci identični sa podacima Dedijerovim. Iako ranija vjerska pripadnost nije važna, ni bitna, ipak daje putokaz za utvrđivanje pravca kretanja doseljenika. Apstrahirajući citirani izvještaj biskupa Andrijaševića, prema kome je u godini 1629 bilo u Podveležju 60 katoličkih porodica, ispitivanja porijekla pokazuju da su glavna kretanja doseljenika u Podveležje išla sa zapada i juga, iz zapadne Hercegovine, i srezova mostarskog, stolačkog, ljubušskog i čapljinskog, a najveće porodice došle su baš iz krajeva gdje su naseljeni pretežno muslimani i katolici. Mali broj je doseljenika iz istočne Hercegovine.

Starinaca ima prema navodu Dedijerovu 19 porodica. Ja sam našao svega 8, od kojih neke Dedijer nije ni spomenuo. Starinačke porodice su: Goste, u Hopinama, Isići, Macići i Jelovci iz Dola, Jukle iz Šipovca, Tule iz Banjdola, Memići iz Kružnja i Voloderi u Kružnju i Kckorini.

Doselile su sljedeće porodice:

Iz Mostara: Nožići, Voljevice i Mušinovići, svega tri porodice;

Iz sreza mostarskog:

a) iz Gnojica: Trnovci, Dragoje, Krtalići, svega tri porodice;

b) iz Raške Gore: Bijelog Polja: Marići, (Mrndići i Faići²⁾), svega 1 porodica;

c) iz Dračevica: Puce, svega jedna porodica;

d) iz Rabine: Gadare, jedna porodica;

e) iz Hodbine: Brkljače, jedna porodica;

f) iz Blagaja: Jašarovići, svega jedna porodica;

g) iz Pologa: Pekušići, jedna porodica;

h) iz Gubavice: Kukuruzovići, Džakule, Brstine, svega tri porodice;

i) iz Vranjevića: Kukrice, jedna porodica;

Ukupno iz sreza mostarskog 12 porodica i dvije porodice srodne, ali drugog prezimena.

¹⁾ Vidi Izvještaj biskupa Andrijaševića u Croatia sacra 1934, str. 55 do 56. Po Dedijeru se proces vjerovatno završio između kraja XV i kraja XVI vijeka, kada po njegovom mišljenju pada i postanak sela u Podveležju. Vidi cit. djelo, str. 135.

²⁾ Dedijer ih zove Faini, cit. djelo, str. 243.

Iz sreza stolačkog:

a) iz Hodova: Krhani, Špage, Kneževići i Selmanići, svega 4 porodice;

b) iz Kozica: Šakote, jedna porodica;

c) iz Dubrava: Đulići, Brkani, Zuhrići, Zlomušice sa bratstvima Fazličima i Husnićima, Husići i njihova bratstva: Nameti, Mušinovići, Količići, Šendre, Omanovići, Begovići i Hodžići;

d) iz Trijebnja: Čorluke, jedna porodica;

Ukupno iz sreza stolačkoga 11 porodica i 10 srodnih porodica drugog prezimena;

Iz sreza ljubuškog:

iz Gradske: Maksumići, Smajkići i Crnomerovići, svega tri porodice;

Ukupno iz sreza ljubuškog tri porodice.

Iz čapljskog sreza:

iz Gabele: Vidići, svega jedna porodica;

Svega iz sreza čapljskog jedna porodica.

Iz sreza Posušje:

iz Posušja: Čorići (Bašići), svega jedna porodica.

Iz sreza Posušje svega jedna porodica.

Iz sreza Konjic:

a) iz Donje Jablanice: Topići, svega jedna porodica;

b) iz Grušće: Dedići, jedna porodica.

Svega iz sreza Konjic dvije porodice.

Iz sreza Nevesinje:

a) iz Kolečka: Đulimani, jedna porodica;

b) iz Žulja: Pintuli, jedna porodica;

c) iz Sopilja: Ferizi, jedna porodica;

d) iz Rabine: Gadare, jedna porodica;

e) iz Dramiševa Mičevići u D. Opinama.

Svega iz sreza nevesinskog 5 porodica.

U sljedećem izlaganju navešću za svako selo broj porodica i domaćinstava pojedinih porodica. Broj u zagradi znači broj porodica ili domaćinstava, ukoliko ih je Dedjer naveo. Ukoliko nema broja u zagradi, znači da Dedjer nije tu porodicu naveo, ili da nije naveo broj domaćinstava.

Porijeklo stanovništva po selima.

DOBRČ. U Dobrču ima danas 25 domaćinstava, i to: Čorići, (Bašića) 12, Marića 9 (6), Puca 3 (7) i Đuliman 1 (1).

Čoriće naziva Dedjer Čurićima³⁾ i veli da su starinci. Čurića uopšte nema u Podveležju niti ih je bilo. Čoriće zovu u Podveležju i u planini Bašićima. Upoređujući po Dedjeru sela u kojima stanuju Čorići, našao sam da su svi katoličke porodice iz zapadne Hercegovine: Dračeva⁴⁾, Kljenaka⁵⁾, Selišta⁶⁾, Biogradci⁷⁾, Bune⁸⁾, Vitine⁹⁾, Hodbine¹⁰⁾, Tate (Jare¹¹⁾, Rušta¹²⁾, Drijenjani¹³⁾, i Ljutog Dola¹⁴⁾. Bašiće spominje Dedjer u selu Radišićima i izričito veli: »Otac Bašića je iz Broćanca u Posušju. Ima ih »poturčenih«. Ima ih četiri kuće.«¹⁵⁾ Prema tome Čorići su porijeklom iz Broćanca, srez Posušje, od katoličke porodice Bašića, jer Bašića

³⁾ Ibid. str. 242. ⁴⁾ Ibid. str. 276. ⁵⁾ Ibid. str. 297. ⁶⁾ Ibid. str. 386. ⁷⁾ Ibid. str. 384. ⁸⁾ Ibid. str. 251. ⁹⁾ Ibid. str. 325. ¹⁰⁾ Ibid. str. 348. ¹¹⁾ Ibid. str. 385. ¹²⁾ Ibid. str. 237. ¹³⁾ Ibid. str. 286. ¹⁴⁾ Ibid. str. 314. ¹⁵⁾ Ibid. str. 314. ¹⁶⁾ Ibid.

muslimana ima jedino u Podveležju, ali pod imenom Čorića. Jedino pod tim imenom poznaju ih inovjerci u mahalama Bjelašnice.

Druga po jačini porodica u Dobrču su **Marići**. Ima ih mnogo u Podveležju, naročito u Svinjarini, Kokorini, Dobrču, Banjolu i G. Gnojnicama. Dedijer ubraja Mariće u starince.¹⁶⁾ Svi Podvelešci vele za njih, da su iz Bijelog Polja, ili iz Raške Gore doseljenici. I Dedijer navodi, da su iz Velje Međe došli u Donji Poplat i u Burmaze, odatle u Gleđevce¹⁷⁾ i Bjelojeviće²¹⁾. Za Mariće iz Bratača navodi da su iz Banjana²²⁾, a za one u Riljima da su iz Crne Gore (Zaslapa²³⁾). Za one u Kosoru veli da su doselili u Malo Polje i ponovo se vratili. Ima ih u Hodbini, ali oni nisu **Marići**, nego **Marići** (zovu ih i Došle). Za sve ostale navodi da su iz zapadne Hercegovine: Bekije i Posušja²⁵⁾, Humi Lišani (Bijelo Polje) iz Goranaca²⁶⁾, u Sretnici iz Prova.²⁷⁾ Za jednog Marića veli da potiče od jednog dezertera u francuskoj vojsci, koji je služio u Marića, primio ime i slavi Jovandan.²⁸⁾ Bratstvo Marića su Mrndići za koje Dedijer veli da su starinci u Podveležju.²⁹⁾ Oni se zovu Marići-Mrndići. To isto važi i za Mariće-Fajiće za koje Dedijer takođe veli da su starinci.³⁰⁾ Svi su oni, međutim, doseljenici. To je opšte mišljenje u Podveležju. Najverovatnije je da su doselili iz Vrapčića koji se nalaze ispod ostsjeke nad kotlinom Bijelog Polja, upravo ispod Dobrča. Marić iz Dola je nesumnjivo doselio iz Bijelog Polja. Doselio je u »momaštvo« prije nekih 60 godina. Ostali su imali svoje ljetnje kolibe u Dobrču kao što ih i danas imaju Vlajići u istom selu. Tu su se poslije stalno naselili i odatle se raširili i raselili po drugim selima Podveležja i dalje. Danas je to najraširenija porodica. U svim selima zajedno sa Marićima-Mrndićima i Fajićima broji 36 kuća. Samo njihovo prezime upućuje na porijeklo od neke Mare. Prezime im se izgovara **Marići**. Oko Mostara naglašavaju **Mära**, **Përsa**, **Nika**, **Rista** itd. I to upućuje na to da su porijeklom iz okoline Mostara. U selima Bijelog Polja (Vrapčićima, Kuti Livaču, Humi Lišanima, Potocima, Željuši) svi **Marići** su doseljenici iz zapadne Hercegovine. Samo za Mariće u Svinjarini, koje su prozvali Pintulima, zna se da su se doselili iz Žulja u nevesinjskom srezu. Međutim oni su **Marići**, a ne **Marići**. **Puce** su došle iz Dračevica. Oni to sami vele. Prije nešto više od 50 god. bila je u Dobrču samo jedna porodica. U 1935 god. je još uvijek bila samo jedna porodica. U 1951 god. bilo ih je tri porodice. Podatak po Dedijeru da ih u Dobrču ima 7 kuća odnosi se na Šipovac za koji Dedijer navodi da ga nije ispitao.³¹⁾ Đuliman je došao u Dobrč iz Kolečka (Plužine) 1878 god., za vrijeme okupacije.³²⁾ (Foto 52).

Momići³³⁾ iz Mostara ne izlaze više na ljetište.

OPINE. U Opinama stanuju gotovo isključivo **Goste** — 15 (6) domaćinstva. Njihovo prezime, njihovo predanje, istoriski podaci³⁴⁾ upućuju na njihovo davno porijeklo. Nesumnjivo su jedna od najstarijih porodica u Podveležju. Interesantno bi ih bilo ispitati antropološki. Svojom tammom puti i fizionomijom odvajaju se od svih ostalih Podveležaca.

str. 242. ¹⁷⁾ Ibid. str. 256. ¹⁸⁾ Ibid. str. 341. ¹⁹⁾ Ibid. str. 302. ²⁰⁾ Ibid. str. 304. ²¹⁾ Ibid. str. 340. ²²⁾ Ibid. str. 210. ²³⁾ Ibid. str. 208. ²⁴⁾ Ibid. str. 249. ²⁵⁾ Ibid. str. 302. ²⁶⁾ Ibid. str. 257. ²⁷⁾ Ibid. str. 381. ²⁸⁾ Ibid. str. 273. ²⁹⁾ Ibid. str. 243. ³⁰⁾ Ibid. str. 243. ³¹⁾ Ibid. str. 241. ³²⁾ Ibid. str. 242. ³³⁾ Ibid. str. 242. ³⁴⁾ Vidi napomene 15 i 16 ostsjeka o naseljima.

Mogao sam lako u grupi Podveležaca prepoznati Goste. Stanuju najbliže Mostaru. U Opinama pored Gosta ima samo jedna porodica **Masleša**. Masleša je došao u Opine iz Hamzića, sreza ljubušskog, u god. 1919. Priženio se u Gosta i ostao tamo. On je umro, a ostala mu udovica Zila Masleša sa petoro djece. Mićevići su došli iz Dramiševe, srez Nevesinje, naselili se na Behlilovića zemlje u D. Opinama.

52) Porodica Djulimana Selima iz Dobrča. Nošnja zimska

GORNJE GNOJNICE. G. Gnojnice imaju dvije mahale i jedan zaseok. U mahali **Kričanje** stanuju isključivo **Krhani** 8 (6) domaćinstava. Po pričanju Podveležaca, dobili su prezime što su se »okrhali«. Bila velika porodica pa se smanjila. U Podveležje su doselili iz Ljutaca u Hodovu, sreza stolačkog. Dedijer napominje da su od pravoslavnog bratstva Obradovića.³⁵⁾ I oni vele da su od Obradovića. Svi Obradovići iz Dubrave i iz Hrasna, odkud potiču Obradovići iz Dubrava, katolici su.³⁶⁾ Za one iz Crnoglava (Donje Hrasno) navodi takođe da su katolici, a da su im preci doselili u Dubrave iz Crne Gore, a iz Dubrava u Crnoglav, Donje Hrasno — u XVII vijeku. Oni iz Prenja i Aladinića (Dubrave), koji su došli iz Popova i Lastve, katolici su.

U **Dolu**, mahali G. Gnojnica, stanuju isključivo **Isići**. Od Svinjarskog Dola dijeli ih Jelovčev Potok. Isića ima 12 (0) kuća. Oni su starinci.³⁷⁾ Nemaju nikakva predanja o svom porijeklu. Kao i ostali starinci vele, da su bili stočari Hercega Stjepana. Nazad 70 godina bile su svega tri kuće: Saliha, Omera i Mešana.

³⁵⁾ Dedijer, cit. djelo, str. 243. ³⁶⁾ Vidi strane 269, 270, 296, 297, 340, 341 cit. djela. ³⁷⁾ Ibid. str. 243.

U Šipovcu su dvije mahale. U mahali Špaga najstarija porodica su **Jukle**³⁸⁾ 4 (0). Dedijer ih uopšte ne spominje. Oni su starinci, po prednju stočari Hercega Stjepana. Znaju o svome poreklu samo toliko, da su prije 120 godina stanovali na Ravnicama ispod Kružnja. (Ravnice su prije Pripadale Podveležju, sada pripadaju Blagaju). S Ravnica je došla jedna porodica u Šipovac. U Podveležju se čuje, da su Jukle i Špage ista porodica. Međutim, to nije tačno. Špage, ili kako ih Dedijer naziva Špagiči³⁹⁾, nisu starinci, nego doseljenici iz Dubrava. Oni su kao i Krhani Obradovići. Prema tome, što je rečeno za Krhane vrijedi i za Špage. O postanku njihova prezimena priča se, da su prozvani po tome, što je neki njihov predak »digao špag«. Dok su starinci Jukle sirotinja, Špage stoje najbolje u Šipovcu. Jukle im čuvaju krave.

Druga mahala Šipovca je mahala Puca. Ima ih 9 (7) domaćinstava. Porijeklom su iz Dračevica⁴⁰⁾ i Gnojnica.

SVINJARINA. To je centralno selo Podveležja. Pripada joj mahala Do s lijeve strane Jelovčeva Potoka. U dolu su dvije starinačke porodice **Jelovci** 5 (0) domaćinstva i **Maćići** 1 (0). Dedijer je zabilježio Jelovce⁴¹⁾, a Maciće nije. Ima ih samo jedna porodica. Svi ostali su odselili u Grušču, srez Konjic. Pored Jelovaca nalazi se u Dolu i jedna kuća **Marić**. Prije 60 godina doselio je Marić »u momaštvo« iz Bijelog Polja i ostao u Dolu. Ima jedna porodica **Puca**. I ovaj je prije 60 godina doselio »u momaštvo« iz Dračevica i tu ostao. Došao je iz Šipovca. U selu Svinjarini živi starinačka porodica **Jelovci** — (dva domaćinstva, — došli su u selo iz Dola. Svi ostali stanovnici u Svinjarini su doseljenici. Neki su doselili vrlo davno. Stariji doseljenici su **Smajkići** 3 (0), za koje Dedijer veli da su starinci.⁴²⁾ Oni su doseljenici iz Gradske, sreza Ljubuškoga, i zvali su se **Maksumići**. Pradjed Ibri Smajkića doselio je u Podveležje. Oni su jedini Podvelešci koji imaju svoje ljetne kolibe u Šišan-Poljani, mahali Hajvaza, u koju izgone stoku Maksumići iz Gradske. To je važan momenat. **Porijeklo neke porodice može se, ponekad utvrditi prema tome u koju mahalu izgoni ljeti stoku.** Smajkići znaju da su iz Gradske. Imaju tamo i svoje rodake. — Stari su doseljenici **Voljevice** 4 (0) iz Mostara. — Malo koji znaju kad su im stari došli, ali većina njih pamti otkud su došli.

Najveća porodica u Svinjarini su **Marići** 6 (0), sa **Mrđićima** 9 (0), i **Faićima** 3 (0), o čijem porijeklu je bilo govora. Za Mrđiće navodi Dedijer. »Oni su Marići. Omeraga Dizdar naselio ih kao kmetove skupa sa Džihama.« Osman Zlomušica veli za njih da su iz Raške Gore, Kao za Voljevice i Mrđiće navodi Dedijer za **Faiće** (zove ih Faini) i Trnovce da su starinci.⁴³⁾ Iz Mostara su Voljevice i **Nožići** 7 (0). **Trnovci** 1 (0) su doselili iz D. Gnojnica. **Pintule**⁴⁴⁾ ne spominje Dedijer. Ima ih 4 (0) porodice. Došli su iz Žulja, sreza Nevesinjskoga, a zvali su se **Marići**. Nisu srodnici sa ostalima. Nastavak — ul upućuje na vlaško porijeklo, iako seljaci vele da su oni Marići, a da su ih »od šale« prozvali Pintuli. »Zašto baš tako? — Iz Nevesinja (Sopilje) su porijeklom **Ferizi** 2 (0) gdje su starinci.⁴⁵⁾ U Podveležju ih Dedijer nije naveo, a bili su tada. **Pekušići** 5 (0) kuća su iz Pologa.⁴⁶⁾ **Brkani** 4 (0) kuće su došli iz Dubrava prije 60 godina.⁴⁶⁾

³⁸⁾ Dedijer ih ne spominje jer nije obradio Šipovac. ³⁹⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁰⁾ Ibid. str. 242. ⁴¹⁾ Ibid. str. 243. ⁴²⁾ Ibid. str. 243. ⁴³⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁴⁾ Ibid. str. 236. ⁴⁵⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁶⁾ Ibid. str. 243.

Buškaile 2 (0) kuće su iz Hodova u Dubravama.⁴⁷⁾ Iza Marića najbrojnija je porodica **Husnića** 11 (0). Po Dedijeru su starinci.⁴⁸⁾ Oni su, međutim, bratstvo Zlomušica. — U Svinjarini stanjuju i **Jašarevići** 1 (0). Dedijer ih ne spominje. Oni su doseljenici iz Blagaja. Za one iz Blagaja veli da su »napamet starinci« (str. 247).

BANJDO. Husnića ima u Banjdolu 5 (0) kuća. **Zlomušice** 6 (0) domaćinstava spominje Dedijer kao starince. Osman Zlomušica na samrti mi je rekao da su oni od Ivaniševića. Ivaniševića ima u Ortiješu (u mahali Lakševine). Oni su po Dedijeru »starinom« iz Petrovića (Oputna Rudina). Ovdje ih je preselio aga iz Bogodola s lijeve strane Neretve. Ima ih još u Nevesinju i Mostaru⁴⁹⁾. To isto veli i za Ivaniševića iz Bezdede, između Dabarskog i Nevesinjskog Polja⁵⁰⁾. Za one iz Bogodola veli da su doselili iz Nevesinja⁵¹⁾. Za porodicu Šarića iz Bijelog Polja veli da su iz Petrovića (Banjani), došli prije blizu 120 godina i da su im rodaci između ostalih i Ivaniševići u Bijelom Polju i Golubovići u Blacama. Interesantno je da su kolibe Zlomušica u Blacama. Sve to upućuje na to da su Zlomušice doseljenici iz Petrovića (Oputne Rudine) u Banjanima. U Podveležju su doselili iz Dubrava prije više od 150 godina. Prema tome, istoga su porijekla Husnići i **Fazlići** 1 (1), koji su njihovo bratstvo⁵²⁾. Od starinaca u Banjdolu je porodica Tula. O njoj će biti govora u poglavlju o naseljima⁵³⁾. Ima ih 10 (7) kuća⁵⁴⁾. Od već pominjanih porodica u Banjdolu stanuju **Brkani** 7 kuća, i **Jelovci** 2 kuće Dedijer spominje i **Kukuruzoviće** kao doseljenike iz Gubavice prije 4 godine. U 1935 g. nisam ih više našao u Podveležju, vratili su se u Gubavicu. On spominje i **Duliće** da su prije 13 godina doselili iz Dubrava⁵⁵⁾. Oni su izumrli 1935 g.

KRUŽANJ. Starinci u Kružnju su **Memići** 6 (0) kuća. Među starince ubraja Dedijer i **Husiće** 11 (0)⁵⁶⁾. Husići su od Milišića. Kao nasljednici Milišića imaju i ferman na to prezime kojim su stekli pravo ispaše u Visočici. To je vrlo razgranato bratstvo. Došli su u Podveležje prije 170 godina iz Stanojevića u Dubravama. S njima su isto bratstvo mnoge porodice iz Kokorine i Banjdola. Dedijer na str. 236 spominje da su porodice Milišića u Dubravama Dročići i veli: »Isto sa njima su pleme Begovići i Husići u Podveležju.«⁵⁷⁾ Na str. 242 spominje Dedijer Husiće kao Milišića i starjenike u Kokorini. Brojna je porodica **Dedića** (Dedići — Behe, Dedići — Kavare i Dedići — Pločići). Dedijer ih spominje kao starince. I oni vele da su starinci, ali su oni doseljenici iz Grušće. Podatak mi je dala Tule Emina stara 103 god. Po pričanju Osmana Zlomušice, bili su »ciganskog zakona« i prešli na islam. Kao što je već napomenuto u poglavlju o demografskim podacima, u Podveležju je 1879 g. naveden je u popisu jedan stanovnik iz Kružnja u rubrici »ostale konfesije« što može biti jedino Ciganin. U obrascu popisa nije bila rubrika »bez konfesije«. Brojna je porodica **Maksumića**, koje Dedijer ubraja i starince. Oni su doseljenici iz Gradske, gdje su starinci. Meksumići su 7 (0) kuća isto bratstvo sa **Crnomerevićima**, 9 (6), za koje Dedijer navodi da je Crnomerović »prije 35 godina kupio zemlju u Šarića iz Stoca, pa se preselio u Aladnice u Dubravama« (str. 243). Dobili su prezime po crnom Omeru, koji je umro 1935 g., a bilo mu je 100 godina. Prije su se zvali Maksumići, dakle su i oni porijeklom iz Gradske.

⁴⁷⁾ Ibid. str. 242. ⁴⁸⁾ Ibid. str. 243. ⁴⁹⁾ Ibid. str. 252. ⁵⁰⁾ Ibid. str. 212. ⁵¹⁾ Ibid. str. 343. ⁵²⁾ Ibid. str. 243. ⁵³⁾ Vidi stranu 127. ⁵⁴⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁵⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁶⁾ Ibid. str. 243. ⁵⁷⁾ Ibid. str. 236.

U Kružnju su još Voloderi. Za njih navodi Dedijer da su starinci — »staro pravoslavno bratstvo« (str. 243). Oni su stvarno starinci. U srezu Gatačkom, u Vratlu, ima i Voloderski potok (str. 202). U Vratlu ih je bilo 8 porodica. Oni su iz Podveležja. Za Volodere u Vratlu veli Dedijer da su »prije 200 godina doselili iz Rabine u Šahinoviće u Rudom Polju, odtle su preselili u Mrdenoviće prije 140 godina, a od kako su u Vratlu ima više od 50 godina.« (str. 242). Ne mogu biti doseljenici iz Vratla u Podveležje. Voloderi iz Rabine su iz Podveležja. Zlomušica tvrdi da su Podvelešci Voloderi iz Gacka. Na osnovu onoga što je iznio Dedijer, vjerovatnije je da su oni iz Vratla doseljenici iz Podveležja. Sa Voloderima su isto bratstvo u Kružnju Crnalići 4 (1) U Kružnju su još Toljage 1 (1), doseljenici iz Pijesaka. Došli su prije 52 godine. Toljage iz Pijesaka su rod sa Knežićima i Elezovićima, i porijeklom su od Kapora u Mirilovićima, a ovi su još u srednjem vijeku »doselili iz stare Srbije!«⁵⁸⁾ Od spominjanih porodica u Kružnju su još dvije kuće Puca. Doselili su prije 52 godine iz Dračevica.

KOKORINA. Kokerina je bila najviše izložena kretanjima stanovništva. Presijeca je glavni put Mostar—Nevesinje. Naročito jak talas useljavanja zahvatio je Kokerinu u doba aneksije BiH, kad su mnoge muslimanske porodice odlazile u Tursku. Međutim, mali broj njih se zadržao u Podveležju. O njima će biti riječ na kraju iako su mnogi već oselili..

U Kokorini je najbrojnija porodica Pabrića — 14 (1) kuća. Oni su Voloderi Voloderi su i Džafići. Dedijer ubraja u Volodere i Begoviće. Oni su, međutim, Milišići. Taj njegov navod je u kontradikciji sa onim što je iznio na str. 236, govoreći o Dročićima u Dubravama, za koje je rekao da su »isto pleme sa Begovićima i Husićima u Podveležju. Husići su, međutim, Milišići. Porodica sa prezimenom Voloder ima u Kokorini 3 (0) kuće. Crnalića, njihovih srodnika, ima također tri kuće. Od srodnika Husića (Milišića) u Kokorini žive Husići 2 kuće, Količići 6 (1) koja je prešla iz Rušta u Podveležje,⁵⁹⁾ Mušinovići 7 (1), Hodžića 1 (2), Omanović 1 (1), Šendro 1 (1). Nameti koje spominje Dedijer kao pleme Milišića⁶⁰⁾ ne žive više u Podveležju, ali i u Kružnju i u Kokorini postoji Nametova Ograda. U Kokorini žive i četiri porodice Maksumića, koje su porijeklom iz Gradske. U Jarčištu žive pretežno Marići, koji skupa sa Mrndžićima imaju u Kokorini 10 kuća. Kukrica Omer 1 (1), koji živi u Jarčištu, došlo je iz Vranjevića. Potiče od katoličke porodice Kukrica. Dedijer ih spominje u Vranjevićima,⁶¹⁾ Šute 2 (0) su porijeklom iz Rušta u srezu nevesinjskom. Od starijih doseljenika treba spomenuti i Zuhriće,⁶²⁾ koji su porijeklom iz Oplićića, Oni su u Oplićiće došli iz Prenja (Dubrava), a odtle u Podveležje. Dedijer spominje da su oni od Zurovaca iz Kruševice, sreza Ljubinje.⁶³⁾

Novih doseljenika u Podveležju, od aneksije i ranije, bilo je mnogo. Ostalo ih je malo. To su Brstina Simo, koji je došao 1909 g. iz Hrasna. Kupio je zemlju od Begovića, koji su oselili u Tursku. Dedijer spominje da su došli iz Hrasna, gdje su starosjedioci, zvali su se Stojanovići, a starinom su iz Četoljublja,⁶⁴⁾ — danas su u Kokorini. Selmanići, Hrvati, danas dvije porodice. Došli su 1925 g. iz Hodova. Pravo ispaše imaju u

⁵⁸⁾ Ibid. str. 271. ⁵⁹⁾ Ibid. str. 237. ⁶⁰⁾ Ibid. str. 243. ⁶¹⁾ Ibid. str. 254. ⁶²⁾ Ibid. str. 243. ⁶³⁾ Ibid. str. 277. ⁶⁴⁾ Ibid. str. 292.

Crvnju, **Brkljača** Jovo, gostioničar, došao je 1914 g. na Bakračušu iz Hodbine, a zatim preselio u Busak. Starinci su u Kapavici, srez Stolac. **Topić** Pero, Hrvat, iz Porima iznad Bijeloga Polja, doselio je 1905 g. kao cestar. Kad je penzionisan, ostao je i dalje u Podveležju. Starinci su u Donjoj Jablanici, srez Konjic⁶³⁾, odakle je i došao. To su jedini noviji doseljenici koji su još ostali u Podveležju.

Doseljenik koji je doselio u novije vrijeme i vratio se natrag jest **Čorluka** Dušan, koji je doselio kad i Brstina — iz Trijebnja u 1936 g. Poslije drugog svjetskog rata se nije vratio. Odselio je u Kozice. **Dragoje** Ivan doselio je iz D. Gnojnice 1928 g. i nije se vratio poslije drugog svjetskog rata. **Krtalić** Mato doselio je 1908 g., kupio je zemlju od Crnalića, koji je odselio u Tursku. U 1935 g. nije bio u Podveležju. **Džakula** Mate doselio je u Podveležje 1923 g. iz Hrasna. Bio je još u 1935 g., sad više nije. **Pažin Božo**, Hrvat, stalno je u Hodovu, porijeklom je iz Popova Polja. **Vidići** doselili su iz Gabele 1925 g. Bili su u Šabanovića Dolovima. **Knežević** Nikola, Hrvat, došao iz Hodova za vrijeme stare Jugoslavije. Nije sad u Podveležju. **Savić** Risto iz Bačevića i **Šakota** Danilo iz Kozica doselili su 1909 g. U 1935 g. bili su u Podveležju. Poslije rata ih nema. **Gadare** su došli iz Rabine, u 1935 g. bilo ih je 2 porodice. Sad su u Rabini. **Mehremići** su došli iz Rabine. Sad ih nema u Podveležju.

Karakteristična je struja Hrvata iz zapadne Hercegovine prije rata. Po oslobođenju zadržali su se u Podveležju jedino Selmanići. Srbi su došli također sa zapada iz sela, sreza mostarskog i Mostarskog Polja. Ostali su jedino Brstina i gostioničar Brkljača.

Iz svega se vidi da je doseljavanje u Podveležje išlo iz nižih predjela, uglavnom sa zapada i juga. Iseljavanje je, međutim, najčešće u planine i mahale, gdje su im ljetni stanovi, ili u istočnu Hercegovinu. Karakteristično je i to da Podvelešci imaju jaku moć asimilacije. Doseljenici, pa i inovjerci, prime vrlo brzo njihov način života i rada. Vrlo brzo se i po stanovanju i po radnim navikama toliko izjednače sa Podveleščima da ih je teško razlikovati. Puce, koji su doselili prije pedesetak godina, iz Dračevica, ni po čemu se ne razlikuju od ostalih Podveležaca. Masleša u Hopinama nije uopšte reagirao kad su ga nazivali Gostom. Đuliman, koji je doselio iz Nevesinja, bio je po oslobođenju nekoliko godina pretsjednik MNO. Tako i svi ostali doseljenici ubrzo se smatraju Podveleščima. Djevojke iz drugih sela nerado se udaju u Podveležje (teško im je ići po vodu nekoliko sati ili u drva, a i inače je život žena u Podveležju vrlo težak). Češći je slučaj da se u Podveležje »prižene« (Puce u Šipovcu, Masleša u Opinama, Đuliman u Dobrcu, Marici i Puce u Dolu itd.).

X. NASELJA

Istorija. Dedijer u svojoj Hercegovini smatra da podveleška sela nisu stara, ali da su od novih naselja među najstarijima. Po Dedijeru od mladih sela najstarija su ona u Podveležju¹⁾.

⁶³⁾ Ibid. str. 336. ⁶⁴⁾ Ibid. str. 372.

¹⁾ Od mladih sela najstarija su ona u Podveležju. Ako se možemo osloniti na ono što o njihovoj starosti priča stanovništvo, ona su postala između

Sudeći po brojnim nalazištima praistorijskih tragova i srednjovjekovnih stećaka, može se zaključiti da je Podveležje i ranije bilo brojno naseljeno. Prema nalazima, još oko godine 900 pre naše ere Podveležje je bilo naseljeno. Po čitavom Podveležju, na donjoj površi gdje su im sela, izuzevši Opine i Kričanje, razasute su brojne gromile, koje oni nazivaju gomile, od kojih su neke tako velike da nose i posebna imena²⁾. Manjih gromila ima daleko više. U vezi s gromilama postoje kod Podveležaca tragovi sujevjerja i vjerovanja, kako u imenu gromila³⁾ tako i u mišljenju o njihovom postanku. Pričali su mi da iz gromila »uoči ponedjeljka i petka izbijaju vatre«. ⁴⁾ O postanku gromila, među njima postoje dva mišljenja. Po jednim gomile su nastale trijebljenjem njiva, koje su »nekad postojale, a iz kojih je vjetar snio zemlju«; po drugima gromile su nastale na taj način što su krivce »zazidali«. Svako ko je prošao imao je dužnost da baci po kamen na njega. Isto sam mišljenje našao i u okolini Trebinja. Tamo i danas postoji izreka: »Gomilu na njega«, kad je narod na nekog ljut i misli da ga treba kazniti. Gromila nema na Gornjobanjdotskoj Površi, osim u Kokorini. U svim selima ima velikih gomila, koje nose posebna imena. U Dobru su velike gomile: »Krstina«, »Lažetina gomila«, (jedna od najvećih), u Visokoj Glavici su tri jedna do druge, »Trešnjeva Gomila« i mnogo manjih. Neke su gromile raskopavali i našli u njima kosti i ništa drugo. U G. Gnojnicama ima ih u Dolu. Tako se više ulice nalazi »Gomilica«, a iznad kuća »Šanac«. U Šipovcu je »Jesenja Gomila« i dvije »Pijukače« na Kobiljačkoj Kosi. Idući na Brasinu u Poljicama nalazi se velika »Radetina Gomila«. Unesena je u sve spec. karte. U Svinjarini ih ima na više mjesta. Najveće su gomile na kosi kod Žukovice. Na Dražnjači ih ima tri. Jedna od njih je »Velika Gomila«. Mjerio sam joj obim, iznosi oko 65 m, visoka je oko 3 metra. U ogradi Voljevica u šumi ima jedna velika gomila, a u ogradi Smajkića dvije. U ogradama Nožića, Husnić, Marića i Brkana ima više od 20 velikih gomila. Na puteljku iznad kućišta između Svinjarine i Banjdola ima jedna velika gomila promjera oko 12 m, visoka oko 2 m. U Banjdolu ih ima također više. U ogradi Zlomušica su tri velike na ostojanju od 15 m, u Grabu — Podu jedna, dvije kod Hodžića, jedna kod Brkana, jedna u Bjelušavoj Dolini u Vođicama, dvije u Lađevcu. Jedna od većih u Kružnju je pomenuta »Urijača« i »Zaranova« (Volderska Gomila). U Kokorini je velika »Čardačina Gomila«. U Jarčištu ih ima niz, poređane su u jednome redu.

Kao što se vidi, brojne gomile dokazuju da je Podveležje bilo naseljeno i u preistorijsko doba, u doba Ilira. To dokazuju ostaci starog naselja, gradine, koje sam našao u Svinjarini, nedaleko od kose Krstine.

kraja petnaestog i kraja šesnaestog vijeka. Međutim dugo nijesu imala oblik stalnog naselja. Dedijer, cit. djelo, str. 135, pasus 2.

²⁾ Hoernes misli da su gromile nastale između 900 i 300 godine pre naše ere. Vidi Hoernes—Behm, Kultur der Urzeit III, str. 53.

³⁾ Urijača — od hurije što na arapskom znači žene u dženetu (nebu) koje poslužuju mlade muškarce koji dođu u nebo.

⁴⁾ Ta pojava nije bez osnova. Stare kosti fosforesciraju, sjaje nekad kao truo panj. Interesantno je u tome vjerovanju da se to događa »uoči ponedjeljka i petka«. Oni su muslimani, nedjelja je kršćanski praznik, a četvrtak je općenito u narodu među kršćanima također nezvanični praznik. U mojoj kući, dok je bio živ djed, meso se uzimalo nedjeljom i četvrtkom. Na to »uoči ponedjeljka i petka« ćemo naići i kasnije.

Na samom grebenu Krstine nema nekih tragova zidina. Brdo je vjerovatno dobilo ime po nekropoli stećaka i krstovima u Smajkića ogradni ispod Krstine. Na tragove starih zidina nalazi se nešto dalje, na mjestu koje je u katastru označeno imenom Donje Ograde, a koje seljaci zovu Kose, između Dražnjače i Žukovice. Između pomenute tri gromile nalaze se ostaci starih zidova. Na to mi je skrenuo pažnju Ahmed Smajkić, imam matičar, iz Svinjarine. Tragao sam naime za ostacima zidina crkve sv. Petra, koju spominje biskup Andrijašević u svom izvještaju. Zidovi su vrlo stari, što se vidi po tome što kamenje od koga su građeni zidovi nije ničim vezano, — ono je prosto naslagano. Sama gradina daje utisak tora. Postoje vanjski zidovi, a unutra su takođe zidovi manjih dimenzija, kuća ili zgrada. Zidovi idu uzduž i poprijeko, tvore kao neki labirint. Širina suhozida iznosi 140 cm. Sudeći po položaju, služila je kao utvrđenje. Položaj je neobično zgodan. Dominira terenom, na jednu stranu prema Mostarskom Polju, a na drugu prema Podveležju. Položaj joj je tako zgodan da su Talijani za vrijeme II svetskog rata na tome mjestu gradili bunkere. Oni su jednu gromilu raskopali i tu pravili roveve. S obe strane imali su tzv. brisan prostor. Time su donekle oštetiti tragove.

U samoj ogradi Žukovice, u neposrednoj blizini gradine, ima tragova ruševina manjeg zdanja, ali nema oblik tabora.

Stare zidine se nalaze i u Kljenovačama, pored glavnog puta, »carske džade« za Svinjarinu od D. Gnojnice, najbliže Kričanjima, Krhanovim kućama. I tu je položaj neobično zgodan, dominira prema Mostaru i Podveležju. Arheolozi će utvrditi porijeklo svih tih zidina. Napominjem da se u Kokorini, na granici Kokorine i G. Kružnja kod Rioča, nalazi hum Gradina. Na njemu su Marića kolibe. Nisam našao tragova zidina.

Za vrijeme Rimljana vjerovatno je postojalo naselje u Podveležju.⁵⁾ Tragova iz tog doba nisam našao.

Da je Podveležje u srednjem vijeku bilo jako naseljeno, svjedoči niz srednjovjekovnih nekropola i razasutih stećaka. Najviše ih ima u centralnom dijelu, tamo gdje je danas centralno naselje Podveležja, u Svinjarini.

53) Nekropola sa 65 stećaka iznad bare u Svinjarini

⁵⁾ Dedijer dovodi ime Opine u vezu sa oppidum.

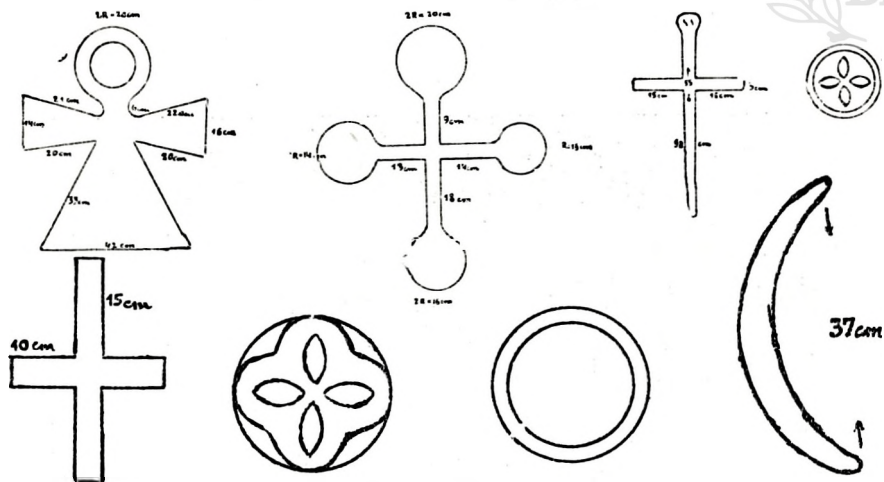

54) Stećci u nekropoli iznad Svinjarske bare. Ahmed Smajkić, imam matičar iz Svinjarine.

Pod Krstinom, kod Svinjarske Lokve nalazi se jedna od najvećih nekropola, gdje sam nabrojao 67 stećaka. (Foto 53 i 54). Detaljnim pretraživanjem vjerovatno bi ih se našlo još, jer su mnogi već utonuli u zemlju. Stećci su prilično siromašni ornamentima. Na njima nema ništa pisano. Ornamenti su ženska figura, figura u pozi kola, krst, vijenci, mačevi, štit i mač, uvalice, slične kamenicama, te geometrijski ornamenti itd (Ski-ca 25).

Oko 100 m od te nekropole u Smajkića ogradi, na podnožju brda Krstine nalaze se dva velika krsta. Dimenzije su većeg krsta 165×118 cm, a manjeg 230×70 cm. Manji je prevrnut, a drugi nagnut. (Foto

55). Uz njega su još tri kamena.⁶⁾ U Smajkića ogradi, nešto južnije, nalazi se grupa od 7 stećaka. Samo na jednom je vijenac, na ostalim nema ornamenta. U Husnića ogradi u Svinjarini je nekropola od 45 stećaka. Neki

Sk. 25. Ornamenti na stećcima

⁶⁾ Podvelešci pričaju da su za vrijeme Austrije vojnici iz garnizona Opine, njih 51 oborili jedan krst a drugi nijesu mogli. Seljaci su poslije krst poduprli »iz poštovanja«.

55) *Krst i stećci u Smajkića ogradi*

su gotovo sasvim u zemlji. Ornamenata je također malo. Na jednom je mač, na drugom krst, a na trećem okrugla rupa kao kamenica, u koju se nakupi kišnice. Podvelešci je iskorišćavaju kao kamenicu.

Vjerovatno su najstariji stećci u ogradi Mrndića — Marića. Stećci su najviše upali u zemlju. Uz njih je odmah stari harem (muslimansko groblje), vidi spec. kartu. Nevesinje I, razmjera 1 : 50.000.

Velika srednjovjekovna nekropola nalazi se u mahali Jarčišta. Ne zaostaje za onom u Svinjarini. Stećci i ove nekropole su siromašni ornamentima. U Kružnju se nalaze na dva mjesta grupice od 3—4 stećka. U Kokorini je nađen krst sa likom Krista,⁷⁾ što je inače rijetko.

S druge strane na SZ krst sa mačevima nalazi se na »preslu«, prevoju između Šipovca i Dobrča kraj puta za Brasinu. (Foto 56). Tu ima nekoliko stećaka, od kojih neki nisu više na svom mjestu, prevrnuti su ili ugrađeni u ograde. Inače ih, po pravilu, seljaci ne diraju. U Dobrču sa sjeverne strane nalazi se također brdo Krstine. Na mjestu zvanom Gaji pod Krstinom, nalazi se nekropola sa 22 stećka. Na njima ima i krstova i ornamenta.

Kao što se vidi, Podveležje je moralo biti naseljeno u to vrijeme. Ni stećaka, ni gomila nema na gornjoj površi. Ona nije bila tada nase-

⁷⁾ O njemu je pisao Solovjev u članku: Jesu li bogomili poštovali krst? Na tabli IV nalazi se snimak »Krst u Podveležju«. Snimio d-r B. Gušić. Solovjev za njega veli: »Neobjavljena fotografija koju mi je poslužio Dr Branislav Gušić prikazuje opet krst u obliku Krista; na tome krstu se jasno ocrtava lice sa očima, nosom, brkovima i bradom« — 66. U napomeni 66 veli: A. S. Gilferding u zborniku: Bosnija i Hercegovina, Moskva str. 28 spominje da je video stup sa likom kod sela Gobeš u Trebihovini«. Vidi str. 100 cit. djelo.

ljena, a i danas je nastanjena samo povremeno. Zimi nema u kolibama nikoga zbog velikoga snijega, jakih vjetrova i smetova.

U neposrednoj blizini Podveležja je Blagaj i nad njim rezidencija Stjepana Kosače-Hercega sv. Save. Iako nema pisanih spomenika koji bi govorili o tome da je Podveležje bilo u to vrijeme naseljeno, ipak se kod Podveležaca, a i kod seljaka iz okolnih sela, Dračevica, D. Gnojnice, Blagaja i drugih, zadržalo živo predanje iz toga doba. Iako se ne može uzeti kao dokazana činjenica to njihovo predanje, ipak ono nije potpuno bez

56) Stećci i kameni krst. Sedlo između Dobrča i Šipovca.

istorijske podloge. Neki podaci se potpuno slažu sa podacima iz istorijskih vrela, dok su drugi izmenjeni ali ipak imaju neku istorijsku jezgru. Iznijeću ukratko ta njihova predanja.⁸⁾ Po njima, u Podveležju je za vrijeme Hercega Stjepana bilo daleko više šume. Ona je bila hrastova. Preci Podveležaca bili su stočari Hercega Stjepana, i bili su »bogumili«. Herceg Stjepan se posvadio sa svojim sinom Ahmedom Hercegovićem, jer mu je oteo nevjestu. Ahmed je otišao u Stanbul (Istanbul) i tamo se poturčio, te poveo veliku vojsku na svoga oca. Kad je vojska pala na Nevesinjsko Polje, Ahmed-paša je naredio svojim vojnicima da svaki naloži po 10 vatra, da bi na taj način zavarao očeve špijune koje je on poslao na Velež da s nje posmatraju kolika vojska dolazi. Kad su uhode javile Hercegu Stjepanu koliko su vatra nabrojali, on se prepao i nije smio dočekati sina. Potkovao je 12 mazgi naopako, natovarivši ih blagom i pobjegao u Dubrovnik. Kad je stigao do kapije, Dubrovčani ga nisu htjeli pustiti u grad kroz kapiju, dok nije potpisao izjavu:

»Herceg Stjepan dođe i dotjera blago

Herceg Stjepan prođe i protjera blago.«

Kad je poslje htio da otjera blago, pokazali su mu izjavu da je protjerao blago i on je »crkao od muke«. Kad je Ahmed došao, po njihovom predanju, on je za noć sazidao kulu Lastavicu nasuprot Šćepan-Gradu. Podvelešci su mu otišli i pitali ga šta će biti s njima. On ih je oslobodio i poklonio im je svu zemlju u vlasništvo kao i stoku. Oni su tada prešli na islam.

⁸⁾ Ona su ista i kod Srba i kod Hrvata seljaka u selima na podnožju Veleži.

Koliko ima istine i istorijske podloge, vidi se iz sljedećeg. Na dvoru Hercega Stjepana bilo je nesuglasica i svađa oko nevjest⁹⁾, samo to nije bilo s Ahmedom. Ahmedova majka, Barbara, udovica kneza Petra Kliškog, porijeklom srpska princeza, bila je druga žena Hercega Stjepana, kojom se on venčao 1455 g. Sin iz tog braka dobio je očevo ime Stjepan, kasnije Ahmed. Njemu je, dakle bilo svega oko 10 godina kad mu je otac umro.¹⁰⁾ Do svađe oko nevjest¹¹⁾ je došlo između Hercega Stjepana i njegova sina Vladislava.¹²⁾ Stari Stjepan je stvarno sklonio blago u Dubrovnik. Oko toga blaga je došlo do nesporazuma između braće. Vladislav i Vlatko oštetili su brata Stjepana (Ahmed-pašu Hercegovića). Digli su novac. Ahmed-paša je tražio novac, štaviše i porta je intervenisala. Došlo je do rasprave između Dubrovčana i Ahmed-paše. Oni su bili prisiljeni da mu to blago ponovo isplaćuju. O tome postoji u dubrovačkom arhivu niz dokumenata.¹³⁾ Istorijski je tačno, da je došlo do

⁹⁾ »Da proširi svoje primorsko područje u kojem se Tvrtek grad Novi sa planom razvijao kao takmac Dubrovniku i Kotoru i koji je po svom novom zaštitniku dobio a i dosada zadržao ime Herceg-Nov¹⁴⁾, Stjepan je god. 1451 htio da preotme od Dubrovčana Konavle i stoga je ušao s njima u rat. Možda bi u tom ratu ostao i pobjednik da mu njegova ljubavna avantura s jednom Florentinkom, koja je sa jednim trgovačkim društvom došla u njegovu zemlju, nije izazvala rascjep u porodici i inače ne naročito moralnoj i dovela do građanskog rata.« V. Corović, *Istorija Jugoslavije*, str. 237—I—II.

¹⁰⁾ Po predanju iz turskih izvora »Mehmed II osvajajući Bosnu 1463 god. krenuo je i na Hercegovinu, čiji je »kralj« (herceg) utekao u »Frenke« (Dubrovnik a u istinu ali u Novi). Otale poslao je da ublaži cara svoga sina kao taoca sa bogatim darovima na portu, koja razdjeli Hercegovinu na polje: gornju brdovitu Hercegovinu ostavi Hercegu, a donju rodnu zadrži. Sin se Hercegov na porti poturčio i dobio ime Ahmet i postade vremenom vezir.

Ovako priča »Mir-at-ul Kijnat (str. 387) a sa njima mnogi turski kroniste«. Citirano iz dr. Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačkog arhiva*, Sarajevo 1911 g. O Ahmed-paši Hercegoviću vidi поближе u citiranom djelu Truhelkinu na str. 229 do 239.

Corović, međutim, piše: »Najmladi im brat Stevan otišao je u Stambul, ljut na braću što su ga oštetili pri podjeli očeve ostavštine i tamo se oko godine 1474 (podvukao Kanaet) poturčio i dobio ime Ahmed. V. Corović, citirano djelo, str. 255—11. Herceg Stjepan je umro u Herceg-Novom 22 V godine 1466. Ibid., str. 254.

¹¹⁾ »A još je moglo djelovati na Stevana držanje Turaka prema Hercegu, dugogodišnjem starom prijatelju, tokom godine 1461—1462, kada su stali ucjenjivati prilikom nove pobune njegovog starijeg sina Vladislava, kad su ga poslije njegova otpora da popusti, napali i potukli kod Plevlja. Ibid., str. 249—I—II.

¹²⁾ U citiranom djelu Truhelke na str. 39 nalazi se dokument broj 41: »Sultan Mehmed II nalaže Dubrovčanima da sudjeluju kod djelidbe imetka između Ahmeda Hercegovića i brata mu Hercega Vlatka, što im je ostalo iz oca i majke. Neka dadu njegovom logofatu Ibrahimu, koga s pismom šalje pouzdanu vlastelu koja će mu pomoći oko diobe i (tetraghe) o toj stvari.«

92 — 1488 god. od 14 IV. Broj 104: »Sultan Bajazit II piše Dubrovčanima da mu se Ahmed-paša Hercegović potužio da u Dubrovniku ima od očeva poklada 18.000 dukata i on da ih je nekoliko puta uzaludno zahtijevao pa iskao da se stvar sudom riješi. Zato nalaže car Dubrovčanima da pošalju svoje ljude koji će radi toga stati s Ahmed-pašom na sud i odgovarati.«

92—93 broj 105 (oko 1488 god.) je pismo Ahmed-paše Dubrovčanima da mu izruče njegov dio očne ostavštine i obećaje da će im biti prijatelj. Ostale dokumente vidi поближе na stranama 229 do 239 citiranog djela.

Po VI. Coroviću, Vladislav je ušao u veze s Mađarima i »kralj Matija se zauzeo za nj u Dubrovniku, gdje se nalazilo hercegovo imanje od 70.000 dukata i sprečio je za izvjesno vrijeme izvršenje testamenta«. Citirano djelo, str. 155.

bitke na Nevesinjskom Polju, ali to nije bilo između Hercega Stjepana i Ahmed-paše, nego između Hercegovca sina Vlatka i Daut-paše.¹³⁾

Za pojedine porodice drže da su stanovale tu »od Grka.« O tome se sačuvalo kod Podveležaca i danas živo predanje. Za porodicu Gosta, jedinu porodicu u selu Opine, koja danas broji 15 domaćinstava, vele da su oni »od Grka«. To pričaju i oni sami.¹⁴⁾ Po njihovom predanju jedan njihov predak bio je »haznadar« (rizničar) na dvoru Hercega Stjepana. O tome ne postoje istorijski dokazi osim ako se njihovo predanje ne dovede u vezu, kao što je to učinio J. Dedijer, s činjenicom da je na dvoru Hercega Stjepana živio gost Radin, koga je Herceg Stjepan odredio za izvršioca svoga testamenta, a prezime Gosta dovede u vezu sa nazivom gost.¹⁵⁾ Po njihovom predanju on je bio vrlo bogat, a njihov posjed je nekad zahvatao teritoriju Mostara sa Humom sve do Žovnice. Po Orbinijevim navodima Mostar je izgradio Gost Radivoj.¹⁶⁾ Ne bi se

¹³⁾ »Bosanski sandžak-bezi Daut-paša presrete Vlatka kod Nevesinja i potpuno ga razbi. Vlatko se na begu zaustavi tek u Novom«. Ibid., str. 259—II. Naravno da ovi dokumenti nisu mogli biti poznati Podveleščima.

¹⁴⁾ Ne samo Podvelešci nego i ostali seljaci oko Mostara zovu nekropole stećaka »grčkim grobljima«. Stare bunareve o kojima je bilo riječi zovu »grčki bunarevi« itd. Pod grčkim podrazumijevaju sve što je jako staro a i u značenju bogumilski.

¹⁵⁾ Herceg-Stjepan je umro u Herceg-Novom 22 V 1466 god. »Dan pre toga napisao je svoj testament »budući u puti vele bolestan, a u pameti mojoj na punu krepak«, za čije je izvršenje, među ostalim, postavio **mileševskog mitropolita Davida i gosta Radina kao pretstavnike dve velike veroispovesti svoje zemlje**« (podvukao T. K.). VI. Corović, v. Ibid. 254—5—1.

U svom testamentu od god. 1466. **bogumilski gost Radin** (podvukao T. K.) daje dvije vrste svojih prijatelja, one »koji su prave vjere apostolske« koji su sa »pravom dušom i dobrijem načinom krštenijem«, koji »grijehe ne ljube« a drugo su »mrsni ljudi«. Ibid. str. 62.

¹⁶⁾ Blagay
detto
da
Blago

Questo segui l'anno 1450. nel qual tempo Stefano entrò in guerra etiandio con Vuladislauo suo figliuolo; il quale fugendo l'insolenza del padre, si fece forte nella Rocca di Blagay la quale è situata sopra una pietra molti sufficiente, a piedi dall'acque. Et perche dentro i Principi Slavi seruauano i tesori. i quali nella lor lingua chiamano Blago, gli nacque il nome di Blagay«. Str. 384 Mavro Orbini, Il regno de gli Slavi.

Mostar edifica-
to da Radiuoy
Gost

»Da questo luogo Vuladislauo si condusse poi à Mostar, la qual terra per mezzo del fiume di Narona edificio Radiuoy Gost, che fù maggior domo di Stefano Cossacia nel 144.« Str. 384 citiranog djela.

J. Dedijer na strani 120 citirao je navedeni pasus o Gostu Radivoju. Strana nije tačno navedena. Dr Mihajlo Dinčić u djelu Zemlje Hercega sv. Save na strani 231 i 232 piše: »Mostar je doduše prvi put izričito spomenut dva decenija poslije Alfonzove povelje (1474), tada već kao sedište subaše¹¹⁾ (op. dalje str. 250). Ali »prvi trag naselja na njegovom mjestu javlja se 1452 godine« kad se pored Blagaja spominju i »do castelli al ponte de Neretua¹²⁾ (Jireček. Die Handelsstrassen str. 79). Orbini pak zna da je Mostar sagradio Radin-Gost četrdesetih godina XV stoljeća i da je u njemu boravio neko vreme

moglo tvrditi da su potomci gosta s dvora Hercega. Međutim u okolici Mostara naišao sam, ispitujući porijeklo stanovnika, na slučajeve da su kmetovi ili sluge poznatijih feudalaca tvrdili da su porijeklom od tih porodica. Mnoge porodice u Dubravama i na Gubavici navode da su »od Miloradovića«, koji su podigli manastir Žitomislići, iako su bili njihovi kmetovi ili sluge. Postavlja se ipak pitanje otkud kod Gosta u Opinama tako živo predanje?

Za porodicu Tula iz Banjdola postoji predanje u Podveležju da su »od Grka«, da su bili stočari Hercega Stjepana, i da su prezime dobili otuda što su se »tulili« (sakrivali) »za Grka«, krili za vrijeme progona bogumila.¹⁷⁾ Porodica Tula spada među starince i najstarije porodice u Podveležju. Za starost te porodice govori i to da dva domaćina Tule Ahmed i Bešir iz Banjdola imaju ograde širine »7 aršina« od dna sela do vrha Veleži. Diobom među nasljednicima dotjerali su dotle.¹⁸⁾ Po njihovom prezimenu su prije vlaščkog porijekla. Tradicija da potiču od Grka i da su prešli na islam je kod Podveležaca neobično živa. Kad sam se interesirao zašto starinci i najstariji doseljenici u Podveležju nisu bili u kmetskom odnosu, nego većinom slobodni, ili djelimično slobodni, odgovorili su mi da je to zbog toga što ih je Ahmed, paša oslobodio i dao im zemlju i stoku. Prije toga su navodno bili stočari Hercega Stjepana i prešli na islam za Ahmed-paše. Po njihovom pričanju su: »vласи« kad bi prešli na islam dobivali zemlju i bili slobodni. Nezakonito prisvajanje zemljišta kršćana od strane poturčenjaka natjeralo je mnoge da prime islam. Prešli u selu jedan na islam, prelazili su uskoro i drugi ili su se zbog toga morali iseliti. Doseljenici su po pravilu bili kmetovi, koji su došli na aginske zemlje ili su od aga te zemlje otkupili.

Na pisane spomenike u kojima se spominje Podveležje i koji daju neke podatke o Podveležju nisam naišao, osim jednog opisa župe Blagaj u kome se spominje Podveležje kao i prilike u Blagaju i okolici u početku XVII vijeka. U napisu: »Tobožnja Stefanska biskupija — Ecclesia Stephaniensis« u Hercegovini iznijeto je »izvješće biskupa fra Dominika Andrijaševića o stanju katoličke crkve u Hercegovini (Relatio episcopi fr. Dominici Andriassi O. F. M. de statu Ecclesiae catholicae in Hercegovine inferiore 1629.¹⁹⁾«. Pisan je na italijanskom jeziku. Evo dio toga izvještaja u prevodu:²⁰⁾

Hercegov sin Vladislav pošto se odmetnuo od oca. (I pomen o ona dva kastela je u vezi s tim događajem.« U Orbiniju se ne spominje tačno godina nego na kraju iza »Stefano Cossacia« stoji nel 144).

¹⁷⁾ Klaić u svome djelu Poviest Bosne od propasti kraljevstva navodi da su papa i Hunjadi zahtijevali od bosanskoga kralja Stjepana Tome da očisti zemlju od »patarena«. Kralj je to obećao i od 1450 godine počeo da izvodi to obećanje. Str. 288.

¹⁸⁾ Kad se dijele zadružne porodice obično ili nakon smrti domaćina, ne dijele se tako da jedan nasljednik dobije jednu njivu, drugi drugu, nego se dijele na pasove. To znači dioba ide od donje granice sela pa do vrha Veleži, tačno onako kako su povučene i granice sela. U takvom jednom pasu ima i oranice, i livada, i pašnjaka, i šume, svih kategorija zemljišta. Na taj način dobije svaki nasljednik ponešto od svake vrste zemljišta.

¹⁹⁾ Croatia sacra 1934 god., str. 55 i 56.

²⁰⁾ Preveo Špiro Kulišić, docent Fil. fakulteta u Sarajevu.

»BLAGAJ

Blagaj je šesti član navedene biskupije. Služio je kao utvrđena riznica vojvode od Sv. Save sa svojom okolinom u koju dolazi »Podveležje,« gdje ima 60 katoličkih porodica, dok ih je u spomenutom Blagaju samo 6. Svi ostali su Šizmatici i Turci. U Podveležju katolici imaju crkvu sv. Petru, ali u Blagaju, osim crkava šizmatika, katolici nemaju crkve. Oni se nalaze među t'm nevjernicima kao sv. Job među nezna-božcima i dajbože da ovo nije uslijedilo zbog nehata i nedovoljnog broja katoličkih sveštenika, jer kad bismo ih imali koliko bi se umnožili...²¹⁾

Kao što se vidi iz izvještaja, Podveležje je još početkom XVII vijeka bilo katolička oaza. Tragao sam za ostacima crkve sv. Petra. Jovan Popović spominje da su u Kružnju nadeni ostaci stare crkve.²²⁾ Ja to ne bih mogao tvrditi. Da li pomenute ruševine u Žukovici predstavljaju ostatke zidina stare crkve, treba da utvrde arheolozi.

Nisam našao na neke objavljene podatke od XVII vijeka pa na ovamo osim podataka o popisu stanovništva iz XIX vijeka nakon ulaska austrijske vojske u Bosnu.

Džamije u Kružnju i Svinjarini imaju karakterističan oblik. Minare je četvorouglasto. Džamija u Kružnju je građena neposredno pred okupaciju 1878 g.²³⁾

Za vrijeme II svjetskog rata Podveležje je prilično stradalo. Naročito su stradali oni uz cestu za Nevesinje. Njemci su spalili kuće trojice Volodera, kuće Džafića i Maksumića. U Kružnju su talijanski fašisti spalili oko stotinu štala. Nosili su drvo i ložili u bunkerima na Dražnjači, gdje se nalaze spomenute zidine gradine. Za vrijeme rata ubijeno je 10 do 12 Podveležaca.²⁴⁾

Za vrijeme okupacije imali su svoj ilegalni MNO. U ustašama ih nije bilo. U 1941 g. preko Podveležja se prebacio velik broj progonjenih Srba, a u toku rata prešao je preko Podveležja velik broj partizana na oslobođenu teritoriju. Podvelešci su ih prihvatili, krili i hranili. Pušku ni od koga nisu primali. Mali broj ih se aktivno borio u partizanskim redovima. Jedan od njih je danas rezervni kapetan. NOP, su aktivno pomagali. Zahvaljujući tome samo jedne godine u toku II svjetskog rata, iako su tu bile borbe, nisu izgonili stoku na planinu Bjelašnicu i Visočicu. Partizani su operisali u Veleži i razbili u 1943 g. 4 brigade četnika. Između Blagaja i Bakračuše uništili su jednu talijansku diviziju.

²¹⁾ U primjedbi stoji na str. 56: »Podveležje, kraj pod planinom Veležem (i ovdje je Velež muškog roda, primj. T. K.). Ne znam da li crkvu sv. Petra treba tražiti s južne strane Veleža (što mi se čini vjerovatnije) ili sa sjeverozapadne u Bijelom Polju, tamo u Polocima na mjestu zvanom Ivan-beg postoje ruševine stare crkvice (Bakula, Shematismus g. 1867 p. 114). Arheolozi će tu reći posljednju riječ.« Primjedba C. s. str. 56.

²²⁾ Vidi J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici, str. 79.

²³⁾ Za vrijeme okupacije uselili su se u džaminu »Švabe« 1878. god., ali su ih seljaci istjerali — priča Husić Omer iz G. Kružnja. Bila je »jako« završena. Pričao mu je to babo.

²⁴⁾ Ubijena su u Kokorini 2 Marića. Četnici su ubili jednog Gostu, jednog Zlomušicu i jednog Džihu. Ubili su i Husiće Mehu, Bajru i Selima u planini ili kad su ovi išli u planinu. Ostao je živ Husić Omer. Tane mu prošlo kroz ruku, pao s ostalima i »pritulio« se.

Tipovi naselja. U Podveležju se nalazi 7 sela: Dobrč, Opine, G. Gnojnice, Svinjarina, Banjdol, Kružanj i Kokorina.²⁵⁾ Selo G. Gnojnice ima dvije mahale i jedan zaseok. I mahale i zaseok su udaljeni jedno od drugoga po pola sata hoda. Mahala G. Gnojnica Kričanje u istom je dolu sa selom Opine. Selo Opine je smješteno na rubu vrtačaste uvale, kraškog je tipa. Gnojnice su razbijenog tipa vlaških, stočarskih naselja. Dobrč je u dolini Dobrčkog Potoka, između Šipovca i Svetigore, s osojne strane Šipovca. Kuće su duž jedne ulice s desne strane potoka. Kokorina je selo razbijenog tipa. Kuće su grupisane po porodicama uz glavnu cestu za Nevesinje i po glavicama. Najviše su zbijene u mahali Jarčište, ali je tu kao i uz cestu nastanjena većina doseljenika.

Međutim, sela Kružanj, Banjdo i Svinjarina su sela naročitog tipa. Nalaze se na gornjoj ivici površi Podveležja, na podnožju odsjeka koji dijeli donju i gornju površ. Slična su tipu popovskih kraških niznih sela, ali se od njih razlikuju po jednoj karakteristici koja je u tim selima specifična i tipično izražena, tako da se može govoriti o podveleškoj ili stočarskoj varijanti sela. To su, naime, sela sa gonicima. Dovoljno je baciti pogled na topografsku kartu, sekcija Nevesinje 1 razmjera 1 : 50.000 ili 1 : 100.000, pa da se vidi da se taj tip naselja odvajaju od ostalih. Naselja su, naime, na strani, u izvjesnoj visini iznad površi. Oko kuća su ograde — »kućišta«, ograđene suhozidinom. Nije to dvorište ili vrt, ili okućnica, nego suhozidom ili drvenom ogradom odvojeno zemljište, vlasništvo pojedinih porodica. U takvoj ogradi može biti jedan ili više vlasnika. Ako ih je više, granice vlasništva su označene sa tri teža kamena, zovu ih »mrginj«, na otstojanju od 50 m, tako da se s jedne grupe vidi druga. Ovakvim su znakovima označene i granice otvorenih pašnjaka. U svakoj ogradi ima šume ili šikare, obradivog zemljišta, livade i vrtova. Ima ograda i od samih pašnjaka. Između zidova ograda su široki »gonici«. Širina gonika negdje prelazi 100 m. Gonici su prolazi za stoku između ograda. Kako je stoke velik broj, morali su ostavljati i vrlo široke prolaze za stoku. Najveći gonik koji sam vidio je gonik Zlomušica, širina gonika je 150 do 200 m. Svi zidovi ograda idu okomito na pravac pružanja sela. Gonici isto tako. To je u vezi sa podjelom vlasništva na pasove. Takva su, dakle, sela sa gonicima. I ostala sela na podnožju Veleži (D. Gnojnice, Dračevica, Vrapčići, Humi-Lišani i dr. u Bijelom Polju) imaju prolaze za stoku do kuća, ali nisu te širine, niti su paralelni međusobno, to su ulice. Gonici nisu uređene ulice, jer ih u selima nema. Ulica koje bi sjekle gonike proprijeko uopšte nema. Samo iznad kućišta vode vrlo rdave kozje staze za pješake i konje, između pojedinih sela. Takve ulice su ispod ograda. Gonike nemaju sva sela u Podveležju. Opine i Kričanje imaju samo po jedan zajednički gonik. Do i Dobrč nemaju u selu gonika ali gonici Dola u Udolju su istoga tipa kao u pomenutim selima. Prosječna širina gonika je oko 12 m. Porodice sa većim brojem stoke imaju šire gonike. Najuži gonik je širok oko 8 m.

Sela su mala. Broj porodica je u njima ograničen. (U Opinama samo jedna porodica, u mahali Kričanje jedna, Isića Dolu jedna, zaseok Šipovac tri itd.). U svim selima su kuće grupisane po porodicama.

²⁵⁾ Dedijer navodi u Hercegovini šest sela. Vidi str. 241.

XI. KUĆE

U Podveležju je dominantna, gotovo isključiva kamena kuća. Ona je suhozida (relativno najbrojnija) ili su stijene od kamena vezane malterom. Pod uticajima iz Bosne, a i iz razloga što se u blizini nazali šuma, ona je u nekim slučajevima nešto modificirana. Postoji prelazni oblik drvenoj kući, ali u čitavom Podveležju nisam našao brvnaru sa z'dovima od drveta. Od drveta je jedino krov tzv. tahtare, prelaznog oblika drvenoj kući. Kod tahtara krov počiva »na hatulama« i »prijekim gredama« koje su postavljene na suhe zidine. Na njih se nastavljaju »glave« (ono što se inače zovu rogovi). Preko glava su »baskije«. a po njima su pr'kovane daščice, kojih ima tri vrste: šindra (šimla), daska i kaplama. (Vidi foto 47). Krov kuće je u Podveležju važan za podjelu kuća u tipove kamene kuće. Podvelešci imaju i posebne nazive za kuće, baš prema vrsti krova. Oni oštro razlikuju ove tipove kamene kuće: 1) slamara (slamarica), 2) krovvara, 3) tahtara, 4) plehara, 5) pločara (obična i čardak) i 6) ciglara. Kako je kod njih razvijena samo jedna vrsta kuća (kamena), prirodno je, da je došlo do diferenciranja prema drugim obilježjima, naročito materijalu od koga je građen krov. Pored gornjih naziva za kuću, čuje se još samo naziv »pušara«, za kuću bez obzira kojem tipu pripada ako nema otvora kroz koji izlazi dim.

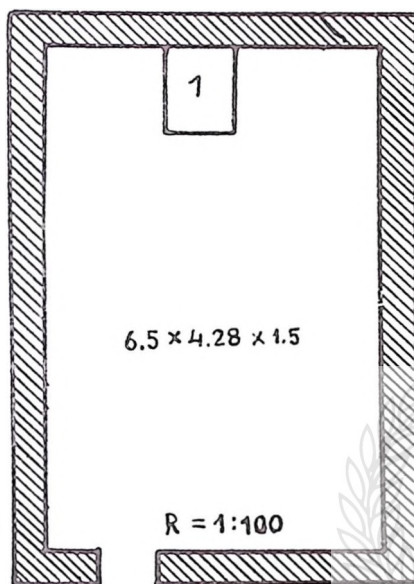
Gotovo 40% (126 od 323 ili 39%) kuća jedva ako se može nazvati kućom. Toliko procenata ima u Podveležju tzv. suhozida, slamarica i krovova. Ako se tim kućama dodaju i suhozide tahtare i plehare koje su iste kategorije, onda se taj procenat penje i na preko 45%, dakle gotovo polovinu.

Jednočelna kamena suhozida je osnovni najmnogobrojniji tip kuće u Podveležju. To je ujedno i najstariji tip, koji je prije pojave drugih tipova bio jedino zastupljen u Podveležju. Suhozida je građena od stijena, obično pločastih, ali to ne mora biti, — koje se naslažu jedna do druge i jedna preko druge. Stijene nisu ničim vezane, ni krečom, ni blatom, ni ma čim drugim. Takve jednodjelne kuće nemaju uopšte prozora. Jedini otvor na kući su vrata. Visina vrata se kreće od 70 cm do 150 cm. U svakom slučaju se treba dobro sagnuti da se uđe u kuću. Preko zida od naslaganog kamenja bez ikakve veze položene su dužinom kuće grede, zvane »hatule« (kako su Podvelešci muslimani, suglasnik h se dobro čuje). Hatule su vezane prijekim gredama. Grede su od tvrdog bukovog ili hrastovog drveta. Glave su od jelovine. One se sastaju u vrhu kuće, šljemenu. Preko glava su redovno pričvršćene »žioke.« Glave su vezane iznutra »pantama« ispod krova. Sa panta visi i »verignjača« sa verigama na kojima visi kotao iznad ognjišta. Suhozida ima 4 vrsta. Kako nijedna od kuća nema na krovu otvora (»videlice« ili »badže«, ni »odžaka«,) to ih nazivaju pušarama. One su uvijek pune dima, pošto nema na kućama prozora, a ni drugih otvora sem vrata, a ognjište je otvoreno. Sve su jednobojne. Ukoliko se u kojoj suhozidi nađu prozori, oni su naknadno probijeni i novijeg datuma. Visina zida je 1,10 m do 1,5 m, rijetko prelaze tu visinu. Tipovi suhozide se razlikuju, rekli smo, isključivo po materijalu od koga je građen krov.

1) Suhozida slamarica (slamara). Pokrivena je slamom, »Slamom« nazivaju onu slamu koja je dobivena od pšenice ili ječma, rjede od raži,

nakon vršenja konjima. Krov od takve slame je slab, jer se slama pri vršenju isprebija, izlomi i ošteti. To su najslabije, svakako i najstarije kuće u Podveležju. U 1952 g. sam našao u Podveležju svega pet takvih, ali kako se štale u pogledu grade ne razlikuju od kuća ni po veličini ni po načinu izrade, to će se uz kuće naći češće slamarica koja služi kao štala. Takvih ima mnogo u Podveležju. Krov se slamare spušta do zemlje. Kako su vjetrovi jaki, da vjetar ne bi odnio slamu, ona je učvršćena »pošivačama« i »žlokama« ili preko krova prebace žicu o koju objese poteže kamenje. (Vidi sk 26). Krov je po pravilu na četiri vode. Može biti i na dvije. u tom slučaju su stijene složene od kamena i iznad hatula u trougao do šljemena. Za kuće kod kojih krov nije na dvije vode nego, je s jedne strane trouglast, vele da imaju »učelak«, ili da su zidane na »somić.«¹⁾ Kod zidanih kuća kažu u tom slučaju da je građena na lastavicu. Takav je najstariji tip suhozide slamare. Slamare, kao i ostali tipovi suhozida ponekada su malterisane iznutra blatom, balegem ili malterom. Nekad je slamara malterisana izvana i iznutra. I u tom slučaju kamenje u zidu nije ničim vezano. Sve je to novijega datuma. Primarno suhozide nijesu ničim malterisane.

2) **Krovara.** Kuća se razlikuje od slamare samo po tome, što je pokrivena »krovom«. Krov je složen »na šavove« redove slame jedan preko drugoga. Krovom nazivaju čeljašnu raževu slamu. Nikad neće za češljanu raževu slamu upotrebiti naziv slama. Sam rad oko pripravljanja »krova« zovu: »četkanje«, »četanje«, »češljanje« i »vrijet češljevinu.« Spravu na kojoj se to vrši zovu se »češalj«. (Foto 57). Češalj se sastoji od jedne polovine bukove cjepanice dugačke nešto preko dva metra (ona koju sam mjerio bila je duga 2,10). U tu bukvu, zvanu »grabulje« u sredini usadeno je 9 »zubaca«, na otstojanju od 4 do 5 cm, koji su visoki 20 do 30 cm. Zupci su građeni od tvrdog drveta, obično drenova i uglačani da ne bi trgali slamu. Grabulje stoje na »sohama« od češlja. Sohe su od kriva rašljastog drveta, po dvije sa svake strane, postavljene tako da drže grabulje. Da bi ti stalci bili što stabilniji, između soha sa svake strane visi na konopu potežak kamen. Kraj češlja se nalazi sinija o koju udaraju rukovetom raževih klasova, da bi omlatili žito. Sinija je koso postavljena, da žito pada na jednu stranu. Proces češljanja krova vrši se ovako: Rukovet raževih klasova provlači se između zubaca češlja. Na zupcima ostane trava, koje uvek ima uz klasje. Rukovet se po nekoliko

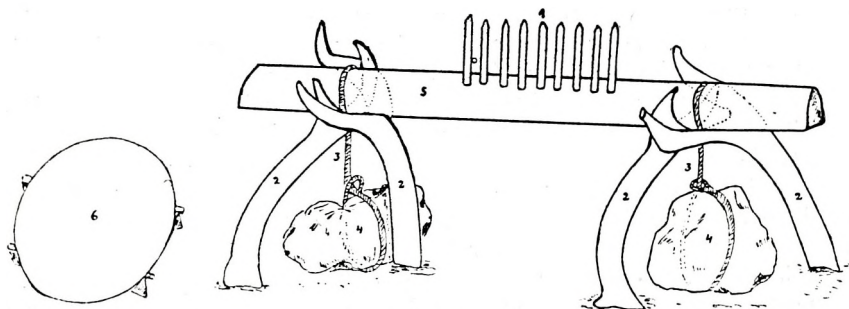
Sk. 26. Kuća Bešira Čorića iz Dobrča — tlocrt

¹⁾ Vidi sliku na str. 217 Kanaet, cit. djelo, i Š. Soldo, Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj B. i H., Beograd, str. 28.

57) »Češalj« u G. Kružnju. Na slici Faić Huso (Svinjarina) i Husić Duran (Kružanj)

puta provuče kroz češalj i tako se očisti od trave. Zatim se mlati o siniju, a čista, očišćena i ovršena slama se slaže u snopove. Tako očišćenju raževu slamu slažu na »šavove« i pokrivaju kuće. Prema tome, sve kuće koje se slamom pokrivaju nisu iste ni po kvalitetu ni po materijalu od koga su građene. — Češalj nemaju sva sela. U Kokorini sam prije rata zatekao pri češljanju Brstine u Jarčištu, a u avgustu 1951 g. zatekao sam u Kružnju kod Husića kuća pri radu Marića — Faića Husu iz Svinjarine i Husića Durana iz Kružnja. (Skica 27). Krov krovare traje oko 10

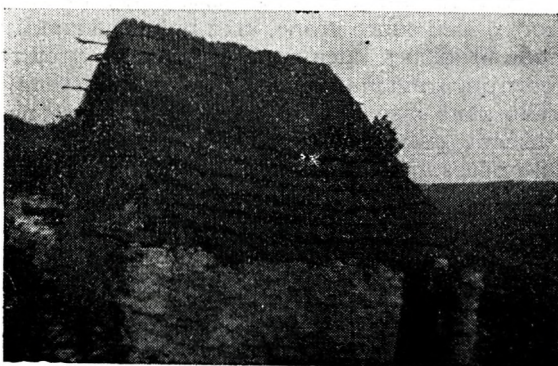

Sk. 27. »Češalj«

godina, nekad i više. I krov krovare je pričvršćen pošivačama i žicom ili kamenjem, da ga vjetar ne odnese. Ni pri najvećoj kiši ne prokišnjava. Složen je tako, da se voda cijedi niz krov, koji je pušten gotovo do

zemlje.²⁾ Nagibni ugao krova kreće se od 17 do 50°. Gotovo 40% svih kuća u Podveležju su krovare. (Foto 58).

Krovare su novijega datuma, vjerovatno iza austrijske okupacije. Njemački kolonisti pridonijeli su jačem sijanju raži u Bosni. U Opinama, za vrijeme Austrije, nalazio se jak vojnički garnizon, koji je imao svoju meteorološku stanicu. Vjerovatno otada se više sije raži koja je svojom čvrstom slamom korisno poslužila za pokrivanje krovova. Prije rata krovara je bilo manje. Danas je gotovo sasvim istisla slamaru.

58) Krovara Mumina Mariča, Jarčište u Kokorini 1937 g.

brvnaru, nego su to suhozide koje su pokrivene »tahtom« — daskom. Kod svih tahtara nije način pokrivanja isti. One su pokrivene ili »šimlom«, ili »kaplamom« ili »daskom«. Šimla je daščica, jelova ili bukova, s jedne strane istanjena, otesana, a s druge strane ima »strug« (udubljenje ili žljeb). Šimla se uklapa jedna u drugu tako da istanjena strane jedne daščice zalazi u strug druge. Na taj se način vežu i čvrsto drže, a osim toga nema među njima pukotina kroz koje bi prokišavalo. Kaplama se »premićuje« (slaže) jedna preko druge. Daščica je s jedne strane otesana. Drvo je jelovo ili bukovo. Slažu se jedna preko druge. Kod daske je rub sa obe strane jednako zatesan. Daske se slažu jedna do druge. Kako između dasaka ostane pukotina, to bi krov prokišnjavao, a da se to ne dogodi, stavlja se ispod sastavka »podlačak«. To je tanka mala daščica koja se meće ispod dasaka na mjestu gdje se dvije daske sastaju. Tahtara je trajnija od krovare. Po računu Podveležaca traje 15 i više godina, ali se svake treće godine mora ponovo prekriti. Zbog toga je u selu daleko više krovara. Osim toga drveta je sve manje, a za sječu potrebno je platiti i taksu. Dok je krovara najraširenija u Kokorini i Kružnju, tahtara ima u svim selima mali broj. Najviše ih ima u Svinjarini i Dobrču, dok ih u Kružnju i Kričanjima uopšte nema. Interesantno je da šume ima najviše u Kokorini, a tamo je procentualno najviše slamara i krovara.

²⁾ Krovare su najslbličnije kući: »Kuća u Policama kod Trebinja«, vidi: Naselja srpskih zemalja, knjiga 2 strana L, ili Fot. 1 — »Najstariji tip kamene kuće (desno) s pojatom od suhozide — Bilečke Rudine« u cit. djelu Š. Solde.

³⁾ Od turske riječi tahta, što znači daska. Slamare i krovare nemaju uopšte, a tahtare po pravilu, prozore. Š. Soldo u cit. djelu na str. 71 navodi da u B. i H. prozora nemaju samo neke katunske kolibe. Ovi tipovi kuća i jesu, ustvari, na tom stadiju. U Podveležju je takvih kuća 45%.

3) Tahtara.³⁾ U podveležju će se naići često i na kuće koje čine prelaz od slamare ili krovare trećem tipu kuća, tahtarama. Mislim, da je tahtara u Podveležju mlađa od slamare. To je mišljenje i seljaka. Prelaz tahtarama čini kuća čiji je sav krov od slame ili od »krova«, a samo donji red od šimle.

Tahtarom ne zovu u Podveležju kuću koja je sva od drveta, dakle,

4) **Plehara.** Ona je najnovijeg datuma. Po slomu Austrije »po verkovima«, forticama, kojih je bilo dosta po glavicama u Podveležju, ostalo je dosta krovova od pleha. Za vrijeme II svjetskog rata palo je i nekoliko oborenih bombardera. Taj materijal iskorišćen je za pokrivanje suhozida plehom. Ima ih mali broj u Opinama, Kričanima i Dobrču. Neke štale u Kokorini pokrivene su djelimično ili potpuno plehom.

Suhozide (krovare i tahtara) su se dalje razvijale. Naglašeno je da suhozide nemaju prozora, — ustvari ima ih na desetke. To su otvori između kamenja, kroz koje se vidi iz tamne unutrašnjosti kuće. Te kuće zovu u šali »kuća sa 100 prozora«. Kad sunce grane, kroz pukotine između kamenja koje nije ničim vezano prodiru u kuću sunčevi zraci; ali prodiere i vjetar, a zimi i snijeg. U gornjim travama nalaze se na proljetištim i jasenistima krovare, koje preko zime nisu uopšte naseljene. Zimi se napune snijegom koji prodiere između pukotina stijena. Da bi se to spriječilo, u najnovije vrijeme malterišu suhozide iznutra. Materijal je obično malter od kreča i pržine, ali sam u Šipovcu našao suhozide malterisane blatom a i goveđom balegom. Ako dotekne maltera, malterišu je i izvana. Kod takvih kuća ponekad probiju i male prozore.

Jednoćelna suhozida razvijala se je dalje. Veće suhozide, krovare i tahtare mogu imati djelomičnu, nepotpunu drvenu pregradu. Suhozide nemaju »šišu« ili tavana. U nekima, vrlo rijetko, sam našao djelomično pregrađenu šišu. Pregradu zovu »perdom«, a ona dijeli u kući prostor za preradu mlijeka od ostalog dijela kuće. Taj je tip uglavnom zastupljen na ljetnim ispašama u planini. Rijedak je u stalnim selima. Nađe se kod onih koji imaju veći broj stoke.

5) **Pločare.** Pločare su, bez sumnje, mlađega datuma, ali su ipak prilično stare. Svakako su ušle u sela prije okupacije. Kuća Salke Marića u Jarčištu sa izbom za stoku pod kućom stara je preko 150 godina.⁴⁾ Kod drugih sam utvrdio također, da su starije od okupacije 1878 g. To navodi i Meringer.⁵⁾

Ona može biti i jednoćelna, što je vrlo rijetko. U tom slučaju razlikuje se od ostalih tipova kamene kuće samo po tome što je kameni zid vezan, što ima prozore, krov pokriven pločom, ima šišu i dimnjak, a u nekim kućama mjesto otvorenog ognjišta ima odžak.⁶⁾ Visina pločara je obično između 2 m i 2,80 m. O odžaku će biti riječ poslije. Obično je podijeljena na dva dijela. Sastoji se od kuće (»kuharice« kako sam čuo u Dobrču) koja je odvojena od odaje ili sobe, (Foto 59). Do odvajanja je došlo pregrađivanjem. Kuća se, dakle, razvijala u horizontalnom pravcu pregrađivanjem. Takav je najjednostavniji oblik pločare. Između kuće i odaje su vrata po pravilu vrlo uska i niska. Visina im je između 130 i 150 cm.

⁴⁾ Do okupacije nijesu se nijedne »kuće izdvajale iznad ostalih, sve vrste kuća bile su jednako važne. Izdvajanje pravih ili pločnih kuća novijeg je datuma, izvršeno pod uticajem zemljoradnje i vlasti«. Dedijer, cit. djelo, str. 54.

⁵⁾ Za pločaru u Drežnici navodi Meringer da je stara bar 160 god. Djelo je iz god. 1899. »Kuća Raića u Drežnici, kotar Mostar itd... Kući mora biti više od 160 god.« R. Meringer, Das volksthümliche Haus in Bosnien und der Hercegovina. Wiss. Mitth. Aus B. u. H. ili R. Meringer, Pučka kuća u Bosni i Hercegovini. GZM Sarajevo broj XI iz 1899 god. — VII, str. 219 i 220. Slika 64.

⁶⁾ »Ja mislim, može se reći da je bosanska kuća sve o sve dvoćelna od kuhinje i sobe, dok Hercegovačka je kuća iz samog ognjišnog prostora razvila kulturni prostor, uzevši kamin (odžak) mjesto otvorenog prostora. pa u tom se ispoređuje sa talijanskom i francuskom pučkom kućom.« Ibid. str. 232.

Najčešće su visoke 150 cm. Odrastao čovjek mora se sagnuti kad ulazi. Širina vrata je između 60 i 80 cm, najčešće 70 cm. Sa pojavom sobe, javljaju se prozori i dimnjak. Oni su vrlo mali, obično kvadratna oblika, ali mogu biti nešto viši nego širi. Udubljenje prozora u zidu, čija je debljina 0,4 do 0,5 m, iskorišćava se kao polica. Veličina prozora kreće se od $0,3 \times 0,3$, pa do $0,8 \times 0,6$ m. Najčešći tip je $0,5 \times 0,4$ i $0,5 \times 0,3$. Visina prozora kreće se od 0,3 do 0,8, a širina od 0,3 do 0,6 m. Širine veće od 0,4 su rijetke, kao i visine preko 0,5 m. Pregrada između kuće i odaje nije zid, nego »perda« od drveta. To je najbolji dokaz da je dvocelna kuća nastala

59) Pločara porodice Brstina. Prozori su veliki, što nije slučaj sa pločarama Podveležaca

pregrađivanjem. Uz jedan zid (kod suhozida po pravilu okrenut sjeveru ili istoku otkud dušu hladni vjetrovi) je ognjište. U odajama nema ognjišta nego se nalazi mala okrugla peć od pleha. Takva je na pr. kuća Goste Ibrina u Opinama (Sk 28) i tahtara Bešira Goste,⁷⁾

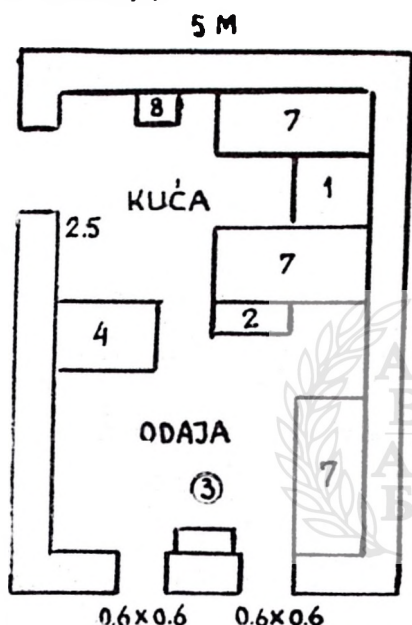
60) Dvocelna tahtara, malterisana iznutra i samo djelomično izvana. Prozori su naknadno probijeni

⁷⁾ Brojevi u tlocrtima znače: 1 — ognjište, 2 — hambar za žito, 3 — funura, 4 — hamamdžik, 5 — načve, 6 — ormar (serden), 7 — krevet, 8 — sanduci, 9 — sećija.

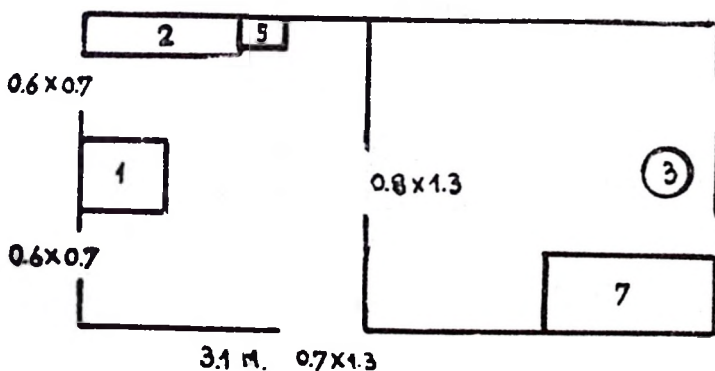
(Sk 29) iz Opina. Tahtare su na tome i ostale. Poneka tahtara ima u tom slučaju i prozore (Foto 60). Pločara se dalje razvijala u horizontalnom pravcu. Da se ne bi ulaz lo odmah u »kuću« (to je onaj dio u kome je ognjište) i iz kuće u odaju, pregrađen je jedan dio »kuće« i izdvojen »ganjak« — hodnik, iz koga se ulazi u »kuću« i u sobu. Pregrada je također drvena. Taj hodnik zovu još i »araluk«. U araluku ponekad prezidu nepotpuno jedan dio i u tom dijelu drže telađ. (Sk 30 kuće). Takva je kuća Salke Goste, (Masleše) iz Opina. Ganjak može biti i između kuće i odaje poprijeko kroz kuću, kao kod Hamida Krhana iz Kričanja. (Sk 31), ili je odvojen za ganjak samo jedan čošak »kuće«, da se izdvoji ognjište od vrata. (Sk. 32 Kuća Krhana Avde iz Kričanja).

Prezidivanje je išlo dalje. Kuća je ostala u sredini, odvojena od sobe ganjom, a jedan dio izdvojen za stoku. Vidi kuću Bešira Goste. (Sk. 33). U odaji u jednom uglu izdvojena je potpuno zatvorena prostorija veličine obično 110×90 cm, a nekad i veća, sa vratima i nabijenim ili cementiranim podom otkud vodi jedan kanal ili otvor napolje. To odeljenje se zove »amamdžik« ili »abdesluk« (banjica). Služi za ritualno pranje. (Vidi Sk. 33, kuće Bešira Goste iz Opina).

Međutim, kuća se nije razvijala uvijek u horizontalnom pravcu prezidivanjem, nego i dozidivanjem. Takav je slučaj sa pločarom Osmana R. Goste iz Hopina. Uz kuću je dozidan »hajat« za stoku. On je iste dužine i širine kao i čitava kuća. Da je nastao dozidivanjem, dokazuje to što je

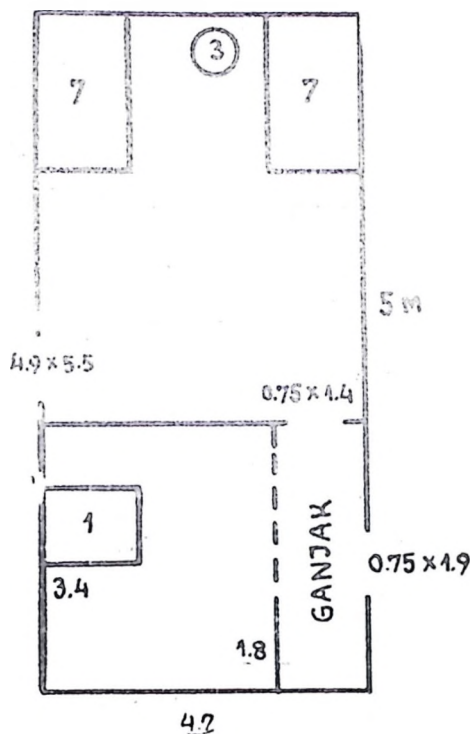
28. Tlocrt kuće Huse Goste Ibrina. iz Opina.

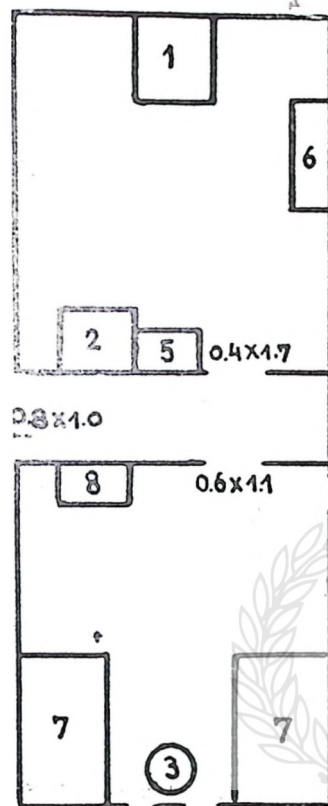
Sk. 29. Tlocrt kuće Bešira Goste r. Ahmeta iz Opina

krov hajata pokriven slamom, dok je sama kuća pločara. (Sk. 34). Tako su nastale i prizemne dvostruke kuće. (Sk. 35 kuća Mehe i Ibri iz Opina).

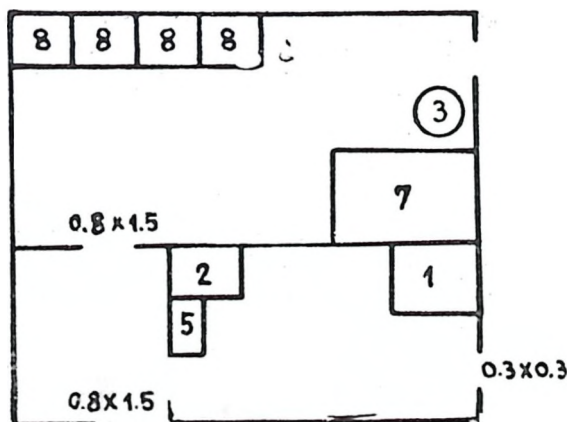
Kuća se razvijala i u vertikalnom pravcu dozidivanjem. Iskoristi se prirodan pogodan prostor za gradu kuće pa jedno odjeljenje na »boju«

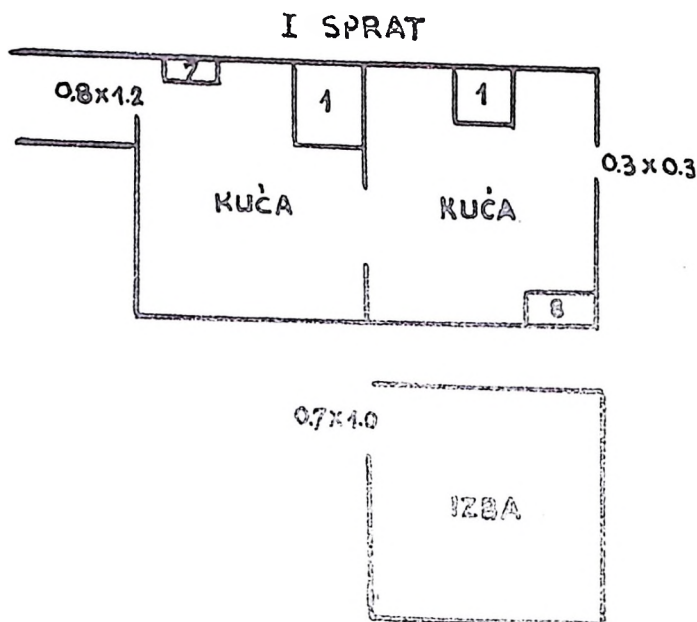
Sk. 30. Tlocrt kuće Salke Goste iz Opina

Sk. 31. Tlocrt kuće Hamida Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice)

Sk. 32. Tlocrt kuće Aude Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).

X = LEGLO ZA KOKOŠI

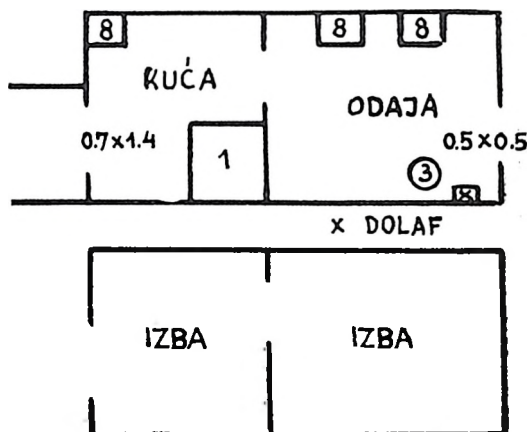
Sk. 36. Tlocrt kuće Huse Goste r. Omera

Do sprata vode »basamaoi« od kamena. Visina stepenice je 30 cm. Sa stepenice se ulazi u hodnik ili ganjak, iz koga vode vrata u obe kuće.

Pločare na sprat mogu imati »divanhani«. Nalazi se obično iznad hajata prizemlja. To je prostorija za sjedenje i razgovor⁸⁾ (Vidi Sk. 38 Osmana Goste iz Opina). Divanhana je u Podveležju nastala dozidivanjem. I u tom slučaju je u prizemlju stoka u izbama.

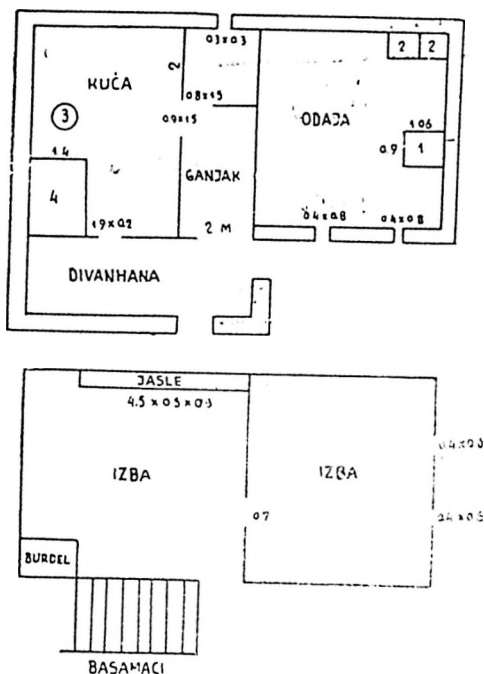
I uz pločaru na sprat s jedne strane može se produžiti krov, pa nastaje dvostruka kuća. Tako je uz kuću Salke Goste pisonjena kuća Ibri Goste. (Vidi Sk. 39). Ako je kuća na dva sprata, onda često s jedne strane produže krov, i pod krovom se skloni stoka. U Bosni to zovu »soldrma«, a u Podveležju »krilo«. Taj slučaj nije rijedak u Podveležju.

Pločara se ponekad razvila u vrlo prostrane kuće u kojima stanuju i po tri porodice. Takva je kuća Derve Čorića i Mehe te Omera Marića.

Sk. 37. Tlocrt kuće Mehe Goste kbr. 11 iz Opina.

⁸⁾ divan znači turski razgovor.

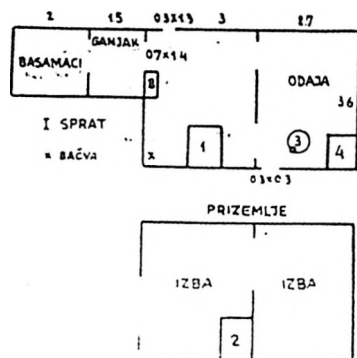

Sk. 38. Tlocrt kuće Osmara Gaste iz Opina.

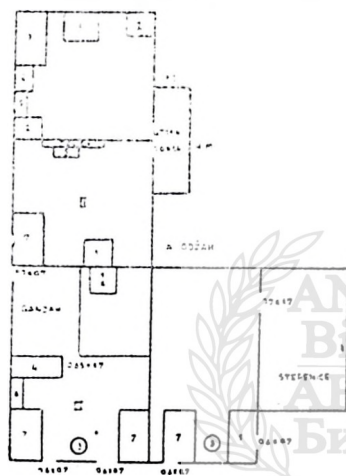
(Vidi skicu 40 i 41). U toj kući nalazi se i štala Vladića iz Vihovića, koji uopšte nije Podveležac, ali ima svoje vlasništvo u Dobrču.

6) Čardak. To je kuća na sprat, ali u prizemlju nisu izbe, nego sobe (odaje), a na spratu je »soba na čardaku«. To je ustvari gostinjska soba za »musafire«. Ima odžak (skica 42) i sećije. Namještena je kao i muslimanske kuće u Mostaru. Takva je kuća Krhane Selima iz Kričanja (vidi skicu 43). Odžak obično dijeli zid od ognjišta. U ovom slučaju ne.

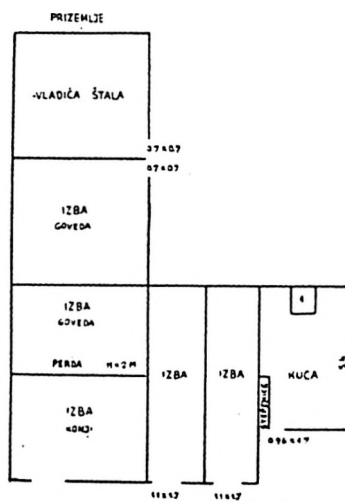
7) Ciglare. Ciglare su zidane kuće od kamena ili crijepa ili kombinovane, a pokrivene sa crijepom. (Foto 61). Čardak je nesumnjivo novijega datuma, mlađi daleko od pločare, a ciglare su došle u Podveležje tek 1934 g., kada su zidani prvi mektebi. Godine 1937 bilo je u Podveležju

Sk. 39. Tlocrt kuće Salke Gaste br. 14 iz Opina.

Sk. 40. Kuća Derve Čorića, Meho Čorića i Omera Marića iz Dobrča.

Sk. 41. Prizemlje kuće pod 40.

svega 10 ciglara.^{*)} U 1951 g. bilo ih je 64. Kod ciglara je s obe strane krova na rubovima red malterisanih ploča, koje drže crijep. Zbog jakog vjetra crijep se ne bi drukčije održao. Ciglara sve više prodire u Podveležje.

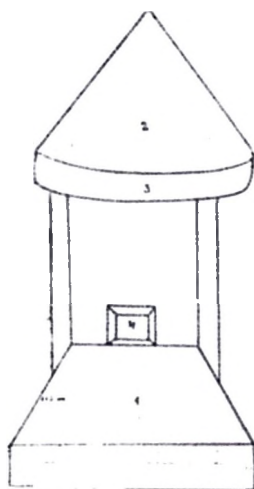

61) Ciglara u Dobruč

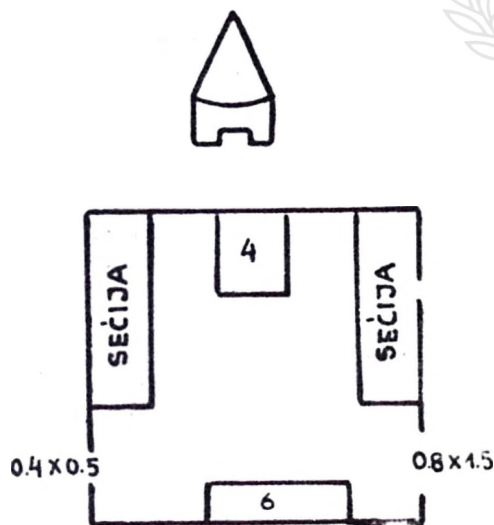
Stariji govore da je nepraktična zbog jakih vjetrova, koji odnose crijep. Međutim mladarija ne misli tako. Podveleška djevojka pjeva:

»Moj dragane pokrij kuću ciglom,
nemoj slamom, pa govori sa mnom.«

Po unutrašnjem rasporedu, ciglara se ne razlikuje od pločare. Raspored je uglavnom isti, ali je strop ciglara viši.

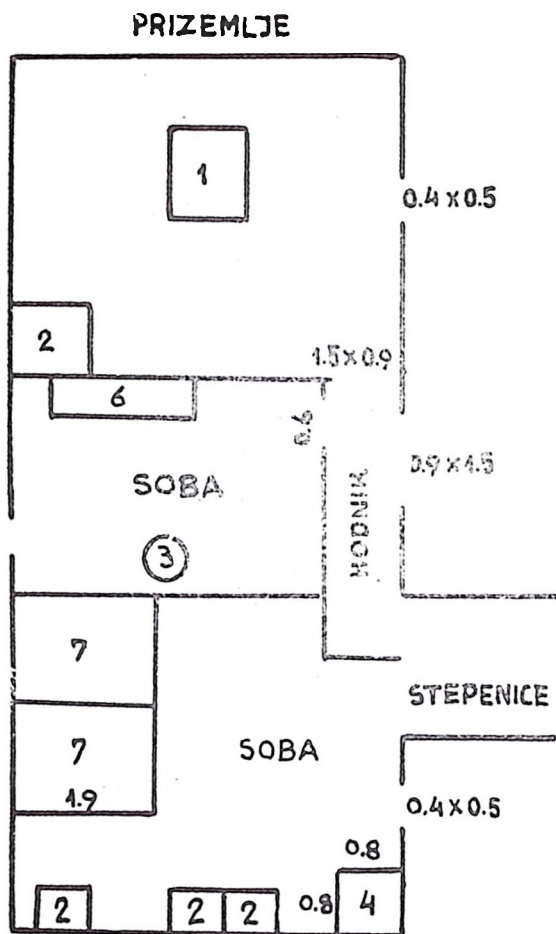
Sk. 42. Odžak

SOBA NA ČARDAKU

Sk. 43. Tlocrt kuće-čardaka — Selima Krhana iz Kričanja.

^{*)} Vidi Kanaet, cit. djelo, str. 216.

Sk. 43 a. Tlocrt kuće-čardaka — Selima Krhana iz Kričanja.

Pod je kod svih kuća suhozida, a dobrim dijelom i kod pločara, zemlja. U nekim ciglarima, pod je od daske. Visina šišeta pločara je redovno viša. One su bolje uređene i bolje održavane. Kod nekih su i zidovi od cigle. Građe ih imućniji, a i narodne vlasti poslije II svjetskog rata dale su pomoć u materijalu onima koji su stradali za vrijeme rata.

Kao što se iz svega izloženog vidi, kuće su jadne. Gotovo polovica se ne može ni nazvati kućom. One se ni po čemu ne razlikuju od staja. Stavi li se u štalu ognjište, ona se pretvara u krovu ili slamaru, najrasprostranije kuće u Podveležju. To ukazuje na porijeklo tih tipova kuća. Oko polovine kuća su kamene suhozide. I bolje dvoćelne i višćelne kuće imaju tako male prozore, da se i u po dana slabo

vidi, a ipak služe isključivo u tu svrhu. Obično su uvijek zatvoreni.

Kao što se iz gornje kajde vidi, Podvelešci se ne mire s takvim stanjem. Teže boljem, ali nisu u mogućnosti da podižu bolje kuće. Ima međutim starijih konzervativnih koji neće da grade bolje kuće. »Dok sam ja živ, neće se praviti druga kuća osim slamare. Kad se kuća i izba oziđu i unese »funura« (plehana peć), mladarija je oko funure a hajvan zimi osta da ga vuci deru«, rekao je Crnalić Ibro iz Kokorine, jedan od onih koji imaju najveći broj stoke u Kokorini, koji je jedan od najbolje stojećih, a kuća mu je slamara. To pitanje će se riješiti izgradnjom klanica za krupnu stoku.

Odnos kuća u 1951 g. vidi se iz sljedeće tabele 19.

Prije rata nije bio takav odnos. Imam podatke za neka sela i mahale iz 1931 g. Tabela 20.

Slično je i u ostalim selima, — naročito je znatan napredak u Kokorini, u kojoj ipak i danas ima 62% krovu. Prije rata gotovo nije drugih kuća ni bilo osim u Jarčištu i uz cestu za Nevesinje, gdje su kuće imali gostioničari, kavanari, te doseljenici Srbi i Hrvati, koji su se tu

TABELA 19

SELO	Domaćin- tava	Slamare	Krovare	Tahtare	Plehare	Pločare	Čardak	Ciglare	SVEGA
Opine	16	—	—	3+11	1	11+2	—	—	15+13
Dobrč	27	—	6	6	—	1	—	12	15+0
Isića Do	—	—	5+1	2+3	5	5	—	—	17+4
Kričanje	39	—	—	—	2+1	—	1	1	9+4
Šipovac	—	—	1	3	0+1	10+3	—	7	21+4
Jelovčev Do	72	—	—	9+7	—	3+2	—	6	9+9
Svinjarina	—	—	21+3	9+1	—	28+1	—	6	64+5
Banjdo	31	—	13+1	0+1	—	16	—	2	31+2
Kružanj	57	—	31+1	—	—	15	—	11	57+1
Kokorina	71	5	44	5	—	3	—	14	71
SVEGA	313	5	121+6	28+23	4+1	98+8	1	64	323+38

Tab. 19. Odnos tipova kuća u 1951 god.

TABELA 20

Mjesto	Slamara	Krovara	Tehtara	Plahara	Pločara	Ciglara
Opine	1	—	—	—	8	—
Kričanje	1	—	—	—	8	—
Šipovac	—	—	11	1	8	—
Isića Do	6	2	—	—	2	1
Dobrč	4	—	1	—	9	4

Tab. 20. Odnos tipova kuća u nekim selima Podveležja u 1935 godini.

doselili za vrijeme okupacije. Osim u Kokorini preko 50% slamara ima u Kružnju, a oko 30% ima ih u Banjdolu i Svinjarini. Kao što se iz tabele vidi, Opine, najstarije naselje sa starincima Gostama, ima uglavnom pločare. Pločare su sa oko 50% zastupljene još u Svinjarini, Banjdolu i u mahali Špaga u Šipovcu. Ciglara procentualno ima najviše u Jelovčevom Dolu, oko 66%, a u Dobrču ih je gotovo 50%. Isto tako velik je procenat ciglara i pločara u Jarčištu, mahali Kokorine. Led je probijen, bolje kuće iz dana u dan sve više prodiru u Podveležje.

Sve kuće u G. Banjdolu i G. Kružnju, osim onih na granici D. Kružnja, jesu krovare. U G. Banjdolu su svega dvije pločare. To i nisu stalni stanovi Podveležaca, jer tu se nalaze u proljeće, ljeti i u jesen. Sve štale, a gotovo i sve kuće koje se nalaze uz glavnu kuću jesu po pravilu slamare ili tahtare.

XII N A M J E Š T A J¹⁾

U kući Podveležaca namještaj je vrlo oskudan. I to je u veći s načinom njihova života. Ranije, više nego sada, oni su bili stalno u pokretu. Prije su se kretali za stokom od jednih trava do drugih i u planinu svi ukućani. Danas to više nije tako, ali i danas neke porodice odlaze kompletno u planinu i sobom prenose sav nameštaj. Do danas se zadržalo stanje da namještaja u pravom smislu riječi i nema. Sav namještaj može se natovariti na jednog ili na dva konja i otjerati u planinu a kuća ostane potpuno prazna. Praznih kuća ima ljeti kad su čeljad u planini podosta. Prazne su kuće svih onih koji imaju malu porodicu pa svi odlaze u planinu ili u gornje trave. Te kuće često nisu ni zaključane. Prazne su, vrata otvorena, u kući nema nikoga i nigdje ništa. Sav namještaj je natovaren na konje i odnesen u planinu. Iz tih razloga nema suvišnog namještaja ni posuda. Nabavi se i drži se u kući samo ono što je najnužnije, bez čega se ne može biti, što treba prvenstveno za preradu mlijeka, kuhanje jela, spravljanje sira, kajmaka, pranje odijela i spremanje žita i brašna. U svim kućama je namještaj gotovo identičan. Ako se razgleda i popiše namještaj i posude jedne kuće, rijetko će se naći na neku novu stvar u drugoj kući. Moglo bi se izdvojiti nekoliko kuća u Podveležju, naravno onih najbogatijih, u kojima će se naći neki predmet koga nema u drugim kućama. Tako je bez razlike na imovno stanje, gotovo kod svih jednako. Radi se samo o kvantitetu istih predmeta. Neka porodica napr. ima dva do tri škipa, a neka i po 20, ako ima više stoke. Tako je i sa ostalim namještajem. Tzv. »krevet«, ukoliko se uopšte može nazvati krevetom, isti je u najsiromašnijoj i u najbogatijoj kući, ali će se u nekoliko kuća (Krhani, Smajkići i drugi) naći i sečija, onakva kao i u gradu samo niža. To su, međutim, izuzeci. Kratko rečeno, namještaj je u čitavom Podveležju jednoobrazan i oskudan.

Spomenuo sam krevet. On nije ono što mi zovemo krevetom. Tri otesane grede, zabijene u zemlju da se ne kreću i preko njih daske, nad zemljom 15 do 20 cm, zovu krevetom. Posteljine uopšte nema, — samo je imaju nekoliko bogatijih kuća ali i kod većine bogatih krevet nema

¹⁾ Uporedi J. Popović, Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici, GZM MXLIV, 1932 g.

dušeka, nego se preko dasaka prostru gunji, kojima se i pokrivaju. Rijetko će se naći jastuk. Kreveta su redovno dva, sa svake strane ognjišta po jedan. Na krevetu se ne leži samo, nego se po danu na njima sjedi uz ognjište, pošto se d'gnu gunji. Samo u kući Huse i Ibri Goste, u 1935 g. našao sam kameni krevet. Krevet je po pravilu u odaji (sobi) s obe strane »funure«, ako je kuća podijeljena. Protivno mišljenju da u jednodjelnim kućama nema kreveta, u Podveležju sam našao krevet i u njima. (Foto 62). Na krevetu spavaju starci i bolesnici. Ostala čeljad spava na podu od zemlje, poda se stavljaju gunje ukoliko ih imaju.

62) Unutrašnjost kolibe. Domaćin sjedi na »krevetu« uz ognjište. Koto na verigama, saksija za pečenje hljeba i prijeklad sa kavenim takumom

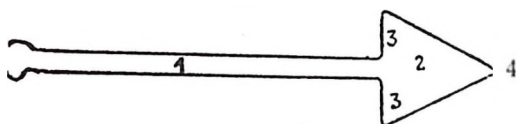
U nekim kućama, gdje je više čeljadi, s jedne strane ognjišta je krevet, a s druge preko greda postavljene su ukoso daske. Glave su nešto više, slično kao u starinskim hanovima ili na skupnom ležištu u planinarskim kućama, samo je sve jednostavno, grubo, netesano i mnogo niže. Nad zemljom se diže nekad 10 do 15 cm, koliko je debela bukova greda, cjepanica preko koje su prebačene daske. Ponoći zimi stalno gori vatra na ognjištu. Obično se domaćica diže i održava vatru.

Ognjište je uza zid, u sredini zida, i to po pravilu s one strane s koje dušu hladni vjetrovi, dakle prema sjeveru ili SI. Ognjište je široko oko 1 m do 1,2 m, a dugo oko 1 m. Visina se kreće od 10 do 20 cm. Ono je od nabijene zemlje, koja je okolo ogradena kamenom ili daskom. »Lug« (pepeo) skreću u »kutar«. U dnu je prijeklad, daska na koju se stavlja kaveno posuđe i ostalo. Na sobi iznad ognjišta je verignjača, u Dobruču vele i »verigarnica«, i verige na koje je obješen kotao.²⁾ Verige ili lanci

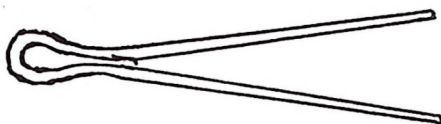
²⁾ R. Meringer, cit. djelo, navodi da je slična i identična alpskoj. Istoga je tipa. Vidi str. 197. Svi tipovi sadžaka na slici na str. 198 zastupljeni su i u Podveležju. Prijeklad na sl. 11, str. 197, nije istoga tipa (kao ni onaj na sl. 87 str. 122) kakav se nalazi u Podveležju.

završavaju se kukom. Pomoću nje može se prema potrebi regulisati visina kotla nad vatrom. »Soha« je okrugla prečka na koju je pričvršćena verignjača. Negdje je na »pantama«. U Podveležju, naročito u planini, mjesto sohe upotrebljava se i »kotlanica«. O kotlanicu je obješena verignjača sa kotlom. Vjerovatno je to najstariji način vješanja kotla nad ognjištem. (Vidi skicu 20).

Kotao je od bakra. Dno je ispupčeno prema vani, a rub mu je nazubljen. Ima dvije »halke« i »obluk« za prihvatanje i vješanje o verignjaču. Služi prvenstveno za zagrijevanje i varenje mlijeka, zagrijevanje vode za pranje suđa i za spravljanje jela. Rijetko ne visi nad ognjištem, stalno je u upotrebi. Sav je crn izvana, jer je nad otvorenom vatrom. Iznutra je kalaisan. Na ognjištu pored kotla redovno je »sadžak«. On je na tri noge, odozgo okrugao, ali ih ima raznog oblika, trouglastih itd. Na sadžak se stavlja posude za grijanje i kuhanje jela, stavlja se tepsija sa pitom itd. Uz to idu »sač« i »saksija«. »Sač« je oblika loptine kalote, od željeza je. Služi za pečenje pite. Njime se pokrije pita, kad se peče. Odozgo, kad se prekrije pita, pospe se pepelom i žeravicom, nakon što je prethodno zagrijan. Za pečenje hljeba, mesa krompira i dr., služi »saksija«. Ima halku o koju se objesi. Saksija je također željezna. Uz ognjište su nadalje »čusegija« (sk. 44) od gvožđa, trouglasta sa drškom za zgrtanje žeravice, ono što u Hercegovini zovu maša. »Maša« je u Podveležju ono što mi u gradu zovemo mašice za prihvatanje žeravice i gašenje vatre (sk. 45). Mašicama oni zovu malu mašu, koju nose za »bensilahom« (pasom), a služi im za prihvatanje žeravice sa ognjišta ili s mangale kad pripaljuju cigaretu. Za pečenje hljeba služi »Tevsija«. Ima ih u Podveležju tri vrste. Tepsija za pitu je plića, ima »pervaz« sa »zehom« gore i »kinijom« dolje. Pokrije se saksijom. Tepsija za hljeb je dublja i nema pervaza. Zovu je i dubočica. Najveća je »demirlija«. Nju nema svaka kuća.

Sk. 44. »Čusegija«

Sk. 45. »Maša«

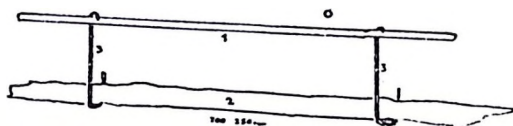
Samo nekoliko najbogatijih. Nekad ima u prečniku i 1 m. Po pravilu je ukrašena ornamentima. Na njoj se iznosi jelo kad dođu gosti, zamjenjuje siniju. Za kuhanje jela, podgrijevanje mlijeka i vode služi »tendžera«. Ima ih razne veličine. Slična je kotlu, samo nema alku i držak. Gore ima pervaz u koji se uklapa poklopac. I ona je iznutra kalaisana, a izvana crna jer je stalno izložena vatri. Uz ognjište se redovno nalaze tave razne veličine. To je plitak sud sa drškom, nekad je bakarna a na dršku pričijen komad gvožđa da se ne prevrne na ognjištu. U njoj se topi maslo, loj, podgrijava jelo, topi kajmak, sir itd. Uz ognjište i na prijekladu je tzv. »kahveni takum«, pribor za kavu. On se sastoji od

³⁾ Ko se želi pobliže upoznati sa posuđem od bakra ne samo u Podveležju nego uopšte u BiH naći će o tome iscrpan prikaz u raspravi H. Kreševljaković: Kazandžijski obrt BiH, GZM, Sarajevo, Nova serija VI, 1951, str. 215 do 229.

»kahvenog ibrika«. To je oveći sud za grijanje vode za kavu. Donji obli-
dio, zvani »dib« je jako ispupčen. Ima držak i kapak. Ima ih velikih, koji
sadrže 2 do 3 litra, naročito u bogatijim kućama. On je stalno uz vatru.
U njemu je topla voda, koju ne iskorišćavaju samo za kavu. Mjesto vode,
u njemu griju i mlijeko koje dodaju kavi. Kava se ne »peče« u ibriku,
nego u »džezvi« ili »dževzi«. Ona je cilindrična oblika, pri dnu šira i ima
na vrhu nosač sa žlijebom, kroz koji se sipa kava, te držak koji je na kraju
savijen ili proširen i ornamentima ukrašen. Uz džezvu, u kojoj se »pri-
stavlja« ili »peče« kava, ide redovno i »šerbetnjak«, to je veća džezva,
u kojoj se zagrije voda i dolijeva u džezvu u kojoj se kuha kava, nakon
što se napune prvi »fildžani«. Veličina se mjeri brojem findžana, koji
sadrži džezva. Oni su kupovni. U malom broju kuće naći će se »zarfovi«
od bakra ornamentima ukrašeni, u kojima stoje findžani. Tu stoje još i
mlin za mljevenje kave, kavana i šećerna kutija s poklopcem. Po pravilu
su ukrašeni mlinovi i kutije, makar i najprostijim ornamentima. Tome
još treba dodati okrugli, valjkasti šiš za prženje kave. U malo kuća sam
našao tablu od bakra ili kupovnu na kojoj se iznosi kava. — »Mangale«
sam našao u više kuća. One se sastoje iz »otunka« i »atešluka«. U atle-
šuku stoji žeravica na pepelu i uz nju se stavlja džezva da se kava ne
mliči. »Saksija« je slična njoj, ali mjesto otunka ima tri noge. Ona je
slična mangali. Služi i za zagrijavanje sobe. Sve su to predmeti od metala
i usko su vezani za ognjište i njegovu najbližu okolicu. U pločarama Ho-
pina, Dola, Kričanja, Kružnja, ponekad se nađe i »odžak«¹⁾. Vidi skicu 42.
Odžak je u Podveležje došao iz grada. Vezan je za pločare i čardak. To
je jedna vrsta kamina.

U odajama je redovno mala plehana peć-»furuna« sa »solunarima«,
bez rešetke i bez kutije za pepeo. Na vratima se nalaze rupe kroz koje
ulazi vazduh.

Uz ognjište je redovno »trklja«. To je okresana bukva, počadavila,
o koju vješaju opanke, čarape i odjeću da se suši. Sa tavana, uza zid
viši na kukama »srg« ili »srk«, (sk. 46) obla soha obješena na žicu, preko
koje vješanju torbe, prebace gunje bičalje, odjeću i dr.

Sk. 46. »Srg« ili »srk«

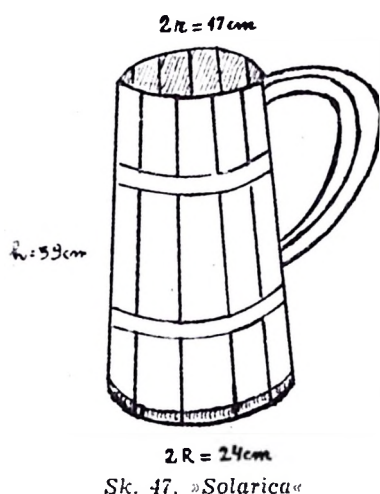
U zidu je ugrađen »dolaf« — »raf«. To je mali ormarić u zidu. Za
ostavljanje suda, služi »serdžen«, manja stalaža, ali on nije u zidu. Veće
stalaže zovu »police«. Imaju i ormar od drveta, ali samo u pločarama

¹⁾ »Romanske zemlje imaju obično mjesto peći sa petnjacima odžak
(kamin) koji je također obilježje i hercegovačke kuće«. Vidi R. Meringer,
Pučka kuća itd... GZM, XI 1899 str. 167... »otvoreno ognjište, koje je za
obranu od plamena dobilo odozgor maleni krov i sa strane stijene, a pripojeno
je dugom valjku, dimnjaku ili tuntuljaku, kuda dim na polje izlazi«. Cit.
djelo, str. 190.

Za ognjište veli: »Ognjište u B. i H. uvijek je uz stijenu koja dijeli sobu
od pretsoblja, pa je zato ovaj dio stijene i kod drvene kuće ozidan ili vapnom
objeljen«. Cit. djelo, 196 s. U Podveležju to nije slučaj.

i ciglarama bolje stojećih stanovnika. Za ostavljanje odijela služe im sanduci. Manje sanduke za sitnije stvari zovu »čekemedže«. Sanduci su posebno za odijelo, za ruho i za žito. Otvorene sanduke za žito, zovu »hambari«. Za ostavljanje brašna imaju bačve, burad, hambar i »badanj«. U planini imaju za ostavljanje žita šuplju dubinu, koju zovu »kadjina« (kadjine).

Za miješenje hljeba služe im »navći« (načve), najbolje su lipove. Čuju se oba niziva. U navćima je redovno tas kojim se zahvata brašno. Ima oblik loptine kalote, zatim »lopar« na kom se hljeb nosi do ognjišta, te »oklagija« za razvijanje »jufke« za pitu. »Solarica« ima dvije vrste: mala drvena, u kojoj stoji so za jelo, i solarica u kojoj se nosi so za scjenje stoke. (sk. 47). Uz solaricu imaju i stupu za so. To je šuplja dub na

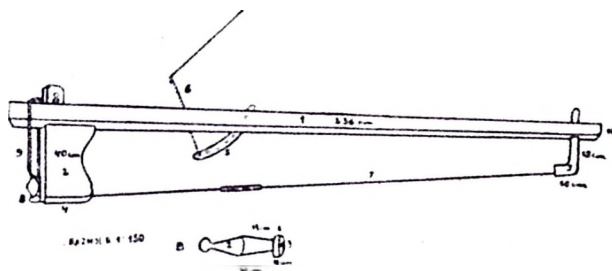

Sk. 47. »Solarica«

sa obručima pri vrhu i pri dnu, u kojoj drvenim ili željeznim maljem tucaju so prije soljenja stoke. U njoj prebijaju ječam i kukuruz, za pravljenje čorbe. U južnoj Hercegovini pretucani kukuruz zovu kukuruzna jarma. Brašno drže u kutiji (Vidi skicu 23).

Od krupnijeg namještaja u kućama je stan za tkanje. Iako u Podveležju ima i preko 20 000 ovaca, ima svega 9 stanova. Stan je donesen sa strane. Tkalice su većinom žene koje su se udale iz drugih sela za Podvelešće. Zbog toga nemaju neke specifične svoje nazive za pojedine dijelove stana. Podnoži, zovu i »podložnji«. Inače znaju nazive samo za brdce, koje visi na brdilima, niti na nitilima, stražnje i prednje vratilo, te »babu« i »djeda«.

Nekoliko kuća ima i pucanj. Uzanj ide i »terdah«, (sto na kome stoji vuna⁵⁾). Vidi skicu 48.

Sk. 48. »Pucanj«

Posude za vodu. Voda se donosi u burilima. Burila su od smrčeva drveta sa ovalnom bazom, i sadrže 20 do 30 l vode. Nose ih na ramenu ili natovare na konja kad idu dalje po vodu. Na gornjoj bazi su dva

⁵⁾ Dijelovi pucnja označeni su na skici broj 48.

otvora koja se zatvaraju drvenim čepovima. Od metalnog posuđa za vodu, imaju uglavnom, ibrik i »dugum«. Ibrik upotrebljavaju mnogostruko. U njemu se donosi voda za piće. Iz njega kroz »hemzek« (sisa) na cijevi piju vodu, svi redom, zdravi i bolesni. Njime se služe pri umivanju, pri uzimanju abdesta, ritualnog pranja prije klanjanja, polijevaju njime pod, zalijevaju ponešto u bašti itd. U dugumu se donosi voda za piće, ali iz njega obično ne piju, nego vodu lijevaju u »čase«. Časa je od drveta, oko 1 litar sadržine sa drškom, ili je od bakra, te stakla — tad se zove i »maštrafa«. Za piće van kuće, služe se tikvicom zovu je »vodenjača«. Za vodu im služi također »bucat«. On je od smrčeva drveta, sličan dijezvi, samo ima ozgo poklopac i jedan držak. Na poklopcu su dvije rupe. Od rata su mnogo u upotrebi kante za benzin od 25 litara, njih se nalazi mnogo u Podveležju, a upotrebljavaju ih za držanje vode. Za vađenje vode iz bunara, upotrebljavaju kupovne kante za pojenje stoke. Mjesto toga, vrlo često se sreća da na konopcu spuštaju običnu prepravljenu kutiju od konzerve i njom zahvataju vodu. Iz iste kante kojom zahvataju vodu za piće daju i konjima i ostaloj stoci da iz nje pije. Za pranje rublja upotrebljavaju kace od pleha u kojima dolazi karbid. Otvore takvu kacu, dodaju joj uši za prihvatanje i na sadžaku ili na kotlenicama (2 kamena) tope snijeg ili zagrijevaju vodu za pranje rublja. Oko kuće imaju i korita za topljenje snijega. Korita su ista kakva se nalaze na slici 26, na str. 213 u knjizi ing. br. Nikole Zdanovskog.⁹⁾ U ljetnim mahalama stavljaju snijeg na žlijeb, kojim se otopljeni voda od sniježnica odvodi u drugi manji od drveta ili od pleha i sprovodi u kuću gdje kaplje u kantu ili burilo. Dok dođe voda u kantu, zagrije se. Korita, (skip ili tekne), od jasenovine, služe im za pranje rublja, obično su izdubljena, rijetko od dasaka. Za grijanje vode i pranje rublja, neki imaju i kazan. To su oni domaćini koji imaju dosta stoke, pa im kazan služi ujedno za podgrijavanje mlijeka.

Dosada nisu spominjani ni sto, ni stolice. Može se reći da ih i nema, — ukoliko se gdje nađe, to je rijetkost. Jedu za »sinijom«, niskim okruglim stolom, oko koga posjeda sva čeljad. Jedu svi iz jedne zdjele, drvenom kašikom. Drvenu kašiku u Bjelašnici zovu »veslo«. Taj naziv su primili i Podvelešci. Ja sam taj interesantan naziv čuo od Ibri Smajkića u Šišan-Poljani. Pri jelu sam primijeto ovo: Domaćin prvi zahvati kašikom jelo i nakon što ga je stavio u usta prevrne i odloži kašiku na siniju. To urade svi ostali. Zatim domaćin prihvata kašiku, a za njim ostali. To se ponavlja. Mislio sam da je to pravilo kod njih. Oni su mi, međutim, rekli, da nije. Ali, ja sam to primjetio gotovo u svakoj kući. Iako oni danas to rade nesvjesno, jer im je to prešlo u naviku, taj običaj je morao ranije postojati, jer je kult domaćina u Podveležju vrlo razvijen, a drugo, jer svi jedu iz jedne zdjele. Stariji bez zuba ostali bi kratkih rukava pored mladih. Rijetko u kojoj kući imade dovoljno hrane za sve i da je preostane. Metalni pribor za jelo je vrlo rijedak. Za jelo imaju više vrste posuđa. To je prije svega časa sa pervazom i poklopcem, u obliku prikraćene kupe sa ključem na vrhu. U njoj se služi čorba, slatko i kiselo mlijeko i druga čorbasta jela. Gušće jelo služi se u »sahanu«. Ima oblik tanjira, ali je od bakra kao i časa, sa poklopcem, slična oblika, ili je

⁹⁾ Razliku između duguma i ibrika vidi u cit. djelu H. Kreševljakovića, VI otsjek, na str. 215 i dalje.

to isti poklopac. Tome treba dodati i drvene čanke, u kojima se izinosi mlijeko i kajmak. Za čorbu, mlijeko i vodu imaju »susak«-lijevak.

Za pranje i umivanje služi im »legen« ili »leđen« od bakra sa šupljim poklopcem, »devdirom«, i širokim pervazom, obodom. U »leđenu« se zakuhava i »kna« ili »krna«, kad »knu mladu«. U banjići za ritualno pranje upotrebljavaju tas, radiusa 20 cm, dubok oko 10 cm, poluloptast, kojim se posiplju vodom; nose i ibrik.

Za osvjetljavanje upotrebljavaju lampu na petrolej, mali fenjer, četverouglasti sa staklom ili još češće okrugli kočijaški na petroleum. Služi im u tu svrhu i vatra sa ognjišta, te luč. Luč im služi i za potpalu. Za vrijeme večere drži domaćica luč u ruci, gleda da li je voda ili mlijeko uzavrelo u kotlu itd. Ne gori stalno. Po pravilu kuća nije osvijetljena osim od vatre s ognjišta. Luč je srčika od starog bora, a drveno suđe prave od crveni od bora.

Doda li se ovome što smo spomenuli još sjekira, motika, lopata, koje su često u kući, kompa za kvočku, arari (vreće od kostrijeta) za brašno i žito, naslagani gunji i haljine jedno preko drugoga, pribor za pletenje vune klupčad opredene vune, miješovi, vreće sa neopredenom vunom, zvona od bronce za stoku, torbe, bronzare, šarpelje, metle, pustećije, konjska orma i oprema, i sve to u jednoj prostoriji od jedva 12 m², i k tome još prosječno šestoro do sedmero čeljadi, dobiće se slika jedne »namještene« podveleške kuće.

Prirodno, u tako natrpanoj kući nema mjesta za sto i stolice. Sjeda se na zemlju ili na krevet, rjeđe na »ščemlju« ili »tronog« ili »safu«, sad je zovu klupa. Kuću namještenu kao u gradu ima Selim Krihan i jednu sobu Salko Smajkić iz Svinjarine. Ni kod doseljenika na Busku i u Jarčištu nisam našao velike razlike u namještaju.⁸⁾

XIII. O D I J E L O

Kad danas govorimo o odijelu Podveležaca, onda treba govoriti o starinskoj i današnjoj nošnji. To vrijedi kako za ženske tako i za muškarce. Kod žena se razlikuje zimska i ljetna nošnja.

Iako je Podveležje izrazito stočarski kraj sa dosta vune, koju su i prodavali, ipak se ta vuna ne prerađuje u samom Podveležju. Materijal za odjeću ne pripravlja se do kraja u selima, nego samo donekle, a dovršava se u Stocu ili Mostaru. Vuna se prodaje gotova, neprerađena. Kakvo je stanje u tom pogledu, može se vidjeti po tome što Podvelešci nemaju ni najprimitivnije sprave za prerađu vune. U čitavom Podveležju bilo je prije rata četiri stana.¹⁾ Poslije rata ima ih oko 13. Osim stana za prerađu vune imaju pucanj, uz koji ide sto (»tërдах« ili »tër-đaj«, sličan stolarskoj klupi, dug 2 m, širok 80 cm i visok 80 cm. Za

⁷⁾ Vidi Dr. ing. N. Zdanovski, Opskrba vodom u planinskom stočarstvu, Sarajevo 1952. god. »Veterinaria«, god. I, br. 3—4, str. 213, slika 26.

⁸⁾ Podatke o namještaju i posudu o kome sam pisao prikupljao sam uvijek kad bih ušao u koju kuću ili ljetnu kolibu u planini. Pisao bih gdje bih god primijetio nešto novo, što ranije nisam pribilježio. Naravno da svaka kuća nema sve, ali kad dođeš u neku kuću, čini ti se poznata, jer ne samo da je namještaj isti nego je takođe i raspored namještaja u kućama isti.

¹⁾ Vidi Kanaet, cit. rasprava, str. 220.

češljanje vune upotrebljavaju »grēbene«, »kárta« (g`rgaše), »k`delju«, »vrēteno« i »drūgu«.

U selu se, uglavnom, izatka i pravi sukno, »klāšanj«, »rašā« te »bēž«. U novije vrijeme pletu se, pored čarapa, naprsnika, tozluka, »ōprēglja«, još i vuneni džemperi i šalovi.

Podveleška ovca pramenika izuzetno je sitna, a osim toga pase na terenu koji je tipični kraški, gdje je dosta grmlja i gdje se vuna trga. Ovce strigu o Petrovu dne, 12 VII) vrlo slabo (Foto 63) a jagnjad između

Ilindana (12 VIII) i gospojne (28 VIII). Ostriženu vunu nazivaju »sjērina«. Ona se pere u zagrejanj vodi rukom i izapire u hladnoj. Iza toga vuna se »češlja«, rukom se razvlače niti. Zrelu vunu, (tzv. »matōrinu«, vuna s ovce ili jesenji zāstriž) ne češljaju na pucnju. Na pucanj dolazi »jērina«, (vuna, koja se dobije brijanjem ovčije kože za mješine, oputu i bron-

63) Način šišanja ovaca

zare). Vidi foto 42. Vuna češljana, na pucnju, grebena se. Grebeni imaju dva reda zubaca. Ima ih dva. Na jedan greben nabije se gužva vune »kokošica« (rukovet vune). Kad su kokošice nabijene, žena drži greben sa kokošicom i lijevoj ruci tako da su zupci okrenuti gore, na strani do žene. Drugim, praznim grebenom, koji drži u desnoj ruci, izvlači vlasi vune k sebi. Taj posao se naziva grebenanje. Kad su na toj strani vlasi izvučene, žena okreće greben sa kokošicom tako da je sad držak okrenut k njoj, obrne ga. Vlas vune pritisne rukom i ponovo grebena, izvlači vlasi vune na drugu stranu kao i prije i rukom vuče. Tako radi sve dotle dok ne izvuče duge vlasi vune i dok na prvome grebenu ne ostane samo slabija, meka, glatka vuna. Izmijeni zatim grebene, jer se za vrijeme grebanja i na grebenu kojim je izvlačila vlasi uhvatila kokošica vune. Sa drugog grebena izvlače se vlasi na isti način kao i iz prvoga. Izvučenje vlasi skidaju se s grebena rukom i stavlja se nova kokošica. Vlasi se stavljaju odmah na kudlju, i predu. Pređa, koja se dobije od ovih vlasi je najbolja i upotrebljava se za osnovu. Meka i slabija vuna što se zadržala na grebenima kad su vlasi izvučene, stavlja se na karti ili gargaše.

Gargaše su na 2 stupca, od kojih je jedan viši. Stoje koso. Na stupcima je ploča 60 × 20 × 3 cm. U dasku s gornje strane su zabijeni klinci, koji probijaju dasku, a šiljci su im prema gore zavijeni tako, da su okrenuti višoj strani. Žena sjedi pred nižom stranom. Vunu nabija na gargaše i »gargašā« »daskom«. »Daska« je veličine 20 × 15 cm svedena, sa drškom. U dasku su zabijeni klinci, čiji su zupci, šiljci okrenuti dolje, prema dršku. Dasku drži žena u ruci i s njom raščešljava vunu. Na pucnju se raščešljava vuna na taj način što se ona stavi na terdah. Pu-

canj se stavi tako da njegova žica zađe u vunu. Maljicom se udara u žicu i na taj način se vuna raščešljava. Vuna raščešljana na pucnju ili na gargašima stavlja se također u kudelju i upreda. Žica koja se dobije od te vune nije ravna, negdje je deblja, a negdje tanja. Upotrebljava se kao »potka« pri tkanju. Žicu predu vrlo debelo i grubo. Služe se pri tom kudeljom (Foto 64) i vretenom. Ako je potrebno, vuna se podvostruči opredanjem na »drugu«, koja je slična vretenu ali je veća i na vrhu završava s piramidom. Redovno je ukrašena ornamentima.

64) Podveleška sa kudeljom. Pored nje kace za sir i bucat. Ljetnja nošnja

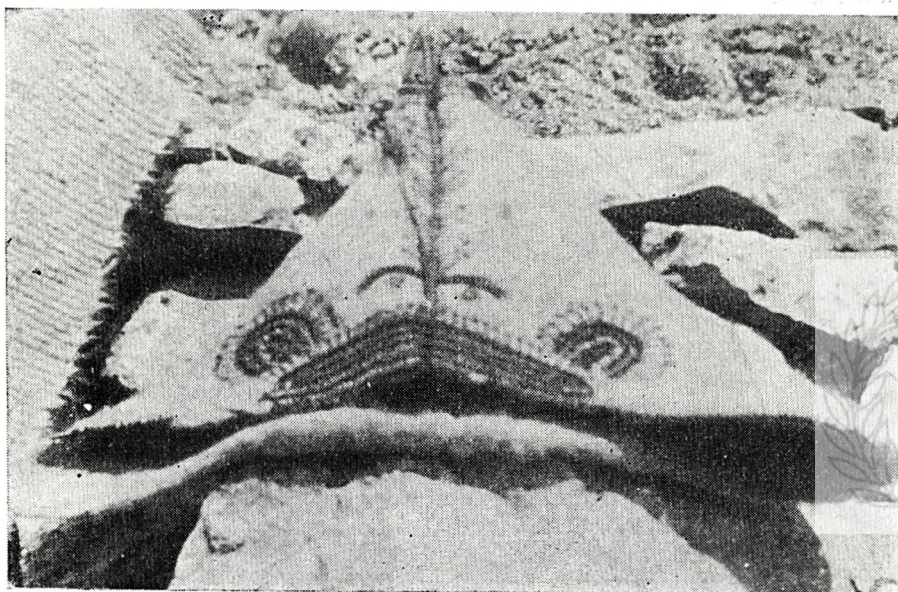
senova lišća dodaju kara (crne) boje, kupljene u gradu. U kabao se stavi vuna ili gotovo odijelo i drži tri sata. Vuna i odijelo se stavlja u vruću tečnost.

Crvenu boju dobivaju od broća na isti način. Ostale boje kupuju u gradu. Vjerovatno su prije spravljali više prirodnih boja, ali su ih potisnule gotove boje.

Zbog malog broja stanova većina njih daje vunu da im se tka u Stocu ili u Mostaru. Tka se »klašanj«. Od njega se prave gunji i valjano sukno za šaljvare, nekad i za kabanice. Tka se na dva nita. Klašanj nije obojen. »Raša« je materijal od koga također prave šaljvare, muška i ženska odijela. Oboji se za šaljvare modro, a za kaput »kâra« (smeđe do crno). Raša se tka na četiri nita. Široka je 40 do 60 cm. Kabanicu prave od »sukna«, koje se tka također na četiri nita. Sukno za kabanicu boje »bročem« (Rubia tinctorum), a u novije vrijeme kupovnom bojom. Ona je bakarno crvene boje. Klašanj i sukno daju u grad na bojenje. Međutim, nekad i sami pripravljaaju boju. Zelene boju za pasove spravljaju od jasenova lista. Čitav »ljëtoräs« (mladica izrasla za jednu godinu) se ubere, stavi u kotao i kuha, a zatim pretrese u drugi kotao. Dobije se prirodna pastel-zelena boja stalna do kraja. Sukno boju ne mijenja dok se ne izdere. Boju za kaput dobivaju na taj način, što boji dobivenoj od ja-

Kako muška tako i ženska odjeća je sva od vune. Ne samo to, nego Podveležac nema druge posteljine osim gunja, kako u kući, tako još više van kuće. Čobani i čobanice nose sobom naročiti gunj — »pelenaš«. Dok je gunj od klašanja i valjan, pelenaš je posebno izatkani gunj, koji služi za zaštitu od kiše, jer ne propušta vodu. Njega nose za ovcama, po danu i po noći kad spavaju vani ili u torarici. On im je jedina posteljina i ujedno pokrivač. Za zaštitu od zime i kiše služi im i »bičalj«.²⁾ To je kabanica specijalno tkana sa podvezom oko vrata, a sa vunom izvana na runu, uvijek crne boje. Ne propušta vodu. Vuna pada u bičevima niz kabanicu i otuda i naziv bičalj.

Sastavni dio stočarske opreme je čobanska »kokulja«.³⁾ Ona je trouglasta, sva od vune i vezena vunom. Foto 65. Nju obavezno mora imati

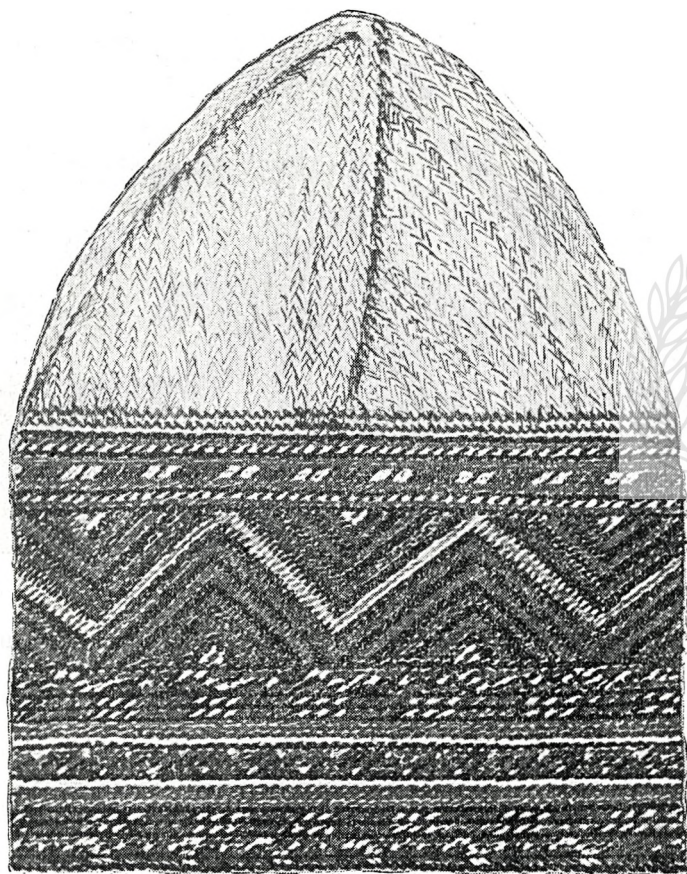
65) Pastirska kokulja (kukulja)

svaka čobanica pored »čobanske torbe«. Ova je također od vune, ali je nešto manja od obične torbe. U njoj čobanice nose hljeb, sir, pletivo i ručni rad, a čobani jelo. Sve su to stvari bez kojih se ne bi mogli zamisliti čobani, a koje su im neophodno potrebne isto tako kao i odijelo. Materijal za odijelo može zamijeniti pamuk ili kupovna pamučna roba, ali to su stvari koje oni prave isključivo od vune. Bez pelenaša, kukulje i čobanske torbe ne može se zamisliti čobanin. Prirodno je da vunu utroše prvenstveno u te stvari. Ako ostane vune, troši se za radno odijelo, koje također mora biti od vune, jer je izdržljivije, jače, dugotrajnije. Ali ni

²⁾ Bičalj nose seljaci Srbi i Hrvati u okolici Mostara. U Podveležje je donesen u novije vrijeme, ali ga danas mnogo nose jer je praktičan, topao, a ne propušta vodu.

³⁾ Od rimske kape cuculus. Vidi o tome u Dr. Truhelka Č., Die phrygische Mütze in Bosnien und Hercegovina. Wiss. Mitth. aus B. u. H., 1896, str. 515, Fig. 9.

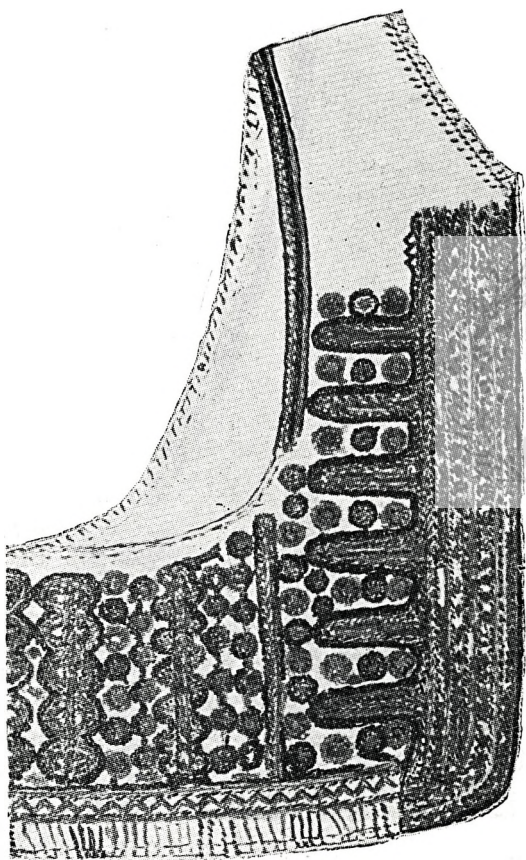
ono ne može dugo trajati, jer se iscijepa u grmlju kad se ide u šumu po drva, ili kad se hvata stoka. Vrlo velika je razlika u odijevanju muškaraca prije rata i danas. Danas je daleko više odijela »ala franca«, odijela kakva se nose u gradu, osobito kod mlađih. Iz napomenutih razloga građansko odijelo teško je prodiralo u Podveležje. Naglo je prodrlo za vrijeme rata i neposredno poslije rata, zbog otkupa vune. Muškarci treba da imaju najmanje dva odijela, jedno radno, a drugo za presvlaku. Prolaze kroz žbunje, šumu i kukrice, te lako deru odjeću. Radno odijelo im mora biti od vune. Odijela od pamuka ili od kupovnog štofa nisu za njih, jer se brzo deru, a relativno su skuplja. Raša je kudikamo jača. Mlađi rješavaju problem na taj način što im je radno odijelo od vune, a za prazničke dane ili sijela, ili odlazak u grad prave odijela od kupovnog štofa, skrojenog ala franca.

Sk. 49. »Naprstak«. Crtala Nevenka Marković

Muško radno odijelo. Ono se sastoji prvo od šalvara (pantalona). One su od raše, obojene vazda modro. U šalvare ide 3 metra raše. Šalvare ne stižu do članka. Ispod kaputa nose košulju. Ona je bijela, od botane (pa-

mučnog platna), ili kako ga oni zovu »kambriga« (od Cambridge). U košulju troše 2,5 do 3 m platna. One su kratke, šiju ih same Podveleške. Redovno su pocijepane, eventualno zakrpljene. Osim košulje nose gaće, također od botane, dugačke na svitnjak, ućkur. Ide 2,5 do 3 m platna. Košulja se uvlači u gaće. Preko gaća su šalvare, koje nemaju sprijeda otvor, nego je otvor odozdo na šavu. Botanu kupuju u gradu. Preko košulje je prsluk od raše, a preko prsluka nose kaput koji takođe zovu »gunjac«. On je od raše, obojene kara. Kaput sami šiju ili daju drugom da ga skroji. U kaput troše 4 m raše. Preko šalvara je pas od vune, zelene boje, obojen jasenovim lišćem. Mjesto pasa poneki, i to rjeđe, nose »bensilah«, pas od kože. Glavu pokrivaju fesom. Oko fesa je po pravilu »ahmed ja«, marama, obično vezena. Ona ne mora biti bijela, ali nije ni tamnih boja. Na ahmediji sam nailazio na primitivan ručni rad. Interesantno da su osnovni motivi bili krstići. Na nogama nose »tozluke«. Tozluci su od vune, crvene boje. Zakopčavaju ih »kukcima«, kopčama. Stižu im odozdo do pod koljeno. Čarapa su im od vune, bijele boje. Preko čarapa navuku se »napršnjaci«, pleteni od vune raznih boja. Boje su skladno složene i odlikuju se naročito ljepotom šara i motiva. Vidi Sk 49. Na nogama dolje nose opanke. Gumeni opanci su zgodniji za hodanje po kamenju, jer se ne klišu, a snijega u samom Podveležju nema mnogo. Daleko su izdržljiviji od kožnih opanaka. Danas se u Podveležju rijetko vide kožni opanci. Tozluke, čarape i napršnjake pletu žene, a opanke prave muškarci. Gumu ili kožu kupe u gradu, ispletu »oputom«, a u sredini opanaka je »rasplet«.

U muško odijelo spada i crvena kabanica, Sk. 50. »Čurdiya«. Crtala Nevenka Marković od sukna tkana na 4 nita.

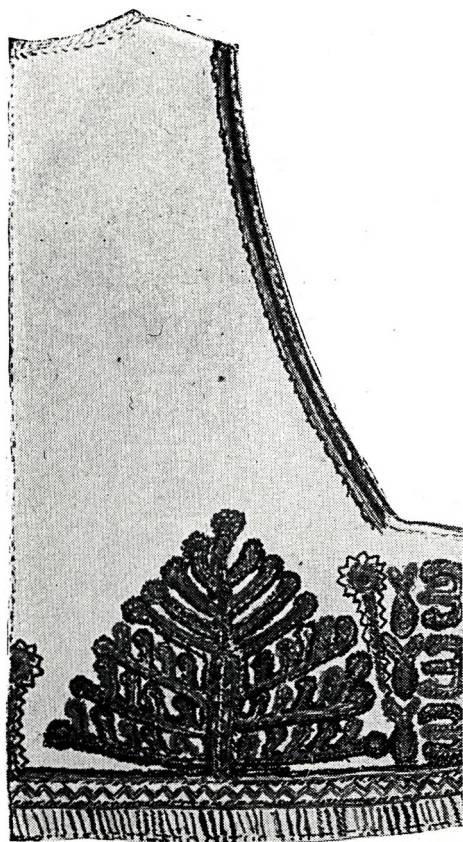
Sukno je bojeno broćem, danas ga boje kupovnom bojom. Kabanicu u novije vrijeme sve više zamjenjuje bičalj. Mladi kupuju štof u zadruzi, a šiju ga u gradu. Mjesto opanaka prodiru u Podveležje sve više cipele. Mnogi mladići se po nošnji danas ne razlikuju od onih u gradu.

Vrlo mali broj njih u Dolu, a ponekad i u drugim selima, nose čakšire od čohe i staru muslimansku gradsku nošnju (Mujo Špago, jedan Jelovac iz Dola i drugi).

Ženska odjeća. Ženska odjeća nije ista kod starih i mlađih. Prije je bila ista. Danas više ne. Danas je kod mlađih djevojaka pod jakim uticajem iz grada, iako ne potpuno gradska, a ono ima mnogo komada gradske nošnje.

Stara ženska nošnja je ljetnja i zimska. Ljeti žene nose »košulju« od »krpe« (pamučno platno, botana). Košulja je duga do članka. U košulju ide 5 m platna, 8 aršina. »Pelengaće« su ljeti od beza. Duge su do članka i dolje zatvorene. Vežu se svitnjakom, učkurom. Košulja pada preko pelengaća. Zimi mjesto košulje nose haljinu. Ona je od sukna. U

haljinu ide 10 aršina. Ako je od »krpe«, zovu se košulja, a ako je od vune, onda je haljina. Duga je do zemlje. Rub širok naokolo 10 cm u haljini je izvezen s obje strane. Haljina je sprijeda rasječena. Odozgo do dolje zakopčava se »kukcima«. Međutim, redovno je zakopčana samo do pojasa, a od pojasa oba kraka zavrnu se i zataknu za pas, osobito kad rade oko ognjišta. Ispod haljine su pelengaće. Pored haljine nose i »ćurdiju«, jednu vrstu jeleka, od sukna, bez rukava. Ona je izvezena. Vidi Sk 50 i 51. Vezu je same. Građena je od sukna, a izrađena »zehom«. Vez na leđima sastoji se iz dvije grane. Oko grana su izrađene »kitice«, a zatim »krive«, sa »kōlom«. Vezu jedan red kola, a zatim su »zehovi sa zmijama«, »zehovi sa trubom«, opet »kola«, pa »zeh kriva« (cesta), »kola sa granama« i »mreže« — široke 5 cm. Oko rukava je »optoka«, opšivena koncem. Zimi žene nose uz haljinu i šalvare od raše kao i muškarci. Nema razlike u obliku ni u izradi između muških i ženskih šalvara. Vidi Foto 64). Nose zatim »pregljaču« ili »oprijegalj«. Orijegalj je izatkan od

Sk. 51. »Ćurdiya«, leđa. Crtala Nevenka Marković

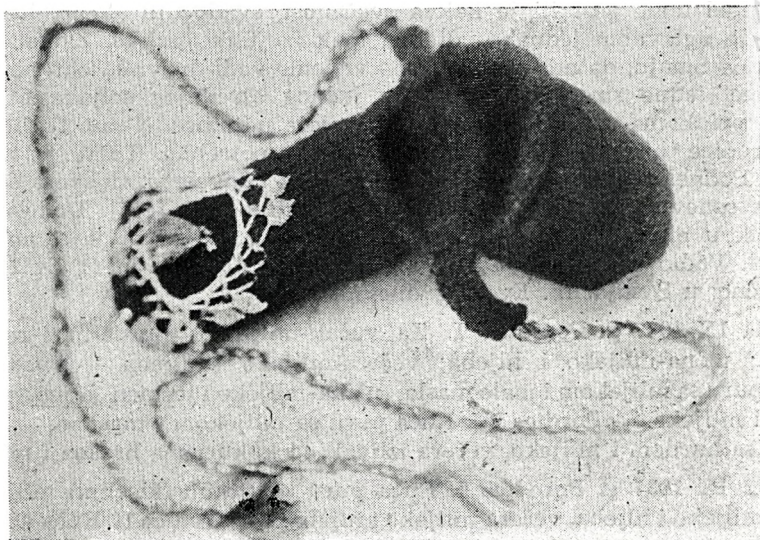
vune razne boje. Boje su složene tako da izgleda kao vezen. Boje su vrlo skladne. Ljeti se nosi mjesto oprijeglja kecelja (bošča), duga 1 m. Ima i na njoj veza. Na nogama nose i žene opanke, čarape od bijele vune, ili su obojene. Kad idu na kakvu svečanost, djevojke oblače cipele kupljene u gradu.

Na glavi nose kapu. Ona je plitka i na njoj su »mrndele« (ukrasi od metala), Preko kape je »prevezač«. Prevezač pada do pasa. Na kraju prevezača vise »roglji« (pločice trouglasta oblika od »mada«, srme). Preko prevezača je »jašmak« (kupovna marama). Žene nose »upletnjak«. Pletenice su upletene zajedno sa »zehom« (vunena obojena i upletena vrpca, koju same prave) sa džidžama. Upletanjak, kapa, prevezač i jašmak čine jednu cjelinu, komplet. U kosi nose češljeve. Uza se djevojke nose redovno ogledalce.

Starinska nošnja kako je opisana nije praktična.

Pored ostalog i to je jedan razlog da danas djevojke nerado nose takvo odijelo. Osnovni uzrok je međutim pomanjkanje vune. Staru nošnju nose samo kad su na poslu i za ovcama. Kad idu na kakvu svečanost svadbu ili sijelo, onda je nošnja druga. Ona se sastoji iz bluze u koju ide 2 m materijala, svile ili druge materije kupljene u gradu. Od dva metra pola se odreže za rukave i 1 m za »stán« (poprsje i oko leđa), 0,5 m za »lěkno« (oko struka preko »kòtīle«, suknje). »Krágla« se postavi nečim šarenim. U kotulu ide 3 m platna, obično plave, modre, crne, a i druge boje. Platno se isječe na 3 do 4 jednaka komada. Gore u pasu se nabere, a pod koljenom podvrne. Gaće u koje ide 3 m platna, beza, zatvorene su. »Jakna« je od vune. Preko kotule nose kecelju (bošču). Čarape su od vune do koljena. U novije vrijeme nose kupovne, kao i cipele. Čobanice nose još kukulju. Pored toga djevojke pletu sebi same džempere i šalove od vune. Pletu ih na 4 igle, od vune koju same boje

Vezovi i ručni rad se nalazi na gotovo svakom komadu ženske odjeće. Naročito su lijepo ispleteni naprsnjaci. Najbogatiji vez je na

66) Nakurnjak

»čurđiji«, po prsima i rukavima. Veza ima na rubu haljine, kukulji, bošči (kecelji), oprijeglju, muškim i ženskim čarapama od vune, kratko, na svim dijelovima odjeće. »Nakurnjak« je također izvezen, Foto 66. Nakur-

njak se upotrebljava u Podveležju pri jahanju na konju, ne samo zbog zime. Zamjenjuje suspenzorij. Oni po nekoliko puta u godini ljeti odlaze u planinu i vraćaju se natrag u Podveležje. Služi im kao pojas.

Ženska nošnja Podveleški je tipična hercegovačka, kakvu nose Srпкиnje, Hrvatice, te muslimanke, sve do Konjica, sa vrlo ukusnim narodnim vezom.

XIV. HRANA

Obilazeći Podveležje prije rata, zalazio sam u kuće, bez razlike na imovno stanje. U svakoj kući sam bio jednako srdačno primljen. Planištari su u planini uopšte gostoprимljivi. Podvelešci su to i u svojim stalnim naseljima. Gostoprимstvo planištara je jedinstveno, opće poznato, a Podveležaca također. To se da objasniti materijalnim uslovima života. Ko se zatekao za nevremena u planini, zna šta znači naići na kuću ili kolibu i biti u njoj primljen, nahranjen i napojen. Nema planištara koji se nije našao u takvoj prilici, da mu je bilo potrebno da se, ili na putu za planinu, ili u samoj planini, skloni u tuđu kuću, kod nepoznatog domaćina. Nepisani je zakon planištara da se gost (»musafir«) primi, nahrani i napoji, a da mu se za uslugu ne naplati. »Njegova nafaka« — vele. Svako će biti primljen i počašćen onim što se zatekne u kući. Bilježio sam šta jedu, kako spravljaju hranu i drugo. Primijetio sam ubrzo da im je hrana jednolična, da se ne razlikuje mnogo hrana siromašnih seljaka od hrane srednjaka, pa i bogatijeg seljaka. Razlika je više u kvantitetu, a malo u kvalitetu. Razlika između siromašnih i bogatijih seljaka u hrani je naročito kad dođe gost ili je kakva svečanost, svadba ili slično. Redovna hrana je uglavnom jednaka, ali ima ipak izvjesne razlike. Zamolio sam Smajkića Smaju, da mi kroz izvjesno vrijeme vodi dnevnik ishrane za tri porodice, jedne siromašne, (fukare), jednog osrednjeg seljaka i jedne, prema prilikama u Podveležju, dobro stojeće porodice. Nisam tražio ime na porodice, niti sam rekao zašto mi je to potrebno. Teško je to bilo naći u Podveležju, jer u to vrijeme u 1937 g. u Podveležju su svega dvojica svršila osnovnu školu, a nekoliko njih analfabetски tečaj. Donosim taj dnevnik u cjelini, tačno onako kako je vođen. Dotjeran je samo ortografski. Vodio ga je Smajo Smajkić od 11 IX 1937 g. do 21 IX 1937 g. zaključno, u Svinjarini. Evo tog dnevnika:

11 IX 1937 g. Porodica I. Za ručak-mlijeko, »hurda«¹⁾ i raževna hljeba; užina-mlijeko i hljeba; večera-mlijeko i hljeba. — Porodica II. Ruča-puru sa mlijekom i malo masla, užina-mlijeko i ječmen hljeb, večera hljeb i mlijeko. — Porodica III. Ruča puru sa mlijekom i maslom, — užina maslo sa hurdom i mlijeko, večera izlivak od kukuruzna brašna i mlijeka.

12 IX 1937 g. Porodica I. Ruča puru sa ljutim (kiselim) mlijekom, užina mlijeko i hljeba, večera mlijeko i hljeba. — Porodica II. Ruča krompir svaren začinjjen sa maslom i mlijeka, užina hljeba i mlijeka, večera hljeba i sira. — Porodica III. Ruča »krompir« stvaren sa pirinčom i »počinjen« sa maslom, užina mlijeka i hljeba, večera pirjan, mlijeka i hljeba.

¹⁾ Hurda ili urda je posan sir koji se dobije iz surutke nakon što se izmete maslo. On je suh i kiseo, smatra se najlošijom vrstom sira.

13 IX 1937 g. Porodica I. Ruča hljeba i mlijeka i puru sa mlijekom, užina mlijeka i malo hljeba, večera mlijeka i hljeba. — Porodica II. Ruča puru sa maslom i mlijeka s purom, užina mlijeka i hurde sa hljebom, večera izlivač od »kukuruzna« brašna sa malo loja i mlijeka. — Porodica III. Ruča pitu i mlijeka, užina mlijeka i meda, večera pirjan od mesa i »kumpijera« te mlijeka.

14 IX 1937 g. Porodica I. Ruča mlijeka i hljeba, užina mlijeka, hljeba i hurde, večera pirjan od krtole. — Porodica II. Ruča puru sa maslom, hljeba i mlijeka, užina mlijeka i hurde, večera »kumpire«, masla i mlijeka. Porodica III. Ruča meda, sira, mlijeka i hljeba, užina sira i hljeba i mlijeka, večera pirjan, mlijeka i hljeba.

15 IX 1937 g. Porodica I. Ruča mlijeka, hljeba, hurde, užina mlijeka i hljeba, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča mlijeka, hljeba i pure, užina izlivač od kukuruzna brašna, večera mlijeka, hljeba i sira. Porodica III. Ruča meda, mlijeka, hljeba i sira, užina hljeba i sira, večera »kumpijera« i mesa, hljeba i mlijeka.

16 IX 1937 g. Porodica I. Ruča mlijeka, hljeba i hurde, užina mlijeka, hljeba i hurde, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča puru, užina mlijeka i hljeba, večera mlijeka i hljeba. — Porodica III. Ruča sira, hljeba i mlijeka, užina pure i mlijeka, večera krtole, mesa i mlijeka.

17 IX 1937 g. Porodica I. Ruča mlijeka, hljeba i hurde, užina mlijeka i hljeba, večera čorbe od krtole. — Porodica II. Ruča puru, hljeba i mlijeka, užina mlijeka i hljeba, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča mlijeka, hljeba i meda, užina sira i masla, večera mlijeka, hljeba i pitu.

18 IX 1937 g. Porodica I. Ruča hljeba i mlijeka, užina puru, hljeba i mlijeka, večera izlivač od »kukuruznog« brašna. — Porodica II. Ruča puru, užina hljeba i mlijeka, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča mlijeka, meda i hljeba, užina puru i sira, večera pirjan od kupusa i mesa.

19 IX 1937 g. Porodica I. Ruča, hljeba i hurde, užina puru, mlijeka večera čorbu od tikve. — Porodica II. Ruča puru, hljeba i mlijeka, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča puru, mlijeka, hljeba i meda, užina hljeba i sira, večera pirjan od krtole.

20 IX 1937 g. Porodica I. Ruča hljeba i mlijeka, užina hljeba i sira, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča puru, mlijeka i hljeba, užina hljeba i mlijeka, večera pirjan od krtole. — Porodica III. Ruča puru i mlijeka, užina hljeba, mlijeka i meda, večera krtole i mesa.

21 IX 1937 g. Porodica I. Ruča puru, mlijeka i hljeba, užina mlijeka i hurde, večera čorbu od krtole. — Porodica II. Ruča pitu, mlijeka i hljeba, užina hljeba i mlijeka, večera čorbe od krtole. — Porodica III. Ruča puru, hljeba i mlijeka, užina sira, hljeba i mlijeka, večera mesa i kupusa, mlijeka i hljeba.

Razlika u hrani siromašnijih i bogatijih je i u tome što siromašniji seljaci i srednjaci užinaju gotovo isključivo mlijeko, a rjeđe uz to hurdu ili sir, a bogatiji jedu sir, a ponekad primiješaju uz sir još i masla. Razlika je i u kvantitetu. Najbogatiji redovno imaju po dva jela za obrok. Glavna hrana siromašnijih seljaka za večeru je čorba. Ona je pretežno od krompira, rjeđe kupusa, tikve i dr. Srednjaci i bogatiji jedu za večeru pirjan ili varivo s mesom. Varivo se jede za večeru, i vrlo rijetko, obično u čorbi, pirjanu ili s mesom, koje je kuhano ili pečeno. Iz svega ovoga jasno

proizlazi otkud potiče višak u siru, ukoliko ga ima, za tržište ili višak stoke za prodaju. Sirotinja ne jede sir, nego hurdu, koja je najlošija vrsta posnog sira, a srednjaci također malo jedu sir. On se prodaje. I najbogatije porodice jedu malo mesa. Većina Podveležaca ne jede meso u sirovom stanju, osim o Kurban bajramu, kada se kolju bravi koje zovu »kurbani«. Kurban kolju iz običaja zbog vjerske obaveze. Bogatiji kolju i po više kurbana i dijele tad sirotinji, koja ne može da zakolje kurban. Pred z'mu se kolju bravi za »pastrmu« (sušeno meso). Pastrmu kolje oko 60 % Podveležaca. Ostalih 40 % ne kolje. Sirotinja kolje samo u slučaju da koje živinče »svrne« (oslabi) i hoće da uquine, ili ako vidi da neće »izimiti«. Ostali kolju »jalovo«, dva do 15 brava, prema imetku i broju čeljadi. Neznatan broj njih zakolje jalovo goveče za pastrmu. Što je bolje i plodno, to se ostavlja ili se prodaje za podmirenje troškova kupovine iz grada, poreza i ostaloga. Kokoši ne jedu, malo ih i imaju. One su za prodaju. Samo bogatiji kolju i prave »češetka«.

Hljeb slabo sole, a i ostala jela vrlo slabo. Jedino u Dobruću sole normalno. Tamo je stoke relativno manje nego u ostalim selima. Uzrok slabog soljenja je taj što štede so za stoku. Stoku sole normalno, a njima ako ostane. Za čeljad troše u Dobruću 50 do 70 kg soli godišnje prema broju čeljadi. U drugim selima manje. Hljeb im je ječmen ili ražev. Kupuju obično kukuruz, spravljaju od njega puru ili ga prebiju u stupi i prave čorbu od ostupanog kukuruza. To je najslabija čorba. Kuhaju je od zore do mraka i ta čorba je više nezačinjena, nego začinjena. Tu čorbu pravilo je prije rata po prilici oko 30 posto Podveležaca, posle rata manje.

Osnovna hrana je mlijeko, sir i hljeb. U 11 dana porodice I i II (siromašni seljaci i srednjaci) imali su svaki dan za ručak mlijeko, hljeb ili puru, a tek nekad sir. Porodica III (najbogatija) imala je za ručak mlijeko i sir 9 puta, ali je uz to 4 puta imala med. Svega 2 puta imala je pirjan, a jednom i pitu. Užini također jedu, gotovo isključivo, mlijeko ili sir, rjeđe oboje. Najbogatiji jedu sir, a srednjaci i siromašni hurdu. Bogatije porodice uz sir jedu za užinu mlijeko ili med, ili maslo, što siromašni ne mogu. Sem sira i mlijeka, masla i meda, samo jednom porodica II imala je za užinu izlivak.

Večera je u Podveležaca glavni obrok. Glavna hrana je čorba od krompira, kupusa, kukuruza ili dr. Pored toga prave pirjan ili izlivak. Samo porodica III imala je 6 puta pirjan s mesom i krumpirom ili kupusom. Siromašni seljaci srednjaci rijetko jedu meso.

Bogatiji prave čorbu s mesom, oko polovine Podveležaca; oko 25 % njih začinjava je maslom, a 25% preko zime ne može ni to.

Najbolje se hrane ljeti u planini. Tamo ima sira, mlijeka, masla, ali se i tamo itekako štedi.

Bogatiji prave i kalju od kupusa s mesom, a i bez mesa. Meso se obično vari u čorbi, ili pirjani. Mnogo rjeđe se peče sa krompirima. Pirjan prave od krompira, rjeđe od pirinča. Ostalo povrće slabo jedu, jer ga treba kupiti. Bogatiji prave »lukmiru«. Lukmira je maslo, sir i mladi luk izmiješano.

Izlivak prave od kukuruznog brašna. Brašno se izmete, izlije u tepsiju, a ako ima loja ili masla, začini se i peče pod sačem. Na isti način prave izlivak od pšeničnog brašna. Sličan mu je prijesnac. Bijelo se brašno izmete s vodom ili vareninom s jajima, ko ima, izlije na tepsiju i peče pod sačem. Poslije ga prelje »ljutim« mlijekom i »saransakom« (bijeli luk).

Od hljeba prave »podrobac«. Ima dvije vrste podropca. Bijelo brašno se umijesi kao pogača, išiječe na komadiće, stavi u sahan, a zatim začini maslom ili zalije čorbom od obarenog bravljeg ili govedeg mesa. Drugi način je da se običan hljeb izlomi i prelije kiselim mlijekom i saransakom. Podrobac je dobio ime jer se hljeb drobi, a ne od drob ili »loj oko droba«. Podrobac, kao u Dubravama i u južnoj Hercegovini, nemaju.²⁾

Naročita čast je kad se k u h a pita, pogotovu slatka. Pita se pravi od »hasovnog« brašna (kupovno bijelo brašno, a ne brašno iz domaćeg mlina) ili od pšeničnog. Pita se spravlja »uoči petka« i svecem, a ko ima pravi i drugim danom. Najčešća im je pita da razviju jufku, poprskaju maslom, pospu lojem, saviju i peku pod sačem. Pita se poslije polije kiselinom. Prave i sirnicu. Razlikuje se od prve što se po jufci pospe sir i začini maslom. Slatka pita se razvuče, »počini« maslom i pod sačem peče. Kad je skoro pečena »počini« se opet s maslom, a zatim se stavi pod sač dok ne »omeči«, zatim se zalije šećerom ili medom rastvorenim u vodi. Neki je iza toga opet zamaste.

Povrće, osim krompira, nešto kupusa i luka, uopšte ne gaje. Voće kupuju djeci. Donose šljiva, oraha, krušaka, dudova i košćela. Djeca беру drenjine, maline, kupine i lješnike. Kad dijete prestanu doжити, daju mu većinom varenine i sira. Hurd u jedu stariji.

Takva im je redovna hrana. Ona je jednolična, ograničena gotovo isključivo na mlijeko, proizvode od mlijeka i brašna. Ostala jela se po načinu spravljanja potpuno jednostavna i primitivna. I oni koji bi mogli da jedu bolje hrane se slabo. Ima samo nekoliko porodica kod kojih se, pod uticajem iz grada, jede bolje, jelo spravlja bolje, ali to su izuzeci. Općenito su slabo hranjeni, pa i oni najbogatiji. Međutim, ako je u pitanju »nam« (glas) porodice, onda se ne žali i troši nemilice. Naročito pri vjenčanju ili ako se treba pred gostima pokazati.

Ne bi bio potpun prikaz o hrani, kad se ne bi spomenula »kahva«. Na ognjištu je uvek veliki ibrik u kojem se grije voda. Pristavlja se šerbetnjak i džezva. Iz ibrika se naspe topla voda u oboje i pritakne da provri. Kava se zasipa u džezvu. Nikad se ne peče zajedno sa šećerom, nego se šećer stavlja u »findžane«. Najbolji je šećer onaj od glave, jer se može izvaditi iz kave i staviti za »bensilah«, za drugi put. Kad se naspu findžani, onda se iz šerbetnjaka naspe topla voda. Tako se natoče drugi put findžani. Kad se ispije drugi findžan, onda se peru, pa ako gosti ostaju i dalje ili se sijelo nastavlja do zore, ponovo se »peče« na isti način kava. Drugi findžan je uvijek kava »priljevuša«. Mjesto vode nekad dolijevaju i mlijeko. Bijelu kavu inače ne piju. Ne kuhaju jaku kavu. Pri sijelu ili nekoj svečanosti, popije se mnogo kava za jednu noć. Nekađ i preko stotinu. Naravno, da siromašnije porodice ne mogu da kupuju pravu kavu, ona se peče od cikoriје ili drugih surogata. Ako ima malo »prave«, čuva se »za obraz«.

Mislim, da slika o načinu života i njihovom životnom standardu ne bi bila potpuna da nije izneseno čime se i kako se hrane. Žao mi je što

²⁾ U južnoj Hercegovini, a i u okolini Mostara, prave podrobac ovako: sav loj oko crijeva i debela crijeva zaklanog govečeta ili brava, eventualno i deblje komade mesa, isjecaju u komadiće istope i prže, a zatim saspu u kacu. Loj poveže komade, uhvati se odozgo u kaci i konzervirše isječena crijeva i meso... Kad hoće da jedu, zahvate komad podropca iz kace, raspare ga na tavi i začínjaju njim jelo ili ga jedu sa samim hljebom.

dnevnik ishrane nije vođen duže. Ipak, ja sam mnogo puta zalazio u njihove kuće, u svako doba, kod najsiromašnijih kao i kod najbogatijih, i uvjerio se da nije ni bilo potrebno da se dalje vodi. Bio bi to suvišan posao. U svako doba godine hrana je uglavnom onakva kakva je opisana.

Siromašni najbolje jedu u planini. To je razlog, što neki siromašniji vole ići u planinu.

XV. PROSVJETNE I HIGIJENSKJE PRILIKE

Htio bih da u ovom poglavlju razbijem izvjesne netačnosti i zablude koje su jako raširene, a ušle su i u stručnu literaturu i time dobile širi publicitet. U Glasniku zemaljskog muzeja J. Popović, veli doslovno: »Podvelešce ubrajamo među najzaostaliye Hercegovce. Škole, niti su imali, niti je dandanas imaju. Doduše, nisu ni želili da im se otvori. Jedino se među njima odvaja Svinjarina, koja je tražila školu.«¹⁾

Nadalje veli o njima ovo: »Izgleda, da zbog velike primitivnosti, zbog jednostavnosti života i privređivanja i zbog separisanja od ostalog građanskog elementa, i njihova intelektualna snaga (podvukao T. K.) veoma zaostaje u poređenju sa ostalim stanovništvom hercegovačkog krša i golijeti. Ne žive u mnogo boljim materijalnim prilikama ni ona najbliža im sela mostarskog i Nevesinjskog sreza, sa muslimanskim i kršćanskim življem, pa se u tog stanovništva ipak vidi stvaralački duh: u narodnoj nošnji, u pjesmi, u narodnim umotvorinama. Kod Podveležaca svega toga nema.«²⁾ (podvukao T. K.)

Ja u rukama njihovih čobanica i maja nisam vidio, osim preslice, nikakav drugi ručni rad. Vidio sam i muške i ženske radnike pri žetvi i poslije žetve, kad se vraćaju sa teškog posla, bez pjesme. Posmatrao sam čobane i čobanice pri čuvanju stada po čitave sate, bez pjesme, bez dvojnice i bez ikakvog muzičkog instrumenta. (podvukao T. K.). U drugim selima se zabavljaju u skakanju skoka i u bacanju kamena s ramena, ili se hrvu ili puste svoje bikove da se bodu i nadjačavaju.

U Bjelašnici kod Podveležaca, nisam ništa od toga vidio. (Podvukao Kanaet). Suviše strog, upravo, asketski, način je njihova života. Bilo bi zaista zanimljivo u samim njihovim stalnim naseljima ispitati život i običaje u pojedinim zgodama, na pr. pri rođenju, pogrebu (pokopu mrtvacu), pri većim skupovima momaka i djevojaka, pri ženidbi i udaji u svatovima itd.«³⁾

Koliko je malo u svemu tome istine, vidjelo se već iz prethodnih ostsjeka, a vidjeće se i iz narednih. Popović se na kraju ograđuje i veli da bi trebalo ispitati njihov život u njihovim stalnim naseljima. On nije onakav ni u planini, kako ga je opisao. Ako su Podveležci i Podveleške znali da je on među njima, iz nepovjerenja prema strancu, vjerujem da nije čuo ni pjesme, ni vidio ručni rad i ostalo. Međutim, svega toga ima

¹⁾ J. Popović, Ljetni stanovi itd... na Bjelašnici, str. 81.

²⁾ Ibid. str. 82.

³⁾ Ibid. str. 82 do 83.

i u planini. Dvojnice zovu »dvoqlra« i nose ih sobom u planinu. U avgustu 1952 g. u Krošnjama sam našao dvoqlra. Popović sam navodi da je o njihovom životu pisao po pričanju drugih.

Prosvjetne prilike. J. Popović navodi da još u 1932 g. nisu imali školu. Nisu je imali sve do 1944 g. Tada je na oslobođenoj teritoriji u mektebu u Svinjarini odpočela nastava, a u 1946 g. počela je nastava u novoj zgradi u istom selu. Zidanje je započeto neposredno pred rat.⁴⁾ Svim je netačno da seljaci, osim u Svinjarini, nisu željeli školu. U svim selima razgovarao sam sa mnogim domaćinima, i svi su oni željeli školu. Redovno sam dobivao odgovor: »Bih, brate, volio školu, što ne bi. Došao bi bar neko do hljeba. Volio bi i radi svega, a ne samo zbog hljeba«. Od djece jedva bih mogao proći. Čim vide da pišem, tražili su »lapis« i »hartiju« (olovku i papir). Nudili su mi i novac za čistu hartiju i kalem. Otvaranje škole nije konveniralo onima koji su time pravdali diskriminatorski postupak.⁵⁾ Nekima u Mostaru nije bilo u interesu da se škola gradi u Podveležju. Našlo se, istina, i prije, a naći će se i sada poneki konzervativni Podveležac kome nije drago što je škola otvorena i što mora da šalje djecu u školu, naročito žensku, umjesto da mu čuvaju stoku. Čuo sam i mišljenje da su Ahmed Smajkić i Alija Zlomušica, koji su se najviše angažovali oko otvaranja škole, dušmani Podveležja. Takvih je neznatna manjina, a takvih ima i u drugim krajevima, nije to karakteristično za Podveležje. A da je to tako, vidjeće se iz komparacija, stanja pismenosti prije rata i napretka koji je u tom pogledu učinjen poslije rata, izmjenom društvenih odnosa. Prije rata su svega dvojica Podveležaca svršila školu. Jedan od Ahmed Smajkić, sada imam matičar u Mostaru i kadija Pintul u Mostaru. Bilo je još par pismenih doseljenika u Kokorini uz cestu, ali oni nisu Podvelešci. Samouka je bilo u Kokorini 12, Kružnju 4, Banjdolu 6, Svinjarini 2, G. Gnojnicama 3, Opinama 3, Dobruču 2. Nijedan hodža, osim Smajkića, nije svršio osnovnu školu. Analfabetski tečaj svršilo ih je 14 u medresi u Mostaru. Škole, rečeno je već, nije bilo nijedne, a imali su 9 mekteba: jedan u Dobruču, dva u G. Gnojnicama, po jedan u Dolu, Banjdolu i po dva u Kružnju i Kokorini. Zgrada za mektebe bilo je četiri. Između Dola i Svinjarine bio je podignut mekteb, izvan naselja, ali su ga srušili, jer nije bio na mjestu. Još prije rata htjeli su da tu otvore školu, ali zbog toga što nije bio pristupačan, odustali su od te namjere. — Ostali su radili u privatnim kućama. U mekteb su po danu išla djeca, a uveče odrasli. Radili su 5 do 6 mjeseci u godini. Mektebe je u 1935—1936 g. u Dobruču posjećivalo 38, Kričanjima 42, Dolu 38, Svinjarini 125, Banjdolu 32, D. Kružnju 37, G. Kružnju 38, D. Kokorini 63, G. Kokorini 63, svega 449 ili oko 24% od cjelokupnog stanovništva. U mektebima u Kričanjima, Dobruču i Svinjarini, pored vjerske obuke, poučavali su djecu čitanju i pisanju. Hodže je plaćao »Vakuf«

⁴⁾ Vidi o tome T. Kanaet, cit. raspravu.

⁵⁾ Koliko sam lično imao muke da se odobri din. 30.000 za početak zidanje škole!

Bio sam prisutan kad je radila komisija koja je došla da odredi mjesto za školu. Svjesni Podveležac Ahmed Smajkić obećao je dati zemljište za školu. Smajkić je posjedovao relativno veliko imanje. Komisija »nije mogla naći« na njegovom imanju zemljište podesno za školu. Da se ne bi stvar otezala, trebalo je voditi pregovore o zamjeni zemljišta sa vlasnikom zemljišta na kojem je komisija odabrala mjesto za školu. Jedva je to pitanje riješeno.

iz zadužbina. Seljaci su davali samo drvo. Hodže su im bile uopšte slabo plaćene. Svima je taj posao bio uzgredno, sporedno zanimanje. Za vrijeme ramazana, hodže su išle po kućama i učili vjerskim obredima seljaka. Selo im je davalo 500 do 600 dinara, a Vakuf isto toliko. U jednoj kući bi ostajali 3 do 4 dana u nekim i više. Ovisilo je o tome kako je koja kuća mogla hodžu hraniti. U kući u kojoj je podučavao hodža se je i hranio. Analfabetški tečaj u vojsci svršilo je 36. Tečajeve je vodio i Ahmed Smajkić.

Po oslobođenju izmijenile su se potpuno prosvjetne prilike u Podveležju. U 1944 g. — 1955 g. otvorena je prva škola. Zgrada je završena 1946 g. i otada djeca idu u školu u novu zgradu. Škola je uz zgradu opštine. To su danas dvije najveće zgrade u Podveležju. (Vidi Foto 72). Zgrada opštine podignuta je također po oslobođenju. Propustom MNO i samih seljana još nije gotova četrnja uz školu. U 1951 g. otvorene su još dvije škole, jedna u Kokorini na cesti Mostar—Nevesinje, u bivšem Tanovića hanu, a druga u Dobrču u bivšem mektebu. Održavanje analfabetških tečajeva otpočeto je već u 1945 g. U srezu nisam mogao dobiti podatke za 1946 i 1947 g., ali sam dobio podatke da je u 1948 g. bilo nepismenih iznad 10 godina još svega 823. Broj se nepismenih smanjio za više od 50%. Od toga broja nepismenih iznad 45 godina bilo je 295. Te godine je ostalo nepismenih koji dolaze u obzir za opismenjavanje svega 528. Održavanje tečajeva se nastavljalo i dalje, a u 1949 g. otpočeli su rad i produžni tečajevi, na kojima se obrađivalo gradivo osnovne škole. Evo pregleda održanih tečajeva od godine 1947—1948. Vidi tabelu 21.

TABELA BROJ 21
TEČAJEVI ZA OPISMENJAVANJE

1947/48			1948/49			1949/50			1950/51		
analf. tečajevi	produžni tečajevi	svega	analf. tečajevi	produžni tečajevi	svega	analf. tečajevi	produžni tečajevi	svega	analf. tečajevi	produžni tečajevi	svega
151	—	151	82	—	82	141	78	219	20	181	201

Tab. 21. Tečajevi za opismenjavanje u vremenu od 1947—48 do 1950—51 godine.

Broj učenika u školama vidi se iz sljedeće tabele (Vidi tabelu 22).

Podaci za školske godine 1944 i 1945, 1946 i 1947, i 1947—1948, uzeti su u samoj školi, a podaci za ostale godine u prosvjetnom odjeljenju sreza Mostar sela. U zbir nisu unesene D. Opine, koje su u sastavu grada Mostara. Do 1950 g. ostalo je nepismenih ispod 45 g. starosti svega 72, većinom žena. U 1950 i 1951 opismunjeno je još 20.

Analizom podataka uočavaju se dva problema. Mnogo ih se upiše u prvi razred, a malo ih svršava osnovnu školu. Od 51 učenika(ca), koji su upisani 1944—1945 prvi razred, završilo je svega 9. Od 50 upisanih učenika(ca) završilo je u 1945—1964 svega 14. Iza toga se prilike normalizuju, pa je od 45 upisanih u 1946—1947 stiglo u IV razred njih 36, ali ipak od 53 upisana učenika u 1947—1948 g. u IV razred idu svega 17.

TABELA BROJ 22
O S N O V N A N A S T A V A

Razred	Narodna osnovna škola: SVINJARINA																				DOBRČ			KOKORINA			
	1944/45			1945/46			1946/47			1947/48			1948/49			1949/50			1950/51			1950/51			1950/51		
	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.	m.	ž.	sv.
I	43	8	51	42	8	50	35	10	45	31	22	53	41	34	75	29	38	67	23	11	34	20	20	40	36	16	52
II	—	—	—	4	—	4	5	1	6	38	7	45	20	4	24	21	4	25	24	14	38	12	8	20	—	—	—
III	—	—	—	—	—	—	17	2	19	9	1	10	31	3	34	16	4	20	16	4	20	—	—	—	—	—	—
IV	—	—	—	—	—	—	9	—	9	8	1	9	10	1	11	33	3	36	16	1	17	—	—	—	—	—	—
	43	8	51	46	8	54	66	13	79	76	33	109	102	42	144	99	49	148	79	30	109	32	28	60	36	16	52

Tab. 22. Brojno stanje učenika u školama u vremenu od 1944—45 do 1950—51.

Drugi je problem što je malen broj ženske djece, koja posjećuju i završavaju osnovnu školu.

Tri školske zgrade su zasada dovoljne za Podveležje, trebaće podići nove propisne školske zgrade u Dobruč i Kokorini.

Higijenske prilike. Paralelno sa prosvjetnim prilikama su i higijenske prilike. Pod kakvim higijenskim prilikama žive Podvelešci teško je i opisati. U poglavlju o vodama u Podveležju izneseno je koliko je skupa svaka kap vode, kad se ona mora nositi na ledima ili donositi konjima, nekad sat, a nekad dva do pet sati daleko. Stoka se goni na vodu ponegdje svaki drugi dan. Nekad po vodu treba ići u Velež na sniježnice, topiti snijeg u koritima, da bi se dobila voda za piće, pranje tijela i odijela, te prostorija. Voda je osnovni faktor za održavanje čistoće. O njoj ovise higijenske prilike uopšte u nekom kraju. Kod Podveležaca ima još i niz drugih vrlo važnih faktora, koji su uslovili današnje higijenske prilike. To su u prvom redu same kuće. U oko 50% kuća uopšte nema prozora, jer su to suhozide pušare. Dim se provlači kroz slamu ili kroz otvore u zidovima. Sami oni ne vole noćivati u njima. Noće većinom vani. »Mi smo zdraviji od ostalih. Spavamo na čistom zraku i u planini. Čim u kuću, kašalj i nisam zdrav.« Pod je od nabijene zemlje. Po propisima vjere prije klanjanja uzimaju abdest (umivaju se, peru ruke i noge). To rade u »kući« u »leđenu«. Vodu zatim prospu po podu. Na moje pitanje: »Zašto prosipate tu vodu po podu?«, odgovoreno mi je: »Pod je od zemlje, suši se i puca. Treba ga zalijevati vodom. Vodu štedimo i zbog toga je prosipamo po podu.« Kuće su im male, a porodice ponekad brojne. Svi spavaju u jednoj prostoriji ako je jednodjelna kuća, a takvih je oko 50%. Ako u kući ima soba, onda u sobi spava domaćin i mali broj starijih. Svi ostali spavaju u »kući«. U 1935 g. sam zabilježio sljedeće slučajeve: U sobi Salke Goste, veličine $2,7 \times 3,6 \times 2$ m, spavalo je 11 osoba. Kod Huse Goste, u prostoriji $2,9 \times 3,2 \times 2$ m, spavalo je 8 osoba, od toga 6 djece ispod 10 godina. U kući Rame Goste bilo je 22 osobe. Kuća ima 2 odjeljenja. U sobi $4,5 \times 4 \times 2$ spavalo je 6 osoba, svi ostali u »kući«. Kod Avde Krhana u jednoj prostoriji $6 \times 3 \times 2$ m spavalo je 8 osoba. Slično je bilo sa Duranom Krhanom, Salkom Krhanom, Bešiom Gostom i dr. Oni stanuju u kućama pločarama. U jednodjelnim krovarama prilike su još i teže. Od prozora je malo koristi. Rijetko sam našao da je neki otvoren. On više služi da propušta svetlost, nego za provjeravanje. Pred kućom po pravilu nema otirača. Blato se unosi u kuću. Nečistoća je još i zbog toga što su čeljad zabavljena mnogo oko stoke, od zore do mraka. Ne dopijevaju da paze na čistoću. Noćivaju vani i po kiši, najviše pod otvorenim nebom ili u najboljem slučaju pod pećinom ili u torarici. Ujutro čovjek dođe u kuću neispavan, pokisao, nezadovoljan i ne može da pazi na čistoću. Sobe, istina, kreće, bar jednom u godini, ali zbog dima ne kreće »kuću« nikada. Svjetiljke su prava rijetkost. Prozora u »kući« nema i kuća je osvijetljena sa ognjišta. Pri takvoj svjetlosti djeca uče i pišu svoje zadaće. Zbog prerade mlijeka u kući imadu čitavi rojevi muha. Buha ima također mnogo. Rijetke su i kuće u kojima nema u odjeći i posteljini uši. Peglu nisam nijednu vidio u Podveležju, a ona ih najviše tamani. Istina, prodrijeće i pegla brzo u Podveležje. O svečanostima, deseci sukanja podveleških djevojaka peglaju se u Mostaru. Sa pranjem rublja i posteljine je vrlo teško. Dobar dio njih ne može kupiti sapun, a vode je malo Peru-

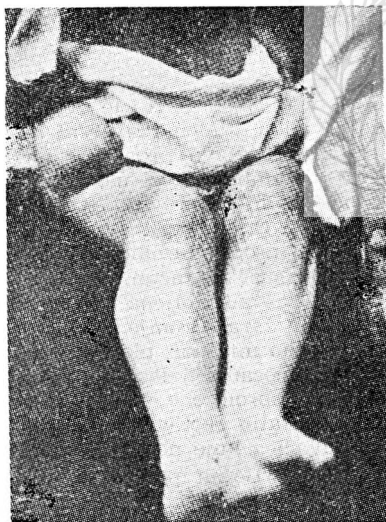
ili kod kuće ili oko bunara i na sniježnicama. Foto 67. Starije žene prave »zonu« (lukšiju od pepela). Za mladine ne peru haljine, jer veruju da bi im se raspale. Ponekad je potrebno da se na konjima donese voda da bi se opralo rublje (naročito u Kružnju i Kokorini). Jako prljave i masne haljine peru se u sjernoj vuni. Ta vuna ima oštar zadah i žestok miris. Iza nje ostaju ruke žute. Sjerna vuna se nakvasi u mlakoj vodi, pritiškuje i mućka. Zatim se ocijedi i stavlja druga. Voda postaje mutna, smeđa kao od mulja. U toj vodi peru prljave i masne haljine. Ima delovanje kao i benzin, očisti masne mrlje. Poslije izapiraju u čistoj vodi. Haljine peru i u zemlji »humarici« — umi.

Od sjedenja kraj ognjišta uz vatru i zbog nepravilne ishrane razvije se kod dece ponekad i bolest zvana (Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore), koja je u narodu poznata pod imenom »cigani«⁶⁾ Foto 68.

Slažem se potpuno sa posljednjim izvodom L. Dojmija, u napomeni. Ovu bolest Podveležaca »cigani« nisam iznio kao »interesantan« slučaj nego kao dokumentaciju teškog ekonomskog stanja i teških ekonomskih prilika u kojima ovi ljudi žive. Nije u pitanju samo »slučaj 3 C. D. iz Kružnja«, ima takvih slučajeva u Podveležju i više. Tragovi ostaju za čitav život. Kad sam u 1939 g. 27 II bio u Blagaju, konstatovana je ta bolest i kod drugih. Porodica Crnemerovića dobila je prezime od »Crnog Omera«. Prije su se zvali Maksumići. C. D. pripada toj porodici. Treba li i tu tražiti nasljednu predispoziciju? Dr. Dojmi je našao još 6 slučajeva »cigani« oboljenja kod Podveležaca. Iznio je i slučaj jednog porođaja. Podveleška je rodila u grmlju i donijela dijete kući. Spomenuo sam slučaj Podveleške M., koja je 1952 g. rodila idući za stokom u planinu Vi-

67) Odlazak na pranje rublja i odijela. U ruci nosi kablč. Nošnja zimska. Krošnje 1952 g.

68) Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore (tzv. »cigani«). Iz članka dr L. Dojmi. Vidi napomenu 6 iz ostsjeka 11.

⁶⁾ Evo kako je dr L. Dojmi opisao tu bolest: »3) C. D. 5 god. iz Kružnja, Diag. Status post polyomyelitim. 3 mjeseca je bolestan i uvijek leži ili sjedi uz otvoreno ognjište. Od početka bolesti pojavili se i »cigani«, veli mi otac. Pojave jako izražene: pigmentacije i ožiljci«. Odmah u početku svog napisa

sočicu. Takvih slučajeva ima više. Inače djecu rađaju kod kuće, a samo u najtežim slučajevima idu u bolnicu. Porodaji se kriju. Obavještavaju se samo starije žene, koje obavljaju porodaj. Primalje nema. Pupak režu »običnim nožicama«. Operu ih u vrućoj vodi, a to vrši neka od žena. Obično pri porođaju pomaže svekrva i komšinica. Žena je »nečista« 40 dana iza porođaja. Djecu doje dugo, i od 1 do 5 godina, a obično dok ne prohodaju, 2 godine. Dne 27 III 1935 g. našao sam u selu Dobrču da je dijete Alije Čorića Mehina, koje je imalo 4 godine, još uvek dojilo. Prije su djeca dojila i duže. Salko Čorić iz Dobrča dobio je 7 g. Marić Mumin pričao mi je sljedeće: »Koji god dulje doji taj je bolji, zdraviji i snažniji. Salko je moj vrsnik, a snažniji je od mene, ima kolik'ja dva puta.« Pri tome je interesantno to da mušku djecu doje duže nego žensku. Mislio sam da je to posljedica opšteg stava, konzervativnih muslimana u odnosu na žene. Osman Marić, koji je tad imao 56 g., dao mi je ovo objašnjenje: »Ko muško je pa nek se goji, žensku ne bi dali. Prije udari u nevaljao posao nego muško. Čim joj je 14 godina traži da se uda. Mušku bi dali da doji do 7 godina«. Na moje pitanje da to nije radi toga da žena što kasnije zanesa, odgovorio mi je da nije, već samo radi toga da bude dijete jače. »U nas toga nema. Svako dijete nosi svoju nafaku«. Od osmog mjeseca počnu djetetu davati i drugu hranu, naročito vareninu i čorbice. Odmah mu daju slanu hranu. Na moje pitanje: »Kad dojite djecu?«, dobio sam odgovor: »Kad se krive.« Nekad prođe i po 6 sati, kad su žene u poslu, da ne podoje dijete. Djecu peru, kad se tek rode u toploj vodi, svaki dan, nekad preko dan. Tako ih peru 15 mjeseci iza rođenja, a onda »heftično ili jednom u godini«. Ako dijete zabolí trbuh, peku jaku kavu, miješaju sa bjelancem i daju mu da pije. Za hranu mu daju tada ječmen hljeb,

daje ovaj opis: »Kako je ove godine i u našim Hercegovačkim krajevima vladala velika studen i snježni nanosi, imao sam prilike da naiđem na nekoliko svježih slučajeva promjena na koži, izazvanih direktnim djelovanjem vatre. Te promjene na koži narod nazivlje »cigani«, ne samo u okolici Mostara već i po drugim kotarevima (tako na pr. u Stocu) to je zbog toga što se najčešće vide kod cigana koji se u svojim čergama griju uz otvorenu vatru. Liječnik će na te promjene naići najčešće na koljenima, pod koljenima i podlakticama, a to je sasvim razumljivo, jer sjedeći i to najviše alla turca ili čučajući uz vatru, baš su koljena i potkoljenice najviše izložene direktnom djelovanju vatrenog žara. Promjene koje nastaju imaju izgled mrežastog, pigmentiranog spleta kao mramor, plavo-crvene ili čak smeđe boje, pogđjegđje se među mrežastim vrpčama nalaze i atrofična mjesta, a i ožiljasto tkivo. U nekim su slučajevima promjene vrlo jako označene kod drugih slabije. Dorrier nazivlje i »Pigmentatio reticularis a colore« i spominje kako se to često nalazi kod prodavačica koje na otvorenom prodaju i griju pri tom noge »(Fusswärmer)«.

D-r Dojmi pretpostavlja da i kod postanka »cigani« nije jedini faktor iradijacija topline od otvorene vatre, već mora postojati unutrašnja predispozicija. On navodi: »Kako su svojedobno talijanski autori promjene na koži kod pelagre kao i bolest samu nazvali »mal della miseria« (bolest bijede) tako bi nam i ove promjene na koži sa svojom tipičnom lokalizacijom u predjelu koljena mogle da budu oznakom jednog prirodnog pečata koji bijeda svojim izabranicima udara za cijeli život, narod je to uostalom i sam vrlo dobro označio nazivom »cigani«. Zaista su svi izneseni slučajevi po svom ekonomskom stanju puka fukara. Taj pečat bijede nije stoga za liječnika »interesantan slučaj«, kao što se veli obično, već može da bude pulokaz za procjenjivanje načina života i ekonomskog stanja žigosanog«. Vidi d-r Dojmi, Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore (tzv. »cigani«). Med. Farm. Pošta broj 3—4 god. 1939.

na maslu. Protiv diaree djece sasuše korjen (lukovicu) od »kaćuna« (Colchicum automnale). Sasušen korijen ukrižaju u vodu i daju djeci da piju.

»Sunećenje« (obrezivanje) obavlja se kad muškarac napuni 3 godine, a može biti i stariji. To većinom obavlja berberin (brijač), koji na poziv dolazi iz grada. Obično se istodobno suneti više djece u selu. »Od tada dijete je pravi musliman«. Moram napomenuti da su majke neobično nježne sa djecom. Nijesam čuo majku da povisi glas i vikne na dijete. »Srce majčino«, »dušo moja« itd., drukčije ga ne zove. Mnoge građanka bi mogla mnogo naučiti od podveleške žene kako se odgaja diete. Rijetko gdje ima u kući kolijevka. U Krošnjama sam zatekao dijete koje se »jako« rodilo među grebenima umjesto kolijevke.

Djevojke dobivaju periodu dosta kasno, između 13 i 16 godine, većinom i starije. Od starijih kriju, a sa mlađim ženama, drugaricama govore o tome. Nema nikakvih ceremonija u vezi s time. — Podveleške se nisu ni prije rata pokrivale. Nisu imale ni zara ni feredže. Nisu nosile ni dimije. Maramom su prekrivale samo bradu, vrat i čelo. (Vidi Foto 33, 52 i 64). Zbog toga ih konzervativni građani nisu ni smatrali pravim vjernicima. Pitao sam ih prije rata kako to da se ne kriju? »Radimo« — bio je odgovor. — Žena za vrijeme periode ne vrši vjerske obrede. Ona je »haiz«. Ako traje tri dana, ona je haiz, a ako traje preko 10 dana nije haiz, nego »isti haze« — može vršiti vjerske obrede, ali se mora čistiti svaki put. Smatra se da je tada bolesna. Ako je to u vrijeme ramazana, onda za to vrijeme ne posti. Naposte kasnije onoliko dana koliko je »mrsila«.

Periodu vrlo rano gube. Rijetko koja je ima poslije 40 godina. To je zbog teškog i napornog rada, te dugog hodanja. Težak je život podveleške žene. Vrlo brzo prima starački izgled.

Najbliže ambulate su im u Blagaju i Mostaru. Bolesnika nose kao i prije 100 godina na konju, ako može. Ako ne može, nose ga na nosilima koja sami sastavljaju.

Liječe se, kako vele, »glavnjom«. Ispari se, pa eto ti«, ili: »Lezi i pari se uz vatru dok ne ozdraviš, ako ozdraviš.«

Ako je žena slaba, bolehljiva, djeca joj umiru ili nema djece, odlazi pod neki stari brijest u bari kod sela Obri (pola sata od Lisičića). Oko brijesta hoda ili malo spava.⁷⁾

Ima nekoliko bolesti kod ljudi i kod stoke koje su česte u Podveležju. Bore se protiv njih na razne načine. Te bolesti su: rane od sjekire, kosi-jera, kose, noža i drugoga. Dalje, ujed zmije, crni prišt ili »crkavac«, (Antraks), kako ga zovu, profesionalno oboljenje stočara, dizenterija (i druge vrste proliva), grlobolja (angina i difterija), a zatim dolaze druge — kao reuma, »kašalj« (tuberkuloza), i dr. Liječe se narodnim lijekovima⁸⁾.

⁷⁾ Vidi Zapis Škaljića br. 2811/III, Inst. za proučavanje folkloru B. i H. — Sarajevo.

⁸⁾ Pribilježio sam nekoliko načina liječenja tih bolesti za koje tvrde da sigurno djeluju. Ima više načina kako liječe zmijski ujed. Oni ga liječe sa haptovinom, divljom zovom (Sambucus ebulus). Zrele bobe stave se u bocu i zatvore, i tako zatvorene u boci čuvaju. Kad ujede čovjeka zmija, daju mu da popije po dvije kapi soka ili to sasu stoci u grlo. Ako ne pomogne za četvrt sata, treba popiti još dvije kapi, više se ne smije. Tvrde da redovno pomognu prve dvije kapi. Ovo sam zabilježio u Blacama na Bjelašnici od Podveležaca.

U G. Banjolu, kad zmiya ujede stoku, oko ujeda se izboca iglom i natare duvanom, a zatim pritisne hladnim pločastim kamenom.

Crkavac (antrax) kod ljudi liječe limunom. Crkavac kod stoke liječe kukuružkom, koji zovu »sprež« (Heleborus multiflorus). Govečetu prostrižu derdan, kožu ispod vrata, i provuku mali komadić sprovodnih sudova spreža (neki i korijen). Ako goveče boluje od crkavca, potegne sprež za 24 sata otok, velik kao šaka a i veći. Tri dana ne daju govečetu nikakvu hranu, a ne daju mu ni vode. Nakon 4 do 5 dana prosiječe se otok usijanom iglom da izađe krv i gnoj. Poslije, dok rana ne zaraste, daju mu samo malo vode i to ne hladne. Interesantno je da sprežom ne liječe antrax samo Podvelešci. Jovo Marić iz Hodbine pričao mi je da je »dobro za goveče«, da ima vola koga je tako izliječio. U vozu, negdje pred rat, u razgovoru sa Trifunom Kostićem, 56 g. starim, rođenom u Reovcu, sreza niškog, saznao sam da i oni liječe »mrs« (antrax) kukurijekom na sličan način.

U tako dva udaljena predjela, Mostar i Niš, upotrebljavaju potpuno isti lijek i gotovo isti je način liječenja. Možda ne bi bilo loše da stručnjaci tu stvar ispituju detaljnije. U Blacama sam zabilježio od Mehe Zlomušice da kao lijek protiv crkavca kod konja upotrebljavaju »vučji lik«, nisko stablo. Nisam mogao odrediti koje je to stablo, jer mi ga nije pokazao, a nije ga mogao opisati tako da bi se moglo odrediti o kojoj se biljci radi. Uvlače ga konju na prsima kao i govečetu sprež.

Rane su vrho česte. Otuda i mnogo načina na koje liječe rane. Neki se lijekovi upravo drastični.

Rane mažu »sodulom« (Symphitum officinale) pomiješanom sa maslom. Za rane upotrebljavaju i mahovinu od drijena sa urinom, ranjenik — stolisnik (Achilea millefolium) i bokvicu (Plantago media) sa mladim maslom. Kad se posijeku, ranu posipaju živim krečom (CaO) da ubije zarazu. Tako radikalni lijek koji dezinficira i dehidratizira mogu podnijeti, valjda, samo Podvelešci.

Krv zaustavljaju govedim i konjskim (izmetom) »krkalom«. Ustavljaju je takode i duvanom. Kad je velika rana, traže liječnika.

Protiv dizenterije upotrebljavaju već spominjanu lukovicu od (Colchicum autumnale) sa crnom kavom. Liječe i crnom kavom sa bjelancem, prženim ječmenim hljbom na maslu. Upotrebljavaju takode sijerak (metlaš). Sjeme se poprži i jede. Najčešće najefikasnije djeluje pržen ječmen hljb na maslu.

Grlobolju, osim mekinjama koje mažu maslom i previjaju na vrat, liječe još i sjernom vunom. Sjernu vunu dobro zagriju, poškrope rakijom i priviju oko vrata. Interesantno je da Podvelešci uopšte ne piju alkohola, a upotrebljavaju ga kao lijek. Sjernom vunom liječe i reumu. Čitavo runo od ovaca ostavlja se za liječenje. Ta se vuna zagrije i poškropi vinskih sirćetom ili jakim rakijom. U tu vunu čovjek legne i omota se njome. Tako »otjera« reumu.

Protiv prehlade »najbolje se iznojiti«, »čorbe vruće srkati«, uz to se pripariti uz vatru.

Kad »zavatri«, u novije vrijeme stavljaju mokre krpe pa preko njih suhe. To su donijeli iz vojske i iz grada. Priviju čadu i jaja na tabane.

Protiv kašlja piju infuzij-vrijeska i kadulje. Protiv bolesti pluća upotrebljavaju sljez (Malva spec.). Protiv sipe piju pelin, a srčanik kad boli stomak (srce), protiv kašlja upotrebljavaju i čaj od ive. Kumino grožde. (Rubus saxatilis) upotrebljavaju protiv lišaja. Protiv čireva upotrebljavaju pečen luk, a da se istegli gnoj iz rane čira ili naboja, upotrebljavaju smolu od smrča (Picea excelsa). Kad prozebu prsti, »češi u kosi i ne pripeći vatri«.

U pogledu liječenja su realni. Iskorišćavaju trave, jer veruju da im pomažu. Naći će se samo poneka žena koja će otići hodži po zapis kad ništa ne pomaže.

Upotrebljavaju još i niz drugih biljaka za razne bolesti. Daleko bi me odvelo da ih dalje navodim. Spomenuo sam one biljke i načine liječenja koje su u vezi sa najčešćim bolestima u Podveležju i za koje imaju niz lijekova. Svakako da dobar dio tih biljaka povoljno i djeluje, jer su to biljke koje su već poznate u ljekarstvu.

Kao što se iz ovog pregleda vidi, higijenske prilike Podveležja su teške. Nameće se potreba što hitnijih mjera: asanacije bunareva, proširenje mreže bunara da bi se dobilo vode za piće, dezinfekcija stanova, otvaranje ambulante uz opštinu, i drugo. Pjegavac povremeno bukne u Podveležju. Često se sazna tek kad neki ode u vojsku i tamo se ustanovi. Oni i ne znaju da se radi o tifusu. »Zavatrio«, vele. Ostalo kao: čistoća stanova i odijela doći će sa napretkom prosvjete i kulture. Znatno je napredak i dosad učinjen. Kuće su im, nakon izvršenog zaprašivanja kuća, mnogo čistije. Vršeno je i čišćenje bunara. Prije rata su se mogle na prste nabrojati kuće u kojima se moglo noćiti bez bojazni od uši, sad je takvih kuća mnogo više.

Kulturni život Podveležaca. Teško se šta može o tome reći. U Podveležju nema kina, diletantske družine, pozorišta, pa ni čitaonice. Podvelešci su se zabavljali, a zabavljaju se i danas na svoj način. Po oslobođenju dolaze mnoge češće razni prestavnici kulturnog i političkog života iz Mostara. Drže se predavanja. Održavaju se zborovi i dr. Međutim, sve je to povremeno. Podvelešci su prepušteni uglavnom sami sebi, zabavljaju se na svoj način, kako znaju i umiju.

Imali su svoje guslare. Imaju ih i danas. Najomiljenija im je zabava sijelo. Naročito su dobri guslari Ramo Juklo iz Šipovca i Hadže Voloder. U više kuća i danas se čuvaju gusle. U kući Osmana Husića i Bešira Goste u Opinama našao sam u 1951 g. gusle. U kući niko ne pjeva uz gusle, ali ih ipak čuvaju. Guslari pjevaju muslimanske narodne pjesme. Slušao sam prije rata jednu o borbi Kraljevića Marka, i Muse Kesedžije. Asistent Flozofskog fakulteta Peco zabilježio je u 1952 g. pjesmu: »Ženidba Bećir-bega od Ribnika« sa 1300 stihova. Njemu ju je kazivao Hadže Voloder. Ima ih i sa 3000 stihova. U Podveležju su se zadržale i ženske narodne pjesme, sa 25 do 30 stihova. Neke od tih pjesama kazivala je Peci Hava Smajkić, žena Ibri Smajkića u Svinjarini. Baš na tim s'jelima i za ta sijela sastavljaju i tzv. kajde, pjesme sa 2 stiha i desetercu, sa rimom na kraju prvoga stiha, i/ili na sredini i na kraju drugog stiha, ili su bez rimovanja. Na sijelima pored pjevanja postoje i razne skupne igre. Interesantno je da su i te igre vezane za njihov svakidašnji život i njihovo glavno zanimanje. Pored igre »ture«, ⁹⁾ »prstena«, ¹⁰⁾ igraju se »vuka« ¹¹⁾ (vuk je za njih najveće strašilo i najveća napast), »koza« ¹²⁾ i dr.

⁹⁾ Tura. Zasučje se krpa, a nekad i pokvasi. Tako zasukana krpa zove se tura. Igra ih dvedestak. Jedan »drži« turu. Udara svakog turom po ruci. Kad udari prvog, on mu veli: »Udari tog i tog«. Tako se to izmjenjuje. Pošto se izudaraju svi, mijenja se tura koju određuje »kadija« (sudac).

¹⁰⁾ Igra prstena. Posjedaju svi okolo. Ruke drže otraga. Jedan prolazi i da nekom prsten. Jedan je u sredini. Povežu se rukama i miču iza sebe, predaju jedan drugom prsten. Kadija pita onog u sredini: »U koga je prsten?« Onaj pogađa. Uz prsten promiču i turu. Kako koji dobije turu, udara onog u sredini, sve dok ne pogodi u koga je prsten. U koga ga nađe, taj ide u sredinu.

¹¹⁾ Igra vuka. Jedan se »napravi u vuka«, omrči se sav, metne dvije daske na glavu i oponaša vuka. Tako maskiran upada na sijelo. Nastaje ganjanje i »hakanje« vuka. On mrči koga stigne i muško i žensko. Poslije izdadu napolje i peru se, i on i ostali.

¹²⁾ Koza, igraju po dvojica ili više njih podijeljeni u dvije strane. Uzmu neku sitnicu i sakriju u šake. Svi drže šake zatvorene pred sobom. Jedan pogađa u koga je stvar sakrivena. On je u sredini. Dobiva ona strana,

Podvelešci imaju i kola uz razne pjesme. Igraju »kolanje«, »biber kolo«, »kuna kolo« (djevojka se skunji u kolu, jer joj traže mnogo »ruha«), »proskaka«, »truse«, »pleter« (ljeljen kolo), »kalopera kolo« (kapija), »zeljanica kolo«, »konjsko kolo« (interesantan je naziv, jer se to kolo drugde zove »nijemo« ili »gluho«).¹³⁾

Na sijelo uvečer dolaze i djevojke bez starijih, ali iz komšiluka dolaze i stari. Sijela su vrlo često. Tu se pored sastanka kod ovaca, sastaju momci i djevojke na »vidjelo« i zagledanje. Za sijela oblače najbolje odijelo.

Čitaonica još nije otvorena. Nema ju još ni doma kulture.

XVI. PODVELEŠCI, NJIHOVE PSIHIČKE OSOBINE, NJIHOVA SHVATANJA I NAZIRANJA

Mislim da se, iz onoga što je do sada izneseno, moglo uvidjeti, da je sve ono što pisano o psihičkim osobinama Podveležaca, intelektualnim sposobnostima, uglavnom, netačno ili u u najmanju ruku pretjerano potencirano.

Jasno je da se Podvelešci ne mogu izdovijiti iz geografske sredine u kojoj žive, jer su s njom usko povezani. Ali, pored te sredine, oni su proizvod i svih onih društveno političkih faktora i odnosa koji su ostavili tragova u njihovim psihičkim osobinama. Svi ti faktori, geografski, društveno politički i dr., formirali su kod njih, u toku istorije, njihova današnja shvatanja, naziranja, poglede na svijet i dr. Sve se to održava također i u njihovim pjesmama, nošnji, narodnom vezu, običajima itd. Svemu tome podloga je materijalna baza. Siže njihovih umotvorina kreće se u okviru njihovog svakidašnjeg života i rada. Ne mogu se odvojiti jedno od drugoga. Sve bi to ostalo fraza ako se ne bi dokumentovalo činjenicama.

Neke njihove karakterne crte istaknute su ranije. To je njihovo rijetko gostoprimstvo. Iznio sam mišljenje kako je ono postalo. Iz planine preneseno je u njihova stalna naselja i postalo jednom od njihovih karakternih crta.

Karakterne crte njihove su, dalje: trezvenost, razboritost, otresitost i odmjerenost. Teški materijalni uslovi života zahtijevali su često brze odluke i iznalaženje najboljeg rješenja, da bi se izašlo iz teške situacije. Sve ih je to prisililo da trezveno i realno gledaju na stvari, bez ikakvih iluzija. Nisu očekivali ni od koga pomoć, jer im je niko nije ni pružao. Sve što imaju stekli su sami svojim teškim radom, boreći se sa uslovima kakvih nadaleko nema. Morali su se boriti sa svakim, prirodom, siromaštvom, ali i sa agom, »kutorom« (eksekutorom), »porobdžijama« (sakupljačima poreza), trgovcima koji su im dolazili u torove, raznim političarima itd. Niko im nije dolazio da im nešto da, nego da im oduzme. Nije, dakle, nikakvo čudo što mi je Osman Marić iz Dobrča u 1935 g. rekao: »Najvolimo kad dođu žandari u selo, ne traže ništa (ne traže porez

koja ima više »koza«. Koze su ruke koje su zatvorene, ako se ne pogodi. Igra se do 100 ili 200 koza. Kad pogodi i nađe prsten, protivna strana ide u sredinu i pogađa, sve dok ne pogodi.

¹³⁾ Zapis svih tih kola nalaze se u Institutu za proučavanje folklora B i H u Sarajevu, koga interesuje, može ih tamo dobiti.

ili šta drugo, primjedba T. K.), a od njih saznamo šta je novo.« Za njih su i finansi bili »dobri ljudi«. Finansi su dolazili da traže porez za državu, a »porobdžije« (od porobiti) su kupili opštinski prirez, »kutori« su plijenili stoku prema presudama sudskih i političkih vlasti. »Financ dođe pa ište porez. Ako daš, — daš, ako ne, on ode.« Za Podvelešca on nije neposredni izvršilac. Međutim, taj isti finans, ako mu Podveležac nije dao porez, predao ga je sudu i došli su porobdžije ili eksekutori i tjerali mu stoku. Ti neposredni izvodšioc i bili su mu krvni neprijatelji.¹⁾

Žene su im mnogo otvorenije i energične. Nisu uopšte ni prije rata pokrivalice, nisu branile ni da se fotografišu, naprotiv, željele su to. Reći će svakome ono što misle.

Na odnose muškarca i žene jak pečat udarila je religija. Muškarac je stariji bez obzira koliko mu je godina. U džamiji može zamijeniti hodžu i klanjati prvi muškarac, pa makar on bio i dječak, a žena koja je svršila srednju medresu, koja ima rang srednje škole. tzv. bula to ne može. A malo je hodža koji imaju svršenu srednju medresu. Sve se ovo očituje i u njihovom svakodnevnom životu. — »Šta kuhaš?« — »Ništa, nije još domaćin došao.« Pričale su mi učenice koje su se za vrijeme jedne ekskurzije zatekle u jednoj kući u razgovoru sa ženama — ovaj događaj: »Dotrčala je jedna žena i javila: »Dolazi daidža« (ujak). Mlada žena nas je ostavila i ušla u kuću, a nena (baka) nam je rekla da stanemo sve na jednu stranu i da ga dočekamo«.

Na skupovima gde se raspravljalo bili su samo muškarci, u džamiji, na pogrebu također. Gosta dvori muškarac, itd.

Sa strancem koga ne poznaje Podveleška neće uopšte da govori. Pravi se da ga ne vidi. To je uostalom odlika i muškaraca. Možeš proći kraj njega na otostojanju od deset koraka, on će raditi svoj posao i praviti se da te ne vidi. Ako mu se ne javiš, neće se ni on javiti, pogotovu ako te ne poznaje. Međutim, on vidi i prati svaki korak stranca, ne bi li dokučio zašto je došao i šta traži. To je dolazilo otuda što bez nekoga interesa prije rata nije uopšte niko ni dolazio u sela.

Gore opisani odnos muškarca i žene ispoljava se i pri ašikovanju. Djevojke su po pravilu čobanice. Momač dolazi djevojci »ovcama«. Ako djevojka sjedi, ustaće i stajati sve dok on ne sjedne ili dok joj on ne rekne da sjedne. Momač uvijek prvi sjeda i poziva djevojku da sjedne. Najstarije dijete muško, ako mu je otac umro, bez obzira koliko mu je godina, zovu domaćinom.

Vjera je uticala na niz običaja. Tako se drže običaja da o Kurbanbajramu kolju kurban, i dijele 2,5% od svog imanja sirotinji. Na 40 brava kolju jedno bravče. Od zaklanog dijele oko trećinu sirotinji, trećinu gostima, a trećinu ukućanima. Pored toga daju i »zečat« (zekjat). Zečat je »fars«, dužnost i vjerska obaveza, može se davati i u novcu. Klanje kurbana je međutim »vadžib«, isto dužnost, ali nije obaveza. Zečat neko daje u jesen, neko u proljeće, nije vezano za praznik kao klanje kurbana.

¹⁾ Sjećam se jedne zgode prije rata. Bio je bajram. Iskoristio sam priliku i otišao u Podveležje. Došao sam pred kuću O. Zlomušice i po običaju viknuo: »O, domaćine«. Izašla je domaćica i viknula na me: »Pa zar nam i na bajram ne date mira«. Našao sam se u nezgodnoj situaciji, domaćica me je međutim poznala, izvinjavala se mnogo, mislila je da je došao »porobdžija«. »Ko bi drugi po ovoj zimi i mogao kod nas doći?« — rekla je.

U Dobrču na pr. u 1935 g. od 18 kuća klalo je kurban 8 kuća. Prema broju onih koji kolju kurban, može se zaključiti o imovnom stanju porodice. Međutim, mnogi pomažu sirotinju mimo te vjerske obaveze. Našao sam na više slučajeva da obično bogatiji dadnu siromašnijem koji je opterećen djecom kravu, da se djeca prehrane mlijekom, ili konja da što zaradi. Isto tako nisu rijetki slučajevi škrtosti, baš kod onih koji imaju mnogo. Bilo je slučajeva da koscu, najamniku, ne daju ni »cigar duhana«. — Vjerski propisi djelovali su i na razvitak izvjesnih običaja u vezi sa ženidbom, kao i udajom. Pri sklapanju ženidbe pravi se bračni ugovor u koji se unosi sve što je žena unijela u zajednički život. Ako dođe do rastave, žena dobiva natrag sve što je unijela u kuću, a ako je potrošeno, dobiva svotu koja se ugovara pri sklapanju bračnog ugovora. U miraz se unosi zemlja, bravi, pokućstvo itd. Miraz je obavezan, prešao je u običaje i predmet je pregovora između roditelja mornka i djevojke.

Međutim, kod Povdeležaca u nekim običajima izbijaju tragovi još iz poganskog doba ili iz vremena kad je većina njih bila kršćanskih vjera, dok su bili, kako oni vele, »u vlaškom zakonu«. Tragovi tih stanja zadržali su se u nekim običajima o raznim praznicima koji nisu muslimanski. Ima i običaja koji nisu vezani ni za kakve praznike, niti su nastali pod uticajem kršćanskih religija. To su i najstariji običaji. Neke od tih običaja sam zabilježio samo radi dokumentacije. Neke je zabilježio i A. Škaljić,²⁾ u institutu za proučavanje folklora Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Na N. Godinu po starom kalendaru domaćin obilazi guvno. Djeca kad izlaze na guvno igraju kolo. Uhvate se za uže ili sohu i imitiraju, oponašaju vršidbu. Pri tome govore: »Kako lane vršili, tako i ove godine« (mađije).

U vezi sa radom oko zemlje zabilježio sam još neke običaje koji nemaju veze sa današnjom religijom.

Domaćin, čim izađe iz kuće na oranje, baci šaku žita na avliju »radi berićeta«.³⁾

O prvoj brazdi se mijesi kolač. Jedan dio kolača ostavi se u brazdu i zaore, »da bude više nafake« (upotrebljavaju taj izraz u značenju žito), veli Ramo Jukle iz Šipovca.⁴⁾

Kad se požanje žito, domaćin zađe po njivi, pokupi klasove koji su ponegdje ostali, sastavi snop i objesi u hambar. Svaki put kad se nosi žito u mlin, primiješa se nekoliko zrna s tog klasa. Ono što preostane pomiješa se sa žitom koje se upotrijebi za sijanje.

Kad udari grad, izbace sadžak, kome izvrnu noge gore, da bi grad prestao.⁵⁾

U vezi sa stočarstvom ima također praznovjerica i običaja koji ukazuju na starost običaja i njihovo porijeklo.

Kolač koji mijese »u prijesan« (bez kvasa), a koji je ukrašen fin-džanom, nose čobanice na Đurđevdan uz stoku i otimaju jedne od drugih.

²⁾ Koga pobliže interesuje, neka se obrati Institutu za folklor u Sarajevu. Vidi zapis A. Škaljića 2817.

³⁾ Vidi zapis A. Škaljića br. 2817.

⁴⁾ Jukle, su kao što je navedeno u otsjeku o porijeklu stanovnika, starinci.

⁵⁾ Vidi zapis A. Škaljića br. 2810.

O Đurdevdanu se organizuju i konjske trke. Igra se i kolo u Kokorini. Kolo igraju o bajramu i o »alidžunu« (Ilindanu, 2 VIII). Kolo tad igraju odvojeno muški, a odvojeno ženske. Djevojka se okreće u kolu momku koji joj se dopada.

Na Đurdevdan djevojke izlaze u žito (raž) i tamo se češljaju da budu zdrave i da im kose budu duge kao klasje žita.⁶⁾

O Đurdevdanu sipaju so hajvanu »zbog zdravlja«. Pored soli uspu stoci travu »veliko zelje« i »žućanice« da im bude zdrava. Inače stoci ne daju so utorkom, srijedom i nedjeljom. »Kao da u zapisu ima« i: »Utorkom ima jedan čas koji nije dobar«.

Djevojke počinju ručni rad ponedjeljkom i srijedom, »jer nam bolje polazi za rukom«.

Ima još i drugih praznovjerica. Kod ponekih žena ima još »sihira«.⁷⁾ »Mnoga vjeruje ako prodeš kroz hajvan i pogledaš, da ćeš nahuditi hajvanu«. U tom pogledu su vrlo sujeverni. Nevole da se stado gleda, pogotovu da se ovce broje, ne samo zbog »poreza« ,nego, ako se zna broj, »poći će unazad«. Korijen tom vjerovanju leži u tome što ne žele da im se zna broj stoke. Neki stari domaćin je to izmislio i prenio ženama i čobanima.

Spomenuto je već da vjeruju da iz gromila uoči ponedjeljka i petka izbijaju vatre. Isto tako mladenci odlaze u »derdek« uoči ponedjeljka i petka.⁸⁾

Stari vjeruju u boga. Kod mladih je već došlo do podjele. Neki stari petkom ne rade. Većina njih radi i na bajram. Stočarsko zanimanje to zahtijeva, jer stoku treba hraniti i svecem. Nekih naročitih običaja o bajramu nisam našao. Stari idu u džamiju i obilaze se. Mladarija igra kolo i sijeli.

Bijeli luk jedu rado, ali ga nose uza se »zbog zdravlja«. Djeci među derdane od koralata isto zbog zdravlja, da bi znali kad imaju vatru. Po njihovim navodima koralat tad mijenja boju.

Tragova starih običaja ima i pri ženidbi, rađanju i odgoju djece.

Ženidbi prethodi ašikovanje. Postoje dva »reda« ašikovanja: »pošteni« i »nepošteni«. Ovaj drugi je rijedak. Ipak prema podacima iz 1936 g., u toj godini se rodilo jedno vanbračno dijete, što je vrlo rijetko.

Taj pošteni red »i nepošteni« i način ašikovanja nešao je odraza i u njihovim kajdama.⁹⁾

⁶⁾ Vidi zapis br. 2817 A. Škaljića.

⁷⁾ Sihiri ili sihirom nazivaju vraćanje, koje obavljaju na taj način što zavežu nokte, raznih sitnica, otpadaka, sve u jednu kesicu i stave pod prag kuće one žene kojoj hoće da napakoste ili da je ureknu.

⁸⁾ Vidi zapis A. Škaljića br. 2815.

⁹⁾ Evo nekoliko primjera za pošteni red:

Neću, lolo, ljubavi po noći
Vet po danu dođi mi hajvanu,

Ja se loli zarekla nejaka
Svedno sada hiljadu momaka.

Bože mili, ja ovako velim
Tudih lola kod sebe ne želim.

I za nepošteni:

Četiri sam prevarila lole,
Još ću dva tri, pa ću se udati.

Ja curica, majka udovica,
Ćaća i sin dođ' te obojica,

Kajde citirane u napomeni su probrane. Međutim vulgarnih koje se ne mogu objaviti ima mnogo.¹⁰⁾ Treba naglasiti da su te vulgarne pjesme »muške«. »Ženske« koje sastavljaju i pjevaju djevojke, su mnogo nježnije, neke su pune lirike i neobično lijepe.¹¹⁾

Imaju i veselih pjesama, rugalice, nestašnih, ali i karakterističnih za njihovo shvatanje i o moralu raznim drugim problemima. Neke su karakteristične za odnos prema svekrvi, punici i dr. Podvelešce znaju građani kao ozbiljne, natmurene, daleko od svake šale i nestašluka. Tako je o njima pisao i Popović.¹²⁾

Najinteresantnije su im one pjesme u kojima je direktno povezan akt oplodnje sa aktom sjetve, oplodne zemlje, sa alatom za rad ili su usko povezane sa njihovim svakidašnjim životom. Iz tih pjesama proizilazi jasno da je materijalna baza osnova njihovim umotvornicama. Neke od tih mogu se naći u pjesmama koje su već dosada iznesene, kao one o kući slamarici, oiglaru, putevima, odlasku u planinu, itd. Druge zadiru u oblast seksualnog života, fizioloških funkcija, higijene, običaja itd.¹³⁾

I danas Podvelešci reaguju na sve aktuelne pojave u svojim kajdama.

»Jaranice, jaranice nismo
Akko jedno ne čitale pismo«

Prije rata nijedna nije znala čitati ni pisati. Pjesma je potpuno nova. Ili:

»Sitna kiša, magla pala,
Pitaćemo za Maršala:
Tito, jagodo, naša pobjedo,
Tito, jagodo, naša slobodo«

Na kraju, navodim jednu pjesmu karakterističnu po tome, što je u njoj kratko i jasno data bitna karakteristika nekih gradova i krajeva.

¹⁰⁾ Koga interesuje, neka se obrati Institutu za folklor u Sarajevu.

¹¹⁾ Evo primjera:

Moj dragane, ljubav nam se splela
Kako bršćan i zelena jela

Majko moja, ništa me ne boli
Samo srce od verema gori.

Svedno meni i mome jaranu
Ja šutili, ja vazdan zborili.

Zelen bršćan i povio grane
Ko moj lola obrvice vrane

¹²⁾ Evo nekoliko takvih pjesama:

Moja mala nije izjelica —
Oka pure, masla čuturica.

Ej, Bosanke i vaše dimije,
Ide jedna a ja mislim dvije.

Ja ću svojoj svekrvi ugodit'
Slušaću je neću se gospodit',

Ženiću se štogod mog'o dalje,
Da ne čujem šta punica laje.

U mog lole oko vrata mašla,
A u kući nema kilo brašna.

Ženiću se, žena mi je draga —
Gdje li ću se namjerit' na vraga?

Moj se mili od matere dili,
Ko baraba neće da se smiri.

Mala moja nemoj se ponosit'
Konj potkovan može i obosit'.

¹³⁾ Koga interesuje, neka se obrati Institutu za proučavanje folkloru B i H gdje se te pjesme nalaze. Većina ih je toliko vulgarna da se ne mogu objaviti:

»Sarajevo šehar je.¹⁴⁾
Čehoje plaho je,¹⁵⁾
Nevesinje ravno je,
Bijelo Polje nezgodno,
Podveležje brezvodno,
U Dubrave kukričavo,
U Gabeli grozničavo«.

Interesantno je da su u mnogim svojim pjesmama u Podveležju ikavci, a inače su čisti ijekavci. U običnom govoru rijetko upotrijebe koju ikavsku riječ. Dobro bi bilo isptati njihov govor, baš u vezi sa njihovim porijeklom i utvrditi taj uticaj. To je, zadatak stručnjaka. Ima još mnogo specifičnosti u njihovom govoru. Tim poslom se bavi asistent Peco.

Iznio sam da se pri ženidbama nalaze tragovi starih običaja a da oni nisu toga svjesni. Ženidbi prethode zaruke. Zaruke izvrše sami momak i djevojka. Momak daje djevojci »amanet« (prsten, rjeđe novac, a djevojka njemu derdan, čevrmu, košulju ili što drugo).

Najčestći način udaje je udaja po sporazumu. O udaji vode brigu i roditelji. Ispituje se kakva je kuća, porodica, ima li bolesti u kući, kakav je momak za koga treba da se djevojka uda itd. Međutim, ako djevojaka voli momka, a roditelji joj brane, ona bježi bez dozvole roditelja. Podveleška pjeva: »Ne more se nemilo da ljubi, Ne mogu se otvoriti zubi.« Vrijeme kad će pobjeći krije se. Otmice po pravilu nema. I u slučaju pristanka i bježanja dolaze svatovi, samo, kad djevojka bježi, svatovi je dočekaju sakriveni negdje u blizini djevojčine kuće. U slučaju sporazuma, ide se djevojčinoj kući na »ugovor« ili »zdogovor«.¹⁶⁾ Momkov otac i još jedan domaćin na ugovoru pored ugovora o »vadi« (dan ženidbe) ugovaraju i broj svatova da djevojka zna pripremiti darove. Svatovi dolaze po djevojku i odvođe je. Ruho odnose na konjima u sanduku, ali treba prethodno darivati dvoje djece koja sjede na sanduku i ne daju ruho dok ih ne darivaju.¹⁷⁾ Djevojka skuplja robu do udaje (25 godina). Udaju se zrelije. U ruhu nose: nove gunje, košulje, haljine, čurdiye, kratke gunje i donje odijelo. Svekrvi se nosi kompletno odijelo. Svakome ukućaninu mladoženje treba donijeti dar (ako se ima). Svatovima također se nešto dariva, ma koliko ih bilo (košulja, čarape, marama itd.). Momak isto dariva kućnu čeljad djevojčinu.

Kad se djevojka povede iz kuće, momak ili njegov zamjenik dariva onog ko je izvede. Vadi iz džepa i »ne broji« (ali se ranije dogovore koliko će dati). Nema sumnje, tu su tragovi kupovanja djevojke, koje se danas vrši samo simbolično. Kod curine kuće, djevojku izvede i predaju djeveru. On je okrene licem prema suncu, pa je onda okrene »na oposlen« (u smislu skazaljke na satu, kod katolika i pravoslavnih obratno). Običaj je, po mišljenju A. Škaljića, došao njima od pravoslavnih, vjerovatno ruskog porijekla. Zatim je pospu »šećerkama«. Djevojka ljubi ruke i kiti svatove, prvo starog svata i djevera. Ukućani zatim čine »hajr dovu«. Običaj je da pri oblačenju neki dio odjeće izvrnu, zbog uroka. Kad

¹⁴⁾ Šehar je grad.

¹⁵⁾ Čehoje je karstificirana zaravan SI od Crne Gore na putu za Župu.

¹⁶⁾ Vidi zapis A. Škaljića 2815.

¹⁷⁾, ¹⁸⁾, ¹⁹⁾. — Vidi isti zapis.

odlazi iz kuće, za njom pjevaju: »Veseli se kućna domaćice, vodimo ti kući izmećara.« Pjesma je interesantna utoliko što izmećar znači posluša, karakteriše položaj i odnos nevjestice u kući. Svatovi se vraćaju drugim putem, makar zaobidu neku ogradu. Kad mlada stigne kući, ponovo je okreće svekrva.¹⁸⁾

Drugi ili treći dan nakon što je djevojka odvedena, obavlja se vjenčanje. Prije je to bila puka formalnost. Nisu morali prisustvovati ni mladenci, nego samo svjedoci s obe strane. Danas se to obavlja kod narodnih vlasti po postojećim propisima.

Odmah po vjenčanju stavlja se na djevojku »kna«. Običaj nije vjerski propisan. Knu stavljaju i poslije kad se skine. Posao oko stavljanja kne obavljaju dvije starije žene iz porodice. One moraju biti udate i da su im muževi živi. Taj posao ne mogu obavljati nerotkinje, udovice i raspuštenice. Sve to »radi napretka i sreće mlade«. Knu stavljaju na ruke i noge, a za to vrijeme hodža uči dovu (molitvu). To traje oko jednog sata. Hodžina je dužnost da uputi mladu i mladoženju u dužnosti i obaveze bračnog života. Po oslobođenju običaj kne, ne provode.

Djevojka se knila onaj dan, kad će biti »derdek« (svođenje mladenaca), a to je »uoči petka i ponedjeljka«. Kna se spravlja u leđenu. Uvečer je večera. Domaćin šalje »sahiju« (kurira) da saziva svatove. Svaki pozvati donosi »prilog«: zaklana brava, pitu, šećera itd. Bude ih 30 do 100.¹⁹⁾ Sijelo traje nekad dva dana. Kad je svadba, može doći ko hoće. Koliko god im je hrana oskudna, prigodom ove svečanosti, su raskošni.²⁰⁾ Mladenci odlaze u derdek iza jaciye. Momka vodi hodža i štiti ga od mladeži da ga ne udaraju »jumrucima« (šakama). Kad ih svode u derdek, opale nekoliko pušaka. U dzerdek im nose kolača, maslenicu, slatkiša, kafu i dva fildžana.²¹⁾

²⁰⁾ Evo kako mi je Peco opisao doček prijatelja: »Gosti dolaze na konjima oko 10 sati uvečer sa fenjerima. Konji se prihvaćaju, odlažu se bisage. Iza toga slijedi »merhaba«. (To »merhaba« nekad traje gotovo čitav sat. O tome sam se uvjerio na sijelima, gdje je prisustvovalo u jednoj kući 50 i više domaćina. Žene ne dolaze na takva sijela. Svaki novi gost koji ulazi sjeda. Naravno prije se izuo i ostavio vani obuću. Nakon izvjesnog vremena prvo pozdravi domaćin, pa onda najstariji i najugledniji od prisutnih sa »merhaba«. »Merhaba Ibro« itd. Ovaj odgovara »Mehaba Suljo« itd. Iza toga slijedi posle izvjesne kraće stanke opet »Merhaba Ibro«, ovaj odgovara »Merhaba Salko«. Zatim pozdravlja Mujo, itd., redom, sve dok se ne pozdravi sa svima. U to dolazi novi gost i počinje ponovo »merhaba« svih i svakom odgovara. Kad je na sijelu 40 do 50 osoba, otegne se to vrlo dugo, primjedba T. K.). Iza toga odmah slijedi »kahva«. Poslije svake druge kahve (2 findžana), peru se findžani i ponovo se »peče« kava. Stalno se puši, i tako svu noć jedna kava slijedi iza druge. Cijelu se noć sijeli, pije kava i razgovara. U »sabah« uzimaju »abdes« (ritualno pranje) i klanjaju«.

Ručak koji je obavezan na vjenčanju, naročito se sprema. O jelovniku se konsultuju ukućani, nekad i komšije, dva tri dana ranije, da se ne bi zaostalo iza drugih, »da im drugi ne otmu nam«. Peco mi je dao jelovnik jednog takvog ručka. Evo ga: Prvo ćešket (ostupana pšenica sa kokošnjim raskuhanim mesom), drugo, grahova čorba, treće, krompir pečen sa mesom na tepsiji, četvrto, kupus s mesom, peto, slana pita sirnica, šesto, jufka pilav (rezanci), sedmo, pilav od nešeste, osmo, slatka pita, deveto, halva, deseto, hošaf (kompot od suhog voća), jedanaesto, hurda, dvanaesto, kiselo mlijeko s medom, i trinaesto kava.

²¹⁾, ²²⁾, i ²³⁾ Vidi zapis A. Škaljića br. 2815.

Poslije jela, svatovima se iznosi »sahan« sa sirom, u koji stavljaju pare, daruju mladu. Prema tome, ona kasnije i dijeli darove svatovima.

Poslije prve bračne noći, mlada stavlja pod posteljinu dar (košulju, čarape i sl.). Onome ko rasprema posteljinu pripada taj dar. Ustaju rano. Momak odlazi među muškadiju, a mlada se pojavljuje tek pred ručak sa ibrikom i ledenom. Jedna žena ili djevojka nosi peškir, tada se ponovo dariva mlada. Pri razilasku daruju mladu u njezinom »džerdeku.«²²⁾

Poslije venčanja mladenci spavaju jedno vrijeme odvojeno od ostale čeljadi, oko mjesec dana, a onda obično skupa sa ostalima. Postoji običaj da se o vjenčanju organizuju i trke. Metu zovu »košija« (od turske riječi košmak). Dužina staze je oko 500 m. Na košiju mlada stavlja darove: maramu, čarape ili što drugo. Trči desetak mladića u kratkim gaćama.

Svekrva vodi računa o tome da li je mlada došla poštena. To provjerava neka povjerljiva žena.²³⁾

Kao što je rečeno, porođaj se krije. Kad se dijete rodi, dolaze žene na čestitanje i donose darove (novac i kolače). Rodbina donosi i odijelo. Ako žena teško rada, opale više nje pušku.²⁴⁾

Kad se dijete prvi put šiša, zovu onoga s kim hoće da se okume da ga ošiša. Oni su otada kumovi. Kum daruje dijete novcem ili odijelom.

Kad dijete prohoda, mijesi se kolač u koji se stavlja novac »para«. Kolač zovu »postupnica«. Svi ukućani uzmu pomalo tog kolača. Kolač se mijesi »da bi se dijete učvrstilo i da bude zdravije«. Običaj je novijeg datuma, isto tako i kumstvo. Ako je kum inovjerac, onda su pravi pobratimi i kuće im se paze.

Kad je sunet pozivaju se gosti koji darivaju novcem.

Pri pogrebu nisam našao naročitih običaja.²⁵⁾

Kad se uporede ovi običaji i sve što je s tim u vezi, sa onim što je pisano o Podvelešcima (vidi citat J. Popović u uvodnom dijelu poglavlja), onda se vidi koliko se može steći kriva slika o jednom kraju i ljudima.

Iako Podvelešci imaju nekih specifičnih običaja, ipak su oni više manje opšti. Daleko su od toga, da bi oni bili neko posebno »pleme« muslimana. Po svom porijeklu oni se ne razlikuju od ostalih u okolici. Ima istina specifičnih crta, uslovljenih načinom života, njihovim porijeklom i društveno-političkim odnosima.

Izgledaju neveseli, mrzovoljni. Ponekad to i jesu, kad su u poslu ili imaju da riješe neke svoje kućne probleme. Briga za svakidašnji život učinila ih je takvim. Ponekad se dobiva utisak da su ravnodušni, graniči to nekad sa nebrigom.²⁶⁾

²⁴⁾ Vidi zapis A. Škaljića br. 2811.

²⁵⁾ A. Škaljić je zabilježio da kod svakog mrtvaca stoji sud s vodom. Pošto mrtvaca zakopaju, poliju grob vodom iz ibrika ili testije. Prilikom zagrtanja mrtvaca, kad uzimaju lopatu, ne smiju je dodavati jedan drugome, nego je spuste na zemlju, a drugi je uzima sa zemlje. Vidi zapis 2811—4.

²⁶⁾ Kao ilustraciju navešću jedan slučaj koji mi je ispričao Simo Brstina iz Jarčišta. Opisao mi je karakter A. M. iz Kokorine i njegove žene. Imao je 1935 g. petoro djece. »Kad ga čuješ, k'o advokat. Neće da radi ništa. Ni glavicu luka da posadi. Djeca kod kuće potpuno gola, ko od majke rođena. Zimi sprijeda izgore od vatre — »zapis pečeni« (cigani, primjedba T. K.). Rijetko ćeš mu proći kraj kuće da ne pjeva. Za sve što ima ne bih mu dao 100 dinara. Zaradi li 5 dinara (1935 g.) uzeće 3 dinara brašna, a 2 dinara kave i šećera. Žena mu je kao i on. Ide po selu i ište. Neki mu čovjek dao magare. Gonio je

Sreo sam više tipova kao što je spomenuti A. M. iz Kokorine. Međutim, u Podveležju ima i te kako bistrih, trezvenih domaćina, koji se odlikuju prirodnom otmenošću, ugladenosti, lijepim ophođenjem, pameću i razboritošću. Može se s njima raspravljati o raznim problemima. Takav je bio umrla Osman Zlomušica.²⁷⁾ A takvih kakav je O. Zlomušica ima dosta u Podveležju. Ima ih više, nego A. M.-a. Takav je bio samo mirniji i hladniji, Hamid Voljevica, a ima ih i danas živih, ja sam ih sreo podosta, a vjerovatno ih ima još i više koje ja поближе ne poznajem. Treba vidjeti kako je uradio svoj pčelinjak, kako gaji voćke, kakav je domaćin bivši pretsjednik NO Đuliman, treba čuti mišljenje o njemu svih Podveležaca, pa razumjeti zašto je biran za pretsjednika.²⁸⁾

Da su duhoviti, dokazuju njihove kajde. Drže neobično do zadane riječi, »bese«.

Imaju oni i svojih mana. Kukaju na rdavo stanje više nego što treba, i to baš više oni koji ne bi trebalo da kukaju, jer im to nije potrebna. U grad dolaze i oni najbogatiji uvijek u najgorem odijelu. Košulja razdrljena, poderana i prljava, iako kod kuće imaju presvlaku. Odijelo po-

drvo u Blagaj i živio od toga. Proljetos sjeo je prema njegovoj kući u blizini naše ograde. Od njegove kuće odmaklo se troje njegove djece za sto koraka i nešto čule (izviruju), kad malo zatim preda me ispade njih četvoro, jašu na magarcu, jedno je udaralo magare. Mjesto da magarcu, koji im održava život, donesu trave, oni svi na magarca. Iza toga magarac krepao, tako radeći. Kako živi, ne znam. Da krade, ne krade. Nek ima pure, »tuas« (zadovoljan).

²⁷⁾ Osman Zlomušica, zvani »Českin«, bio je pravi podveleški advokat. U porodici strog. Sve je strahovalo pred njim, a prema vani i od drugih štiti ih je i branio. Svakome je rekao »u brk« ono što je mislio. On je zastupao Podvelešce pred viastima. Nije bilo delegacije ni deputacije u kojoj on nije bio i u kojoj on nije vodio glavnu riječ. Za sve važnije odluke, tražilo se njegovo mišljenje. Spomenuo sam da su Podvelešci 1941 g. prihvatili i Srbe, kada su se preko Podveležja prebacivali u Nevesinje ispred terora ustaše i okupatora. Poslje su partizani imali stalan kanal preko Podveležja. Alija Zlomušica ispričao mi je ovu zgodu iz početka rata: »Odmah u početku, kad je trebalo primiti partizane, došli su Osmanu s predlogom da ih primi. On je upitao: »Ima li nesigurnih u selu, da bi mogli prijaviti ustašama ili Talijanima?« — Ima po đekoji«. — Najprije ih odvedite njima, nek samo prenoće, pa sutra ih dovedite meni, i mogu ostati koliko hoće.« Kad je na oslobođenoj teritoriji trebalo formirati ilegalni NO za vrijeme rata, s njime su se posavjetovali Podvelešci o tome, ko treba da uđe u odbor. Takav je bio u svemu. Od prirode bistar i inteligentan, otmjena držanja i ponašanja, gostoprимljiv, ali oštar. Otskakao je iznad ostalih.

²⁸⁾ Prije rata nije uopšte postojao interes kod njih za izbore, kako opštinske tako i parlamentarne. Bili su podijeljeni u dvije opštine: Blagaj i Mostar sela. Nijedna od njih nije im slala nikog drugog osim »kutora« i »porobdžija«. Osim aga, rijedak je građanin koji je dolazio među njih. »Ne dolazi nama niko, mi smo postrani. Glasam kud ostali muslimani, — tud i ja. Gdje god glasam, šta imam od toga. Što se mene tiče, ne bi za života glasao. Nikad nama niko nije ništa dao. Daj ti njega namjesti nek on bere »hajluk« (platu), pa ne brini. Šta će nam glasanje? Sve da ti pomete (smrzne) i vuk pojede vas hajvan, niko neće upitati za te«. To su odgovori koje sam dobio od njih u vezi sa izborima. Zaticao sam i političke korteše. Iz Blagaja bi političari spremili koga, koji bi agitovao na vjerskoj muslimanskoj osnovi. Prirodno je, dakle, da nije bilo interesa za izbore i da se je formiralo kod njih mišljenje o izborima i poslanicima, kako je navedeno. Danas su se shvaćanja sasvim izmijenila. Danas imaju svoju opštinu, biraju svoje ljude. Kritički prate njihov rad. Interes će se probuditi još jače sada kad je novom organizacijom opština i vlast u opštini prešla na birane odbornike, koji polažu račun o svom radu na zboru birača.

cijepano ili zaknpljeno na više mjesta, još više pojačava rdavu sliku. Zna im se materijalno stanje. Ta mana ostatak je iz ranijih društvenih odnosa. Prije rata su mi govorili: »Ako odem lijepo obučen, čist i uredan, reći će u gradu da je nama dobro, da imamo svega, jer smo lijepo obučeni, pa će udariti na nas nove namete.« Danas to otpada. Na zborovima birača u opštini sami određuju visinu poreza. A oni između sebe znaju kakvo im je stanje. Danas im nije potrebno prikrivanje.

Bez provjeravanja ne smije se primiti ono što pričaju ako se radi o njihovom posjedu i imetku. Neće reći istinu, ako nije u pitanju neki poznanik kome je poznato njihovo materijalno stanje. I u tom slučaju pokušaće da prikažu svoje prihode manjim ili gledaju da na neki način izbjegnu odgovor, kad se o tome povede riječ. I to je ostatak iz ranijih vremena, ali tu ima i sujevjerja. Boje se, da im imanje ne »pođe u nazadak«.

Težak život i oskudica razvili su oko njih osjećaj gramzljivosti za što većim sticanjem materijalnog bogatstva. Ima velik broj onih, kojima je lični interes važniji od sveg ostalog, kojima je lični interes mjerilo za svaku akciju. Ako se povede neka akcija opšteg karaktera, mnogi je cijene prema tome kakvu će ličnu korist imati od toga. Iz tih razloga, teško ih je pokrenuti na opšte akcije u kojima, iako su u njihovom interesu, oni ne vide neposrednu korist za sebe lično. Još uvijek nije kod mnogih izmijenjeno staro shvatanje da je narod jedan front a vlast drugi, makar to bila i njihova narodna vlast. Oni treba da »odgule« što se više može od države. Ne mogu još da shvate da države u tom smislu danas nema, da su oni ti koji drže svu vlast u svoji mrukama i raspolazu svim doprinosima uopšte. Tako je bilo prije rata pri izgradnji lokava i čatrnja kad je od njih tražena radna snaga. Obćali su je dati, bogati otišli u planinu, a sirotinja veli: »Meni ne treba«. S velikom mukom i intervencijama osigurana je radna snaga. Tako je bilo prije rata i sa izgradnjom puteva. Po oslobođenju ima još uvijek tragova takvoga shvatanja, kao napr. pri izgradnji puta, čatrnje pred školom itd. Dali su ipak radne brigade za radne akcije i van Podveležja, a i u samom Podveležju. Stanje se u tome pogledu znatno izmijenilo i popravlja se, naročito kod mlađ.h. Sebičnost i slab smisao za kolektivni rad su im najlošije crte.

U vezi sa stočarskim načinom života, muškarci su i polijeni. Stočar nije dobar radnik kad su u pitanju poslovi koji nisu direktno u vezi sa radom oko stoke. Međutim, u novije doba došlo je do podjele posla u domaćinstvu. Nisu svi stočari. Za svakog člana porodice zna se šta mu je dužnost. Ovce obićno čuvaju ženska ćeljad, djevojke i djeca. Pitao sam Bešira Ćorića, neženju, zašto nema stoke. Odgovorio mi je da nema žene i djece. Goveda čuvaju mlađi muškarci, a konje »gleda« poodrastao dječak. Jagnjad čuvaju mala muška i ženska djeca. Domaće poslove obavljaju starije žene. Stariji muškarci nemaju nekog posebnog zanimanja. Oni treba da stignu svuda. Najviše su u pokretu između sela i planine, sela i grada itd. Kad ćeljad odlazi na posao, uz domaćina, koji dijeli posao, ostaje najstariji mladić, budući domaćin. Radno vrijeme nije im racionalno iskorišćeno, — propada ga mnogo.

Za razliku od muškaraca, žene su im, po pravilu, marljive i vrijedne. Ustaju prije zore, a posljednje liježu. Glavni teret oko stoke, a naročito muže i prerade mlijeka, pada na njih. Pored toga, kuhaju i vrše sve ostale kućne poslove. Ne znam kad se naspavaju. Vjerujem da zbog toga i brzo stare. Žene preko 35 do 40 g. su već stare. Periodu, kao što

je spomenuto, ima rijetko koja poslije 40 g. Međutim, neobično su nježne sa djecom. Iako poštuju i cijene domaćina, odaju mu formalno sve poštasti, nije rijedak slučaj da domaćin nekad protiv svoje volje provodi ono što žena hoće. Izgube li domaćina, vode domaćinstvo isto tako energično kao i muškarci. Tipičan primjer je Saja Puce iz Šipovca, a ima još takvih kao što je ona. Vrlo su otresite. Sa stranim osobama ne vole da razgovaraju. Ako koga poznaju u ophođenju su prirodne, odmjerene i duhovite.

Ni kod muškaraca, ni kod žena nema nekih vidljivih znakova uzbuđenja ako ih zadesi kakva nesreća neki gubitak u stoci, kad neko umre i sl. »K'smet« (sudbina) vele. »Kao da je grehota« — objašnjavali su mi. Vjerovatno je to pod uticajem religije. Trebalo je ubiti otpornost i borbeni duh. Općenito se smatra da nisu revolucionarni.²⁹⁾ To je došlo donekle do izražaja i za vrijeme II svjetskog rata. Iako su učinili znatne usluge NOP-u, malo ih je koji su se aktivno, s puškom u ruci porili protiv okupatora. Ali među njima nije bilo ni ustaša, ni pristalica drugih fašističkih organizacija. Ni od koga nisu primali pušku.

Smatrao sam da je potrebno da se osvrnem na karakterne crte Podveležaca. Sve što je dosada pisano o njima, pisano po pričanju drugih, koji su o njima davali svoja subjektivna mišljenja. Zbog toga ona i ne odgovaraju pravom stanju.

²⁹⁾ Prof. Hamdija Kapidžić mi je skrenuo pažnju da je u ustanku od 1882 g. učestvovao i Salko Pobrić iz Podveležja, kao jedan od vođa ustanka. Igrao je vrlo važnu ulogu u ustanku.

B) POSEBNI DIO

XVII. STALNA NASELJA U PODVELEŽJU

Sva su sela smještena na podnožju planine Veleži, na padinama otjeka koji dijeli površ Podveležje od gornjobanjdotske zaravni. Kokorina se razvila duž samog puta Mostar — Nevesinje, na podnožju Velike i Male Veleži. Opine i mahala G. Gnojnica, Kričanje, smještene su izolovano i odvojeno od ostalih sela u jednom dolu. Kokorina je jedina razvučena u pravcu Z-I, ostala sela se protežu, uglavnom, u pravcu od SZ-JI. Tri sela: Svinjarina, Banjdo i Kružanj, a djelomično i G. Gnojnice su naročitog tipa koji se razvio u vezi sa stočarskim načinom života. Naselja su varijanta kraškog nizmog tipa naselja. Ja sam ih nazvao »sela sa goncima«. Njihova naročito građa dolazi do izražaja i na specijalkama većeg razmjera.¹⁾

DOBRČ

Dobrč graniči na SZ sa Vrapčićima, Kuti Livačom, nadalje s Mostarom, Hopinama, G. Gnojnicama. Smješten je na zapadnim padinama Šipovca (1078 m) i Jasenka 854 m), u dolini Dobrčkog Potoka. Sa jugozapadu mu je Svetigora (874 m). Ima tip dolinskoga naselja. Kuće su mu na desnoj strani potoka poredane uglavnom od SZ prema JI. Kroz selo prolazi samo konjski put. Kuće su smještene između horizontala (790 m i 740). U SZ dijelu su više, dok se teren uglavnom spušta od JI-SZ. S lijeve strane potoka je gola Svetigora. Gole su i stijene Šipovca.

Kroz Dobrč protiče Dobrčki Potok. Zimi ima vode. U 1951 g. vode nije imao već u maju mjesecu. Izvire u samom selu, širok je 1 m, a ko-

¹⁾ Na spec. kartama 1:50.000 i 1:100.000 ima pogrešnih oznaka sela i mahala. Mahala označena sa Kličanje, zove se Kričanje. Selo G. Gnojnice označeno je na mjestu Dola, a to Svinjarskog. G. Gnojnice sastavljene su od jednog zaseoka Šipovca, dvije mahale Kričanje i Isića Dola. Mahala Svinjarine Patković zove se tačno Patkovići, a mahala označena sa Smajčić, zove se Smajkić. Džemat Kokorine Ušinović, zove se Mušinović, po porodici Mušinovića.

rito je mjestimično duboko nekoliko metara. Ljeti presuši potpuno. Mahala ne oskudijeva vodom. Ima 9 starih grčkih bunareva i 23 nova iskopana. (Vidi poglavlje o hidrografiji). Bunari su svi osim jednog otvoreni.

Današnje selo je novijeg datuma. Mislim, da je naselje mlade od svih ostalih. Zaključujem to po tome što u selu nema uopšte starinaca. Ono je naseljeno isključivo doseljenicima. Najbrojnije porodice su Marići i Čorići (Bašići), Puca i jedna porodica Đulimana. Ove dvije posljednje porodice doselile su nazad 60 do 70 godina.

U Dobrču su bile ljetne stočarske kolibe seljaka iz Vrapčića i ostalih sela iz kotline Bijelog Polja. I danas imaju svoj posjed i štale u selu Ivan Vlajić iz Vihovića, Momić iz Mostara, pored Krhana i Gosta. Marići ne znaju kad su se doselili iz Bijelog Polja. Znaju da ih je bilo svega dvije kuće, Osmana i Durana. Samo njih dvojica su imali svoje zemlje. Ostali Marići su bili kmetovi. U Dobrču su im bile ljetne kolibe. Jedni su se nastanili stalno dolje, drugi su se naselili u Podveležju. Njihovi potomci su današnji Marići. Bili su kmetovi Alajbegovića. Jedan od njih ih je prodao Gostama. Age su im bile Kapetanovići i Gavran-Kapetan-nović.

U selu je 1951 g. bilo 9 kuća Marića, 12 kuća Čorića, 3 kuće Puca i 1 kuća Đulimana. U 1951 g. je bilo 12 kuća ciglara, 6 krovara, 6 tahtara i 1 pločara.

U selu je otvorena škola po oslobođenju u 1951 g., prije toga nije je bilo. U 1935 g. bilo je u selu svega 9 pismenih, koji su naučili pisati u vojsci.

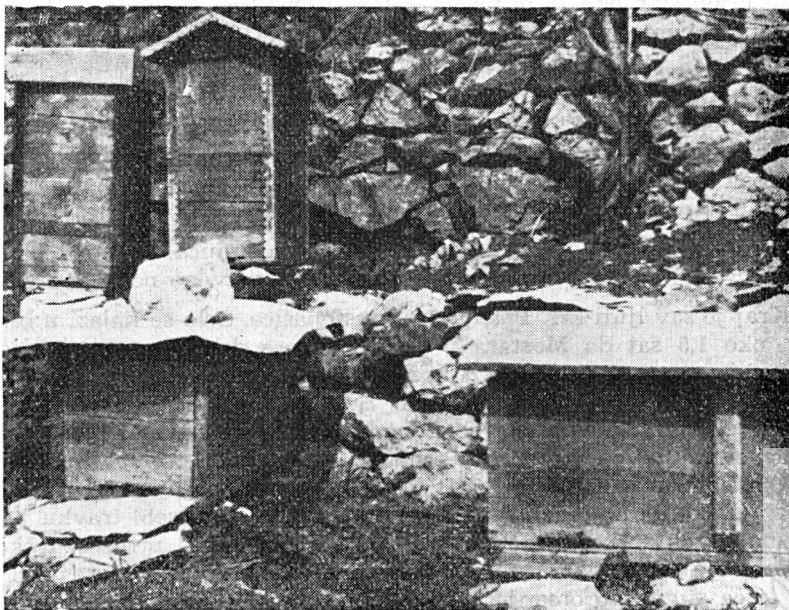
Selo je udaljeno oko 1 km od glavne ceste, koja je spajala Mostar sa forticama na Merdžan-Glavici i Svetigori. Pored sela, između Dobrča i Šipovca prolazi konjski put, koji veže glavnu cestu od Kričanja preko Brasine sa starom rimskom cestom koja je preko Porima vodila u Ziemlje i dalje u Župu.

U selu, kao i u cijelom Podveležju, nijedno domaćinstvo nema kola. Stanovnici su isključivo muslimani — nacionalno neopredijeljeni. Ima 27 domaćinstava sa 163 člana porodice.

Do u kome je smješten Dobrč vrlo je pitom, prava oaza u kršu Podveležja. Ziratna zemlja je duboka. Ona je nanos s okolnih brda. Pored toga, u selu je izbio lapor i laporasti krečnjak ispod Šipovca i Svetigore, tako da podzemna voda nije duboka. Zimi pišti voda iz zemlje sa svih strana, te poplavi njive. — Oru isključivo ralom. Od 18 kuća imalo je ralo samo njih 10, a svega dva jarma volova. Plug nema nijedno domaćinstvo, iako bi se zemlje mogla orati plugom. Iz prijašnjeg izlaganja se vidi da je površina obradive zemlje mala, parcele su male i razbacane. Pojedincu se ne isplati da nabavlja plug. Ta zaostalost je posljedica inokosnog privatnog gazdinstva. Problem zaprežne stoke u Dobrču ne bi postojao jer gotovo svaka kuća u Dobrču ima bar po jednog konja. Inokosni, siromašni seljaci pomažu se kako znaju. Kad jedan nema rala, ustupi mu drugi iz prijateljstva, ili mu sam odradi zemlju kasnije. Zadruga opšteg tipa postoji u Blagaju, daleko blizu 5 sati hoda.

U selu siju ječam, raž i ovas. Još u 1950 g. sijali su i kukuruz. To je jedino selo u Podveležju u kome se sijao kukuruz. Ne siju ga svake godine. Iza suše 1950 g., kad im je propao, nisu ga više sijali. U selu je za vrijeme AU saden i duhan. Poslije II svjetskog rata, saden je također, ali ga nijesu, osim Đulimana, obrađivali kako treba, pa im je oduzeta doz-

vola. U Dobrču ima relativno najviše voćaka, a i povrća ponešto siju. U selu sam našao po nekoliko stabala jabuka, krušaka, trešanja, oraha i duda. Voće im je slabo, šljive su bjelice, jabuke i kruške divljake ili slabe vrste. Orah malo koje godine rađa. Trešnje su novijeg datuma
Foto 69.

69) Pčelinjak Djulimana Selima 13-IV-1952 g. Dobrč

Za razliku od ostalih sela Podveležja, seljaci Dobrča većinom ostaju u selu i preko ljeta. Osim Marića Osmana, Durana i Ibri, koji gone na Blaca, Čorića (Bašića) Salke, Durana, Derve koji gone u Jagodnji Do, svi ostali ostaju u selu. Ispod kuće imaju izbe za stoku ili su im klanice i štale pored kuća. Imaju ih dosta i zbog toga nemaju potrebe da sa stokom noćivaju vani. Ovce daju kao pobravičarske onima koji odlaze u planinu, a krupnu stoku, prije i koze, ostavljaju oko kuća. Nekolicina ih ima jeseništa na Poljicu, gdje ima žive vode.

U selu nema nijedne zanatske radnje. Svega tri domaćina stoje ekonomski jače. Četvorica imaju preko 100 ovaca. Svi ostali su relativno slabog ekonomskog stanja. Broj stoke u ovom selu je relativno manji nego u drugim selima. Nemaju gornjih trava, a većina ni jeseništa. Dva domaćinstva uopšte nemaju stoke. Jedan od njih je Bešir Čorić.²⁾

O P I N E (HOPINE)

Kuće sela Opine su smještene u jednom dolu između Kule (612 m), Merdžan Glavice, Krunatice, Svetigore i Vučje Glavice. U istom dolu smještena je i mahala Kričanje na otstojanju od 200 do 300 m., — pripadaju

²⁾ Vidi Kanaet, cit. rasprava — sl. na strani 217.

administrativno G. Gnojnicama iako bi bilo prirodnije da je mahala Opina. Od Kričanja selo nije prirodno odvojeno.

U selu nema žive vode. Krozanj prolazi jarak Gostina (Švabinskog) Potoka. Voda njim teče samo kad je kiša. Polazi ispod Krunatice, pa kroz selo i nosi sobom proizvode denudacije i slaže ih u »Polje«. Između Stoca i Čelinke pravi slap oko 15 m visok i silazi u Obodinu (Švabinski Do.) Prirodnog ušća nema, gubi se u točilu D. Gnojnice. Ima karakter bujičkog potoka.

Na polju, koje potok nasipa, ispod kuća su njive. U njivama je vrlo malo zemlje, pune su kamenja. Nemoguće bi bilo očistiti ih od kamenja, jer svaka nova kiša ima za posljedicu nove nanose i novo nasipanje njiva. Njive ipak bacaju nekad šesto sjeme, objašnjava se to time, jer potok skupa sa rastresitim materijalom snosi i dubre.

U selu je do 1914 g. postojala meteorološka stanica. Odjeljak o klimi i zaključci koji su tamo izvedeni odnose se prvenstveno na klimu Opina.

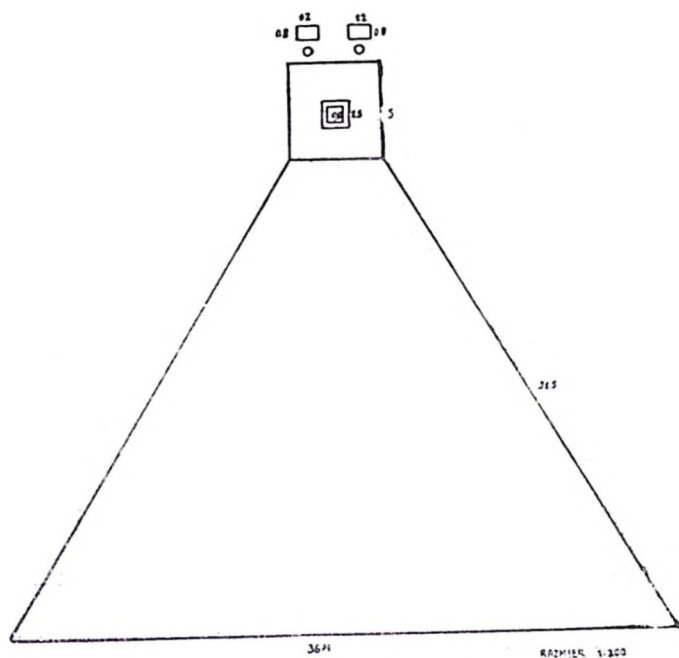
Kraj je sav ljuti krš. Pašnjaci su pustopašice. Selo se nalazi u blizini grada, oko 1,5 sat do Mostara i, goneći toware drva u grad, istrijebili su seljaci šumu do te mjere da danas na teritoriji Opina ne samo da nema privatne šume nego nema ni grma. Sva je šuma isječena, a korijen krasnom iskrčen. Za svoje potrebe idu po drva čak u Zavelež (Jarac Kuk). Pašnjaci su im na mjestu iskrčenih šuma. Ljeti, kad se prolazi tim krajem, njihovim potesima, dobiva se utisak da je na tim pašnjacima isključivo vrijesak (stoka ga ne jede). Ipak sitni zubi ovaca nađu sebi travku. Čitav kraj ima karakter kamenite pustinje. Ljeti, kad sunce pripeče, teško je tuda prolaziti. Vrućina je upravo nesnosna. Prijatno je kad se više nji, hovi kuća stigne do omanje borove šume, koja je zaštićena, u kojoj je zabranjena sječa. Služi kao jasan dokaz da bi se i pod takvim klimatskim uslovima mogla da u tom kraju odgoji šuma.

Selo je dobro snabdjeveno vodom, zahvaljujući naročitoj okolnosti. Sve glavice oko sela načičkane su ruinama napuštenih betonskih i kamenih fortica, koje su podizane za vrijeme AU. U Opinama je bio vojni lager sa barakama za smještaj vojske. Tako je u njima i uređena stanica za meteorološka opažanja. U svim forticama stanovala je posada. Nju je trebalo snabdijevati vodom. Podignute su velike čatrnje uz svaku forticu, a i u samom selu³⁾ dvije velike. One drže vodu i u njima je ima kroz cijelu godinu. Njima dolaze i seljaci iz drugih sela po vodu kad im nestane. Mnoge čatrnje su »zavaljene«, tako da se danas ne iskorišćavaju. Uzrok tome je taj što je AU gradila čatrnje na zimskim travama pojedinaca. Stoka bi preko ljeta popasla travu, dolazeći na vodu, a vlasnik pašnjaka nebi imao zimi trave. Čatrnje su građene prema vojnim potrebama, a nije se vodilo računa o tom momentu. — (Sk. 52). Čim je došlo do sloma AU, čatrnje su zavaljene.

Selo je, nema sumnje, jedno od najstarijih. Stanovnici sela su isključivo Goste. U otsjeku o porijeklu stanovništva naglašeno je da je to jedna od najstarijih porodica. Gromila nema, a nema ni srednjevjekovnih stećaka u selu, ni u bližoj okolici.

³⁾ Vidi tlocrt javne čatrnje u Hopinama.

U 1935 g. u selu je bilo 10 kuća Gosta, jedna porodica Masleše. On se »priženio« u Hopine. Danas u Opinama ima u svemu 16 domaćinstava sa 95 stanovnika.

Sk. 52 Tlocrt čatrnje u Opinama

Kuće su im isključivo kamene pločare. Ispod kuća imaju prostrane izbe za stoku. Za stoku imaju i barake u kojima je nekad boravila vojska za vrijeme AU. U selu ima samo jedan široki gonik. U tom pogledu naselje odstupa od sela s gonicima. Kuće su po strani dola, zbijene u luku iznad njiva u polju. Dvorišta nemaju, a ni okućnice. Oru ralom, iako bi mogao da se upotrijebi i plug. Siju ječam, raž, krompir, a luk i kupus u vrlo maloj mjeri. Državne čatrnje su im vrlo blizu kuća, udaljene od kuća svega oko 300 m. Stabala voćaka u selu i nema, osim nekoliko oraha, koje su vojnici zasadili. U selu sam vidio samo jednu šljivu.

Nisu bili kmetovi, a imali su svoje kmetove. I to je jedan od dokaza o davnom njihovom porijeklu. Nemaju srednjih trava, »zimlje« su im na padinama ostsjeke iznad Mostara. Jeseništa su im bila i kod kmetova. Stoka im je sitna, krave ne daju više od 2 l mlijeka dnevno. Stoci ne polažu. U selu nema ni zanatske ni trgovačke radnje. Ljetne mahale su im na Bjelašnici, uglavnom, u Raškom Dolu.

Škole nemaju u selu, djeca idu u školu u Dobrič (oko 45^m).

Kroz samu mahalalu vodi konjski put. Do dobre ceste ima oko 1 km, a do Mostara oko 10 km.

Svi stanovnici su muslimani, nacionalno neopredijeljeni. Pored stočarstva, koje im je glavno zanimanje, obrađuju nešto malo zemlje.

Kako imaju štalu a blizu su gradu, u jesen se mogu sresti često u gradu sa tovarima ovčjeg đubreta, koje prodaju u vrećama građanima i vinogradarima u okolici grada. Više od ostalih bavili su se i lovom.

Kao što sam spomenuo, oni su tamne puti, tamniji od ostalih Podveležaca. Imaju i drugih specifičnih crta, tako da ih je lako prepoznati između ostalih Podveležaca.

GORNJE GNOJNICE

Selo G. Gnojnice sastoji se iz jednog zaseoka Šipovca i dvije mahale (džemata) Kričanje i Isića Do. Kako zaseok, tako su i mahale potpuno odvojene jedno od drugoga. Nema nijedne kuće između njih, pa ni koliba koje bi ih povezivale. Selo je vlaškog tipa.

U Kričanjima su samo Krhani. U Isića Dolu su isključivo Isići, a u Šipovcu su dva džemata: Puca i Špaga.

Kričanje je u istom dolu gdje i Opine. Kuće su na strani iznad Polja, koje je nanos potoka što teče kroz Pribojnu. Jarak mu prolazi kroz selo. Kad su kiše, ima vode. Polazi od ceste iznad mahale. Najveći dio materijala koji snosi taloži u polju, a u Ošlje-Dolu pada s visine od oko 7 m. Silazi zatim u D. Gnojnice. Točilo D. Gnojnice je, uglavnom, djelo Opinskeškog Potoka i Kričanjskog Potoka (Osima). Čim kiša prestane, u njima nema vode, ostaje suh jarak.

Kao i Opine, Kričanje ne oskudijeva vođom. U selu ima pet velikih javnih čatrnja, koje je zidala vojna posada AU.

I u Kričanjima ima svega jedan gonik širok oko 2 m. Kuće su im inače odijeljene jedna od druge puteljcima.

U mahali stanuju isključivo Krhani. Bili su na glasu po svome bogatstvu i broju stoke koju su posjedovali. Selim Krhan ima čardak od kamena pokriven pločom (vidi sk 43). Kuća mu je namještena kao u gradu. Pod ciglom je svega jedna kuća. Pločara ima 6 i dvije plehare. Između Isića Dola i Kričanja je tzv. Duzelov Pod, njihov pašnjak. To je pustopašica, gotovo sam vrijesak, bez grmiča. Zapadno od Merdžan-Glavice prostire se Zanovijet, gdje su im zimske trave. Vegetacija je tu pod jakim uticajem mediterana. Sam naziv pašnjaka to potvrđuje. Šuma je iskrčena, svoje ucpšte nemaju. Idu po drva u Zavelež. Okućnica nemaju, voćnjaka također. Ima par oraha. Od povrća gaje jedino krompir i to vrlo malo. Bili su kmetovi, a imali su i svoje kmetove. Prof. Huso Brkić mi je pričao da mu je otac kazivao kako je u vrijeme pohoda Sulejman paša na Crnu Goru bio čitav tabor vojske sakriven u šumi, zvanoj »Tilovina«. Naziv joj kazuje kakav joj je bio sastav. Kad je Brkić bio gimnazijalac, dolazio je u »bilje« u tu šumu. U gradu su je zvali Goština šuma. Danas ni Goste ni Krhani nemaju šumu, osim spomenute borove šume, koja se održala jedino zato jer je pod nadzorom i zaštićena.

Isića Do. Kuće ove mahale smješteno su s desne strane Jelovčeva Potoka, koji dolazi od Kobiljaka. U dolini potoka, koja je odmah iza mahale pošumljena i mjestimično suhozidana pregrađena i pretvorena u livade i njive, nalaze se Ljeskovci, tri stara grčka bunara. Mahala je smještena u strani gole Merdžan-Glavice. Konjskom stazom je vezana za Kričanje i sa glavnom cestom koja ide Mostar. Njive se nalaze oko potoka. Sav teren oko mahale je goli krš. Nešto zemlje stanovnici I. Dola imaju i u Dobrču. Glavni posjed im je u planini u mahali »Pod Lovnicom«. Stanovnici su isključivo Isići, starinci. Nazad 70 g. bile su svega 3 kuće u

1951 g. bilo ih je 11 kuća. Imali su 5 kuća pod ciglom, 5 pločara i 1 krovvaru. Osim toga, imali su još 4 krovare za stoku i 5 tahtara.

Sade krompir, kupus i luk. Vele da su prije sadili i duhan. Okućnica, kao i gonika, nemaju. Osam porodica goni stoku u planinu, ostali imaju »prava«, ali ne gone stoku jer je nemaju. U grad gone na prodaju đubre. Prije su gonili i drva.

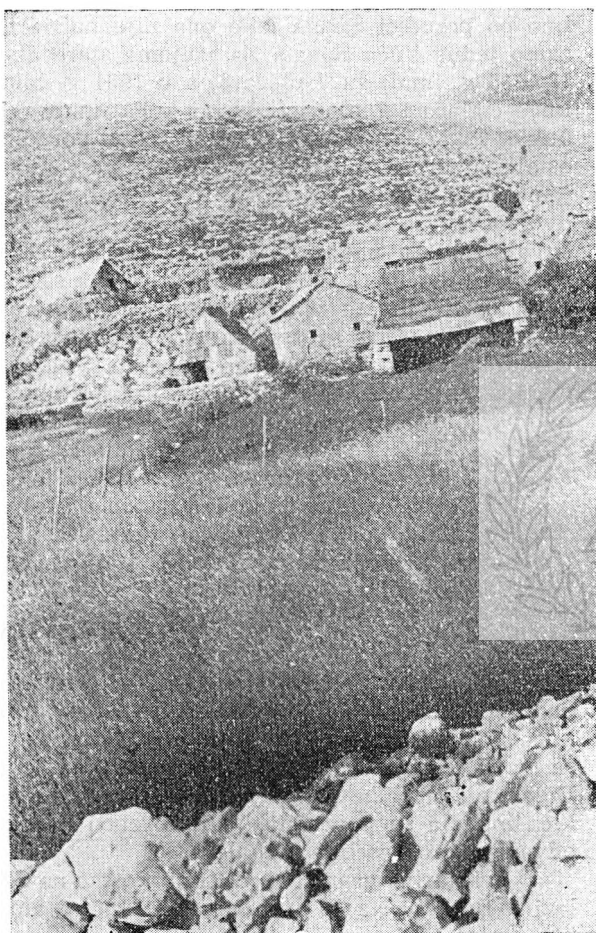
Škole nemaju u mahali. Imali su prije rata mekteb. Djeca im idu u školu u Dobrč (45^m). Zadruga im je u Blagaju.

Šipovac je zase-lak. J. Dedijer ga na-ziva selo. Administra-tivno nije nikad bio izdvojen kao zasebno selo. Naselje ima tip sela sa gonicima. Go-nici su široki 10 do 20 m. Podijeljeno je na dvije mahale, koje su smještene na podno-žju Šipovca i udaljene jedna od druge oko 300 m.

Mahala Puca. do-bila je ime po poro-dici Puca. U njoj je 1951 g. bilo 8 poro-dica. Prije rata u 1935 g. bila je pod pločom jedna kuća i jedna ple-hara, sve ostale bile su tahtare. Po oslobo-đenju u 1951 g. u ma-hali su tri ciglare, dvi-je pločare, dvije tah-tare i jedna plehara. Foto 70.

Prisojna strana Ši-povca je gola, ali u samoj mahali Puca ima obrađenih i ograđenih njiva. Glavne njive-oranice, livade i kosa-nice im se nalaze u dolini pomenutog Jelovčevog Potoka. Siju raž, ječam i zob. Voća nemaju. Od povrća sade krompir, kupus i luk.

Trojica Puca gone stoku u planinu, gdje imaju dobre zemlje i sta-nove, uopšte najbolje planinske kolibe u čitavoj Bjelašnici. Nekad su imali više stoke. Djed Ibri Huse imao je prije 55 g. preko 1000 ovaca. Ibri je u 1935 g. imao svega 50. Primaju u »pobravičluk« ovce Puca koji ne

70) Zaselak Šipovac 1937 god., selo G. Gnojnice

gone u planinu, a i drugih seljaka. Kuće su zbijene, nemaju gonika. Prvi su se doselili Meho i Alija iz Gnojnice. Porijeklom su iz Dračevica. Po njihovom pričanju prezime su dobili po nekom pucaru (drndaru), iz Dračevica. Većina Puca su slabog imovnog stanja.

U samoj mahali nemaju vode. Stoku poje na Kobiljacima, koji se nalaze u neposrednoj blizini. Na Radetinoj Gomili imaju tri bunara.

Prosječna okućnica velika je oko 0,5 dunuma a najveća i 1 dunum.

Škole nemaju, djeca im odlaze u školu u Dobrč (30^m).

Mahala Špaga. Oko 300 m istočnije je džemat Špaga. Džemat je dobio ime po porodici Špaga iako ona nije najstarija. »Prije Austrije« bila je samo jedna kuća Špaga. Za vrijeme stare Jugoslavije bilo ih je 4 kuće. U 1935 g. imali su 7 pločara, a u 1951 g. bilo ih je 8 kuća. Imali su tri kuće ciglare i 7 pločara. Ispod kuća imaju izbe. Pored njih ima 5 kuća Jukla. Prije 120 g. bila je samo jedna porodica Jukla. Imaju tri pločare, ostalo su krovare. Prava u planini imaju Jukle Selim i Ibro. Jedno vrijeme nisu gonili ljeti stoku u planinu, jer je nisu imali. Sad ponovno dvojica odlaze u Poljice (Porače). Svi su slabog materijalnog stanja. Ljeti čuvaju goveda Špaga, ili rade na nadnicu. U mahali se nalazi jedna porodica Puca. Ima ciglaru i pločaru. Špage su bili kmetovi Hadžiselimovića.

Ispod mahale Špaga prostire se prostrana površ iznad Bara koju zovu Udolje. Ona se prostire sve do Kleka, koji je dijeli od zaravni G. Banjdola. Iza same površi je Zapadna Velež, koja je obrasla gustom šumom, zvanom Vedre Njive, u kojoj preteže bukva. Hrsovac je u svom gornjem dijelu go. Brasina (čatrnja) i njena okolina je gola i krševita kao i Zapadna Velež u svom gornjem dijelu.⁴⁾

Oko kuće ima ograda sa goncima. Sije se ječam, raž i ovas.

U zaseoku nema škole. Djeca idu u školu U Dobrč (oko 30^m).

Svi stanovnici G. Gnojnice su muslimani, nacionalno neopredijeljeni. U selu ima 36 domaćinstava sa 280 stanovnika.

SVINJARINA

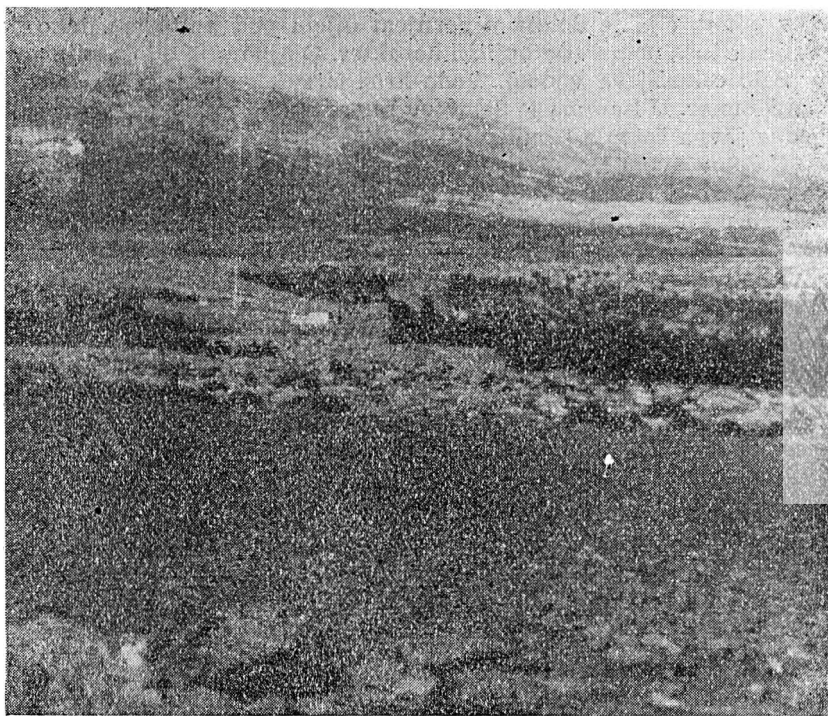
Svinjarina je centralno selo Podveležja. Selo je smješteno na padinama Kleka i Huma. Naselje ima tip sela sa goncima. Sve se kuće nalaze u jednom nizu iznad ograda. Odvojeno do sela nalazi se samo mahala Do u Jelovčevom Potoku, čija ga jaruga dijeli od Isića Dola, koji pripada G. Gnojnicama. Ostale dvije mahale: Patkovići i Smajkića mahala su povezane, jedna prelazi u drugu, tako da ih danas i ne odvajaju kao posebne mahale.

Svinjarina graniči sa G. Gnojnicama na SZ, a gotovo neposredno prelazi u Banjdo. Na JI graniči sa D. Gnojnicama. Od njih je dijeli greben iznad otsjeka.

Karakteristiku selu daju prostrana kućišta, ograđena suhozidinama, a odvojena goncima. Širina gonika u ovoj mahali je prosječno veća nego u drugim mahalama. Kreće se između 8 m i 100 m. Srednja širina im je

⁴⁾ Dedijer u svojoj Hercegovini navodi da nije obradio selo Šipovac. Međutim, na str. 242 spominje u Dobrču Špagiće, kojih tamo nikad nije bilo. Oni su iz Šipovca. Isto tako nisu Špage bratstvo Čorića (a ne Čurića) iz Dobrča, jer su Čorići Bašići, a Špage Obradovići. U Dobrču spominje da ima 7 kuća Puca, a bila ih je tada samo jedna. Iz mahale Šipovac nije spomenuta samo porodica Jukla.

20 m. Ulica, u pravom smislu riječi, selo i nema. — Postoji konjski putevi koji ga vežu na jednu stranu sa cestom Mostar—Nevesinje, a na drugu sa cestom u Kričanjima, koje vodi u Mostar. Pored toga, spojena je Svinjarina konjskim putem sa Dračevicama, D. Gnojnicama i kolskom cestom koja iz G. Gnojnica vodi do na Guberaču, a odatle vodi konjski put do u Svinjarinu. Iznad ograda je, kroz škripine, vrlo rđavim konjskim putem spojena sa Banjdom i nešto boljim sa Šipovcem i Dobrčem. Konjskim putem je vezana za Dubrave i G. Banjdo na gornjoj površi, a preko njih putem koji preko Brasine vodi u Zijeplje. Njezin centralni položaj na rarskrsnici puteva pridonio je da se jako brzo razvijala i stizala Kokorinu, koja je, zahvaljujući svojem položaju na glavnoj cesti ranije, bila najjače naselje.

71) *Svinjarska lokva, 9-VIII-1951 g.*

Ona je sa SI zaštićena odsjekom i grebenima Kleka i Huma od sjeveroistočnih i sjevernih vjetrova, a nalazi se na prisojnoj strani. Pored kućama su ograde, u kojima su livade, oranice, a ima i šume. Ispod ograda su obrađene oranice, zvane Dolovi, koje se nalaze u produženju Bara. Jedino se u Dolovima nađe na veće obrađene plohe zemljišta. Oranice su inače po pravilu male, jer se nalaze na dnu vrtača. Dolove zatvara sa JZ Dražnjača, Cerova Kosa i Stražnica, koja prelazi u Ravnice. Između njih i Dolova, niže Smajkića ograde, nalazi se Svinjarska lokva, koja presuši ljeti. Foto 71. Nad njom je krševita Gubinjača. Preko Dražnjače na J se

nalaze Gaji, kraški pašnjak. U dolini Svinjarskog i Jelovčevog Potoka ima sjenokosa, a na obojnoj strani potoka ima i šikare, pretežno drače. Sav teren između Svinjarine i Jelovčevog Potoka je pustopašica, osim Bara. U Barama su kosanice. One su djelimično uzorane, a po stranama je grmlje i šikarje. O sastavu šume, bilo je ranije govora. Na stranama ostsjeka ispod Kleka i Huma su srednje trave, uglavnom kraški pašnjaci. Otsjek su disecirala 2 bezimena potoka, čije su doline i strane obrasle grmljem i šikarama. I o njihovom sastavu bilo je ranije riječi. Dolina tih potoka veže Svinjarinu sa gornjim travama. gdje im se nalaze proljetišta i jeseništa sa gornjim kolibama.

Nema nijednog potoka koji imao stalno vode. Svinjarski Potok, koji polazi od Svinjarskih Bunareva ima čisto bujički karakter. Vode ima povremeno. Od Jelovčeva Potoka dijeli ga Ravno Brdo. Na Prasini se sastaje s Jelovčevim Potokom. — Mahala Jelovčev Do smještena je uz Jelovčev potok, čija je dolina u gornjem dijelu pod kulturom, tako da ni za vrijeme kiša nema više bujički karakter. O njemu je bilo ranije govora.

Selo oskudijeva vodom. Vode kroz čitavu godinu imaju samo Svinjarski Bunar. U Barama je Jelovčev bunar Vrbovica. U Jelovčevom Dolu je jedna javna čatrnja i bunar Blizumina.

U Jelovčevom Dolu stanuje 5 porodica Jelovaca, koji su starinci. Isto tako su starinci Macići. Njih je u 1951 god. bilo samo jedna porodica. Svi ostali, 15 porodica, iselili su u Grušču na Bjelašnici, u Konjičkom srezu. Osim njih, u Dolu se nalazi jedna porodica Marića i jedna porodica Puca.

Osam porodica ima 6 kuća ciglara, 5 pločara, a također 5 štala tahtara.

U ostalom dijelu Svinjarine najbrojnija je porodica Marića. Ima ih 17 kuća, od toga 9 porodica nose prezime Marići-Mrndići, a tri su porodice Marići-Faići. Po brojnosti iza njih je porodica Husnića, kojih ima 11 porodica, Oni su bratstvo Zlomušica iz Banjdola. Iza njih su Nožići, ima ih 7 porodica, a porijeklom su iz Mostara. Samo 2 porodice Nožića imaju pločare, a svi ostali krovare. Slabog su materijalnog stanja.

O broju ostalih porodica i njihovom porijeklu bilo je govora u poglavlju o porijeklu stanovništva.

U Svinjarini su svega dvije porodice starinaca: Jelovci i Macići. Obe porodice su u Dolu. Jelovaca ima 5 porodica, a samo jedna Macića.

Kmetovi nisu bili Marići-Mrndići, Buškaile, Trnovci, Ferizi i neki Jelovci.

U Svinjarini ima 72 domaćinstva. Imaju 7 kuća ciglara, 23 pločare, 20 krovara i 7 tahtara, pored štala koje su, uglavnom, krovare i tahtare.

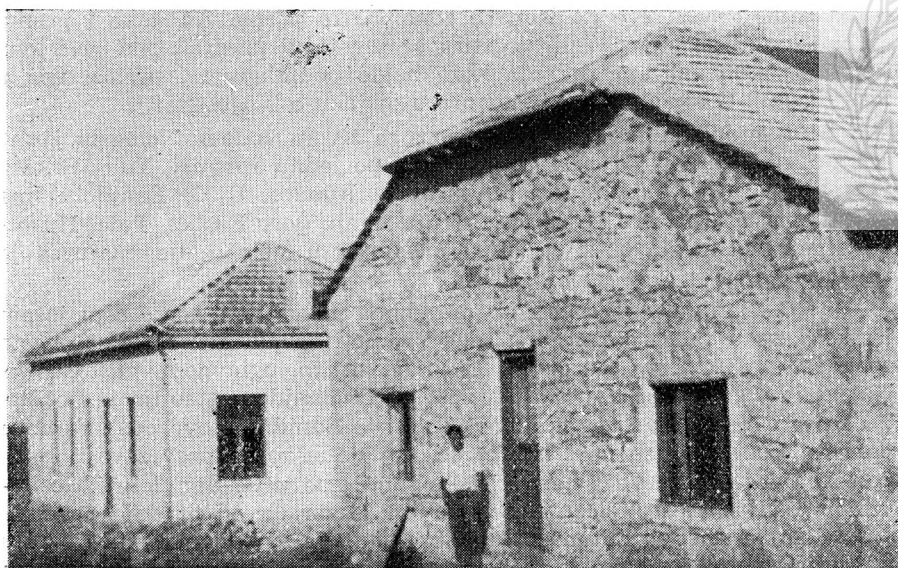
Kuće rijetko imaju dvorište. Češće su dvorišta pretvorena u torove. Uz zidove torova od suhozida, koji su visoki do 2 m, podižu se nastrešnice od dasaka ispod kojih se zbija stoka za vrijeme kiše. Stoku štiti takva natstrešnica samo djelomično od kiše.

Zemlju obrađuju ralom. Siju kao i u drugim selima ječam jarik i ozimu raž. Pored kupusa, luka i krompira u Svinjarini siju nešto spanaća. Kod Smajkića sam vidio i paradajz, ali vrlo slab. U Svinjarini ima nešto više voćaka. Njive su zbog slabe obrade male rodnosti, ječam baca 5 do 7 sjemeni, a raž isto. Livade daju 3,5 mtc sijena po hektaru. Oko kuća se nalaze kućišta. Njihova veličina je prosječno 0,5 ha, najveće kućište iznosi 8 dunuma, a najmanje 50 m². Kućišta su ograđena suhozidom, a između njih su gonici.

Stoku gone ljeti, uglavnom, na Bjelašnicu. Samo oni iz Jelovčeva Dola, gone je na Grušču. Dva Jelovca izlaze na Grušču, a jedan na Blaca. Jedan je u Radobolji. U Grušču gone također Puce, Marić i Macić iz Dola. Najdalje gone Mrndići, u Razrošlje, na granicu sarajevskog sreza. Stanovnici Dola, koji pripada Svinjarini, imaju svoja kućišta u Mokrom Dolu i u Udolju. Jeseništa su im u Udolju, i u Dubravama, gdje imaju svoje gornje kolibe, čatrnje i bunare.

Svinjarina je udaljena od glavnog puta 4 km, a od željezničke stanice 15 km. Za dalji razvitak Svinjarine, a i cijelog Podveležja, neophodno je potrebno da se ona spoji kolskim putem, na jednu stranu sa cestom koja dopire do Kričanja i veže je sa Mostarom, a s druge strane sa cestom Mostar-Nevesinje. To bi se moglo tim lakše što se jednim dijelom već počela izgradnja puta u pravcu Nevesinja, a teren je takav da ne bi bilo nekih većih objekata, mostova ili usjeka. To bi omogućilo življi saobraćaj sa Mostarom, Nevesinjem i Blagajem. Mogli bi seljaci tada nabavljati kola. U čitavom Podveležju, u njegovih sedam sela, nema nikakvih prevoznih sredstava pa ni najprimitivnijih, čak ni saonica. Ni njihove torarice nisu pokretne.

Svinjarina je bila sjedište opštine. Prvi put u istoriji dobilo je Podveležje svoju opštinu po oslobođenju. Sagrađena je nova opštinska zgrada i uz nju nova školska zgrada. To su dvije najveće zgrade u Podveležju. Škola radi od 1944 g. Podveležje je 1954 g. ušlo u sastav opštine Mostar.

72) Školska zgrada i zgrada opštine u Svinjarini 1952 g.

I u Svinjarini su stanovnici isključivo muslimani, nacionalno neopredijeljeni. U selu ima 72 domaćinstva sa 529 stanovnika. Kako po broju domaćinstava, tako i po broju stanovnika, dolazi Svinjarina na prvo mjesto u Podveležju. U njoj živi oko četvrtina svih Podveležaca.

BANJDO

Selo je starijeg datuma. U njem ima starinaca. Ono se neposredno veže za Svinjarinu. S jedne i s D. Kružujem s druge strane. Potpuno je istoga tipa kao i Svinjarina. Smješteno je na osojnoj strani, na podnožju Huma. Selo ima takode prostrane gonike. U Zlomušica je gonik širok između 150 i 200 m. Širina gonika je po pravilu u srazmjeru sa brojem stoke. Danas Zlomušice imaju najveći broj stoke u Podveležju. Inače su najširi gonici u Banjdolu 100 m, najmanji 8 m, a srednja širina gonika u Banjdolu je 20 m. Kućišta su veličine kao i u Svinjarini. U Banjdolu, međutim, pred ogradama nema oranica kao u Svinjarini. Šuma u kućištima i ogradama je bjelogorična, miješana, pretežno hrastova, sastava kao i u Svinjarini. Odmah pred selom su Grabovine obrasle rijetkim grmljem. Grabovine prelaze u Ravnice, u kojima je više grmlja, a ima i niske šume. Tu u Ravnicama su sa stokom u jesen i zimi. Otsjek iznad Banjdola je kraški pašnjak. Tu su im srednje trave. Gornje trave su im u Banjdolu na Goarnjobanjdotskoj Površi. Površ je daleko zelenija u gornjem dijelu nego oko stalnih naselja. Zbog veće visine, jako su ljeta sušna i bez kiše, nisu onako žarka, jer u vezi sa visinom opada i temperatura. Godina 1950 bila je poznata po svojoj suši. U G. Banjdolu je, međutim, prinos ječma bio veći od prosječnog. Pločasti krečnjak služio je za pokrivanje kuća pločara u Podveležju i Mostaru. Gore su i grčki bunar Vodice i Rosulja. U G. Banjdolu ima, pored kraških pašnjaka, i livada iznad same površi sve do šumske zone. Kako prema SZ, tako i prema JI ove karstificirane površi, prostiru se prostrani predjeli pod grmljem, koji se nakon zabrane držanja koza naglo podmlađuje i prelazi već u nisku šumu. O sastavu bilo je govora u otsjeku o biogeografiji.

U Banjdolu nema nijednog izvora sa živom vodom. Nema ni javne čatrnje, postoje samo 4 privatne čatrnje: po jednu Husnići, Tule, Brkani i Zlomušice. Po vodu idu na Svinjarske Bunare. U G. Banjdolu ima više privatnih čatrnja. Po jednu čatrnju imaju gore Fazlići, Tule, Husnići, Zlomušice i Jelovci. Ljeti idu i na snijeg u Velež, gdje imaju svoje sniježnice.

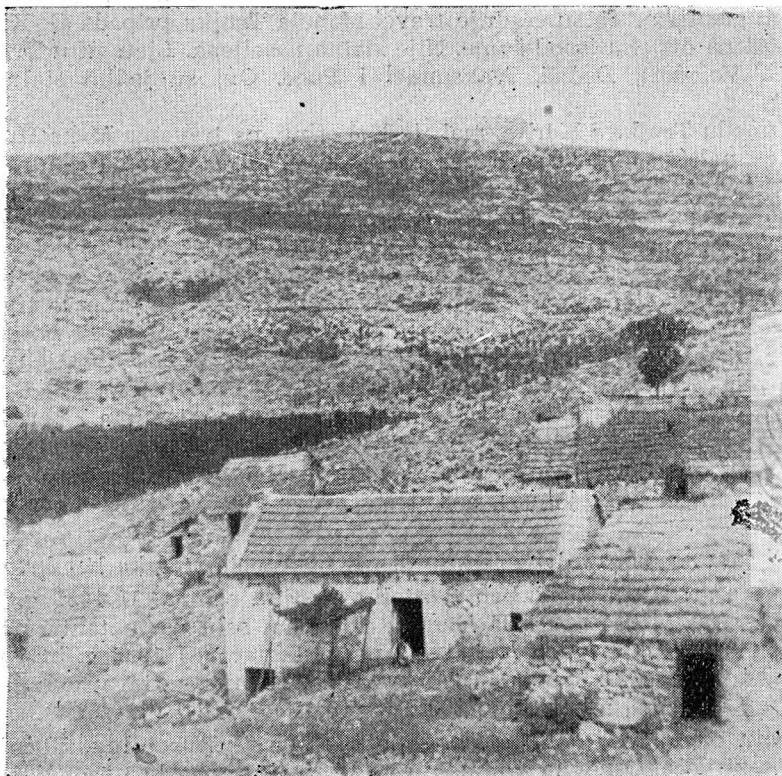
U D. Banjdolu su oranice u ogradama, nema ih mnogo. Siju ječam, jarik i ozimu raž, a od povrća sade krompir, kupus i luk. Siju i nešto spanaća. Imaju nešto sjenokosa. Pašnjaci su im, uglavnom, pustopašice. Najveći dio godine su van stalnih naselja. G. Banjdo postao im je ljetište. Tu su im i proljetne i jesenje trave. Ljeti je Banjdo gotovo pust. Samo u oonekoj kući nađe se neki muškarac, koji je sišao da posvršava poljske poslove. Voćnjaka i voća nema. Niske šume ima u G. Banjdolu i Grabovinama, a visoke u Veleži. Sporedna im je zarada od prodaje dubreta.

Selo je starijeg datuma. Velik broj gomila svjedoči o tome. U selu ima i starinaca. Svakako je jedna od najstarijih porodica Tula. Današ ih ima 10 domaćinstava. Stara je porodica Zlomušica, čija su bratstva Husnići i Fazlići. Brkani su ista porodica kao i oni u Svinjarini. Ima ih 7 porodica. Banjdo ima 31 domaćinstvo. Kuće su im pretežno pločare (16 domaćinstava), a 14 domaćinstava ima krovare (većina Tula, Jelovci, kojih ima 2 porodice i Fazlići, jedna porodica). Uz kuće imaju štale, koje se ni malo ne razlikuju od krovara. Ispod ograda ima konjski put, koji spaja selo sa Svinjarinom na jednu stranu, a na drugu stranu sa Kružnjem,

Kokorinom i cestom Mostar-Nevesinje. Selo nema školu. Djeca idu u školu u Svinjarinu. Stanovnici su svi muslimani, nacionalno neopredijeljeni. U selu ima 31 domaćinstvo i 201 stanovnik.

KRUŽANJ

Selo je podijeljeno na Donji Kružanj i Gornji Kružanj. Za razliku od Banjdola, G. Kružanj se veže neposredno na D. Kružanj tako da su prve kuće G. Kružnja u istoj visini kao i one D. Kružnja. Foto 73 G.

73) Kuće Husića na početku G. Kružnja

Kružanj se uz potok proteže preko Trnjka, sve do G. Banjdola Selo je smješteno na padinama Kičina, na rubu površi Podveležja. Površ siječe slojeve krečnjaka, koji su jako nagnuti, stoje gotovo na glavi. Kod Husića kuća nagib je 70°. Slojevi padaju prema SI.

Kuće su u selu poredane u luku oko okrugle karstificirane visoravni pune vrtača. Selo je tipa sela sa gonicima. Gonici su u Kružnju nešto uži. Širina im je između 6 m i 50 m. Prosječna širina je 12 m.

G. Kružanj počinje na kraju potoka, čija je dolina obrasla grmljem, mladom niskom šumom, ili pod livadama sa nešto oranice. Zbog toga G. Kružanjski Potok nema bujički karakter. Sam potok je povremen, ima

vode samo za vrijeme kiše. On razdvaja i dijeli G. Kružanj i G. Banjdo od Kokorine, a G. Banjdolsku Površ je podijelio na dva dijela. Kružanj graniči na SZ Banjdolom, a na JI sa Kokorinom. Na Gradini su kuće Marica. Ispred G. Kružnja se prostire visoravan, dio površi Podveležja, koju zovu Ovčište i Polje, te Kudrinjak. Prije rata su bile gole livade na kojima osim trave nije bilo ni grma. Sad su na tom mjestu prostrane ograde, ograđene suhozidom, sa kosanicama, a mjestimično i oranicama. U ogradama je niska šuma i grmlje, a oko njih hercegovački krški pašnjak. Rijetko grmlje nalazi se sve do ceste Mostar-Nevesinje. Sastav je isti kao i pred Banjdolom. Grmlje je sve gušće idući uz G. Banjdolski Potok i prelazi u nisku šumu. Strane Rioča, kao i Kičina su kraški pašnjaci sa rijetkim grmljem. To su srednje trave. Mahala Trnjka pripada G. Kružnju. Leži na otkliku ispod šume. Nije stalno naseljena. Ljeti su u Trnjku Memići, Voloderi, Dedići, Maksumići i Puce. Ovi su jedini stalno u Trnjku.

Između Trnjka i Korita, mahale Kokorine, na travama Mehe Husića Ibrukića, nalazi se bunar sa žicom žive vode, zvani Gostovac. Nije ureden, Drugog živog vrela nema u selu. U Kružnju je stari grčki bunar Srezevac, koji slabo drži vodu. U 1939 g. gradio je Centralni higijenski zavod u Beogradu jednu čatrnju, koja drži vodu i sada. U G. Kružnju je podignuta jedna lokva na Rosuljama. To su ujedno i jedine vode u selu.

Naselje je staro kao i Banjdo. Dokazuju to i velike gromile i velik broj starinačkih porodica. Starinci su Memići, 6 kuća. Stara su porodica Husići, 8 kuća, velika su porodica Dedić-Behe. Oni su doselili iz Grušče, koa kovači. Dedića ima tri grupe: Dedići—Behe, Dedići—Pločići i Dedići—Kavare. Svih Dedića ima 11 domaćinstava. Maksumića ima 7 porodica. Maksumići su i Crnomerovići. Ima ih 9 porodica. Voloderi su stranci u Podveležju. Ima ih 3 kuće. S njima su isto bratstvo Crnalići, sa 3 domaćinstva. Toljaga ima 4 kuće, a 2 domaćinstva Puca doselila su iz Dračevica.

U selu se nalaze dvije manje (3—4) nekropole stećaka bez krstova.

Kuće su istoga tipa, kao i ostalim donjim selima. U 1951 g. bilo je 11 ciglara, 14 pločara i 38 krovara. U ovom selu nema tahtara. Isto tako i u njihovim ljetnim mahalama nema tahtara. U 1935 g. bilo je 1 ciglara, 4 pločare, 12 krovara i 24 slamare. Okućnice su im u ogradama, najveće 7 dunuma, a najmanje 300 m², prosječna oko 1 dunum.

Siju ozimu raž, jari ječam, sade krompir, kupus i luk. Voćnjaka nema, a ni voća. Osnovno zanimanje im je stočarstvo, a kao sporedni prihodi su im od drveta i od đubreta, koje prodaju u Blagaju i u Mostaru.

Škole nema u selu. Djeca idu u školu u Kokorinu (oko 45^m). Selo ima džamiju sa četvorouglastim minaretom, — kao i ona u Svinjarini. Nema nikakvih drugih javnih zgrada, a zadruga je u Blagaju.

Selo je spojeno konjskim putevima, sa cestom Mostar-Nevesinje i sa Kokorinom na jednu stranu, a sa Banjdolom i ostalim selima na drugu stranu. Dolinom potoka vodi konjski put u Korita, G. Banjdo i dalje, koji se kod Brasine spaja sa putem za Zijemlje. Putevi su u lošem stanju. Gradi se kolski put, koji će spajati selo sa cestom Mostar-Nevesinje.

Ljetna mahala im je u Trnjku. U G. Kružnju nalazi se velika lokva Rosulja za napajanje stoke. Dabar dio stoke ostaje ljeti u G. Kružnju, naročito konji. Vode za stoku brzo nestaje, jer u selu esim Gostovca

nema bunara sa živom vodom, a on je jedva dovoljan za piće. Pored toga se nalazi na privatnim travama. Iz tih razloga vrlo rano odlaze na snijeg sa stokom ili je gone u Bišinu, odnosno u Blagaj, nekad svaki drugi dan. U G. Kružnju su sve kuće krovare. Čobani su u toraricama.

Selo ima 57 domaćinstava, sa 436 stanovnika. Svi su muslimani, nacionalno neopredijeljeni.

KOKORINA

Dok su sva sela Podveležja, više manje, u jednoj liniji i pravca SZ — JI, Kokorina se izdvojila od ostalih sela svojim položajem. Ona se prostire uglavnom u pravcu Z-I. Njezin položaj uslovio je put za Nevesinje. Očekivalo bi se da će se baš s obzirom na tu okolnost selo izdvojiti od ostalih sela u pozitivnom smislu. Međutim, iako je to po prostoru najveće selo, smješteno duž jedne saobraćajne arterije, ipak ono nije moglo da postane ni politički, ni kulturni centar Podveležja. Duž ceste kupovali su zemlje i naseljavali se mnogi seljaci izvan Podveležja, i to baš u Kokorini. Vrlo mali ih se broj zadržao. U 1935 g. zatekao sam mnoge porodice, koje Dedijer ne spominje, koje su se kasnije doselile, a kojih danas opet više nema. To su Čorluke, Šakote Dragoje, Krtalići, Pažin, Vidići, Kneževići, Savići, Mehremići, dakle većinom Srbi i Hrvati. Zadržali su se samo gostioničar Brkljača Jovo, Topić Pero, penzionisani cestar na Busku, Brstina Simo i dva Selmanića u Jarčistu. Svi su se ostali iselili ili se vratili u svoja sela. Gojko Savić iz Bačevića ima u Jarčistu dobru kuću pod ciglom i vlastitu čatrnju, a napustio je. Čorluke iz Kozica imaju također svoju čatrnju i ne dolaze u Podveležje.

Selo je razbijenog tipa. Kuće pojedinih porodica grupisane su izolovano i odvojeno jedne od drugih. Najviše ih je grupisano oko ceste i u mahali Jarčiste. Ostale su razbacane po prostranoj površi, koja se od Buska, na visini od 700 m diže prema I do padina Veleži, gdje dostiže visinu Gornjobanjdolske Površi, kojoj i pripada.

Gornjo-kružanjski Potok, Gradina i Rioč je dijele od Kružnja, a od ostalih sela mostarskog sreza i Blagaja dijeli ih uglavnom cesta Mostar-Nevesinje. Ona ih dijeli i od sela Nevesinjskog sreza Rabine i dr. Tek nekoliko kuća Podveležaca nalazi se s J strane pomenute ceste. Sama cesta se diže od Blagaja desnom stranom jarka, povremenog potoka Bišine, serpentinama do na Busak. Gostionica Brkljača je smještena na starom diluvijalnom točilu šuta, koji se može pratiti sve do na Busak. Na Busku je velika javna čatrnja. Iznad nje se nalaze konglomerati na visini od 658 m, analogni onima iz Dobrča. Od Okući, iznam Brkljačine ne gostionice, odvaja se konjski put za Kružanj i Banjdo. Cesta se zatim penje do na površ u Bišini. Sa nadmorskom visinom pojačava se biljni pokrivač. Strane do na Busak su uglavnom pustopašica, hercegovački krš. Odatle počinje rijetko grmlje, koga sa porastom visine postaje sve više. U Bišini se već javlja niska bjelogorična šuma, koja u dragi Bakračuš prelazi u visoku. Pred Paljevim Dolom, odvaja se konjski put koji preko Jarčista i Kokorine vodi u Kružanj i dalje spaja sva sela, a s druge strane preko mahala Korita, Trnjka, G. Kružnja i D. Banjdola vodi prema Brasini. Ovo je stari kiridžijski put, koji je vezan sa putem što preko Bijelog Polja i Porima izbija na Zijemlje, Bahtijeivicu, Glavatčevo, te dalje preko Visočice i

Bjelašnice u Sarajevo. Sa ove površi diže se niz glavica: Rioč (794 m), Gradina (867 m), Behramuša (812 m), zovu je i Bandijerna zbog trigonometrijske piramide, koja se na njoj nalazi.

Teren je sav kartificiran. Između relativno niskih glavica su dolovi puni vrtača, Površina stijena izbrazdana je dubokim škrapama, škripinama (kako ih zovu). Jedna od najvećih pravilno razvijenih vrtača je pomenuti Dobri do. Tako je sve do visine oko 1100 m, kad počinje uspon i gusta bukova šuma. Šuma koja se provlači sredinom Kokorine je niska i šikara. Teren oko Dobrog Dola je ljuti kras i pustopašica. To isto vrijedi i za strane pomenutih glavica. Idući G. Banjdolu, teren je pod šikarama i grmljem. Greben je u svom nižem dijelu dobro pošumljen. Što se tiče šume, može se reći, da je Kokorina u tom pogledu u najpovoljnijem položaju. Iako ima dosta pustopašice i hercegovačkog krša, ipak Kokorina nema izgled kamene pustinje, kao što ga imaju sela G. Gnojnica i Op'ne, te teren čitavog odsjeka iznad Vrapčića, Mostara, D. Gnojnica, Dračevica i Blagaja.

Površ je potpuno bezvodna. Relativno je ravna, slabo nagnuta. Time se objašnjava što nije disecirana. Osim Zubičnog Klanca, koji je jarak povremenog potoka i jarka povremenog potoka Bišine, nema većih jaraka, koji bi je disecirali. Zato je u Kokorini i hemijska korozija bila znatno jača. Vrtače su brojnije, ponekad velikih dimenzija. Nastale su djelimično kombinovanim djelovanjem hemijske erozije i mehaničkog rušenja podlokanih terena. U vrtačama su sjenkosi ili su dna vrtača obrađena. Okrajak je redovno na obojnoj strani obrastao grmljem.

Jedan od osnovnih problema Kokorine je nesumnjivo problem vode. U čitavom selu nema ni jedno živo vrelo. Površ je građena od pločastih, nagnutih slojeva krečnjaka, voda se gubi kroz pukotine ili slojeve. Verfen i gline nigdje ne izbijaju na površinu, te zbog toga nema ni vrela. U 1939 g. izgradio je Centralni higijenski zavod u Beogradu jednu čatrnju i jednu lokvu u Vrtlinama. Danas ne drži vodu. Bacač joj je razbio dno za vrijeme rata. Lokva za napajanje stoke slabo drži. Dvije javne čatrnje uz cestu Mostar-Nevesinje su opšte, služe se njima svi prolaznici. Izvori se nalaze visoko u Veleži u Sitniku i Mokrom Dolu i izvan teritorije u šumi B'šini kod Nevesinja. Stoku gone odmah s kraj proljeća na Bišinu ili na vrela oko Blagaja, svaki drugi dan ili je na gornjim travama ljeti poje na snijegu iz sniježnica. Teškoća je i za vodu za piće. Nema ni jednog starog grčkog bunara. Postoji nekoliko privatnih čatrnja, od kojih je većina u Jarčištu i ljetnim mahalama u Veleži. Privatne čatrnje ima 14 domaćinstava. Svi ostali nemaju čatrnje, a selo ima 71 domaćinstvo. Problem vode kako za ljude tako i za stoku je u Kokorini najaktuelniji, voda je najudaljenija.

I stanovi su im slabiji nego u ostalim selima. Kuće su pretežno krovare. U 1951 g. bilo je u selu 15 ciglara, 5 pločara, 5 tahtara, a ostalo su krovare. Dakle, od 71 domaćinstvo u suhozidama stanuje 61 porodica. Prije rata su u selu bile svega dvije ciglare i 5 pločara, ostalo su bile suhozide slamare. Karakteristično je da u Kokorini, gdje ima najviše šume i gdje svaki od njih ima svoje vlastite šume, ima malo tahtara. Razlog je taj što je slamara jeftinija. Njihova vlastita šuma je niska ili šikara. Visoka šuma je u Veleži i državna, pa je potrebnog plaćati takse za sječu građe. Za Crnalića sam već naveo da je izjavio da neće graditi

zidane kuće dok je on živ. Ima takvih koji su mišljenja kao i on relativno najviše baš u Kokorini. Oni najviše noćivaju oko stoke, jer nemaju klanica. U Rioču ima špilja Prosječenica. Tamo sklanjaju stoku za nevremena, a služi im i kao štala, naravno onima koji stanuju u blizini. Tu su sigurni od vuka. U ostalom dijelu Kokorine, uglavnom, noćivaju vani pod vedrim nebom ili u torarici. Neki prosto čučnu uz stijenu, umotaju se gunjem pelenošem i prebace ga preko glave i tako provode noć čuvajući stoku.

I zemlju slabije obrađuju nego u ostalim selima. To se vidi i po broju rala. Siju isto što i ostali Podvelešci. Voća nemaju. Nekad su gajili duhan, sad ne.

U selu je otvorena u privatnoj zgradi, u bivšem Tanovića hanu na glavnoj cesti, škola. Postoji i jedna gostionica, jedna u Podveležju, podignuta ne zbog njih nego zbog putnika. Podvelešci ne piju alkohol, osim par izuzetaka.

I u Kokorini prodaju drvo i dubre. Dobar dio njih radi i na nadnicu. Ima ih vrlo siromašnih. Na Bakračuši se nalazi zadružna prodavnica, u blizini bivše žandarske stanice, koja je uništena za vrijeme rata. Njome se služe, iako nije na teritoriji Kokorine.

Kokorina mora da je vrlo rano bila naseljena. To dokazuju mnogobrojne grobnice, kojih ima čitavi nizovi u Jarčištu. Tu se nalazi i velika srednjovjekovna nekropola sa stećcima. U selu ima i starinaca. Volodera ima 3 kuće. Starinci su i Pobrići. Oni su, ustvari, Voloderi. Pobrića ima 14 kuća. Džafići, kojih ima 7 kuća, su kao i Crnalići, kojih ima 3 kuće, također Voloderi. Prema tome Volodera i srodnih bratstava ima 27 kuća od 71 domaćinstava. Isto tako su brojne porodice Husića, dakle, Milišća. Potomcima Milišća pripada u Kokorini 20 kuća. Nameti koji su također Milišići, otselili su iz Kokorne. I danas postoji u Kokorni i Kružnju Nametova ograda. Na te dvije porodice otpada dakle, preko 70 % svih domaćinstava. Ostalo su stariji i noviji doseljenici. Doda li se tim dvjema porodicama još porodica Marića sa 10 domaćinstava, Marića-Mrندdžića 3 domaćinstva, onda preko 85 % kuća pripada tim porodicama. Podveleščima se još smatraju: Kukrice Omer, koji je došao iz Vranjevića, dvije kuće Šuta, porijeklom iz Hrušta i 4 domaćinstva Zuhrića, koje su došli iz Oplićića. O tome je bilo govora. Ostali, koji su spomenuti u otsjeku o porijeklu Podveležaca, bili su otselili ili dolaze samo na ljetišta u Velež.

Mahala Jarčište, je ustvari ljetišta za mnoge porodice iz Kokorine. Tu su i stalne kuće. U Jarčište dolaze ljeti 3 Marića od Tanovića hana, Hodžić sa Buska. Jarak Pero dolazi kao pobravičar u Brstina. Kukrica Omer ostaje u Jarčištu, jer nema pravo ni u jednoj planini. Mnogo njih, uopšte, ostaje u Kokorini. U mahali Korita su samo ljetne kolibe Kokorine. Tu nije stalno naselje. Tu su gornje i najgornje trave. U mahali Šipovici stanuje 5 porodica Pobrića u mahali Seline blizu Gradine su 3 porodice Pobrića. Da ima vode u Kokorini, sa stokom više bi ih ostajalo u selu. Većina ipak odlazi ljeti u planinu ili u Velež, u spomenute mahale. Interesantno je u Kokorini, da Marići iz Jarčišta zimuju na Gradini nad Kružnjem, jer tamo imaju ne samo kolibe nego i zidane ciglare sa čatrnjama.

Uslovi za život u Kokorini, zbog velike oskudice u vodi, su vrlo teški. Iz tog razloga malo je doseljenika koji su se cdržali. Mnogi od tih

doseljenika, koji su ostali, žive kao i Podvelešci, prilagođavaju se njihovom načinu života. Brstina je jedini imao pored kuće mljekar od drveta, poslije rata ga nisam našao. Bila je to jedina zgrada u Podveležju odvojena od kuće za preradu mlijeka. Sad ni nje nema. U stalnim naseljima, uopšte u svim selima, nema posebnih zgrada za preradu mlijeka. Nema ni ostalih sporednih zgrada, — sve što seljak ima, u kući je, a sve to može natovariti na konje i prenijeti u planinu i na gornje trave.

U selu ima 71 domaćinstvo sa 467 stanovnika, muslimani su nacionalno neopredijeljeni, doseljenici su Srbi ili Hrvati.

ZAKLJUČAK

Kao u Podveležju žive u sličnim, ako ne u istim prilikama, stanovnici sela Rabine, Žulja, Kamene, Vranjevića, Hodova, Goranaca, Bogodola, Gracke i mnogih drugih u srezovima Mostar, Nevesinje, Stolac, Čapljina i Ljubuški. Sve su to sela u humnini na zaravnima iznad ostsjeka na kojima vegetacioni period trava, zbog mediteranskih uticaja ne prestaje, gdje su ljeta žarka i sušna, a zbog poroznosti kretacejskih i eocenskih krečnjaka nema na zaravnima vode ni zemlje za obrađivanje. Stanovnici tih sela su prisiljeni da se sa stokom za travom kreću iz oblasti mediteranskih uticaja do na visoke planine. Problemi Podveležja i Podveležaca su ujedno i problemi tih sela.

Potrebno je, na kraju, iznijeti te probleme i izvući izvjesne zaključke.

Podveležje i Podvelešci predstavljaju jednu prilično izolovanu geografsku sredinu i etničku grupaciju koja nema karakter posebnog »plemena muslimana«, ali ima izvjesnih specifičnih orta koje su u vezi sa prirodno-geografskim i društveno-političkim osobinama.

Sve do kraja prvog svjetskog rata Podvelešci su bili gotovo potpuno izolovani od ostalog svijeta, od prodiranja civilizacije i dodira s njom. Probijanje željeznice Sarajevo-Mostar-Metković i Dubrovnik, cesta: Mostar-Nevesinje, Gacko, Mostar-Široki Brijeg i dalje u Dalmaciju, te ceste Mostar-Livno krajem XIX vijeka uništila je jedno od glavnih vrela njihovog prihoda. Oni su prvenstveno bili kiridžije. Na svojim čuvenim brdskim konjima prenosili su trgovačkim starim putevima robu. Probijanje tih cesta i željeznica dovodi do opadanja prihoda, a tim do opadanja broja ne samo konja nego i ostale stoke, dolazi do njihovog osiromašenja, do proletarizacije, jer im je sav njihov »mal« u stoci. Zbog proletarizacije, broj stoke naglo opada. Njihov nijemi protest protiv izgradnje puteva, koga oni vjerovatno nisu ni svjesni, očituje se u tome da, i pored toga što kroz Kokorinu prolazi cesta Mostar-Nevesinje, (rađena 1904—1905) a za vrijeme Austrije vezane su kolskim putem na drugoj strani Opine sa Mostarom, nema do danas u čitavom Podveležju nijednih kola. I danas svu robu za svoje potrebe dogone na konjima, a zadržali su se i rudimenti kirajdžiskog posla. Tome se, krajem prvog svjetskog rata djelimičnim rješenjem agrarnog pitanja, pridružuju poteškoće u vezi sa prelazom iz naturalne u robno novčanu privredu. Zbog specifičnih uslova, naturalna privreda se dotad zadržala u Podveležju. Svi ti faktori, uz mačehinski odnos prema njima od strane vlasti stare Jugoslavije, nizak stepen kulture, nemogućnost emigracije zbog nepismenosti, dovode do cijepanja starih pa-

trijarhalnih zadruga, do sitnjenja i onako malog posjeda ziratnog zemljišta priraštajem a što je još važnije do naglog smanjenja broja stoke. Osiro-
mašenje Podveležaca širilo se iz dana u dan i dovelo do toga da je nepo-
sredno pred rat oko 30% Podveležaca kuvalo čorbu od prebijenog kuku-
ruza, koja im je uz mlijeko i hurdu bila glavna hrana. (Vidi dnevnih
ishrane). Prodavani su proizvodi stočarstva i sama stoka. Seljak je padao
u dug, zaduživao se u bankama i kod trgovca u gradu »na zeleno«. Sve
je to dovelo do stanja kakvo sam djelomično opisao u svom prethodnom
saopštenju Podveležje i Podvelešci. To stanje izgledalo je ovako: kamenih
suhozida preko 60%, torarica iz XVI vijeka, noćivanje vani uz stoku, bu-
nari iz srednjeg vijeka, tzv »grčki bunarevi«, otvoreni sa vodom indeksa
coli preko deset hiljada, smrtnost od dizenterije od preko 33%, pojenje
stoke svaki drugi dan, na snijegu ili na sniježnicama, veoma teške higi-
jenske prilike (vašljivost, »cigani« bolest), smrtnost do 20 godine od 21%,
smrtnost dojenčadi 15%, Tbc, rađanje djece u grmlju ili na putu za pla-
ninu, gotovo 100% nepismenost muškaraca i žena, naselja bez škole bez
čitaonice ili ma kakve ustanove sem mekteba, bijedna ishrana (vidi dnev-
nik iz 1937 g.) itd, itd. Sve je to imalo uticaja i na njihova shvatanja, na-
ziranja, običaje i cjelokupni njihov psihički život. Prezreni i odbačeni od
svih, pa i od muslimana iz grada, jer im se žene nisu krile pa ih nisu
smatrali pravim muslimanima, povukli su se u se i postali nepovjerljivi,
izolovali su se potpuno. Nije čudo da se o njima formiralo mišljenje kakvo
je iznio J. Popović, a koje sam citirao na početku otsjeka o prosvjetnim
problemima. Specifični fizičko-geografski faktori prvenstveno geografski
kao položaj, reljef, hidrografija, klima, petrografski sastav usloveli su
njihova ljetna kretanja u planine,¹⁾ omogućili im da drže broj stoke kojoj
se polaže samo izuzetno na jeseništima, po nekad i zimi. Stoka nalazi sebi
hranu na pašnjacima koji se protežu iz oblasti mediteranskih uticaja nad
padinama više Bjelopoljske, Mostarske Kotline te Bišća do u alpske regione
iznad šumske zone u Veleži ili na planinama Visočici, Bjelašnici, Grušci
i Lovnici. Trava se iskorišćuje do maksimuma. Zimi kad je u Podveležju
snijeg, zbog mediteranskih uticaja, pomenuti otsjeci ispod sela su bez
snijega, vegetacija ne prestaje, stoka pase na »najdonjim« travama, zatim
se postepeno vraća na »donje« trave do blagovijesti, kad prelazi postepeno
sa povlačenjem snijega na »srednje« trave sve do »gornjih« trava, spušta
se do Đurdevdana u selo, a zatim prelazi na »gornje« trave, otkud polazi
na planinu ili u »najgornje« trave iznad šumske zone. U jesen se stoka
vraća na jeseništa ili u sela odnosno u »najgornje« ili »gornje« trave, ako
je sušna godina a jesen blaga, i tu ostaje do snijega. Stalno za travom
kreće stoka, a za njom i čobani, prije i sva kućna čeljad. Otud im je namje-
štaj u kućama i ljetnim mahalama, gdje se nalaze od početka juna do
početka oktobra, sasvim jednostavan, sveden na najnužnije, ograničen
samo na predmete neophodno potrebne za preradu mlijeka posudje i poste-
ljinu. Taj stalni pokret, njihov polunomadski život, posljedica je kretanja
za travom i vodom. S tim u vezi postavlja se niz pitanja: 1) da li je takav
način stočarenja rentabilan ili ne, — ako nije, može li se učiniti renta-
bilnijim i kako; 2) da li bi bilo za Podvelešce korisnije preseliti ih, zapo-

¹⁾ Pojam planina potpuno je identičan sa pojmom koji A. Melik upo-
trebljava u svom djelu Planine v Juliskih Alpah. Vidi A. Melik, Planine v
Juliskih Alpah, izdanje Sl. ak. zn. in umj., Ljubljana 1950 g., str. 104.

sliti ih u industriji, a pašarenje na planinama, broj stoke u selima i nižim predjelima regulisati tako da se s ekstenzivnog prede na intenzivno stočarenje ili onemogućiti odlazak stoci iz humnina i rudina, dakle iz mediteranskih oblasti, u visoke planine na vodomeđi Jadrana i Crnog Mora; 3) da li je korisnije smanjiti broj stoke, a omogućiti joj bolju ishranu i time veći prinos ili je moguće povećati broj stoke, a ujedno i veći pojedinačni prinos i kako; 4) ako je korisno održati etapni način pašarenja, koje bi mjere bilo potrebno preduzeti da se olakša život Podveležaca i ostalih stočara.

To su osnovna pitanja i problemi. Ima i niz drugih i manjih koje bi takođe trebalo rješavati, a koji se mogu rješavati naporima samih Podveležaca i njihove lokalne narodne vlasti. To dolaze u obzir, uglavnom, iznalaženje sporednih izvora prihoda onih koji su stalno u selu i Podveležaca koji odlaze u planinu, za vrijeme onih osam mjeseci koje provode, uglavnom, u svojim selima ili gornjim kolibama, nadalje regulisanje pašarenja u selu, način proizvodnje i prerade mlječnih proizvoda itd.

Na osnovu opažanja koje sam iznio mislim da je jasno da ekstenzivan način stočarenja kakav je danas i kakav je opisan nije rentabilan. Prihodi u mlijeku, vuni, i dr. su upravo neznatni. Prihodi od ostalih grana poljoprivrede su, ne samo u Podveležju nego i u svim pomenutim selima, toliko mali da ih ne treba ni uzimati u obzir.

Samo je konjima posvećena naročita pažnja. Oni nisu u velikom teretu, jer se ne iskorišćavaju za vuču, a ni za kakav veći teret. Nešto malo ih iskorišćavaju za oranje i izvjestan broj dana u godini za put u planine i natrag, ili za prenos drva, đubriva i žita u grad ili u sela. Oni su neobično dobri, jaki i izdržljivi i vazda su bili vrlo cijenjeni. Ostala stoka, krupna i sitna, slaba je, takoreći zakrčljala. Krava daje jedva dva litra mlijeka dnevno, a ovca oko 4,5 kg sira godišnje a manje od 1 kg masla, a teži prosječno 15 kg. Stoci se po pravilu ne polaže, pa ni kravama. Ona živi od paše, pa i zimi, zahvaljujući okolnosti da se vegetacioni period ne prekida. Za neke mahale u planini vele da su »lojali«. To su Blaca, Zelene Njive u Bjelašnici, Srede i Police u Višočici. Ako pogledamo koje su to mahale, vidjećemo da su to one gdje je voda za napajanje stoke u samoj mahali. Slabe su one mahale gdje stoka ide pašom na vodu »od sabaha do akšama«, gdje stoka satima ide do vode, troši, prvo, energiju pri kretanju, pije jednom dnevno vodu, gubi je znojenjem putem do vode i natrag, i daje malo mlijeka, — drugo, što pri tom svakodnevnom kretanju na velika otstojanja stoka tare travu, papkom je utire, raskopava korijenje trave, zagadi je, pa je poslije ni sama neće da pase. Stoka se u takvim mahalama ne može »pripuštati«, (pregoniti) tj. postepeno puštati na pojedine potese za koje bi se vrijeme na ostalim potesima trava obnavljala. U Švajcarskoj i uopšte u Alpama primjenjuje se sistem rotacije. Na pojedinim potesima stoka ne pase određeno vrijeme. Nakon određenog vremena vrši se izmjena. Stoka ne pase na potesima na kojima je pasla ranije da bi se trava obnovila. Takav način, koji se smatra najrentabilnijim, našao sam u Podveležju u srednjim travama. Na moje pitanje zašto taj način ne primjenjuju i u planinama, odgovorili su mi, »imamo više trave«. Primjenjuju ga, dakle, u vrijeme kad je najmanje trave. Taj način zovu »pripuštanje«. Čoban u tom slučaju ide pred ovcima a ne za njima dok su u Alpama potesi, po pravilu, ograđeni. To se može

tamo gdje je voda za pojenje stoke blizu. U tom slučaju pojedini pode-sniji, niži i ravniji potesi bi se mogli i izdvojiti i ostaviti za kosidbu, dok bi se stoka mogla napasati na krševitim potesima, teže pristupačnim, kamenitim, potesima koji nisu podesni za kosidbu. Stoka bi se mogla na rezervisane potese pustiti tek pošto se pokosi trava. Takav je slučaj u mahali pod Lovnicom i na Radobolju. U tim mahalama već ostaju djelimično neki Podvelešci sa krupnom stokom preko zime u Čuhovićima. Ostaju u mahalama ili u selu na planini jer je prenos sijena nerentabilan. Jeseništa imaju mnoge mahale, u njima se kosi trava, a potom pušta sitna stoka, ali se sijeno ne snosi u Podveležje jer je to nemoguće zbog rdavih puteva i daljine Podveležja, nego se ono troši za polaganje krupnoj stoci ujesen dok je stoka još u mahali ili na jaseništu. Troše ga i za hranu konjima na čestim putovanjima u Podveležje i natrag u toku ljeta. Prinos mljeka u ovakvim mahalama je veći.

Iz toga proizlazi da bi se u planini mogao povećati prinos mesa i mlječnih proizvoda uređivanjem voda, napajališta za stoku u mahalama, i kontrolom, regulisanjem puštanja stoke na pojedine potese.

Pored regulisanja pripuštanja stoke na pojedine potese, bilo bi potrebno regulisati i pitanje odlaska stoke u planinu i njenog povratka. Navo sam ranije da su prije stočarski putevi bili široki 12 m. Pored toga stoka se zadržavala na padalištima po nekoliko dana, pa se čak na padalištima i sirilo. To je i pravilno. Stoka danas prevlađuje put iz Podveležja nad Mostarom preko Nevesinjskog Polja ili Zijemalja Župe, na Visočicu ili Bjelašnicu, neki do u sarajevski srez, u svega tri dana. Stoka na tako dalekom putu, bez pravilne ishrane, slabi. Kad je ostajala na padalištima po nekoliko dana, stoka se odmarala i nije slabila kao danas. Takav način izгона stoke praktikuje se danas u Alpama u Sloveniji, u Austriji i Francuskoj. Tamo se praktikuje i drugi način odlaska u planinu. U Francuskoj stoku prebacuju iz predjela u primorju željeznicom u Alpe. »De nos jours les carraires, grignotées par la charrue des propriétaires riverains, ont été désertées pour la route, à laquelle le chemin de fer dispute à son tour sa clientèle de moutons, surtout à l'aller.«²⁾ Tamo postoje inverzna kretanja kao kod nas u Bosni zimi iz Zmijanja i drugih sela iz okolice Banje Luke, Mrkonjić-Grada u sela u Posavini dok ne padne snijeg. »Moins connue et d'ailleurs aujourd'hui plus rare est la transhumance inverse. Il arrive cependant que des propriétaires des Alpes expédient leurs bêtes par voie ferrée dans la Crau ou dans la Camargue pour y passer la mauvaise saison: restes sporadiques de migrations beaucoup plus étendues, dont étaient spécialistes, au Moyen Age, les troupeaux de moutons des monastères dauphinois.«³⁾ I u tom slučaju se stoka prebacuje željeznicom.

Time sam ujedno iznio i svoj odgovor na drugo pitanje. Treba dodati još ovo. Seljaci iz podnožja Veleži, Vrapčića, D. Gnojnice, Blagaja i drugih stoje na stanovištu da Podvelešce treba raseliti. Njihov je argumenat da u Podveležju nema uslova za život, da bi bilo u njihovom interesu da se uposle u industriji i sl. Takav, je, uostalom, stav svih seljaka iz sela ispod planine. Pozadina je druga. Po srijedi je težnja da u neposrednoj blizini imaju planinu na kojoj bi pasli svoju stoku. Kako u Veleži tako i u selima

²⁾ Vidi R. Capot—Rey, Géographie de la circulation sur les continents na str. 52.

³⁾ Ibid. str. 52.

ispod ostalih planina nema mjesta za veliki broj stoke. Broj bi morao biti ograničen. Seljaci tih sela okupirani su više poslom oko obrade zemlje i ne bi se mogli baviti stokom. Sela na podnožju planina Visočice i Bjelašnice stalno su u sporu sa Podvelešcima i ostalim stočarima »humljacima«. Takav je uopšte i drugde odnos seljaka iz dolina i onih na planinama. Na stoje da im onemoguće opstanak na planinama. Uzurpirali su zemljišta oko stočarskih puteva i sveli im širinu puta na minimum, ne dozvoljavaju im duži boravak na padalištima, ne dozvoljavaju im da, nakon što se digne rod sa zemljišta (požanje žito, pokosi trava), napasuju stoku na tom zemljištu kao što je to staro uobičajeno pravo u stočarskim krajevima itd. Razlog leži u težnji da bi oni u tom slučaju imali gore u planinama »čaire« i snabdijevali se sijenom preko zime. Mnogi stručnjaci, poljoprivrednici, šumari i ekonomisti se slažu s tim shvatanjem svaki iz drugih razloga. Argumenti su im ovi: Šumari su protiv držanja većeg broja stoke u planinama zato što šuma ima u gornjem toku Neretve i drugih rijeka čisto zaštitni karakter, sprečava bujice. Sem toga veća količina padavina u tim planinama pogodna je za razvoj šume. Dolina gornjeg dijela Neretve je uska, nema ziratne zemlje, oranice, livada i kosanica u tolikoj mjeri da bi seljaci u podnožju tih planina mogli prehraniti zimi veći broj stoke. Iz tog razloga upućeni su na sječu »grma«, što šteti šumi. — Po mišljenju ekonomista i poljoprivrednih stručnjaka stoka je sitna, daje slab prinos u mesu, mlijeku i vuni zbog ekstenzivnog načina stočarenja, zbog toga što se stoci zimi slabo polaže jer nema stočne hrane. Manji broj stoke, hranjen preko zime, daje veći prinos i pored manjeg broja. Treba, dakle, smanjiti broj stoke selima na podnožju tih planina, planine meliorisati i pretvoriti u kosanice koje bi davale sijeno za prehranu stoke u nižim selima zimi. Pogrešno bi bilo da se to primjenjuje linearno. U planinama je veći dio terena takav da nije podesan za kosanice. Ti bi tereni ostali privredno neiskorišćeni. To su svi strmi, kameniti i krševiti dijelovi planina. Pored toga se oštro postavlja pitanje rentabilnosti prenosa sijena sa planina. Kolskih puteva nema. Konj i čovjek trebalo bi da izgube dva dana (u najmanju ruku po jednu dnevnicu) za prenos jednog tovara sijena sa planine u selo. Da li je to rentabilno? Pored toga, nisu sva sela koja gone stoku u planine u niskim dolinama Neretve i drugih rijeka gdje vladaju takve klimatske prilike da se zbog snježnih nameta zimi vegetacioni period trava prekida. Seljaci iz humnina, dijelova Hercegovine i oblasti mediteranskog uticaja u sasvim su drugom položaju. Za Podvelešce i seljake iz tih sela ne prestaje vegetacioni period preko zime, jer snijega uopšte nema ili se zadrži samo dan, dva. Takva sela ne bi mogla držati veći broj stoke ako je ljeti ne bi izgonili u planinu, u visoke planinske regione. Oni to moraju zbog nedostatka vode i obnavljanja trave u selima za ispašu stoke u jesen i zimi. Zar bi Podvelešci mogli imati prosječno 67 ovaca na jedno domaćinstvo da ne gone ljeti stoku u planinu? To isto vrijedi za sva sela iz donje Hercegovine u subalpiskoj zoni. Zabraniti im odlazak u planinu, rezervisati planine za čaire sela iz podnožja, značilo bi decimirati u čitavoj Hercegovini broj stoke. Ko će snabdijevati radnike u industriji i preduzećima i gradsko stanovništvo mesom u tom slučaju? Treba iskorišćavati pogodne klimatske uslove i postepeno prispijevanje trave iz oblasti mediterana do u planinske regione za njeno maksimalno korišćenje kao i iskorišćavati za ispašu terene koji nisu pogodni u visokim planinama za kosanice ili u koju drugu svrhu. Njihova sela su u kraškim

terenima. Više, površi i zaravni nemaju vode. Slabija vrela, na mjestima gdje izbijaju verfen ili dolomit početkom i u toku ljeta presuše, moraju odlaziti sa stokom u planine. Pored toga, što je glavno seljaci moraju goniti stoku u planinu i iz toga razloga da bi se u njihovim selima i okolici u subalpiskoj zoni obnovio biljni pokrivač, da bi stoka u jesen nakon povratka sa planine imala dovoljno pašnje do snijega, do prelaska u »donje« i »najdonje« trave. Riješenje toga problema na taj način da se u planinama ograniči ljetni pašarenje, da samo sela s podnožja planina napasaju svoju stoku na planinama, ostatak da se pretvori u kosanice ne bi bilo ekonomski opravdano rješenje. Etapno stočarenje kao takvo je opravdano i korisno, ali je potrebno da se ono reguliše da bi stočarenje bilo rentabilno i intenzivno. Mislim da u tom slučaju ne bi bilo potrebno ni smanjiti broj stoke, šta više mogao bi se i povećati, a uz to povećati i prinos. To pitanje nije samo specifično pitanje naše Republike, ono je aktuelno i u drugim NR, a i u drugim zemljama van naših granica, naročito u državama gdje su visoke planine u blizini mora ili nizija sa blažom klimom ili primorskim klimatskim uticajima. Taj problem je naročito važan u Francuskoj. To pitanje je takođe riješeno na taj način što se u vrijeme odlaska stoke u planinu i njenog povratka obrazuju specijalni vozovi iz primorja u planine, da stoka ne bi putem trošila energiju. Ukoliko se ne prebacuju vozom, odlazak u planine je postupan, stoka se zadržava na više padališta i ostaje na njima po nekoliko dana. Koliko se samo utroši energije i koliko oslabi stoka pri odlasku iz čapljinskog, stolačkog, trebinjskog, nevesinjskog i mostarskog sreza do u planine sreza Prozorskog, konjičkog, sarajevskog, kalinovačkog i fočanskog na granici sli-vova Jadrana i Crnog Mora u roku od tri dana.

Ključ rješenja je u planinama, mjere koje treba poduzeti u samim naseljima su sekundarnog karaktera. Naše planine na koje se izgoni ljeti stoka nemaju mnogo šume da bi se na njen račun mogli proširiti pašnjački tereni. Taj put bi u našim predjelima bio opasan zbog bujičkih terena i kraškog karaktera podloge, kanjonastih dolina, potoka koji su disecirale površ. Ostaje, dakle, da se reguliše pašarenje. Nisam ulazio u karakter pašnjaka na Bjelašnici i Visočici jer se tim problemima bave stručnjaci Poljoprivredno šumarskog fakulteta u Sarajevu, ali da bi ih trebalo meliorisati, o tome nema sumnje. Osnovni je, ipak, problem u tome da se riješi pitanje snabdijevanja pašnjaka pojilištima za stoku. U tim planinama ima ledničkih jezera i velik broj lokava u vrtačama, karstificiranih površi. Ima izvora koje bi trebalo uhvatiti u lokve ili čatrnje, urediti korita i dr. O tome načinu opskrbe vodom planinskih pašnjaka pisao je Dr N. Zdanovski.⁴⁾ Svi ti poslovi zahtijevaju veće investicije, kako u izgradnju puteva tako i izgradnju i uređenje voda, velikih štala i torova, što je pri individualnom sistemu svojine nemoguće. To zahtijeva kolektivan rad i kolektivne napore. Postavlja se pitanje da li početi odmah izgradnju skupih objekata za snabdijevanje stoke vodom, podizanje velikih štala i drugih objekata, ili što je moguće rentabilnije uložiti novac u asanciju starih objekata i kaptiranje jačih vrela makar i ne bila privremeno po svim propisima, a poslije graditi veće objekte po svim propisima higijene i dr.

⁴⁾ N. Zdanovski, Opskrba vodom u planinskom stočarstvu, dio II »Veterinaria«.

Takvi objekti mnogo koštaju. Čini mi se da je u prelaznom periodu ovaj posljednji način pravilniji.

Proces prelaza s ekstenzivnog na intenzivno stočarenje je kompleksan problem. Ne rješava se izdvojenim akcijama samo u planini nego treba provesti odgovarajuće mjere i u selima.

U konkretnom slučaju Podveležaca i njihovih kretanja, stvar stoji tako da su netačna tvrđenja da u Podveležju nema uslova za život. Njih ima, samo je potrebno da se izmijeni odnos prema Podvelešcima. Taj je odnos i izmijenjen po svršetku drugog svjetskog rata izmjenom proizvodnih odnosa i akcijama poduzetim u pravcu izgradnje socijalizma.

Postavlja se pitanje šta je dosada učinjeno, a što bi trebalo još učiniti.

Po oslobodenju učinjeno je mnogo. Podvelešci su osjetili pravilan socijalistički odnos prema ljudima. Nisu više prezreni svoj ljudi. Podizanje prosvjete i kulture je težak i spor posao, ali je baza za ostali rad i napredak. To je davno utvrđeno. Kapitalisti su u tom smišljeno operisali. Ne otvarajući škole, ne dižući kulturni nivo, držali su Podvelešce u mraku, zaostalosti, sujevjerju i neznanju, a time u stalnoj zavisnosti. Poglavlje o pismenosti daje jasnu sliku šta je dosada, u vrlo kratkom periodu, učinjeno. U pogledu materijalne kulture osjetio se napredak u izgradnji tvrnjih stalnih kuća. Slamara je gotovo nestalo. Broj ciglara, zahvaljujući i pomoći narodnih vlasti, povećao se preko šest puta. I u načinu samog odijevanja osjeća se znatan napredak. Ono što je najvažnije jeste da se vidokrug Podveležaca znatno proširio. Bilo je mnogo starih Podveležaca kojima je čitav svijet bio Mostar, Glavatičevo, Kasaba (Nevesinje) i eventualno Konjic. Poneki je stigao i u Sarajevu, gdje je prodavao kurbane. Po oslobodenju mnogi su omladinci, a što je važno, i omladinke, učestvovali u omladinskim akcijama u raznim dijelovima zemlje. Došli su u dodir sa omladinom iz drugih krajeva, vidjeli mnoge gradove, čuli mnoga predavanja, naučili čitati i pisati, kratko, proširili su svoj vidokrug, stekli više znanja, a neki izučili i zanat. Dok se prije rata nije moglo ni pomisliti da mladež i žene održavaju sastanke na kojima bi diskutovali, iznosili svoja mišljenja i donosili zaključke, danas je to normalna pojava.

Prije rata bili su Podvelešci upućeni u svakom pogledu samo na svoja sela. Rijetko koja djevojka od kud drugo je htijela da se uda za Podvelešca. Priženili bi se u Podveležje siromasi, većinom oni koji su dolazili u »momaštvo«. Ukoliko su ljudi odlazili iz Podveležja, radili su najgrublje fizičke posove. Nijedan zanatlja u čitavom Podveležju ni danas još nema svoju radnju. Nisu mogli na zanat zbog nepismenosti. Dok su druga sela napredovala, oni su ostajali u svojim selima, dijelili se iza smrti očeve i smanjivali svoj posjed, kako u zemlji tako i u stoci. Danas ih je mnogo zaposlenih u industriji. Na podnožju Veleži razvija se naglo industrija u Mostaru i Vrapčićima. Mnogi je sišao dolje i u socijalističkim uslovima života i standarda industriskog radnika, socijalnog staranja i brige za djecu, podigao svoj standard života iznad najbogatijeg seljaka u selu. Starijim, konzervativnijim to ne liježe u glavu. »Zašto toliki dodatak na djecu?« Ne ide im u glavu kako to da dojučerašnja »fukara« bez zemlje i »mala« šalje kući vreće »hasovnog« brašna. Do juče nije im obrašna ni toliko da kuha puru, nego je vario prebijen kukuruz i od njega pravio čorbu.

Podveležje je stalan izvor radne snage. Ono to može uz odgovarajuće mjere biti i još više. Procenat smrtnosti može se i mora smanjiti, naro-

čito kod dojenčadi. To je prva mjera koju treba poduzeti. Asanacijom njihovih bunareva, desinsekcijom, podizanjem ambulate, uz potrebno zdravstveno prosvjeđivanje može se mnogo učiniti. Učini li se to, prirodan priliv radne snage je neminovan. Napomenuo sam, da su dvojica Tula diobom dotjerali dotle da su im »pasovi« posjeda široki sedam aršina. Dalje se dijeliti ne mogu. Smanji li se smrtnost uopšte, a dojenčadi napose, prirodno je da će nasljednici biti upućeni da traže zaposlenja na drugoj strani, u industriji ili u drugim privrednim granama.

Pitanje vode je u Podveležju osnovno. Treba ga riješiti razumno. Bezuslovno je potrebno da ljudi imaju dovoljno čiste vode za piće u svojim selima. U tu svrhu potrebno je asanirati bunareve i proširiti postojeće, te podići nove čatrnje. Što se tiče vode za stoku, podizanje lokava i napajališta u selima, a naročito u »gornjim travama« treba izvršiti u tolikoj mjeri da Podvelešci imaju dovoljno vode za stoku samo do vremena kad polaze u planinu.

Pašarenje na »gornjim travama« treba bezuslovno regulisati. Ne bi trebalo uopšte da stoka, pa ni krupna, ostaje ljeti na »gornjim travama«, jer je potrebno da se trava omladi. Treba iskoristiti činjenicu da se zbog velike nadmorske visine i pored dva potpuno sušna mjeseca (juli i avgust) u »gornjim travama« trava ne osuši, nego se, naprotiv, preko ljeta i obnavlja. Kad se stoka vrati sa planine, imala bi dovoljno paše sve do snijega. Međutim, sve je više Podveležaca koji ostaju preko ljeta na gornjim travama. Na taj način trava, ne samo da se ne obnavlja, nego i uništava. Rezultat je taj da se neminovno mora smanjivati broj stoke, jer se preko ljeta popase trava koju bi stoka pasla ujesen. Moraju ranije preći na zimske trave itd. Pašarenje na gornjim travama bi trebalo regulisati. U tom pogledu nije dosad mnogo uređeno. Opštinski odbor i svi Podvelešci, trebalo bi da se tim problemima ozbiljno pozabave.

Sve te mjere mogu biti izvedene daleko brže i lakše ukoliko se izrade potrebni putevi koji će se sela povezati na jednu stranu cestom za Mostar, a na drugu stranu cestom za Blagaj. Izgradnjom tih cesta omogućće se i otvaranje prodavaonica, zadružne mljekare i niza drugih korisnih preduzeća koja će dopunjavati prihode Podveležaca i doprinositi podizanju životnog standarda. Ovakvim mjerama nože se postići to da se broj stoke i poveća u odnosu na današnji, kao što je i ranije bilo.

U samom Podveležju osjetili su se povoljni rezultati zabrane držanja koza. Svi uviđaju da je Podveležje za nekoliko godina znatno izmijenilo svoj izgled. Daleko je manje krševitosti i ogoličenosti. Ipak bi bilo potrebno ispitati mogućnost da se odobri držanje manjeg broja koza u pojedinim selima. To je potrebno iz toga razloga što im trebaju mješine za kajmak i sir. Najbolje su kozje, ostale se deru, a sir i kajmak se kvare, buđave. Potrebno je to i zbog toga što su Podvelešci stalno u pokretu, sele se iz jednog kraja u drugi i pri tom prenose žito, so i drugo u ararima. Vreće su nepodesne, jer su slabe, deru se lako, grmlje ih kida, sadržaj ispada. Arari od kozije dlake (kostrijeti) daleko su izdržljiviji. Preorijentacija spremanja sira i kajmaka u kace išla bi vrlo sporo. Vjekovima su navikli na svoj način spremanja i prenošenja sira i kajmaka. Biće to moguće kad je pređe na kolektivnu preradu sira u mahalama čime bi se znatno smanjio broj onih koji odlaze u planinu. Putevima kojim se vraćaju sa planine ne bi mogli ni prenositi sir u kacama. Naravno, da bi se moglo odobriti

da pojedinci drže minimalan broj koza, pet do deset najviše. Niukom slučaju ne bi se smjelo vratiti natrag na držanje onolikog broja koza koliki su ranije imali Podvelešci. Ima i u selima i u planini strmih mjesta na kojima ne može da pase druga stoka. Šteta bi bila da se ti tereni ekonomski ne iskoriste. Pogrešno bi bilo linearno odobriti svima da drže koze, trebalo bi ispitati uslove za svakog pojedinca.

Naročitu pažnju bi trebalo posvetiti gajenju konja i njihovom pravilnom korišćenju, pogotovo u domaćinstvima koja imaju veći broj konja. Podvelešci, stari kiridžije, ne mogu da se preorijentišu da konje iskorišćavaju za rad koji nije u vezi sa kiridžiskim poslom. Mogli bi ih gajiti za priplod i prodaju u brdske krajeve i za potrebe armije.

Ima jedna privredna grana koju bi trebalo potpomoći, a to je pčelarstvo. Uslovi za gajenje pčela su neobično povoljni, ali je u tome pogledu stanje slabo. Pčelari iz drugih sela izgone pčele u Podveležje. U Podveležju danas ima nekoliko dobrih i iskusnih pčelara.

Međutim, kao i za ostala sela pitanje opstanka Podveležaca, pitanje broja stoke, prinosa stoke u mesu, mlijeku i vuni vezano je za planinu. Ključ rješenja problema je kao što je napomenuto, u planini. Budu li oni tamo pravilno riješeni, moć će se pravilno riješiti i svi ostali sitni problemi u selima.

Iznio sam probleme Podveležaca i etapnog stočarenja uopšte. Iznio sam i mišljenje o nekim mjerama za koje mislim da su osnovne a koje bi trebalo preduzeti. Ne smatram da sam iscrpio sve. Za rješavanje tih problema pozvani su i drugi stručnjaci. Posao oko rešavanja toga pitanja je dug, ne može se rješavati na prečac. On zahtijeva velike investicije, kako materijalne prirode tako i dugotrajan rad na podizanju prosvijećenosti i političke svijesti planinštara, svijesti o potrebi kolektivnog napora kako u izgradnji objekata (pojilišta, štala i dr.) u planini, tako i u kolektivnom uređenju, meliorisanju pašnjaka, regulisanju pašarenja i svih radova oko stoke i prerade stočnih proizvoda.

Konačno će to pitanje biti regulisano prelaskom sa ekstenzivnog na intenzivno stočarenje i u planinama, a to neće biti moguće sve dotle dok budu postojala sitna individualna gazdinstva sa svojim sitnosopstveničkim interesima i shvatanjima. Prelaz na socijalistički način privređivanja biće ovdje najpolaganiji. On zahtijeva dug i naporan posao zbog izuzetno teških prilika i životnih uslova trudbenika oko stoke, niskog stepena kulture i obrazovanosti. Dug, uporan prosvjetni i politički rad svladaće i te poteškoće.

T. Kanaet, Podveležje i Podvelešci

Resumé

L'auteur décrit une petite contrée nommée Podveležje, située sur le versant ensoleillé au SW du mont de Velež (1669 m), au-dessus de Mostar en Hercegovine.

La contrée a une superficie d'environ 163 km carrés.

Sept villages: Dobroč, Opine, Gornje Gnojnice, Svinjarina, Banjdo et Kokorina sont situés à l'extrémité d'un plateau karstique à 600—700 m d'altitude, au pied d'une pente, dom i née par un plateau plus haut, à 800—1100 m d'altitude, nommé le plateau de Gornji Banjdo.

Le Podveležje est situé audessus des bassins (60—40 m) de Bijelo Polje, de Mostar et de Bišće. Les paysans des alentours ont donné aux

habitants du Podveležje le surnom de Baliže, surnom ironique, aujourd'hui veut dire paysan primitif. L'origine de ce surnom n'est pas connu. Il n'y a que quelques habitants du village de Kokorina, situé le long de la route Mostar—Nevesinje qui sont chrétiens; tous les autres sont musulmans et tous sont pâtres.

La frontière ancienne du Podveležje descendait jusqu'à la Neretva. Du côté NW et SE de Mostar, les Podvelešci (les habitants de Podveležje) avaient un passage jusqu'à la rivière Neretva pour abreuver leurs troupeaux. Aujourd'hui, ces passages et le village Donje Opine (qui appartient ethniquement au Podveležje) sont dans l'arrondissement de Mostar.

Podveležje est un plateau karstique au-dessus d'Hercegovine basse et moyenne, climatiquement et biologiquement sous l'influence méditerranéenne. En espace de deux km, entre 50 et 1969 m (à vol d'oiseau) on change de quelques zones climatiques et biologiques.

La contrée se compose de sédiments paléogènes représentés par des calcaires, des marnes et des conglomérats. Les couches plissées s'orientent toutes dans la direction dinarique tandis qu'elles plongent différemment. Les failles suivent aussi la direction dinarique. A Dobro les calcaires à rudistes recouvrent les couches éocènes. Les plus hautes parties de Velež se composent de calcaires à rudistes. Les calcaires en tables du plateau du Gornji Banjo servaient comme matériaux pour les toits des maisons à Mostar et Podveležje. L'auteur y a trouvé des calcaires bitumineux. Au contact des marnes éocènes et des calcaires crétacés à Dobro, jaillissent quelques sources, très faibles.

Toute la contrée est karstifiée avec »dolina«-s, »uvala«-s et »vrtača«-s, arides, avec des ruisseaux et des sources intermittents, à végétation très pauvre.

Les éléments du climat sont donnés pour Mostar et Podveležje de 1899 à 1913. Le climat du Podveležje est un type de climat tempéré (le type C du E De Martonne) type méditerranéen, modifié sous l'influence d'altitudes moyennes. Il fallait donner des éléments du climat un peu plus détaillés parce que les transhumances d'été des régions méditerranéennes aux plaines brûlées, aux régions alpines (jusqu'à 2000 m) à la frontière de la Bosnie et de l'Hercegovine aux frais pâturages, sont très influencées par le climat, spécialement par le grand écart des températures et des précipitations atmosphériques qui l'été manquent dans les régions méditerranéennes.

Les conditions hydrographiques de P. sont très médiocres. L'hydrographie n'est pas normale. Quelques ravins intermittents ne coulent que pendant la période pluvieuse. Ils possèdent des lits à grandes pentes, n'ont pas de source et se perdent sous les cônes de déjections, au-dessus de Mostar, de Gnojnice, Dračevica et Blagay. Tous les ravins tombent en cascades (Svinjarski Potok environ 100 m), formées par les mouvements tectoniques les plus récents. Leurs dépôts sont représentés par des sables et des sols rocheux; il contiennent en outre une certaine quantité d'humus et de terra rossa. Quelques petites sources sont captées par de vieilles fontaines, appelées »Grčki bunar« (les fontaines grecques, voir Foto 4, 5, 8 et 9). Il n'y a que trois fontaines qui ont de l'eau en été. Elles se trouvent le long d'une faille qui a rompu les deux plateaux du Podveležje. Naturellement, toutes ces fontaines ne sont pas suffisantes pour 2000 habitants et

pour abreuver 22.000 bêtes. Il y a encore 10 grandes citernes communes et quelques citernes privées (Kokorina seulement 14 sur 70 familles). Les Podvelešci de la fin du mois du mai jusqu'à la saison des pluies, en octobre, déplacent leurs troupeaux aux creux profonds qui se trouvent 1500—1969, à Velež. Dans ces creux, la neige accumulée l'hiver, reste pendant l'été. Là, ils font descendre par un corde (de 10 à 20 m) un paysan qui coupe des blocs de neige (pèsent quelquefois 70 kg). La neige fond dans des auges (voir Foto 11, 12, 13, 14 et 42). Ils ont un appareil spécial pour faire fondre la neige (voir schéma).

Les habitants des villages de Kokorina et de Kružanj conduisent leurs troupeaux chaque deuxième jour à Buna, (environ 3—5 heures à pied) pour les abreuver. La végétation est très variée. Entre Mostar et Velež à cause des écarts du climat elle passe par six étages: 1) l'étage méditerranéen transitif (voir la composition de la végétation à la page 58); 2) l'étage du chêne de 700 à 1000 m (voir page 58 et Foto 2 et 3); 3) l'étage sous-alpin (voir page 59) entre 1000 et 1300 m; 4) l'étage de la forêt de *Fagus silvatica*, jusqu'à 1600 (voir page 59—60); 5) l'étage du *Pinus mugus*, très étroit (voir page 60); 6) l'étage alpin (voir page 61).

L'auteur a expliqué par les facteurs climatiques et biogéographiques le décalage du bétail pendant toute l'année entre Mostar et Velež et la transhumance d'été.

Le relief, le climat, l'hydrographie, la végétation et les facteurs sociaux ont donné la possibilité à l'auteur d'expliquer l'économie du Podveležje. D'après ses observations pendant plusieurs années l'auteur a donné la structure de leur économie, les relations de propriétés, la division des familles d'après la grandeur de leurs propriétés, les diverses catégories du sol, les tableaux historiques de l'économie pendant la féodalité et les formes de la féodalité. L'auteur a donné les tableaux de l'outillage pour l'agriculture avec leur nomenclature locale.

La structure du sol est la suivante: champs et jardins 1,62%, fruitiers 0,02%, prairies 1,78%, pâturages 64,4%, sol fécond 0,4%, bois et fourrés 32% (voir le tableau 9).

Les propriétés sont relativement grandes (tableau 10) mais le rapport est petit, parce que la plupart de leurs propriétés sont des pâturages karstiques (environ les $\frac{2}{3}$). Plus de 58% des familles ont plus de 20 ha (XVIII catégorie), mais 40% ont moins d'un ha de terre.

Aussi l'agriculture ne constitue-t-elle qu'un appoint tout à fait subordonné et les troupeaux sont dirigés vers les pâtures de végétation spontanée. Les Podvelešci sont des pâtres transhumants. C'est pourquoi l'auteur a dirigé la plupart de ses examens sur les questions de la circulation des troupeaux.

Quoique le bétail soit mené toute l'année au pâturage, la quantité du bétail du Podveležje est relativement considérable (voir tableau 12). C'est parce que les conditions naturelles du pâturage sont très bonnes.

Dans le Podveležje s'est développée une manière spécifique de pâturage. Le principe d'exploitation d'herbage est effectué d'une manière conséquente. Pendant toute l'année ils sont en mouvement sur les escarpements élevés et abrupts au-dessus du Bijelo Polje, de Mostar et de Bišće (où la température moyenne du janvier ne tombe jamais au-dessous de 5°C—et où la période de la végétation ne cesse pas l'hiver jusqu'au sommet du Ve-

lež ou la période de la végétation ne cesse pas l'été. L'auteur a trouvé à Podveležje, où se trouvent leurs villages 5 étapes de déplacement continuuel (voir schema 18):

1) Najdonje trave (les herbages les plus bas) ou les Podvelešci restent pendant la saison de la neige sur le plateau de Podveležje. Les troupeaux se trouvent sur les escarpements audessus des bassins de Mostar, de Bijelo Polje et de Bišće.

2) Donje trave (Les herbages bas) devant les villages jusqu'au herbages les plus bas ou ils restent jusqu'à la moitié du mois mars.

3) Srednje trave (les herbages moyens) sur les pentes entre le plateau du Podveležje et le plateau du Gornji Banjdo où ils restent de la moitié du mois de mars jusqu'au 6 ou 8 mai. Pendant le séjour à cette étape le pâturage a la forme de la rotation, quoiqu'il n'y ait pas d'enclos avec des clôtures (les fontières de pâturages sont signalées par des groupes de trois pierres distantes de 50 m). Pour empêcher le bétail de gaspiller les ressources fouragères spontanés, les bergers précèdent leurs troupeaux et en montant vers le plateau en surplomb et en descendant vers les villages. Après le 6 juin, avec la plupart du bétail, ils rendent vers les montagnes de Bjelašnica et de Visočica aux environs de Konjic et de Sarajevo.

4) Gornje trave (les herbages plus hauts) sur le plateau de Gornji Banjdo. Les troupeaux restent à cette étape jusqu'au 6 juin. Mais, le reste des troupeaux et le bétail des paysans que n'en ont que fort peu restent ici jusqu'à la neige

5) Najgornje trave (les herbages les plus hauts) audessus de la forêt. A cette étape se trouvent les troupeaux pendant les printemps arides avant le départ aux montagens et après le retour jusqu'à la saison des pluies et des neiges. Pendant le séjour sur «les herbages les plus hauts» les abreuvoirs sont établis sur les creux à neige. Ici se trouve l'été le bétail de ceux qui n'en ont que peu. La montée et la descente du bétail correspond au développement succesif de la végétation spontanée sous l'influence de l'altitude et du climat.

L'été au dessus du plateau de G. Banjdo la période de la végétation ne cesse pas, mais les Podvelešci laissent ce plateau se refaire avant d'être de nouveau mis à contribution après le retour du bétail de la montagne. Des autres contrées à la montagne ne se déplacent que les bergers avec leurs chiens et leur bétail, mais les Podvelešci se déplacent avec leurs familles au complet ou avec la plus part de leurs membres.

Dans les montagnes, ils se déplacent par les voies pastorales traditionnelles et fixées. Ces voies ont pour la plupart au moins 12 m de largeur. La montée et la descente ne s'effectuaient pas d'un trait mais elles procédaient par «padališta», paliers successifs ou ils restaient quelques jours et ou ils fabriquaient le fromage (les montagnettes, Voralp etc.) Aujourd'hui ils ne restent à la «padališta» que pour la nuit. Les stations intermédiaires de printemps ne sont pas identiques à celles d'automne. Les villages établis le long des voies que suivaient les troupeaux sont maintenant plus habités et les habitants, ayant plus de bétail, ne permettent pas d'exploiter les pâturages autour de leurs villages.

Dans les montagnes les Podvelešci ont les huttes du même type qu'au Podveležje, des groupes des habitats temporaires, nommées «mahala». Les familles pauvres y transportent de Podveležje tout leur mobilier. Les pâturages sont publics. Les transhumants payent une petite somme pour l'exploitation du pâturage. Les pâturages ne sont pas la possession d'un

village, mais chaque famille a le droit de faire paître un nombre fixé de bêtes. Les transhumants ont le droit au passage à l'eau, au bois, à l'exploitation de la végétation spontanée et à l'utilisation des voies pastorales. L'auteur a accompagné les transhumants le long de ces voies pendant la montée et la descente. Il a décrit leurs travaux et leurs mœurs, analysé leurs habitats temporaires à Bjelašnica, Visočica et Velež où les habitats et les maisons des sédentaires se mêlent aux huttes temporaires des Podvelešci. Il a donné des exemples de l'origine des habitats fixes de ces huttes temporaires dans les montagnes (Raški Do). Les transhumants restent quelquefois avec leurs chevaux l'hiver dans leurs mahalas parce qu'il n'est pas économique de transporter le foin au Podveležje. Dans les mahalas restent quelque membres de la famille. Ils se relaient, mais, après la mort du chef de famille, les frères se divisent souvent et l'un d'eux reste dans la montagne.

Sous certaines conditions les montagnards (planištar) et les pobravičar-s (les paysans qui n'ont pas le droit ou qui n'ont que peu de bétail) constituent un cheptel. L'auteur a décrit ces conditions. Il a constaté qu'il y a aussi chez les Podvelešci du décalage, en été avec les troupeaux dans les contrées plus basses mais aussi dans les contrées plus hautes. (Voir schéma 19 et 21).

Un tel déplacement continu explique le nombre imposant du bétail du Podveležje (chiffre moyen: 290 vaches, 523 chevaux, 6645 moutons par 100 familles), plus que 60% des familles du P. ne possèdent ce nombre. L'auteur a donné le standard de vie moyen des Podvelešci. Il est très misérable à cause des pâturages extensifs et des conditions très pénibles de vie.

Les bergers, en gardant leurs troupeaux, passent les nuits sous leurs huttes de 120 cm de longueur, 80 cm de hauteur et 60 cm de largeur (voir schéma 17). Autrefois les bergers passaient les nuits exclusivement dans ces huttes, aujourd'hui il n'y en a quelques uns.

La transhumance et un semblable déplacement, quoique moins, développé, caractérisent l'économie des paysans des altitudes moyenne à l'Hercegovine ainsi que, un peu modifié, celle de toutes les contrées entre le Skadarsko Jezero et le golfe de Trieste qui sont sous l'influence méditerranéenne.

Dans le chapitre sur la démographie l'auteur a donné les fluctuations des habitants de 1879 à 1951, le nombre moyen des familles (7), l'accroissement annuel (1,53%), la mortalité des enfants jusqu'à un an (14%), les causes d'une telle mortalité (Tbc 19%, la dysenterie 33%) etc.

Quant à l'origine des habitants, l'auteur a comparé les résultats avec ceux de Jefto Dedier qui a trouvé dans le P. 19 familles sédentaires. L'auteur n'y en a trouvé que 8. Il a indiqué la méthode pour trouver l'origine d'une famille selon le lieu de la transhumance. A P. il a trouvé des traces du matriarcat. Beaucoup de paysans ont le même nom de famille. Pour les différencier, le deuxième nom de famille est celui du nom de famille de la femme. Il n'y a pas de famille d'origine turque. Leur origine est la même que celle des autres musulmans en Bosnie et Hercegovine.

Dans le chapitre »Habitations« l'auteur a noté un nouveau type de villages de pâtres. Ce sont des villages avec »gonik«, c'est à dire avec de

passages larges entre les enclos. Ce ne sont pas des rues ou des voies construites. La largeur est de 8 à 200 m, selon le nombre du bétail du propriétaire. Les passages sont verticaux à la direction du développement des villages.

Le Podveležje était habité avant notre ère. Plusieurs tumuli et une forteresse illyrienne s'y trouvent. La contrée était habitée pendant les Romains ainsi qu'au moyen âge. Il y a beaucoup de nécropoles et de »stecci«. Dans la littérature on trouve la première trace du P. en 1673.

L'auteur a noté sept types de maisons en pierre au Podveležje. Quatre types sont des maisons qui appartiennent au stade des huttes, construites en pierre posées sans liement et sans fenêtres. Elles diffèrent par les toits qui sont en paille battue, et en paille du Secale, en planches ou en métal. Les maisons avec ciment ont un toit en tables calcaires ou en tuiles. Ces maisons ont de petites fenêtres. Il y a à P. encore 45% des maisons sans ciment et sans fenêtres (à Kokorina 60%). On a commencé à construire en 1934 les maisons en briques. Aujourd'hui il y en a 20%.

Le mobilier est très simple. Il est réduit au strict nécessaire. On peut emporter sur 2 au 3 chevaux tout le mobilier dans la montagne. Les maisons restent pendant la séjour en montagne ouvertes et vides. Les habitants pauvres et riches ont un mobilier semblable. Il diffèrent par la quantité et non pas par la qualité. L'auteur a décrit le mobilier avec sa nomenclature locale.

Il a décrit les costumes d'été et d'hiver des hommes et des femmes. J. Popović à Glasnik Zemaljskog muzeja de Sarajevo en 1932 a écrit que le Podvelešci n'ont pas de costumes avec »vez« (broderie nationale), parce qu'ils sont plus pauvres que les autres paysans chrétiens (voir sk. 49, 50 et 51).

L'auteur a décrit la nourriture des P. Quoiqu'ils soient bergers ils consomment très peu de viande. Comme en Afrique (voir Veyret: La géographie de l'élevage) »on élève du bétail par goût« et »la possession des bêtes anoblit leur propriétaire«. Leur nourriture est uniforme et insuffisante.

Avant la guerre, deux habitants ont eu une scolarité primaire normale. Environ 80 ont suivi un cours pour les analphabètes, tous les autres ne savaient ni lire ni écrire (92%). Après la guerre trois écoles ont été ouvertes.

L'auteur a donné des arguments montrant que les P. ne sont pas inférieurs aux paysans non musulmans, qu'ils ont un esprit créateur, leurs costumes, leurs poèmes, leurs chants, des instruments de musique, etc.

Les conditions hygiéniques sont très mauvaises. Leurs maisons, la vie pastorale, leur nourriture etc ne leur donnent pas la possibilité de se tenir propres. L'auteur a donné des notes sur les méthodes de traitement des malades employées à P. et sur les maladies les plus fréquentes.

Dans le chapitre sur les caractéristiques psychiques de Podvelešci l'auteur a donné son point de vue sur l'origine de leurs traits spéciaux, positifs et négatifs. Il a toujours trouvé une base matérielle dans leur poésie, leur artisanat, dans tous les produits de leur esprit. Quelques mœurs ont des origines très anciennes, d'avant le christianisme; d'autres du temps où ils étaient chrétiens. Il a conclu, que les P. ne sont pas une

tribu de musulmans, qu'ils ont des traits spéciaux qui sont le résultat des conditions spéciales dans lesquelles ils vivaient, mais aussi des relations sociales qui se sont développées entre eux. Leurs moeurs sont communes à tous les musulmans de B. et H. Et leurs costumes sont typiques pour toute l'Hercegovine.

A la fin l'auteur a donné la description des villages du Podveležje.

Dans sa conclusion l'auteur a donné ses observations sur la rentabilité de ce type de pâturage, de la transhumance, et sur l'action qu'il faut entreprendre pour élever le standard de vie des Podvelešci. Il donne ses vues sur la transhumance en Bosnie et Hercegovine en général.

Il pense qu'un tel type de rapport de l'économie des contrées méditerranéennes avec l'économie des régions alpines dans l'arrière-pays est nécessaire et d'un grand intérêt pour les deux régions.

Il ne faut que préparer tout ce qu'il est nécessaire pour la transition du pâturage extensif au pâturage intensif. L'auteur croit, entre autres, qu'il ne faut pas négliger l'action pour élever le niveau culturel de P. et de leur civilisation. C'est un processus très lent.

SPISAK CITIRANIH LITERATURE I KARATA

- 1) Beck--Günter, Flora Bosne i Hercegovine, bivšeg Sandžaka, Novog Pazara, GZM Sarajevo, sveska XV, XVI, XIX, XX, XXII, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXV
- 2) Capot--Rey R., Géographie de la circulation sur les continents, Gallimard, 1946
- 3) Cvijić, Geomorfologija II, Beograd 1926
- 4) Corović Vl., Bosna i Hercegovina, Beograd 1925
- 5) Corović Vl., Istorija Jugoslavije, Narodno Delo, Beograd--Zagreb 1933
- 6) Dedijer J., Bilećke Rudine, naselja srpskih zemalja, Beograd 1933
- 7) Dedijer J., Hercegovina, Naselja srpskih zemalja, knjiga VI, Beograd 1909
- 8) Dedijer J., Vrste nepokretne svojine u Hercegovini, GZM, Sarajeva 1908
- 9) Dinić, dr M., Zemlje hercega sv. Save, Glas SAN, br. 182, Beograd, 1940
- 10) Dojmi, dr L., Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore. Med. farm. pošta br. 3 do 4, Zagreb 1939
- 11) Draganić K., Tobožnja Stefanka biskupija, Croatia sacra 1934
- 12) Fiala Fr., Prilozi flori BiH, Gl. Z. M. Sarajevo, 1896
- 13) Filipović M., Glasinac SAN 1950
- 14) Grund A., Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges, R. G. Teubner, Laipzig und Berlin, 1910
- 15) Havelka V., Geologische Reiseskizzen aus der Hercegovina, Südost Bosniens und den angrenzenden Teile der Crna Gora. GZM, Sarajevo, 1931
- 16) Hoernes--Behm, Kultur der Urzeit, Wiss. Mitt. III, Wien
- 17) Kanaet T., Podveležje i Podvelešci, Glasnik Jugosl. prof. društva, sveska Mostar i Hercegovina, 1937.
- 18) Katzer Fr., Geolog. Führer durch B und H, Sarajevo, 1903
- 19) Kaznačić A., Croatia Turca, Zara 1862
- 20) Klaić, Poviest Bosne od propasti kraljevstva, Zagreb 1882
- 21) Korica B., Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina), Godišnjak biološkog instituta, god. III, sveska 1 i 2, Sarajevo 1952
- 22) Kreševljaković H., Kazandžiski obrt BiH, GZM. Sarajevo, nova serija VI, 1951
- 23) Maly K., Prilozi za floru BiH (Mitteilungen über die Flora von Bosnien und Hercegovina), (Sarajevo, sveska XXXII, XXXV i XLV)
- 24) Marić L., Petrografija, Školska knjiga, Zagreb 1951
- 25) Martonne, Traité de Géographie Physique, A. Colin, Paris 1950

- 26) Melik A., *Planine v Juliskih Alpah* Sl. A. N. Ljubljana 1950
- 27) Meringer, *Pučka kuća u BiH*, GZM XI, Sarajevo 1899
- 28) Milojević Borivoje Ž., *Glavne doline Jugoslavije*, SAN, Beograd 1951
- 29) Milojković M., *Stratigrafski pregled geoloških formacija u BiH*, Geološki zavod Sarajevo, 1920
- 30) Orbini M., *Il regno de gli Slavi*
- 31) Patsch, *Zur Geschichte der Topographie von Narona*, Wien 1936
- 32) *Geografia universalis, vetus et nova, complectus Claudii Ptolomei Alexandrini enarrationis libros VIII*. Basiliae per Henrichum Petorum anno MDXLV
- 33) Popović J., *Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici*, GZM XLIV Sarajevo 1932
- 34) Popović J., *Ljetni stavovi na planini Visočici* GZM XLV, Sarajevo 1933
- 35) Rački Fr., *Bogumili i patareni*, II izd., Beograd 1951
- 36) Skarić Vl., *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka*, GZM XLIII Sarajevo, 1931
- 37) Soldo Šp., *Tipovi kuća i zgrada u predašnjoj BiH*, posebno izdanje Geografskog društva, Beograd 1932
- 38) Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst*, GZM serija nova 1948
- 39) Škaljić A., *Zapisi broj 810, 811, 815 i 817*. Institut za proučavanje folkloru BiH, Sarajevo
- 40) Truhelka Č., *Die Phrygische Mütze in Bosnien und Herzegovina* Wiss Mitt. aus B. u. H. Wien 1896
- 41) Truhelka Č., *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačkog arhiva*, Sarajevo 1911
- 42) Zdanovski dr N., *Opskrba vodom u planinskom stočarstvu*, »Veterinaria«, Sarajevo 1952
- 43) *Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22 IV 1895*, Sarajevo 1896 i IV 1885.
- 44) *Ergebnisse der Meteorologischen Beobachtungen an die Landesstationen in Bosnien — Herzegovina*, Sarajevo. Godine od 1899 do 1913 zaključno
- 45) *Konačni rezultati popisa stanovništva 15 III 1948 g.* Knjiga I
- 46) *Podaci za 1949, 1950, 1951 iz Zemaljskog statističkog ureda u Sarajevu*
- 47) *Podaci za 1936 i 1950 g. iz Katastra sr. Mostar odnosno NOG Mostar*
- 48) *Pojedinačni spisak o imovnom stanju domaćinstva MNO Svinjarina u 1951 godini*
- 49) *Resultate der Viehzählungen in B. u. H za godine 1896 i 1910*. Izdanje Zem. vl. za BiH
- 50) *Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 27 IX 1910* Sarajevo
- 51) *Statistički podaci iz MNO Svinjarina*.
- 52) *Statistika miesta i pućanstva Bosne i Hercegovine (polag popisa od 16 VI 1879)*, Sarajevo, 1880
- 53) *Geološka karta 1:100.000, sekcija Nevesinje*. Neobjavljena karta Geološkog instituta u Beogradu
- 54) *Katastarska karta Podveležja i okolice 1:6250*
- 55) *Topografska karta sekcija: Mostar, Stolac, Nevesinje i Konjic*. Razmjera 1:75.000
- 56) *Topografska karta sekcija: Nevesinje, Mostar, Konjic, Stolac i Sarajevo*, 1:50.000
- 57) *Topografska karta sekcija: Konjic, Mostar, Nevesinje, Sarajevo i Stolac* 1:100.000
- 58) *Sekcija Konjic, Foća i Nevesinje 1:150.000, talijansko izdanje*

SPISAK GEOGRAFSKIH IMENA

Ajvazi, vidi Majvazi
Aladinići, s. Stolački sr.

Babina Stijena u Policama, Visočica
Bačevići, s. u Mostarskom sr.
Badovac, bunar u Svinjarini
Bahtijevice, planina
Bakračuša, draga duž ceste Mostar-

Nevesinje
Bandijerna, vrh u Bjelašnici iznad
Krošanja

Bare, uvala u Podveleži
Bare, potes u Koritima Visočica
Banjdo, s. u Podveležju
Behin bunar u Dobru
Behina Peč, špilja na Durmiševcu
Behramuša (812 m) uzvišenje u Ko-

korini
Bekija, oblast u Z. Hercegovini
Bijela s. Konjički srez
Bijeli Pijesci, strana u Župi
Bijelo Polje, s. mostarski sr.
Bilečke Rudine, oblast u j. Herce-

govini
Biogradci, s. lištički sr.
Bišće, polje kraj Mostara
Bišina, uzvišenje, Kokorina
Bjelašnica, planina
Bjelimić, s. Konjički sr.
Bjeloevići, s. stolački sr.
Bjelušava Dolina u Banjdolu
Bjelušinski vinogradi, dio Mostara
Blaca, s. u Bjelašnici, konjički sr.
Blaca, s. u Visočici, konjički sr.
Blaca, potok u Visočici
Blagaj, s. u mostarskom sr.
Blatačko Jezero na Bjelašnici
Blizumina, bunar u Svinjarini
Bobovica, s. sarajevski sr.
Bogdašilev Kuk, uzvišenje Blaca
Bojadžin Do, Police, Visočica
Bojišta, s. nevesinjski sr.

Bor, potes na Čepi, Bjelašnica

Borač, oblast u I. Hercegovini

Borci, s. konjički sr.

Borisovac, vrelo u Čehoju

Borovići, s. nevesinjski sr.

Borovsko Polje, v. Kruševsko Polje

Botin, najviši vrh Veleži

Bozetovica, sniježnica u Veleži

Brasina, čatrnja G. Gnojnice

Brasina, prevoj G. Gnojnice

Bratač, s. nevesinjski sr.

Brda, s. sarajevski sr.

Brljaguša, izvor u Zelenim Njivama

Brdljanac, s. posuški sr.

Bubanj, uzvišenje Kokorina

Bubanj, klisura u dolini Svinjarskog
potoka

Bubreg (473 m) brdo nad Mostarom

Bucavac, lokva, Korita u Visočici

Bukov Do, bilo na Veleži

Bukovica, potes, Čepa u Bjelašnici

Bukovine, šuma u Bjelašnici

Bukovine, šuma, Sirovi Gvozd u Vi-
sočici

Buna, lijeva pritoka Neretve

Buna, s. mostarski sr.

Bunarina, bunar na Skenderovcu,
Velež

Burmazi, s. stolački sr.

Busak, potes na putu Mostar—Neve-
sinje

Cerova Kosa, kosa u Svinjarini

Crna Gora, planina

Crna Kamenica, Kokorina

Crne Stijene, padalište u Nevesinj-
skom Polju

Crnoglav, s. stolački sr.

Crvanj, planina

Crvene Stijene, Police u Visočici

Crvene Stijene u Svinjarini

Čatića Vrelo, Razošlje u Bjelašnici
Čuhovići, s. u Bjelašnici, konjički sr.
Čuhovičko Polje, polje kraj Čuhovića

Čapljina, sresko mjesto u Hercegovini

Čardačina, gromila u Kokorini
Čehoje u Zijepljima
Čelinka, potes Hopine
Čemerno, vidi Čehoje
Čepa, planina, Bjelašnica, konjički srez

Česma u Gubinjači, Visočica
Česma u Koritima, Visočica
Česma u Razićima, Visočica
Česma u Teldiću, mahala Srede, Visočica

Četverci, vrela u Policama, Visočica
Čomorov Do, Police u Visočici
Čomorova Glavica, padalište u Visočici

Čuka, vrh na Krstacu nad Župom

Delića Polje, potes Raški Do u Bjelašnici

Dijel, do na granici Svinjarine i Banjdola

Do, mahala Svinjarine i G. Gnojnice
Do, Police u Visočici
Dobrč, s. u Podveležju
Dobrčki Potok, potok u Dobrču
Dobri Do, vrtača u Kokorini
Dobri Do između Svinjarine i Banjdola

Dolovi, potes u Svinjarini
Dolovi, potes Umoljani
Donja Hercegovina
Donja Jablanica, s. konjički sr.
Donja Jametina, sniježnica u Veleži
Donja Tušila, s. u Visočici konjički sr.

Donja Zasjeđa, sniježnica u Veleži
Donje Gnojnice, s. mostarski sr.
Donje Opine, s. Mostar grad
Donje Hrasno, Stolački sr.
Donje ograde, vidi Kose
Donje Police, mahala u Visočici
Donje Selo, s. konjički sr.
Donji Bunar, bunar u Dobrču
Donji Bunar, Svinjarski Bunari
Donji Poplat, s. Stolački sr.
Dračev Prodo u Kokorini
Dračevica, s. mostarski sr.
Dračevičko Brdo, Dračevice
Dračevo, s. Čapljinski sr.
Dragin Potok, Poljice, mahala Visočica

Dražnjača, kosa u Svinjarini
Drijenjani, s. Trebinjski sr.
Dronjevac, potok u Podveležju
Drvenik (521 m), brdo nad Bišćem

Dubina na granici Svinjarine i Banjdola

Dubočani, s. konjički sr.
Duboka, Burmazi, stolački sr.
Dubok Do, Krošnje u Bjelašnici
Dubovica, potes na cesti Mostar—Nevesinje

Dubrave, oblast — stolački sr.
Dubrave, potes u Bjelašnici
Dubrave, potes u Svinjarini
Dubrovnik, vrelo u Koritima, Visočica
Duliće, Korita u Visočici
Durmiševac u Veleži
Dužani (1372 m), uzvišenje u Visočici

Đulića Vrelo, vrelo u Koritima, Visočica

Đuzelov Pod, potes G. Gnojnice

Džehenem, sniježnica u Veleži
Džepi, s. Konjički sr.

Ferizovi Bunari, bunari u Svinjarini

Gabela, s. Čapljinski sr.
Gaji, potes u Svinjarini
Gaji pod Krstinom, potes u Dobrču
Gavan Kuk, Krošnje, Bjelašnica
Glasinac, oblast u I. Bosni
Glatko, Police, Visočica
Glavatičev, o s. konjički sr.
Glavice u Veleži
Gledevac, mala oblast na rubu Popova Polja

Gnojnica, triang. tačka Podveležje
Gola Brda, mahala u Bjelašnici
Golica, planina u Sloveniji
Golubine, granica Hopine i G. Gnojnice

Goranci, s. mostarski sr.
Gornja Jama, sniježnica u Veleži
Gornja Jametina, sniježnica u Veleži

Gornja Tušila, selo u Bjelašnici — konjički sr.

Gornja Zasjeđa, sniježnica, Velež
Gornje Gnojnice u Podveležju
Gornje Police, mahala u Visočici
Gornje Polje, vidi Kruševsko Polje
Gornji Banjo u Podveležju
Gornji Bunar, bunar u Dobrču
Gornji Kružanj, Podveležje
Gornjobanjdotska Površ u Podveležju

Gostenjača, greben na Visočici
Gostenjača, mahala na Visočici
Gostin Potok, Opine
Gostina Mahala, Opine
Gostovac, izvor u Kružnju
Govedarnica, uzvišenje Bjelašnica
Grab, potes u Banjdolu

Grab, uzvišica kod Bjelimića, Visočica
 Grabalj, krčevina na granici G. i D. Gnojnica
 Grabovik, bunar u Dobrču
 Grabovik, bunar u Svinjarini
 Grabovine, bunar u Dobrču
 Grabovine, bunar između Svinjarine i G. Banjdola
 Grabovine, šuma Banjdo
 Gračanica, padalište nad Župom
 Gradac, s. čapljinjski sr.
 Gradac, sniježnica u Veleži
 Gradelin, s. konjički sr.
 Gradina, do Rioča, Kokorina
 Gradina, mahala Umoljana, Bjelašnica
 Gradska (Gracka), s. ljubuški sr.
 Grebak, uzvišica na Bjelašnici
 Grušča, mahala Visočica
 Grušča, planina Visočica
 Grušča, s. — konjički sr.
 Gubavica, s. mostarski sr.
 Guberaca, (629 m), uzvišenje u Podveležju
 Gubinjača, kosa u Svinjarini
 Gubinjača, predo u Visočici
 Guvnina, potes Kosan Glava u Blacama
 Guvnina (Zapadna Velež), vrh Veleži
 Hajvazi, mahala u Bjelašnici
 Hamzići, s. mostarski sr.
 Hankuša, bunar u Svinjarini
 Han Pijesak, naselje u I. Bosni
 Hansko Polje, mahala Bjelopoljaca Hercegovina
 Hodovo, s. — mostarski sr.
 Homolje, s. — konjički sr.
 Hopine, vidi Opine
 Hopinski Potok, vidi Gostin Potok
 Hranisava, planina u Bjelašnici
 Hrasno, s. stolački sr.
 Hrljeva Bara, potes u Visočici
 Hrsovac, potes G. Gnojnica
 Hrušta, s. nevesinjski sr.
 Hum, brdo nad Mostarom
 Hum (Um), glavica u Podveležju
 Hum, uzvišenje, Razića Blaca, Visočica
 Humi Lišani (Humilišani), s. — mostarski sr.
 Husin Greb, kraj Padališta na Visočici
 Husino Vrelo ispod Razića Blaca, Visočica
 Isića Do, mahala G. Gnojnica
 Istambul, Carigrad
 Ivan Polje pod Zvezdarnicom u Bjelašnici
 Ivka, Blaca u Bjelašnici

Jačica, potes Kokorina
 Jagodnja Strana, Bjelašnica
 Jagodnji Do, mahala u Bjelašnici
 Jama na Proplanku, sniježnica u Veleži
 Jankovine, naselje u Zijemljima
 Janjina, uzvišica u Visočici
 Jarac—Kuk, bunar u Svinjarini
 Jarac Kuk, krčevina u Svinjarini
 Jaram, vrh na Veleži
 Jarčište, mahala Kokorine
 Jarčije Luke, Vidi Jarac—Kuk
 Jare, s. Lištički sr.
 Jasen, mahala u Bjelašnici
 Jasenak, brdo nad Dobrčom
 Jasenice, s. Gabela, čapljinjski sr.
 Javorak, vrh Gola Brda, Bjelašnica
 Javorci, padalište D. Zijemlje
 Jazve, s. — konjički sr.
 Jelenjača, krčevina u Visočici
 Jelica, mahala u Bjelašnici
 Jelica, šuma Gola Brda, Bjelašnica
 Jelike, vidi Preslica, Gola Brda, Bjelašnica
 Jelovčev Potok u Podveležju
 Jelove Glavice (1282 m) u Kokorini
 Jesenja, gromila Šipovac
 Ježepasine, s. kalinovski sr.
 Jovanović Karaula na cesti Mostar — Nevesinje
 Jumnik, bunar Svinjarina
 Jurjevci, bunar Opine

Kadrijin Do, potes u Raškom Dolu, Bjelašnica
 Kalajli Jezero, lokva u Bjelašnici
 Kalaraša, vrelo kraj Mrtvaja, Bjelašnica
 Kamena, s. nevesinjski sr.
 Kamenite Glavice, zaravan, Velež
 Kamenite Rupe, padalište — nevesinjski sr.
 Kaoci, mahala u Visočici
 Kaočina, vrh u Veleži
 Kaočina, bunar u Svinjarini
 Kapavica, s. — stolački sr.
 Karanfil Lokva u Bjelašnici
 Kasaba, vidi Nevesinje
 Kičin, vrh u Podveležju
 Kiđuša Voda u Visočici
 Klanac, potes u G. Banjdolu
 Klanci, potes na Čepi
 Klečenjača (Plahovina), gromila u Podveležju
 Klek, uzvišenje na Podveležju
 Klekovača, sedlo u Krošnjama, Bjelašnica
 Klječenjača, potes u Gnojnicama
 Kljenak, s. — čapljinjski sr.
 Kljuni, s. — nevesinjski sr.
 Kobiljaci, bunar u Šipovcu, Podveležje
 Kobiljača, kosa u G. Gnojnicama

Kokorina, selo u Podveležju, mostarski sr.

Kokorina, s. — gatački sr.

Koleško, selo — nevesinjski sr.

Kolijevka, valov ispod Polica, Visočica

Kolina, padalište na Neretvi

Komić, vrh nad Dračevicama, Podveležje

Komori, zaravan, Velež

Konak, vrelo u Čehoju

Kondžel, vidi Oštri Vrh

Konjic, varoš u Hercegovini

Koprivnica, izvor u Čehoju

Korita, mahala u Kokorini

Korita, mahala u Visočici

Koritska strana (1682 m), Visočica

Kosan—Glava, Blaca, Bjelašnica

Kose, kosa u Svinjarini

Kosier, s. — mostarski sr.

Košuća Stopa, zaravan u Veleži

Kotlena Stijena, sniježnica u Veleži

Kozica, s. u Dubravama — stolački sr.

Kramare, s. u Bjelašnici, sarajevski sr.

Krča, krčevine u Visočici

Krčevine, vidi Krča

Kameniti Brijeg, kosa u Šišan—Poljani, Bjelašnica

Krhanova Bara u Svinjarini

Kričanje, mahala G. Gnojnice, Podveležje

Kričanjanski Potok (Krhanski Potok), Podveležje

Kriva Voda, Grušča, konjički sr.

Krivi Do, uzvišica u Kokorini

Krnja Jela, Krošnje u Bjelašnici

Krošnje, mahala u Bjelašnici

Krstac, uzvišica, Bjelašnica

Krstac (1664 m), Visočica

Krstac, mahala, Visočica

Krstac (1807 m), Župa

Krstače, potes, Bjelašnica

Krstina, gomila, Dobře

Krstine, kosa, Svinjarina

Kršna Strana, četvrt, Mostar

Krtače, Kokorina

Krunatica, hum, Podveležje

Kruševica, stolački sr.

Kruševačko Polje, nevesinjski sr.

Kružanj, s. u Podveležju

Kružanjanski Potok, Podveležje

Krvavac (2067 m), greben na Bjelašnici

Kudrinjak, potes, Kružanj

Kuk, strana Huma, Visočica

Kukričin Do, vidi Dobri Do

Kula (triang. tačka), Podveležje

Kušići, naselje, Zijemlji

Kuti Livač, mostarski sr.

Kvanj (1328 m), uzvišica u Župi

Lačuge, vidi Velika Velež

Lađenica, s. konjički sr.

Lađevac, potes u B. Dolu

Lakiševine, mahala, Ortiješ, mostarski sr.

Lastavica, ruina kraj Šćepan—Grada, Blagaj

Lastva, s. trebinjski sr.

Ledenice, uzvišenje Veleži

Lice, krčevina, Opine

Lijeskovac (Ljeskovac) bunar Isića Do, G. Gnojnice

Liješće, površ, odmaralište stoke nad Župom

Lijetavac, bunar, G. Banjdo

Lisac, bunar, Banjdo

Lisac, uzvišica 1459 m, Bjelašnica

Lisac, uzvišica u Veleži

Lisac, uzvišica, Visočica

Lisičići, s. konjički sr.

Lokvanjska Bara, Krošnje, Bjelašnica

Lokvanjsko Jezero, Bjelašnica

Lokvica, vrelo Sirovi Gvozd, Visočica

Lovnica 1857 m, greben Bjelašnice

Luka, s. u Visočici, konjički sr.

Luka, s. u nevesinjskom sr.

Luke pod Čepom, padalište na Neretvi, konjički sr.

Lukomir, s. u Bjelašnici, Konjički sr.

Ljeljen, najviši vrh Visočice

Ljeskovci, vidi Lijeskovac

Ljubičina, uzvišica u Kokorini

Ljubovčići, s. u sarajevskom sr.

Ljunice Brdo, Dobře

Ljusovica, potes u Veleži

Ljuta s. u konjičkom sr.

Ljutaci, zaselak Hodova, stolački sr.

Ljuti Dolac, s. mostarski sr.

Macića Bunar, Grušča, konjički sr

Maglić, planina

Mala Blaca, vidi Razića Blaca

Mala Jama, sniježnica u Veleži

Mala Ridjuša, lokva između Krošanja i Golih Brda

Mala Velež, krčevina u Svinjarini

Mala Velež (1469 m), vrh na Veleži

Mali Borisovac, vidi Borisovac

Mali Paratak, sniježnica na Veleži

Mali Strug (1817), mahala Srede, Visočica

Malo Polje, s. mostarski sr.

Malo Strajište (1406), Blaca, Bjelašnica

Mandin Potok u Visočici

Marčipolje, Bjelašnica

Mazoljice, dio Mostara

Mečka, tromeda Svinjarine, Banjdola i Blagaja
 Medena Glava (1681 m), Gola Brda, Bjelašnica
 Medena Glavica, granica G. Gnoj-nica, Dobrča i Kuti Livača
 Medvedi Kuk (1420 m), jesenište kraj Korita, Visočica
 Mededa Jama, granica Svinjarine i Banjdola
 Međugorje, uzvišenje Blaca, Bjelašnica
 Mehki Do, mahala u Visočici
 Mehke Okuke, potes u Čepi
 Mekote u Blacama, Bjelašnica
 Mekote, između Dobrča i Hopina
 Mekote, Grušča planina
 Merdžan Glavica (769 m), Kričanje, Podveležje
 Mezetova Lokva, Blaca, Bjelašnica
 Minen Do, padalište na Neretvi
 Milišići, zaselak, Bjelašnica, sara-jevski sr.
 Mirakovac, Blaca, Bjelašnica
 Mirilovići, s. — bilečki sr.
 Mjedena Glavica, vidi Medena Glavica
 Mlinški Potok u Donjim Zijemljima
 Modri Vir, Lokva u Koritima, Visočica
 Mokri Do, vidi Štirni Do
 Mostar, grad
 Mostarska Kotlina
 Mostarski Kuk, potes u Mostaru
 Mostarsko Blato
 Mostarsko Polje, vidi Bišće
 Mramor, Blaca na Bjelašnici
 Mrđenović, s. — gatački sr.
 Mrtvaji, mahala u Bjelašnici
 Mrtvanje, mahala u Bjelašnici
 Mudovac pod Lokvom, tromeda Dobrča, Kuti Livača i Vrapčića

 Nad Haremima, dio Mostara
 Nad Poljem, potes u Dobrču
 Nakovanj, bunar u Svinjarini
 Namet, potes u Kružnju
 Nametova Ograda u Kružnju
 Nekudine, s. nevesinjski sr.
 Neretva, rijeka u Hercegovini
 Nevesinje, sresko mjesto
 Nevesinjsko Polje, kraško polje u I. Hercegovini
 Nuglo, padalište u D. Zijemljima

 Obodina, u dolini Kričanskog Potoka
 Obradovića Sniježnica, sniježnica na Krvavcu, Bjelašnica
 Obri, s. — konjički sr.
 Odžaci, vidi Bjelimić
 Ograde, potes u G. Banjdolu
 Oklačenik, bunar u Dobrču
 Okruglo, vidi Šišan Do

Okuč, potes u Kružnju
 Okuč, potes u Župi
 Opančak, lokva na Bjelašnici
 Opličići, s. — stolački sr.
 Opine, s. u Podveležju
 Oputne Rudine, površ., Nikšić (Crna Gora)
 Orahov Do, s. — trebinjski sr.
 Orlov Kuk, brijeg nad Glavatičevom Orlovac (1486 m), na Bjelašnici
 Ortiješ, s. — mostarski sr.
 Osijek, grad, Hrvatske
 Osim, vidi Kričanjski Potok
 Osoje, potes u D. Hopinama
 Ostrožačka Kotlina, — konjički sr.
 Ošlje Do, Kričani, G. Gnojnice
 Oštra Bara, livada iza Presla u Visočici
 Oštri Rat (535 m), uzvišenje nad Bjelini Poljem
 Oštri vrh (Kondžel 1431 m), Velež
 Ovčare, vidi Padalište u Visočici
 Ovčište, potes u Kružnju
 Ozimine, mahala D. Tušila

Padalište (Ovčare), padalište kraj Sirovog Gvozda
 Pale, prodo ispred Umoljani (Konjički sr.)
 Paleške, potes u Bjelašnici
 Paljevi Do u Bakračuš
 Papratni Do, mahala u Visočici
 Papratni Dolovi u Kokorini
 Paratak, sniježnica u Telećoj La-stvi u Veleži
 Paratak, sniježnica u Paratku
 Paratak, uzvišenje u Veleži
 Pašina Gomila, glavica u Kamenitim Rupama
 Pašina Voda, izvor u Blagaju
 Patkovići, mahala Svinjarine
 Petrovići, s. — nikšićki sr., Crna Gora
 Petrovo Selo, s. kod Bjelimića, Visočica
 Pijesci, s. — mostarski sr.
 Pijukača, gromila, Do, Podveležje
 Pišteta, vrela kraj Stanara, Bjelašnica
 Plahovina, vidi Klečenjača
 Ploče, prodo pod Krstacom, Visočica
 Ploče, vrelo u prodoli Ploče
 Pločice u dolini Jelovčevog Potoka, Do
 Plužine (Koleško), nevesinjski sr.
 Pobrdnica, jesenište iznad Korita, Visočica
 Pod, potes u G. Banjdolu
 Pod, granica Hopina i Mostara
 Pod Lovnicom, mahala u Bjelašnici
 Podac, uzvišica u Bjelašnici
 Podstrajište, Blaca, Bjelašnica
 Podveležje, oblast ispod Veleži

Poklopac, strana Krstaca, Visočica
Poklopac, šuma pod Krstacem, Bjelašnica

Police, mahala u Visočici

Polog, s. — mostarski sr.

Polje, potes u Kružnju

Poljice, mahala u Visočici

Poljice, potes u g. Gnjojnica

Ponor, lokva u Nebesinjskom Polju

Ponor, vrelo u Čehaju

Ponor, vrelo u Razošlju

Popovo Polje, kraško polje u Hercegovini

Porače, uzvišenje u Visočici

Porim, uzvišenje nad Bijelim Poljem

Posušje, opština u Hercegovini

Potoci, opština u mostarskom srezu

Potok, između Hopina i Kričanja

Povita, sniježnica u Veleži

Prasina, u dolini Jelovčeva Potoka

Prekače, izvor u G. Zijepljima

Prenj, planina

Prenj, s u Dubravama, stolački sr.

Presjeka, s. — nevesinjski sr.

Preslica, šuma u Golim Brdima, Bjelašnica

Preslo, prevoj u Krošnjama, Bjelašnica

Preslo, prevoj na Visočici

Pribojna, potes, Kričanje, G. Gnojnice

Pričepak, strana Čepe, Bjelašnica

Pridvorci, s. — nevesinjski sr.

Prijeki Grmi, nevesinjski sr.

Prijeke Njive, potes, Bjelašnica

Prijevorac, potes, Šišan Polje, Bjelašnica

Prisjeka, granica Dobrča i Kutli Livača

Prisoj, greben nad Borovčićima, nevesinjski sr.

Prkovići, nevesinjski sr.

Prodo, izvoriste Struge

Prosječenica, špilja u Kokorini

Provo, s. — livanjski sr.

Puzim, greben na Visočici

Puzimsko Groblje, potes na Visočici

Rabina, s. — nevesinjski sr.

Račica, desna pritoka Neretve

Radetina, gomila, Šipovac

Radišići, s. — ljubuški sr.

Radobolja, površ na Bjelašnici

Radulova Glavica, granica Kutli Livača i G. Gnojnice

Rakitnica, desna pritoka Neretve

Ramin Greb, prevoj u Bjelašnici

Raška Gora, s. — mostarski sr.

Raška Strana, Bjelašnica

Raški Do, mahala u Visočici

Rašumovci, s. Bjelašnica, sarajevski sr.

Ravnice, potes, Blagaj

Ravno, s. — trebinjski sr.

Ravno Brdo (574 m) u Svinjarini

Ravno Brdo (1033 m) u Župi, konjički sr.

Razdolje, uzvišenje Veleži

Razići, s. — konjički sr.

Razića Blaca s. na Visočici

Razošlje, mahala u Bjelašnici

Repišta (1666 m) greben Bjelašnice

Revi Do, do u Bjelašnici

Rida Lokva, Gola Brda u Bjelašnici

Riduša, potes, Gola Brda

Rilja, s. nevesinjski sr.

Rioč, gromila u Kokorini

Rivenica, čatrnja na Durmiševcu, Velež

Rivine, bunar u Dobrču

Rodoč, s. u mostarskom sr.

Rosulja, lokva u G. Kružnju

Rosulje, potes u Kokorini

Rotinije, s. — stolački sr.

Rudno Brdo, uzvišica u Bjelašnici

Rudo Polje, s. Gatački sr.

Rukavac V. i M., vrelo u Čehaju

Runjave Glave, uzvišica Hajvazi

Runjavi Gradac, uzvišica u Veleži

Rušta, vidi Hrušta

Samarni Kuk, potes u Krošnjama,

Sarajevo, gl. gr. NR BiH

Sedlo pod Krstacem, Visočica

Sedrenik, potok kod Umoljani, Bjelašnica

Selišta, potes na cesti Mostar—Nevesinje

Selišta, s. mostarski sr.

Sijerno Brdo, nad Mostarom

Sirovi Gvozd, mahala u Visočici

Sitnička Lokva, lokva u Bjelašnici

Sitnik, mahala u Veleži

Sitnik, uzvišenje u JI Veleži

Skenderovac zaravan u Veleži

Skubalj (1089 m), uzvišenje u Zijepljima

Sladovac, bunar u Dobrču

Slatine, strana uz Tušilački Potok

Slatinica, potok Sirovi Gvozd, Visočica

Slatinica, kosa uz Tušilački Potok

Slatinice, mahala u Visočici

Slatinice, desna pritoka Neretve

Smajin Do, Police, Visočica

Smajkića Bara u Svinjarini

Smajkića Mahala u Svinjarini

Sopilje, s. Nevesinjski sr.

Spilni Do, na bilu Veleži

Spionik, vrelo u Policama, Visočica

Srede, mahala u Visočici

Srednji Rat, uzvišenje u Visočici

Sretnice, s. Mostarski sr.

Srezevac, bunar u Kružnju
 Stambul, vidi Istambul
 Stanari, mahala u Bjelašnici
 Stanojevići, s. stolački sr.
 Steći potes u Blacama, Bjelašnica
 Stijena pod Preocima — Blaca —
 Bjelašnica
 Stogača, Krošnje, Bjelašnica
 Stolac, brdo nad Mostarom
 Stolac, sresko mjesto
 Stolić, uzvišenje nad Policama, Vi-
 sočica
 Strajište u Blacama, Bjelašnica
 Stražnica, kosa u Visočici
 Strijeteš, vrelo u Čehoju
 Strmnica, dolina u Župi
 Strmnica, potok u Župi
 Struga (Suhodolina), povremeni po-
 tok, Mostar
 Strzići, jeseništa kod Korita, Viso-
 čica
 Stublina, čatrnja u Dobruč
 Studenac, bunar u Svinjarini
 Studenac, izvor, Kaoci u Visočici
 Studenac, izvor, Razošlje
 Stupčeva Bara, u Svinjarini
 Suha Česma, u Razićima, Visočica
 Suhi Do, jaruga Dobručkog Potoka
 Suho Jezero, Grušča, Visočica
 Suhodolina, kraj u Mostaru
 Svetigora, uzvišenje nad Dobručom
 Svinjarina, s. u Podveležju
 Svinjarska Lokva, u Svinjarini
 Svinjarski Bunari, u Svinjarini
 Svinjarski Potok, Svinjarina

Šabanov Do, kod Oštrog Vrh, Ko-
 korina
 Šabanovića Dolovi, Kokorina
 Šabanovići, zaselak, gatački sr.
 Šahinović, vidi Rudo Polje
 Šećpan Gomila, na granici Kružnja
 i Kokorine
 Šećpan Grad, ruine, Blagaj
 Šipovac Gomila, vidi uzvišenje Ši-
 povac
 Šipovac, uzvišenje u G. Gnojnicama
 Šipovac, s. u G. Gnojnicama
 Šišan-Do, mahala Hajvaza
 Šišan-Poljana, u Hajvazima
 Stirni Do, Krošnje, Bjelašnica
 Štirni (Mokri) Do u JI Veleži
 Svabinski Potok, vidi Opinski potok

Tate, vidi Jare
 Teleća Lastva, vrh u Veleži
 Težanica, potes u Svinjarini
 Tilovina, šuma u Opinama
 Tisovac, uzvišenje u Veleži
 Toholj, uzvišica u Visočici
 Trampina Župa, vidi Grušča
 Trbotine, jesenište u Visočici
 Trebinje, varoš u H.

Trešnjeva Gomila, uzvišica i gro-
 mila, Dobruč
 Trijebanj, s. stolački sr.
 Trnoviti Dolovi, potes uz cestu Mo-
 star—Nevesinje
 Trnjak, mahala D. Kružnja u Veleži
 Trojani, mahala u Visočici
 Tucin Kuk, šuma u Veleži
 Tujan, sniježnica u Veleži
 Tujan, uzvišenje u Veleži
 Turisova Voda, Grušča u Visočici
 Turska
 Tušila, planinsko selo u Visočici
 Tušilački Potok, lijevi pritok Ra-
 kitnice
 Tužani, vidi Dužani

Ubo, bunar u Dobruč
 Uborak, padalište u Crnoj Gori, pla-
 nini
 Udolje, zaravan u G. Gnojnicama i
 Svinjarini
 Umoljani, s. u Bjelašnici
 Urijača, gromila u Kružnju
 Uzdojac, vidi Trbotine

Vagane (Vagansko Vrelo), vrelo u
 Sirovom Gvozd
 Vaganj, uzvišica na Bjelašnici
 Vedre Njive, šuma u Veleži
 Vežzovac, do, tromeda Vrapčića, Ho-
 pina i Zalika
 Velež, planina
 Velika Glavica, uzvišenje, G. Banj-
 dolu
 Velika Gomila, Dražnjača, Svinja-
 rina
 Velika Velež (Vlačuga), vrh Veleži
 Veliki Bunar, u Veleži
 Veliki Borisovac, vidi Borisovac
 Veliki Paratak, sniježnica u Veleži
 Veliko Jezero, Visočica
 Veliko Jezero, Kaoci, Visočica
 Veliko Strajište, Blaca, Bjelašnica
 Velja Meda, s. trebinjski sr.
 Vidonje, s. metkovički sr.
 Vigled (761 m), uzvišenje u Podve-
 leži
 Vihovići, s. mostarski sr.
 Vilin Do, na granici Svinjarine i
 Banjdola
 Vilino Polje, D. Zijemlje
 Vilovci, zaravan u JI Veleži
 Visočica, planina
 Visoka Glavica, uzvišenje u Dobruč
 Vitina, s. ljubuški sr.
 Vlačuge (Lačuge), vidi Vel. Velež
 Vlahinja, vidi Čehoje
 Vlahinja, vrh u Bjelašnici
 Vodica, bunar u Svinjarini
 Vodice, gromila u Banjdolu
 Voloderski Potok, gatački sr.
 Voljevičina Bara u Svinjarini

Vranisava, vidi Hranisava
 Vranjska Noga, na Liscu, Blaca, Bjelašnica
 Vranjevići, s. mostarski sr.
 Vranjevičko Brdo, granica Kokorine i Vranjevića
 Vranjske Sitjene, Blaca, Bjelašnica
 Vrapčići, s. mostarski sr.
 Vratlo, kraj, gatački sr.
 Vrba, bunar u Dobruč
 Vrbovica, bunar u Svinjarini
 Vrelo na Mekotama, Korita na Visočici
 Vrelo pod Gvozdom, Korita u Visočici
 Vučija Glavica (Podvelež), uzvišenje Opine
 Vukov Do, Blaca, Visočica
 Vulin Potok, povremeni potok na granici Kokorine
 Zabrdje, padalište na Neretvi
 Zagajine, lokva, Korita u Visočici
 Zagonska Česma, Korita u Visočici
 Zagorica, s. konjički sr.
 Zaranova (Voloderska) gromila, u Kružnju
 Zalik, kraj u Mostaru
 Zapadna Velež (Guvnina), vrh u Veleži

Zasjeda (Zajeзда), uzvišenje u Veleži
 Zaslav, Viluse, Nikšić
 Zavelež, šuma u SI Veleži
 Zborne (Sborne) Glavice, zaravan u Veleži
 Zelengora, planina
 Zelene Njive, mahala u Bjelašnici
 Zijemlji, s. mostarski sr. — vidi G. i D. Zijemlji
 Zmijinač, strana Visočice
 Zmijinač, šuma, Razića Blace, Visočica
 Zmijinač, vrelo na Poklopcu, Visočica
 Zmijinač, vrelo, Razića Blaca, Visočica
 Zubički Klanac, Kokorina
 Zubički Potok, Kokorina
 Zvirici, s. — Herceg-Novi
 Zvezdarnica, najviši vrh Bjelašnice
 Željuša, s. u Potocima, Mostarski sr.
 Žeravac, bunar u Zijemljima — mostarski sr.
 Žovnica, prevoj između Mostara i Mostarskog Blata
 Žukovica, Kosa u Svinjarini
 Žulji, s. — nevesinjski sr.
 Župa, oblast u gornjem toku Neretve

SPISAK MANJE POZNATIH RIJEČI

Kratice: t znači turska riječ, iz t znači iz turskog jezika, preko t znači preko turskog jezika; a znači arapska riječ, p persiska, l latinska, g grčka, alb albanska riječ; iz nj znači iz njemačkog, a iz tal znači iz talijanskog jezika; v znači vidi.

Aba, t, sukno
Abadžija, t, suknar
Abali, t, suknen
Abdest, p, ablucija, ritualno pranje
Aga, t, vrsta feudalca
Agrar, l, poljoprivreda
Ahmedija, iz t, ovoj oko fesa
Ajluk, iz t, mjesečna plata
Ajvan, v, hajvan
Akšam, t, veče
Alaša, iz t, konj, konji pušteni na pašu bez nadzora
Alat, t, crven konj
Alidžun, iz t, Alijin dan — Ilindan po st. kalendaru
Amamdžik, v, hamamdžik
Antrešelj, od entre selle, što se stavi u sredinu po tovaru
Aptovina, v, heptovina
Araluk, t, međuprostor
Arar, v, harar !
Argat, t, fizički radnik
Arka, iz t, leđa
Arkoš, iz t, dio sedla drvo pozadi sedla
Atešluk, t, vatrište u mangali
Atula, v, hatula
Avlija, t, dvorište, naplav za sabiranje vode u čatrnju

Badanj (zb. badnjine), šuplja dubina za žito i brašno
Badža, t, videlica, otvor na krovu za propuštanje dima i svjetla
Bakračlije, v, uzendiye
Balega, goveda nečist
Bali, t, seljak

Balija, t, seljak
Balua, iz t, brdanin, gorštak
Bandijerna, iz tal, zastava, naziv za triang, tačke kod P.
Baskije, iz t, letve, žioke preko krovne konstrukcije za koju je pričvršćena slama ili daščica
Baterisavati, iz t, propadati
Begluk, t, vrsta posjedovanja zemlje i odnos koji iz toga proizilazi
Bensilah, a, pojas za oružje, pojas
Beričet, a, blagoslov
Besa, alb, zadana riječ
Bez, t, platno
Bičalj, kabanica specijano tkana sa bičevima vune spolja, obično crne boje
Boj, sprat
Bošča, marama za prekrivanje glave
Bošnjak, Bošnjaci, planišтари iz Bosne
Botana, iz tal, bijelo platno
Brč, jek, doba kad nečeg najviše ima
Brijavina, vuna dobivena brijanjem mrtvog brava
Broč, Rubia tinctorum, od njega se dobiva prirodna bakreno crvena boja
Bronzar, kožnata torba
Bucat, drveni sud za vodu
Būla, iz t, vjerski obrazovana muslimanka
Burdelj, iz tal, tamna niska štala za stoku
Buret, vrsta platna
Burilo, sud za vodu

Časa, iz t, zdjela za supu
 Českin, iz t, oštar
 Češket, iz a, jelo od prebijene pšenice i mesa
 Čok, t, korijen, pleme, loza
 Čuliti, paziti, motriti, biti na oprezu
 Čumez, iz t, kokošinjac
 Čusegija, trouglasta lopatica za vadenje žara, maša

Čair, t, livada
 Čakšire, t, hlače
 Čaktar, zvono
 Čanak, zdjela od drveta
 Čardak, iz t, visoka kuća
 Čečur, nisko grmlje
 Čevrma (čevra), vezena maramica
 Čekmedže, t, ladica, sanduče sa ladicom
 Čivija, t, čavao
 Čoha, t, vrsta sukna
 Čorba, t, supa

Deba, drvena posuda za kajmak i maslo
 Demirlija, t, gvozdена velika tepsijsija
 Dib, t, donji, obli dio ibrika za kafu
 Dižežu, kravljača, drvena posuda za mužu
 Divanhana, t, soba ili odjeljenje za razgovor
 Dolaf, v, dolap
 Dolap, t, drveni orman za posude
 Druga, vreteno za zapredanje niti
 Dram, iz t, četiristoti dio oke
 Drvenice, drveni dio samara
 Dunum, t, mjera za površinu (1000 kv m)
 Dušak, trenutak
 Dušek, t, meki, vunom ispunjeni madrac
 Duvar, t, zid
 Dvizac, ovan u drugoj godini
 Dvize, lanjsko janje
 Dvizica, ovca u drugoj godini
 Dvogrta, dvojnje, vrsta svirale

Đerdan, iz t, ogrlica
 Đevdir, iz t, šupljikast poklopac ledena kroz koji prolazi voda
 Đugum, t, bakrena posuda za vodu

Džada, iz t, ulica
 Džemat, iz t, skupina
 Džerdek, t, svođenje
 Džezva, iz t, kavenjak
 Džidža, t, lijep šaren ukras bez vrijednosti
 Džumbosati, srozati se

Fars, a vjerska dužnost prvog reda
 Fenjer, g, primitivna svjetiljka za nošenje

Ferman, iz t, zapovijed
 Figan, iz t, plač, vrisak
 Fildžan, vidi findžan
 Findžan, iz t, šoljica za crnu kavu
 Fukara, iz t, sirotinja
 Funura, v, furuna
 Furuna, iz t, peć

Ganjak, iz nj, hodnik
 Gargaše, pribor za raščesljavanje vune
 Glavnja, cjepanica raspaljena na ognjištu
 Glavar, dio samara, drvo sprijeda
 Gonik, širok prolaz za stoku između ograda
 Gora, ogranci stabala ili grana koji se sijeku za stočnu hranu
 Grabulje, dio »češlja« za češljanje slame za krov
 Grebenati, odvajati bolju od lošije vune
 Grebeni, pribor za odvajanje bolje od lošije vune
 Grebulje, v, grebeni

Hajz, a, menstruacija
 Hajat, iz t, prostorija za žene
 Hajluk, v, ajluk
 Hajr dova, iz t, blagoslov
 Hajvan, a, životinja, stoka
 Hak, iz t, pravo
 Hakati, plašiti vukove
 Halka, iz t, beočug
 Hamamdžik, iz t, banjica
 Hambar, t, sanduk za žito
 Haptovina, divlja zova (Sambucus ebulus)

Harar, iz t, vreća od kostrijeti, osnovna vuna, kozja dlaka potka
 Harem, a, zagrađeno mjesto, sveto mjesto i groblje
 Hartija, iz t, papir
 Hatula, uzdužna greda po zidu suhozide na kojoj stoji krovna konstrukcija

Haznadar, p, blagajnik
 Hemzek, iz t, bradavica
 Homar, smrča (Picea excelsa) i grm
 Horma, iz t, oprema za konja, osim sedla
 Hudud, iz t, granica, granični znak
 Humarica (huma i uma), vrsta gline
 Humljak, Humljaci, planinštari iz Hercegovina

Ibrik, a, posuda za vodu
 Insan, a, čovjek
 Irad, iz a, prihod
 Istihaze, a, nastup regula

Izba, upotrebljavaju u značenju
prostorija ispod kuće za stoku
Izmećar, iz p, posluga

Jabuka, dio sedla, drvo sprijeda
Jacija, t, molitva pred spavanje
Jakna, iz nj, ženski kaputić
Jako, tek istom
Jalovina, stoka koja se ne muze
Jamuža (jemuža, jamužina), sviježe
mlijeko

Jarina, vuna od jagnjadi
Jarina, t, prelomljen, prebijen ku-
kuruz
Jašmak, t, kupovna marama za
podbradivanje
Jufka, t, razvučeno tijesto za pitu
Jumruk, t, šaka

Kablič, sud za mlijeko
Kaca, drveni sud sa obručina za sir
Kadunj (mn. kadunjinje), šuplja du-
bina za žito

Kajda, a, pjesma
Kalem, iz t, olovka
Kaluderica, najgornja đaska samara
Kambrig, vrsta bijelog platna
Kanat, t, krilo
Kaplama, t, pokrov, daščica za po-
krivanje krova

Kara, t, crn
Karti, v, gargaše
Kasaba, v, trgovište
Kijamet, a, dan vaskršnuća
Kinija, donji dio ruba tepsije
Kiridžije, oni koji gone toware pod
najam

Kiriija, iz t, najamnina
Kitice, vrste šara u vezu
Klanica, staja
Klašan, valjano nebojeno sukno
tkano na 2 nita
Klašnje, dio stelje na samaru
Kna, od hena, crvena zemlja za bo-
jenje kose i nokata

Kokošica, rukovet
Kolan, deo orme, tkan, veže se sa
potežnicom ispod trbuha
Kolibar, vlasnik kolibe u planini
Konak, v, suvat
Konat, iz tal, račun
Košija, iz t, trka
Kotlenica, drvo na kom visi kotao
nad ognjištem

Kotula, iz tal, sušnja
Kovčiti, kočiti
Kragla, iz njem, ovratnik
Krasna, budak
Kriva, dio odžaka, vrsta šara u vezu
Krov, krovina, češljana, mlaćena,
raževa slama

Krstaci, dio samara
Krtola, krompir

K'smet, a, sudbina
Kukci, kopče
Kukrica, grm (nizak) zakrčljao
Kukulja, iz l, pastirski pokrivač za
glavu
Kurban, iz t, ritualna žrtva
Kurban — bajram, muslimanski
praznik
Kutar, mjesto na ognjištu za zgr-
tanje pepela
Kutor, iz l, egzekutor

Lapis, l, olovka
Legen, (Leden), t, posuda za umi-
vanje
Lekno, dio bluze oko struka preko
suknje
Lojali, masna, hranjiva
Lug, pepeo
Lukmira, luk, sir, kajmak ili maslo
pomiješano

Ljetoras (ljetorast), mladica drveta
do godinu dana

Mad, upotrebljavaju u značenju sre-
bro

Mahala, a, četvrt, kvart
Majdan, iz t, rudnik
Mal, a, cjelokupno blago, u užem
smislu stoka
Mangala, iz a, žarnik u koji se
prenosi žar iz peći
Maraz, marazli, klica bolesti, bole-
žljiv

Marevina, Marubium sp.,
Maša, t, štipavice za vatru
Mašice, t, male štipavice za pasom
Mašla, iz nj, okovratnik kravata
Maštrafa, a, čaša
Matorina, vuna godinu dana na
bravu
Mekteb, iz t, vjerska pretškolska u-
stanova
Merhaba, a, široko ti bilo, dobro
došao

Mesti, izdvajati maslo iz mlijeka
Mješina, (mijeh), suva bravlja koža
Mlaćanica, (mlaćenica), ostatak mli-
jeka kad se izdvoji maslac
Mlinica, vodenica potočara
Momaštvo, služba
Mrčiti, gariti, bojiti u crno
Mrndele, ukrasi u kosi
Mrs, antraks, crni prišt, masnoća,
smok
Muhur — sahibija, iz t, vlasnik pe-
čata, čuvar pečata kod sultana
Musafir, a, gost
Muzilja, žena koja muze stoku

Načve, drvena naprava u kojoj se
mijesi hljeb

Nafaka, a, religiozna pretstava za sredstvo za život, žito
Nam, p, glas, ime, čuvenost
Naprsnik, naprsnjak, nazuvci, dio obuće
Navći, v, načve
Nišan, iz p, znak

Obluk, savijeno drvo u oruđu
Odrapiti, reći istinu u lice
Odžak, t, ognjište
Ograda, suhozidom ograđeno zemljište oko kuće
Ohme, konjče između jedne i dvije godine
Ohmica, kobilica između jedne i dvije godine
Ohmuđ, cjelokupni posjed u stoci
Oka, t, mjera za težinu
Oklagija, iz t, tanak obal štap za razvijanje tijesta
Okučnica, zemljišni posjed oko kuće
Oposlen, pravi put
Oppidum, l utvrđenje
Oprijegalj, dio ojačice, uska, tkana raznobojna kecelja
Optoka, rub
Oputa, isječena, zapredena koža
Oturak, t, osnovica, mjesto gdje se sjedi, donji dio mangale

Padalište, mjesto gdje noćivaju stočari na putu u planinu
Pahve, dio konjske opreme, podrepač
Pante, poprečne žioke u kući za sušenje mesa
Paručce, od paripče, konj stariji od dvije godine
Pastrma, iz t, sušeno meso
Pelenaš, naročito tkan gunj, ne propušta vodu
Pelengaće, zatvorene gaće na svitnjak, duge do blizu članaka
Pelica, sirište
Perda, p, zastor, pregrada od drveta
Pervaz, iz t, obrub, rub tepsije
Pirjan, vrsta jela
Planištar, stočar koji izgoni stoku u planinu
Pleh, iz nj, lim
Pobravičar, vlasnik stoke koji daje planinštaru stoku u planinu
Podlačak, daščica koja se podmeće ispod dasaka na krovu
Podložnji, v, podnoži
Podnoži, dio razboja pod nogama
Podrobrac, vrsta jela

Pogrija, podgrijano mlijeko prije sirenja
Polica, stalaža

Poropčija, ili porobdžija, od porobiti, egzekutor
Postupnica, kolač, mijesi se kad dijete prohoda
Pošivača, motka preko slame na krovu
Poteznica, dio konjske opreme, veže se kolanom ispod trbuha
Potka, p, konci koji se stavljaju u osnovu tkanina
Potpletnice (potplećnice), dio konjske opreme
Pozder, e, ostaci, otpaci
Prače, uže uz samar u koje se nameće tovar, duži šiljci vila
Pregljače, v, oprijegalj
Preslo, prevoj
Preveze, poprečne grede vežu hatule
Prevezač, marama preko glave, pada do pasa, ima na kraju ukras od metala
Prieklad, daska nad kutarem na kojoj stoji kaveno suđe
Prijesnac, pita od sira
Priljevuša, crna kafa kojoj je doličeno tople vode
Protesa, naročito cijepana daska za krov i prezidu
Pucanj, sprava za raščestljavanje vune
Pustečija, suva bravlja koža sa vunom na kojoj se klanja
Pušara, kuća na kojoj nema otvora za dim

Raf, iz t, zidna polica
Rahat, rahatniji, a, mir, mirmiji
Rastegalj, mjera za dužinu
Raša, vrsta sukna tkana na četiri nita
Rogljji, trouglasti ukras od srebra na kraju prevezača

Sabah, a, jutro
Sač, t, željezni poklopac za pečenje pite
Sadžak, t, tronog na ognjištu
Sofa, iz t, klupa
Sahan, a, tanjir
Sahija, a, kurir
Saksija, t, poklopac za pečenje hljeba na ognjištu, u turskom vazna za cvijeće od gline, mangala na tri noge
Santrač, nož za rezanje opute
Saransak, t, bijeli luk
Sečija, t, primitivan niski divan
Sepet, t, krošnja, vrsta korpe
Serđen, (sergen), t, ostava za postaljne stvari
Sibjan, a, sitna djeca
Sihir, čarolija
Silah, a, oružje

Siledžija, nasilnik
Sindžir, lanac, verige
Sitka, sito
Sitja, t, primitivan niski sto za jelo
Soha, dugo suvo drvo
Solarica, posuda u kojoj se drži so
Soldrma, t, dodatak uz kuću, gdje se sklanja stoka (u Bosni)
Solunar, t, limene cijevi za sprovođenje čima
Somić, kraći zidovi kamene kuće u D. Hercegovini
Srg (srđ), t, u Podveležju motka za sušenje odjeće
Stan, dio bluže, poprsje i leđa
Štap, posuda od drveta u kojoj se izdvaja maslo od mlijeka
Stelja, dio samara ispod drvenice
Strug, žlijeb šindre
Struga, prolaz za stoku u toru
Stupa, izdubeno drvo u kome se prebija žito i so
Surutka, tekućina koja ostane kad se izdvoji sir iz mlijeka
Susak, iz t, lijevak
Suvat, t, pojilište, u Bjelašnici način stočarenja
Svinar, granični znak u Podveležju
Svitnjak, vrpca za vezivanje gaća
Svrnuti, teško oboljeti

Salvare, iz a, hlače
Sarpelj, torba od kože, nosi se preko ramena
Šaševac, (šaševci), pregrada između dva sprata
Šćemlija, iz t, stolica
Šećerka, bonbona
Seher, t, grad
Serbe, a, piće
Serbetnjak, iz a, posuda u kojoj stoji šerbe
Sevar, trska
Šilježe, proljetno janje u jesen
Šimla, v, šindra
Šindra, t, mala tanka daska za pokrivanje
Šiš, t, motka na kojoj se nešto okreće
Škembe, p, utroba biljoždera
Skip, korito
Suba, rupa

Tahta, t, daska
Tahtara, kamena kuća sa drvenim krovom
Takum, t, pribor

Tapija, iz t, isprava o posjedu
Tas, a iz t, šoljica, okrugla posuda
Tava, t, tiganj
Tekne, iz t, korito
Teljige, savijeno drvo u jarmu
Tendžera, t, bakrena posuda
Tepsija, t, platna
Terdah, t, sto
Terdaj, vidi, terdah
Testija, t, zemljana posuda za vodu
Tovarnina, uže koje ide u praće i krstac samara
Terluk, t, dokoljenice protiv prašine,
Trklja, okresano stablo za vješanje odjeće ili zamjenjuje ljestve
Tuc, došta, zadovoljno
Tuana, v, tua
Tura, zasukana krpa, vrsta igre

Učelak, v, somić
Učkar, v, svitnjak
Upletanjak (upletnjak), uzica koja se upleće u kosu
Uzendije, stremen
Uže, mjera za dužinu, 25 odnosno 50 aršina, prije rastegalja
Užina, kod Podveležaca obrok oko podne

Vada, a, dogovor, rok
Vadžib, iz t, vjerski potrebno
Verem, a, sušica, u prenosnom značenju tuga
Verignjača (verigarnica), drvo s kojom vise verige
Veslo, u Bjelašnici drvena kašika
Vet, već
Videlica, otvor na krovu kroz koji izlazi dim, zamjenjuje prozor
Vođe, krila ili strane krova niz koje teče kišnica
Vrsnik (vršnjak), istih godina

Zaduženje na zeleno, zaduženje unapred, prije dozrijevanja
Zarf, iz t, postolje za findžan
Zastriž, vuna ostrizena oko repa i vrata
Zecat, a, propisano davanje od imetka
Zeh, iz t, petlja
Zgodan, bogat
Zona, cijeđ, lukšija od pepela

Žioka, tesana motka na krovnoj konstrukciji na kojoj se pričvršćuje slama ili daščice

SPISAK FOTOGRAFIJA

- 1) Konglomerati u Dobrču.
- 2) Hrastovi u Barama.
- 3) Bare.
- 4) »Grčki« bunar sa stepenicama, ljeti se može sići do vode.
- 5) Kobiljaci u Šipovcu, zimi puni vode.
- 6) Dobri Do, Jarčište u Kokorini.
- 7) Velež pod snijegom u aprilu 1952.
- 8) Kobiljaci u Šipovcu, donji bunar.
- 9) Svinjarski srednji bunar.
- 10) Čatrnja na Brasini 8-VI 1937 g.
- 11) Vadenje snijega iz Jame na Paratku 12-VIII 1951 g.
- 12) Veliki Paratak 12-VIII 1951 g.
- 13) Korita za topljenje snijega na Paratku.
- 14) »Sanduk« (»smet«) snijega izvađen iz sniježnice Veliki Paratak.
- 15) Tahtara Smajkića Ibri u mahali Šišan-Do u Bjelašnici. Korita za topljenje snijega pokrivena gunjima. Nošnja ljetna.
- 16) Topljenje snijega u mahali Krošnje, avgust 1952 god.
- 17) Drljača od pruća.
- 18) Porodica Mumina Zlomušice, Blaca. Poljoprivredne sprave: ralo za strane, zubača, grablje, vile, kosa i motika. Nošnja ljetna.
- 19) Otsječak iz karte Terra sancta XXIII Nova tabula iz god. 1545. Uz napomenu 13 iz otsjeka VII.
- 20) »Vezulja« buša X pincgavac. Šišan-Poljana.
- 21) Jahaći konj sa sedlom, Šišan-Poljana.
- 22) Samarni konj sa samarom, Šišan-Poljana.
- 23) Pogled na mahaću Razošlje. Na slici Selim Mrndjić 94 g. izašao prvi u mahaću prije 70 godina.
- 24) Konji kreću u planinu. Brasina.
- 25) Ovce sijeku serpentine na putu u planinu kod Zijemalja.
- 26) Stoka Zlomušica na putu u planinu stigla na prvi konak na Brasinu 8-VI-1937.
- 27) Ovce na putu u planinu. Put između Brasine i Zijemalja. Čobanica u svečanom ljetnom odijelu sa čobanskom torbom.
- 28) Ovce prelaze most na Glavatičevu.
- 29) Selo Blaca. U pozadini Visočica i njen vrh Ljeljen.

- 30) Jezero Blaca. Iza jezera kosanica. U pozadini Visočica.
 - 31) Pretvaranje pašnjaka u ziratno zemljište, Blaca.
 - 32) Mahala Jasen, kuća Saje Puce.
 - 33) Mahala Zelene Njive. Koliba Mumina Pintula. Nošnja ljetnja.
 - 34) Šišan-Do. Čobanica »pripušta« stoku na pašu. Sprijeda torine.
 - 35) Mahala Gola Brda.
 - 36) Stoka na Ridjušama.
 - 37) Lokva Ridjuša.
 - 38) Karanfil lokva (Karanfil Jezero).
 - 39) Krvavac, snježanici. Gore Snježani Do, dolje Veliki Lokvinjak.
 - 40) Mahala Krošnje. Pred kolibama koprive.
 - 41) Erratica, eratički blokovi u Krošnjama.
 - 42) Brijanje kože za oputu. Topljenje snijega u mahali Krošnje Bjelašnica, avgust 1952 g.
 - 43) Bijeli Pijesci ispod Ravnog Brda. Goveda prolaze dolinom Strmnice. Dolomitni pijesak jako erodiran.
 - 44) Natovareni konji prelaze most na Glavatičevu na putu u mahale.
 - 45) Grušča planina.
 - 46) Mahala Korita, Visočica. U pozadini najviši vrh Ljeljen.
 - 47) Suhozida u opravei. Konstrukcija krova. Korita u Visočici.
 - 48) Meteorološka stanica na vrhu Bjelašnice 1952 g.
 - 49) Muzlije muzu ovce na struzi. Mahala Blaca u Bjelašnici.
 - 50) Stap, škipi sa mlijekom i mješine sa sirom. Krošnje.
 - 51) Podveleška djevojka iz Dobrča. Zimska nošnja.
 - 52) Porodica Djulimana Selima iz Dobrča. Nošnja zimska.
 - 53) Nekropola sa 65 stećaka iznad bare u Svinjarini.
 - 54) Stećci u nekropoli iznad Svinjarske bare. Ahmed Smajkić, imam matičar iz Svinjarine.
 - 55) Krst i stećci u Smajkića ogradi.
 - 56) Stećci i kameni krst. Sedlo između Dobrča i Šipovca.
 - 57) »Češalj« u G. Kružnju. Na slici Faić Huso (Svinjarina) i Husić Duran (Kružanj).
 - 58) Krovara Mumina Marića, Jarčište u Kokorini 1937 g.
 - 59) Pločara porodice Brstina. Prozori su veliki, što nije slučaj sa pločarama Podveležaca.
 - 60) Dvoćelna tahtara, malterisana iznutra i samo djelomično izvana. Prozori su naknadno probijeni.
 - 61) Ciglara u Dobrču.
 - 62) Unutrašnjost kolibe. Domaćin sjedi na »krevetu« uz ognjište. Koto na verigama, saksija za pečenje hljeba i prijeklad sa kavenim takumom.
 - 63) Način šišanja ovaca.
 - 64) Podveleška sa kudeljom. Pored nje kace za sir i bucat. Ljetnja nošnja.
 - 65) Pastirska kokulja (kukulja).
 - 66) Nakurnjak.
 - 67) Odlazak na pranje rublja i odijela. U ruci nosi kablič. Nošnja zimska. Krošnje 1952 g.
 - 68) Cutis marmorata vascularis seu pigmentosa a calore (tzv. »cigani«)
- Iz članka dr L. Dojmi. Vidi napomenu 6 iz odsjeka 11.
- 69) Pčelinjak Djulimana Selima 13-IV-1952 g. Dobrč.
 - 70) Zaselak Šipovac 1937 g. Selo G. Gnojnice.
 - 71) Svinjarska lokva, 9-VIII-1951 g.
 - 72) Školska zgrada i zgrada opštine u Svinjarini 1952 g.
 - 73) Kuće Husića na početku G. Kružnja.

NAPOMENA: Fotografije uz tekst snimili su na molbu autora:

- 1) Galeb Branislav, vanr. prof. snimke broj 16, 41, 42, 50, 62, 64 i 67.
- 2) Čišić Mili snimke broj 4, 8, 10, 56, 60, 61 i 70.
- 3) Dojmi, dr L. snimak broj 66, a snimak broj 68 uzet je iz njegovog citiranog članka.

Sve ostale fotografije snimio je sam autor. To su snimci broj 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 63, 65, 69, 71, 72 i 73.

SPISAK TABELA

Tab. 1. Srednje mjesečne i godišnje temperature u Podveležju i Mostaru — uporedni pregled. Period od 1899 do 1913 zaključno.

Tab. 2. Apsolutna promjenljivost srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru — uporedni pregled.

Tab. 3. Godišnji tok temperature i amplitude srednjih maksimalnih i minimalnih temperatura u Podveležju.

Tab. 4. Amplitude ekstremnih mjesečnih terminskih maksimuma i terminskih minimuma.

Tab. 5. Srednje vrijednosti oblačnosti u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno.

Tab. 6. Uporedne veličine srednjih mjesečnih, godišnjih i sezonskih količina padavina u mm u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno

Tab. 7. Primjeri dana sa pljuskom u Podveležju.

Tab. 8. Prosječne mjesečne vrijednosti grmljavine, grada i magle u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 godine zaključno.

Tab. 9 — Struktura zemljišta po kulturama u godinama 1936 i 1952.

Tab. 10 — Pregled strukture posjeda po kategorijama u 1951 godini.

Tab. 11 — Površina oranica pod žitaricama i povrćem.

Tab. 12 — Uporedni pregled broja stoke po selima u Podveležju u godinama 1895, 1910 i 1951.

Tab. 13 — Tabelarni pregled o broju stoke po kategorijama posjeda u 1951 godini.

Tab. 14 — Uporedni pregled o broju stoke istjerane u planine u 1935—1936 i 1951 god.

Tab. 15 — »Prava« Podveležaca utvrđena prema stanju u 1901 godini.

Tab. 16 — Kretanje stanovnika u Podveležju između 1879 i 1935 godine.

Tab. 17 — Broj stanovnika u 1948 godini.

Tab. 18 — Broj stanovnika u 1951 godini.

Tab. 19 — Odnos tipova kuća u 1951 godini.

Tab. 20 — Odnos tipova kuća u nekim selima Podveležja u 1935 godini.

Tab. 21 — Tečajevi za opismenjavanje u vremenu od 1947—48 do 1950—51 godine.

Tab. 22 — Brojno stanje učenika u školama u vremenu od 1944—45 do 1950—51 godine.

SPISAK SKICA I CRTEŽA

Sk. 1. Godišnje kretanje srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

Sk. 2. Apsolutna promjenljivost srednjih mjesečnih temperatura u Podveležju i u Mostaru.

Sk. 3. Grafikon srednjih mjesečnih temperatura, vrijednosti najviših i najnižih opaženih temperatura po mjesecima te terminskih maksimuma i minimuma u Podveležju u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

Sk. 4. Ruže vjetrova Podveležja po mjesecima. Period 1899 do 1913 zaključno.

Sk. 5. Čestina vjetrova po godišnjim dobima — petnaestogodišnji prosjek.

Sk. 6. Uporedni grafikon prosječne godišnje količine padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

Sk. 7. Sezonsko kretanje srednjih količina padavina u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god.

Sk. 8. Uporedni grafikon količina padavina po mjesecima u Podveležju i u Mostaru u periodu od 1899 do 1913 god. zaključno.

Sk. 9. »Trklja.«

Sk. 10. »Kukljic.«

Sk. 11. »Rovanj.«

Sk. 12. Ralo i jaram.

Sk. 13. »Zubača«, »kuka« i »oje«.

Sk. 14. Kosa.

Sk. 15. Grablje.

Sk. 16. Vile.

Sk. 17. Torarica.

Sk. 18. Šematski prikaz kretanja stoke u Podveležju i na Veleži.

Sk. 19. Šematski prikaz kretanja stoke u planini Bjelašnici.

Sk. 20. »Kotlenica«.

Sk. 21. Šematski prikaz kretanja stoke u planini Visočici.

Sk. 22. »Kanta«.

Sk. 23. »Kutija«.

Sk. 24. »Deba«.

Sk. 25. Ornamenti na stećcima.

Sk. 26. Kuća Bešira Čorića iz Dobrča — tlocrt.

- Sk. 27. »Češalj«.
- Sk. 28. Tlocrt kuće Huse Goste Ibrina iz Opina.
- Sk. 29. Tlocrt kuće Bešira Goste r. Ahmeta iz Opina.
- Sk. 30. Tlocrt kuće Salke Goste iz Opina.
- Sk. 31. Tlocrt kuće Hamida Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).
- Sk. 32. Tlocrt kuće Avde Krhana iz Kričanja (G. Gnojnice).
- Sk. 33. Tlocrt kuće Bešira Goste iz Opina.
- Sk. 34. Tlocrt kuće Osmana R. Goste iz Opina.
- Sk. 35. Tlocrt kuće Mehe i Ibre Goste iz Opina.
- Sk. 36. Tlocrt kuće Huse Goste r. Omera.
- Sk. 37. Tlocrt kuće Mehe Goste kbr. 11 iz Opina.
- Sk. 38. Tlocrt kuće Osmana Goste iz Opina.
- Sk. 39. Tlocrt kuće Salke Goste kbr. 14 iz Opina.
- Sk. 40. Kuća Derve Čorića, Mehe Čorića i Omera Marića iz Dobrča.
- Sk. 41. Prizemlje kuće pod 42.
- Sk. 42. Odžak.
- Sk. 43. Tlocrt kuće-čardaka — Selima Krhana iz Kričanja.
- Sk. 44. »Čusegija«.
- Sk. 45. »Maša«.
- Sk. 46. »Srg« ili »srk«.
- Sk. 47. »Solarica«.
- Sk. 48. »Pucanj«.
- Sk. 49. »Naprstak«. Crtala Nevenka Marković.
- Sk. 50. »Čurdija«. Crtala Nevenka Marković.
- Sk. 51. »Čurdija«, leđa. Crtala Nevenka Marković.
- Sk. 52. Tlocrt čatrnje u Opinama.

TUMAČ ZNAKOVA ZA SKICE I CRTEŽE

Sk. 10. Kukljic. 1 — šeput, 2 — uzo, 3 — kukljic, 4 — konop.

Sk. 11. Rovanj. 1 — sohe, 2 — kamenje, 3 — prirodno nagnuta stijena, 4 — crvenica.

Sk. 12. Ralo za strane. A) 1 — gredelj, 2 — ručica, 3 — tahta (daska), 4 — kozalac (kozlac), 5 — stopa, 6 — nokat (taban), 7 — kurelj, 8 — špice, 9 — šuba za gredelj, 10 — šuba za kozlac, 11 — šuba za kurelj, 12 — šuba za ručicu, 13 — šuba za kozlac, 14 — šuba za tahtu, 15 — zijev. B) 1 — uši, 2 — pera, 3 — polje, 4 — vrh.

Sk. 13. Zubata, kuka i oje. 1 — prednja priječka, 2 — stražnje priječke, 3 — pet redova »šuba«, 4 — ručice, 5 — poveznice, 6 — letva. 1a — kuka, 2a — šuba. 1b — oje, 2b — krčenjak, 3b — kurelj, 4b — jaram, 5b — teljizi, 6b — zijev.

Sk. 14. Kosa. 1 — polje, 2 — arka, 3 — peta, 4 — vrh, 5 — brid.

Sk. 15. Grablje. 1 — bilo, 2 — oblučac, 3 — grabište, 4 — zupci.

Sk. 16. Vile. 1 — prača, 2 — parožak, 3 — držak, 4 — gužva.

Sk. 17. Torarica. 1 — hatula, 2 — preveza, 3 — žioka, 4 — glave, 5 — pošivače, 6 — krov, 7 — stijene na SI strani.

Sk. 20. Kotlanica. 1 — kotlanica, 2 — verige, 3 — kotao, 4 — ognjište.

Sk. 27. Češalj. 1 — zupci, 2 — sohe, 3 — konop, 4 — kamen, 5 — grabulje, 6 — sinija.

Sk. 42. Odžak. 1 — ognjište, 2 — peča, 3 — krjva, 4 — kutar.

Sk. 44. Čusegija. 1 — držak, 2 — polje, 3 — pera, 4 — vrh.

Sk. 46. Srg (srk). 1 — šiša, 2 — soha, 3 — žica.

Sk. 48. Pucanj. A) 1 — srg, 2 — lopar, 3 — konj, 4 — taban, 5 — kajiš, 6 — sindžir, 7 — tetiva, 8 — kuk, 9 — konop, 10 — vrh srga i 11 — šuba sa čivijom. *Maljica*. B) 1 — glava maljice, 2 — držak, 3 — šuba kroz koju se ulije olovo.

